НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Лозовий Віталій Станіславович

УДК 94 (477) «1917/1918»: 323.3

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ДО ВЛАДИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.)

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:

Андрусишин Богдан Іванович,

доктор історичних наук,

професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 3
ВСТУП 4-11
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 12-70
1.1. Історіографія проблеми 12
1.2. Характеристика джерел 37
1.3. Методологія дослідження 47
РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МЕНТАЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, ПРАВОВЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ..…….. 71-123
2.1. Ментальні риси та спосіб життя українського селянства 71
2.2. Становище українського селянства в суспільно-політичній системі Російської держави 88
РОЗДІЛ ІІІ. ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА СЕЛІ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ СЕЛЯНСТВА (БЕРЕЗЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 Р.) . 124-201
3.1. Створення сільських органів влади після Лютневої революції 124
3.2. Діяльність владних структур на селі та наростання селянського екстремізму 158
3.3. Вибори у волосні земства: проблема створення сільських державних владних органів 178
РОЗДІЛ ІV. СІЛЬСЬКІ ВЛАДНІ СТРУКТУРИ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СЕЛІ (ЖОВТЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.)..... 202-271
4.1. Формування і функціонування органів влади після виборів до волосних земств в умовах наростання анархії 202
4.2. Ставлення селянства до влади УНР після повернення Центральної Ради і вступу в Україну німецьких та австрійських військ 250
РОЗДІЛ V. РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ ВЛАДИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 272-348
5.1. Ставлення селянства до аграрної політики 272
5.2. Продовольче становище і селянство 316
5.3. Ставлення селянства до сплати податків 341
ВИСНОВКИ 349-356
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 357-466

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

ТУП – Товариство українськиї поступовців

УДХП – Українська демократична хліборобська партія

УНР – Українська Народна Республіка

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІА в м.Києві – Центральний державний історичний архів України в м.Києві

ЦДІА в м.Львові – Центральний державний історичний архів України в м.Львові

ВСТУП

Актуальність теми. При формуванні сучасної державної системи в Україні велике значення мають взаємини влади та суспільства, сприйняття влади та її політики масовою свідомістю. Проблема ставлення до влади різних верств населення в контексті державного будівництва має важливе значення для існування самої системи влади, її легітимації та стабільності. Взаємини влади і населення на сучасному історичному етапі мають своє коріння в селянському минулому, оскільки протягом століть у соціальній структурі населення країни домінувало селянство.

Сучасна криза соціально-економічних відносин на селі розвивається на тлі глибокої кризи владних відносин в країні. Зараз перед політичною елітою України постає важливе завдання реформування системи влади та вироблення нової політики розвитку українського села. Це неможливо зробити без аналізу історичного досвіду, передусім, дослідження суспільно-політичних процесів на селі у переломні епохи, зокрема, революційної доби 1917-1918 рр. Їх об'єктивне вивчення, врахування досвіду минулого має не лише пізнавальне, але й важливе практичне значення. Без його детального та критичного аналізу важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування аграрних відносин в сучасних умовах.

Великою мірою від того, наскільки продуманою буде система урядових заходів у врегулюванні аграрних проблем, залежатимуть відносини влади з селянством. Це потребує дослідження та обґрунтування суспільно-політичних наслідків запровадження в кризових умовах нових політичних та соціально-економічних відносин на селі, врахування менталітету та національних традицій українського селянства. Без чіткого розуміння ментального контексту взаємин селянства і влади, без врахування того, що негативні тенденції зароджувались у попередні часи, неможливо забезпечити формування владою адекватної сучасним реаліям політики в галузі сільського господарства. Відтак, актуальність дисертаційної роботи визначається проблемою осмислення

досвіду минулого у зв'язку з потребою сучасного реформування соціально-економічних відносин на селі.

У вітчизняній історіографії та історіософії революційних подій переважно народницького та соціалістичного спрямування народ (селянство), розглядався як виключно позитивна сила та творець історії, і відповідно його суспільні діяння мали здебільшого позитивний вплив на історичні процеси. Боротьба селянства з владою, з вищими класами за свої права отримувала, як правило, позитивну оцінку. Лише окремі автори намагалися з'ясувати суперечливу єдність соціально-психологічної натури селянина, у якій поєдналися риси «янгола та звіра» і змальовували його руйницьку та насильницьку діяльність. На нашу думку, для більш точного відтворення подієвої картини революційної доби, слід з'ясувати діалектику «позитиву» та «негативу» суспільних процесів, що мали місце в той час. Тому, поряд з фактами соціального розкріпачення та революційного творення народних мас, маємо показати, як повело себе в період суспільно-політичної кризи селянство, втративши «жорстку опіку» влади, висвітлити витоки та мотивацію такого способу соціальної поведінки.

До останнього часу на першому плані при вивченні українського села в період революції 1917-1921 рр. стояли аспекти аграрної та продовольчої політики, підтримки селянством більшовиків та Радянської влади, а теми відносин селянства та влади в періоди становлення та функціонування різних форм української державності, зокрема Центральної Ради, під кутом зору детермінації поведінкових реакцій світоглядними настановами землеробської верстви, торкалися мало.

Відтак, при наявності значної кількості робіт присвячених революційним подіям доби Центральної Ради, фактично відсутні праці, які б комплексно й всебічно висвітлювали ставлення селянства до влади.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота виконувалася в контексті розробки планової теми кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова та відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН

України «Українська революція: феномен національної мобілізації та державотворення (1917-1921 рр.)». Номер державної реєстрації 0106U000708.

Об'єктом дослідження даної роботи є українське селянство та влада в період Української революції 1917-1918 рр.

Предметом висвітлення стало ставлення селянства до владних органів та проявів державної політики, що стосувалася селянських інтересів у добу Центральної Ради.

Мета даної роботи – на основі аналізу конкретно-історичного матеріалу доби Центральної Ради висвітлити ставлення селянства до влади крізь призму настанов селянської ментальності, з'ясувати відповідність владних структур та змісту владних рішень стереотипам селянської свідомості, визначити елементи політичної культури та ідеологічних орієнтацій селянства, мотивації його суспільної поведінки, а також динаміку масових настроїв, що призводили до наростання соціального радикалізму та екстремізму.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- здійснити комплексний аналіз історіографії та джерел та визначити методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати селянську ментальність, визначити роль і місце влади та права в системі селянських уявлень, суспільно-політичне і правове становище селянства на початку XX століття;
- з'ясувати організаційно-правові засади формування та діяльності сільських органів влади після Лютневої революції 1917 р., виявити їх специфічні риси та ставлення до них селянських мас;
- показати наростання селянського радикалізму у березні-жовтні 1917 р., як реакцію села на переформатування адміністративних структур та занепад влади;
- відтворити ставлення селянства до владних органів в період наростання дестабілізаційних процесів у жовтні 1917 р. – березні 1918 р.;
- дослідити суспільно-політичну ситуацію на селі і процес становлення сільських органів влади УНР у березні-квітні 1918 р.;

- в контексті соціально-економічних уявлень селянства простежити його реакцію на аграрну, продовольчу та податкову політику;
- визначити типологічні особливості політичної та правової культури селянства революційної доби, його ідеологічні орієнтації, що дасть можливість подивитися на історичний феномен відносин селянства і влади як вирішальний чинник процесу українського державотворення та суспільно-політичних подій періоду Центральної Ради 1917-1918 рр.

Хронологічні рамки дослідження окреслені періодом: від березня 1917 р. – до квітня 1918 р. Нижня хронологічна межа пов'язана з заснуванням Центральної Ради після перемоги Лютневої революції в Росії, яка, скасувавши станові обмеження та демократизувавши політичну систему, зробила селянство суб'єктом політичної дії, дала поштовх процесу формування нової системи влади та її селянської політики. Верхню межу визначило припинення діяльності органів влади УНР у квітні 1918 р.

Під добою Центральної Ради ми розуміємо період діяльності Центральної Ради спочатку як суспільно-політичного, а пізніше – вищого державного органу українського народу. Оскільки у зазначену добу також діяли владні структури Тимчасового та більшовицького урядів, їх політика висвітлюється в роботі лише у випадку необхідності, щоб показати спадкоємність того чи іншого політичного курсу, або порівняти його з аналогічним, в контексті політики українських суспільно-політичних сил.

Щоб адекватно відтворити ставлення селянства до влади, автор в окремому розділі розширив хронологічні рамки і з'ясував суспільно-політичне становище українського селянства в Російській державі та дав характеристику основним рисам ментальності селянства, які визначали мотивацію його суспільно-політичної поведінки.

Географічні межі охоплюють територію Наддніпрянської України, тобто дев'ять українських губерній, які входили до складу колишньої Російської імперії.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вона є одним з перших у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням сутності та особливостей ставлення селянства до влади та політики у період Центральної Ради.

Було введено до наукового обігу значну кількість раніше не опублікованих архівних документів та матеріалів періодичних видань.

Доповнено методологію історичного дослідження інструментарієм наук соціально-гуманітарного спрямування і насамперед політології, соціальної історії та етнології.

На основі сучасних методологічних підходів, осмислення документів та матеріалів, у дисертації проаналізовано вплив хліборобських ментальних настанов на сприйняття найсуттєвіших для селянства складових тогочасної державної політики – функціонування владних структур, становлення постреволюційних соціальних відносин на селі, аграрної проблеми, продовольчого питання, проблеми сплати податків.

Відтворено особливості соціокультурного життя українського селянства, визначено селянські уявлення про державу, владу та право.

Подальшого розвитку дістала теза, що на суспільно-політичні процеси революційної доби значний вплив мала соціокультурна суперечність між містом і селом.

Вперше виявлено особливості становлення та діяльності сільських органів влади і їх відповідність селянському баченню організації та функціонування владних структур.

Подальше вивчення отримали заходи Тимчасового уряду та Центральної Ради щодо формування адміністративного апарату на селі у формі волосних земств.

Наведено нові факти, аргументи і висновки, які констатують процес автономізації суспільного життя та архаїзації села внаслідок занепаду державної влади.

Вперше у контексті відносин «селянство-влада» простежено протиріччя державно-правових та звичаєво-правових відносин на селі в революційний період, що призвело до наростання анархічних та деструктивних тенденцій.

Показано характер впливу загальноукраїнських політичних подій, прифронтового становища України, солдатського чинника на ситуацію на селі.

Додаткову аргументацію знайшло положення, що популярністю серед селянства користувався «соціальний більшовизм», який сприймався як втілення ідеології аграрного переділу та запровадження самоврядування у формі Рад без впливу державних структур.

Аграрну, продовольчу та податкову політику проаналізовано крізь призму її адекватності соціально-економічним уявленням та стереотипам селянства. Визначено, що неспроможність влади розв'язати земельну, продовольчу та податкову проблеми призводила до наростання селянського радикалізму.

Уперше проаналізовано специфіку революційної політичної культури селянства, яка визначалася симбіозом модерно-політичних та архаїчно-політичних цінностей.

Автором здійснено одну з перших спроб виявлення комплексу рис, що характеризують ідеологічні орієнтації українського селянства у революційну добу. Визначено, що ідеологічні ідеали селян мали не модерно-цивілізаційний, а традиційно-патріархальний зміст.

Подальший розвиток дістало твердження, що ставлення селянства до органів влади та їх політики багато в чому й призвело до соціально-політичної кризи, що стало однією з причин невдачі у побудові засад української державності в період Центральної Ради.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути корисними при вирішенні конкретних теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з політичними процесами сучасного українського суспільства. Це, зокрема, відповідність певних політичних кроків вищих органів влади історично сформованим світоглядним настановам, соціальним

цінностям та ідеалам українського народу, в тому числі й селянства. Концептуальні положення та висновки дисертації, розгляд політичних та соціально-економічних процесів періоду Центральної Ради крізь призму соціальної свідомості селянства, дозволяють розширити уявлення щодо мотивів соціальної поведінки цієї найбільшої суспільної верстви.

Дане дослідження може бути використаним при написанні узагальнюючих праць, спеціалізованих досліджень та науково-популярних робіт з історії Української революції 1917-1921 рр. Матеріали дисертації можуть бути задіяні при підготовці нормативних курсів з історії, політології, права, етнології.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України НПУ ім. М.П.Драгоманова. Результати дослідження доповідалися на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-теоретичних та науково–практичних конференціях та конгресах, серед яких: II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». (Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.); V Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 130-річчю Чернівецького Національного університету ім.Ю.Федьковича (Чернівці,29 вересня 2005 р.); Друга міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (Кам'янець-Подільський, 2005 р.); III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17-19 травня 2006 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція» (Житомир, 23-24 березня 2006 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція «Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття». (Київ, 20-21 листопада 2007 р.).; Всеукраїнська наукова конференція «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.» (Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р.).; Всеукраїнська

науково-теоретична конференція «Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки» (Хмельницький, 12 грудня 2008 р.) та інших.

Публікації. Викладені в дисертації положення знайшли своє відображення у монографії та більше ніж 30 статтях, загальним обсягом понад 40 друкованих аркушів.

За структурою дисертація складається зі вступу, п’ятьох розділів, висновків (разом 356 сторінок), приміток, переліку використаних джерел та літератури (1223 позицій). Повний обсяг дисертації 466 сторінок.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія теми «селянство в історії Української революції 1917-1921 рр.» нараховує десятки найменувань, однак розгляд проблеми ставлення селянства до влади крізь призму хліборобських світоглядних настанов ще не був предметом спеціального наукового дослідження. У полі зору нашого історіографічного огляду постали праці, у яких розглядаються ті чи інші аспекти селянознавчої проблематики, дотичні зазначеній темі (адміністративні, аграрні, продовольчі, податкові, соціально-психологічні).

Весь комплекс наявної історичної літератури можна поділити на чотири групи: 1) історіографія діаспори, яка представлена працями українських зарубіжних дослідників, частина яких була діячами Української революції; 2) радянська історіографія, яка включає праці істориків Радянського Союзу; 3) сучасна українська історіографія; 4) зарубіжні дослідження, опубліковані в пострадянський період.

Більш-менш послідовне відтворення та осмислення історії Української революції 1917-1921 рр., державотворчих процесів, відносин селянства та влади заклали праці безпосередніх учасників революційних подій. У цих працях при відтворенні подій значну увагу приділено інтерпретації революційних процесів, тому ми їх зараховуємо не до мемуаристики, а до історіографії. У своїх публікаціях 1917-1920 рр. відомий український історик та громадсько-політичний діяч М.Грушевський проаналізував перший етап процесу національно-державного будівництва, створення та функціонування органів влади, визначив роль селянства у процесі державотворення [663].

Висвітлюючи події Української революції, В.Винниченко констатував, що головною «опорною силою» українського визвольного руху було селянство. Він звертав увагу на несправедливості існуючого у Російській державі адміністративно-політичного становища, оскільки, незважаючи на те, що «вся

провінція, всі села були українські», «вся адміністрація, всі органи управління перебували в руках неукраїнців» [609-610]. В.Винниченко стверджує, що провідники Української революції виступали за встановлення демократичних місцевих земських самоврядувань, а у соціальній сфері висували вимогу передачі землі селянам.

Цінний документальний матеріал, власні спостереження та узагальнюючі оцінки окремих періодів Української революції 1917-1921 рр. вміщено у праці П.Христюка. Автор дає характеристику державотворчим процесам різних форм української державності. Аналізуючи можливі перспективи еволюції органів влади після проголошення УНР, П.Христюк зазначає, що Центральна Рада переоцінила значення демократичних структур місцевого самоврядування і недооцінила суспільну вагу рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, тобто, віддала перевагу буржуазним органам влади перед класовими. Все ж, він стверджує, що Центральна Рада дійсно прагнула до створення народної державності, в якій політична влада зосереджувалася б в руках народу [1085-1086].

Чимало праць присвятив відтворенню та аналізу революційних подій М.Шаповал. У них він так чи інакше торкається проблем держави, влади, соціальної структури, національної свідомості. Автор констатує, що українська нація неповна – переважно хліборобська, у містах домінує іноетнічний елемент, через що політична влада не в руках українців. Також він відзначав низький рівень національної свідомості широкого загалу селянства. М.Шаповал констатував, що українці – передусім трудящі верстви, натомість до буржуазії та поміщиків належать здебільшого неукраїнці, а це, на його думку, робило неминучою соціальну революцію [1098-1104].

Схожі висновки зробив і І.Мазепа, який відзначив деформовану соціальну структуру українства, основу якого становило село, а чуже, неукраїнське місто ставало «головною базою» ворогів української державності. Автор констатував низький рівень національної свідомості широкого загалу, значний кадровий «голод» при створенні органів влади [877-878].

На противагу діячам УНР, які подавали та аналізували революційні події з лівих позицій, Д.Дорошенко, В.Липинський та Д.Донцов висвітлюють їх крізь призму консервативних поглядів. У їх працях знайшли відображення окремі аспекти створення владних структур, а також місця та ролі селянства у державотворчих процесах періодів Центральної Ради та Гетьманату. З позицій державника Д.Дорошенко показує загострення соціально-політичної кризи, констатує факти послаблення влади та руйнації адміністративної вертикалі на місцях. Будучи функціонером гетьманської влади, він піддає критиці політику Центральної Ради та дещо ідеалізує політичний курс Української Держави на чолі з П.Скоропадським [680].

В.Липинський різко критикував Центральну Раду та лівих діячів за їх радикальну соціальну, антивласницьку політику. Він зазначав, що соціальною базою новоствореної держави повинен стати сильний український хліборобський клас, а саме найбільш «господарна частина селянства» [819]. В.Липинський вважав, що справжня українська влада постала не при Центральній Раді, а при гетьмані П.Скоропадському.

Аналізуючи уроки боротьби українців за державність у добу Української революції 1917-1921рр. Д.Донцов у її поразці звинувачував українську революційну демократію. Він писав: «Маси не пішли за українською демократією… не лише через те, що не мали ясно виявленої волі втілити в життя хоч би й цю неясну програму» [676-677]. Д.Донцов стверджує, що маси хотіли, щоб їх повела сильна і впевнена рука провідників.

А.Яковлів проаналізував систему українських владних структур з юридичної, державно-правової точки зору. Він виступив проти класового підходу у формуванні інституцій в період УНР і наголошував, що організація державної влади повинна базуватися на основі розподілу функцій між окремими її гілками. Парламент, як законодавчий орган, повинен контролювати виконавчу владу. Автор зазначив, що народницькі ідеї революційного усунення експлуататорських класів завадили єдності української нації у боротьбі за державний суверенітет у 1917-1920 рр. [1129].

Багато цікавої інформації щодо вирішення земельного питання та поширення селянського аграрного руху, зокрема й на початку ХХ ст. міститься в працях М.Байєра [551-552] та О.Мицюка [914-916].

Одним з перших історіографію міжвоєнних часів у діаспорі охарактеризував М.Шлемкевич. Він поділив статті та книги діячів української революції на два періоди. У першому, який почався одразу після революції, домінував здебільшого мемуарно-публіцистичний підхід до викладу подій, а у другому, який тривав з кінця 1920 років – у 1930-х роках, переважав світоглядно-ідеологічний підхід [113, с.88].

Українська діаспорна історіографія з самого початку поділилася за ідеологічною ознакою, оскільки була репрезентована здебільшого безпосередніми учасниками подій або з табору діячів УНР, або з табору діячів Гетьманату. Маючи діаметральні політичні переконання, вони зіштовхнулися в полеміці, хто винен у поразці українських державотворчих змагань. Діаспорна історіографія умовно поділилася на два напрямки, які отримали назви «уенерівський» та «гетьманський», або «народницький» та «державницький». Щодо двох останніх означень, історик О.Любовець стверджує, що вони не відповідають суті проблеми, оскільки в основі поляризації думок лежало не принципове ставлення до української державності, а різні моделі її побудови на основі протилежних ідеологій. Для одних ідеалом була соціалістична Україна, для інших – класична західноєвропейська держава [872, с.6-7].

Отже, особливістю історіографії діаспори міжвоєнного періоду 1921-1941 рр. було те, що основні проблеми Української революції, зокрема й Центральної Ради, висвітлювалися не фахівцями-істориками, а діячами, які брали безпосередню участь у тогочасних подіях, що часто й визначало певну тенденційність та політичну заангажованість їх авторів.

У повоєнний період у діаспорі починається вивчення революційних процесів в Україні й аналітичною наукою. Аналізуючи революційні процеси 1917-1921 років, дослідник І.Лисяк-Рудницький зробив важливий висновок, що однією з основних причин невдачі державотворчих зусиль українських урядів

було те, що вони «не зуміли розв'язати проблему влади… Україна не зуміла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної», всі українські уряди цієї доби (не тільки ліві, але також і Гетьманат 1918 р.) носили характер творених «явочним порядком» експериментів, без авторитету і стабільності, без опертя в правовій свідомості загалу» [821, с.342].

Аграрні аспекти досліджуваної теми розглядав І.Витанович, який у своїх працях проаналізував принципи земельної політики українських урядів, висвітлив аграрні програми національних партій та відтворив настрої селянства в період революції 1917-1921 рр. Автор констатував переважання подвірного землеволодіння в Україні над общинним та піддав критиці провідників Центральної Ради за неадекватність політики соціалізації землі настроям та переконанням більшості селянства [611].

Досліджуючи соціально-економічні підстави української національної ідеї, порівнюючи спосіб буття українського та російського селянства, К.Кононенко стверджував, що земельні відносини в Україні склалися інакше, ніж в Росії. Автор наголошує, що навіть у тих губерніях, де громадське землеволодіння переважало, воно не мало характеру російської общини: загальні переділи землі не проводилися, вона фактично перебувала в постійному подвірному користуванні. К.Кононенко стверджує, що ідея власності на землю не тільки не була чужа українському селянству, а навпаки, творила основу його господарського мислення, тобто курс українських соціалістів на скасування приватної власності на землю був хибним [777].

У своїй цікавій праці «Українська синтеза чи українська громадянська війна» М.Шлемкевич зазначив, що в добу революції та побудови національної держави 1917-1920 рр. серед українських політичних сил боролися три ідеї – демократія, монархія та провідницько-отаманська ідея. Автор стверджує, що поборювання представників кожного з зазначених таборів, роз'єднаність українського національно-визвольного руху призвела до поразки і встановлення чужоземного панування в Україні. Він закликав до консолідації

представників усіх українських політичних напрямків в ім’я побудови національної держави [1114].

У монографії П.Мірчука, написаній з консервативних позицій, досить ґрунтовно аналізуються аграрні програми несоціалістичних партій. Автор робить висновок, що величезної шкоди українській справі завдала вузькопартійна політика наддніпрянських соціалістів, які створювали органи влади на класовій основі, а не залучали до державного будівництва усі верстви суспільства [917].

Етносоціокультурні процеси в Україні напередодні революції 1917-1921 рр. ґрунтовно дослідив Б.Кравченко. Автор проаналізував можливості соціальної мобілізації українського суспільства, висвітлив проблему формування національної ідентичності. Простежуючи вплив соціально-політичних змін на розвиток національної свідомості українців, у соціальній структурі яких домінувало селянство, дослідник зробив висновок про досить високий ступінь самоорганізації сільського суспільства після Лютневої революції 1917 р., який «дивував навіть бувалих політичних спостерігачів» [789, с.82].

Тема відносин влади та селянства в добу Української революції 1917-1921 рр. частково знайшла своє висвітлення в узагальнюючих працях істориків діаспори, опублікованих в Україні: Н.Полонської-Василенко [951], Т.Гунчака [664], І.Нагаєвського [921], Р.Млиновецького [918] та О.Субтельного [1034].

Таким чином, у розвитку української історіографії у діаспорі можна виокремити два періоди: міжвоєнний (з встановленням більшовицької влади до початку Другої світової війни) та повоєнний (після Другої світової війни до нашого часу). Загалом, дослідниками української діаспори створено багато праць з історії Української революції, де тим чи іншим чином відображено відносини владних структур та основної верстви населення – селянства. Однак всебічному висвітленню державотворчих процесів, а в їх контексті проблеми формування та діяльності владних органів та ставлення до них народних мас

завадила відсутність значного масиву архівних матеріалів, які зберігалися в УРСР.

Цілком на інших ідеологічних засадах, ніж в діаспорі, проходив історіографічний процес на українських землях у складі Радянського Союзу. Зупинимося на історіографічному аналізі літератури з питань адміністративно-державного будівництва та висвітлення аграрної та продовольчої проблем досліджуваного періоду.

У публікаціях перших радянських істориків 20-х років ХХ ст. піддавалася критиці державотворча діяльність українських урядів, висвітлювалися перемоги більшовиків у боротьбі за селянські маси, однак, у цей час ще допускався певний плюралізм думок. У своїх історичних працях М.Грушевський застосовує й «психологічний метод», висвітлюючи події, показує, як вони сприймалися та переломлювалися у свідомості сучасників. У виступі на Всесоюзній конференції істориків-марксистів (1928 р.) він знову ж проводить ідею селянського характеру української нації. За ці твердження, а також за «психологізм», притаманний його теорії, М.Грушевський піддається різкій критиці з боку українських радянських істориків, після чого дослідження соціально-психологічного виміру історичних подій фактично зникають з праць науковців [681, с.24-26].

Перші праці, в яких розглядалися окремі аспекти формування революційних владних структур, з’явилися ще в 20-х роках ХХ ст. Питання селянського самоврядування в Україні після Лютневої революції 1917 р. з’ясовував В.Яновський. Особливо прикметно, що ці дослідження велися в контексті «виучування звичаєвого права України», тобто як такі, що мають архаїчну основу [1136].

В умовах відносного плюралізму, незважаючи на панування ідеології пролетарського інтернаціоналізму, М.Яворський у своїй роботі «Історія України в стислому нарисі» ще міг констатувати, що національні гасла були притягальними для українського селянства [1125]. Такої ж точки зору дотримувався й В.Сухино-Хоменко, висловлюючись з приводу особливостей

пролетарської революції в Україні [1039]. А.Річицький у брошурі «Центральна Рада від Лютого до Жовтня» визначив революцію в Україні як національно-аграрну, соціальною основою якої було селянство [989].

Але вже в 30-х роках починає утверджуватися сталінська схема історії революції. Надалі проблеми, пов'язані з висвітленням подій в період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, розглядалися виключно у контексті боротьби більшовицької партії за встановлення влади рад в Україні. З огляду на тогочасні обставини українські радянські історики основну увагу зосередили на дослідженні місцевих владних структур УРСР. Так, історик радянської держави і права Б.Бабій висвітлив проблему функціонування радянських органів влади у 1917-1920 рр. [550]. Значну кількість робіт присвячено поширенню в Україні рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. У деяких працях лише побіжно згадувалося про існування українських владних інституцій, для того, щоб затаврувати їх як антинародні.

Тему боротьби селянства за радянську владу висвітлив І.Хміль [1081]. Також він з'ясував процес створення селянських організацій у 1917 р. [1079]. В узагальнюючих працях з історії у розділах, присвячених висвітленню подій Жовтневої революції, волосні та сільські комітети трактувались, як органи управління, що захищали інтереси заможних верств [705; 711; 713].

Отже, ідеологічний тиск комуністичної партії, недоступність архівних джерел широкому загалу істориків не дали можливості радянським дослідникам створити спеціальні праці, у яких відображено процес формування та діяльності українських органів влади в період Центральної Ради.

У радянські часи в центрі уваги дослідників перебували аграрні перетворення на селі та їх соціально-економічні наслідки. Однак лише окремі історики тим чи іншим чином торкалися питання земельної політики українських урядів. Так, Г.Клунний зробив спробу проаналізувати аграрні законодавства українських державних утворень [759-760]. Попри заідеологізованість праць М.Рубача [995-996], Р.Ляха [876] у них зібрано цікавий фактичний матеріал.

Певних аспектів селянської проблематики революційної доби торкалися в своїх роботах Ю.Ю.Кондуфор [778], П.Ф.Решодько [988], М.М.Супруненко [1036] та ін. У колективних роботах радянського періоду селянська тема розкривалася передусім крізь призму класової боротьби з антинародною буржуазною Центральною Радою [785].

Одним з перших у вітчизняній історичній науці спроб дослідити соціальну психологію суспільних груп зробила Н.Миронець, використовуючи фольклор як історичне джерело [900].

Грунтовним дослідженням економічної політики Радянської влади в революційну добу 1917-1920 рр., де висвітлено окремі аспекти зазначеної нами теми, стала робота Ю.Терещенка [1043].

З кінця 80-х – початку 90-х років почався новий етап української історіографії, що характеризується критичним осмисленням історіографічної спадщини попереднього періоду, спробою відійти від звичних канонів та схем радянської історичної науки, більш об’єктивним висвітленням історичних подій в Україні. Починають виходити праці, у яких у дещо іншому ракурсі розглядаються аграрні проблеми в добу Української революції 1917-1921 рр., ставиться під сумнів адекватність історичним реаліям змісту частини робіт радянських дослідників. Однією з перших таких спроб в Україні стала монографія І.Хміля [1076].

У перебудовчі часи дослідники СРСР, синтезуючи напрацювання радянської соціології та психології, аграрної історії та історії культури, почали розглядати історію російського села, як процес духовного розвитку селянства. Незважаючи на домінування класового підходу, все ж П.Кабитову, В.Козлову та Б.Литваку вдалося відтворити процеси формування та трансформації соціальної самосвідомості селянства, елементи його соціальної психології та мотивацію суспільної поведінки в період революції [726].

Основною негативною рисою вищезгаданих публікацій радянського періоду є однобокий класовий підхід, який втискував дослідження в задані рамки комуністичної ідеології.

Якісно новий етап у дослідженнях проблем революційної доби 1917-1921 рр. розпочався після здобуття Україною суверенітету в 1991 році. Велике значення для теоретичного осмислення сутності подій та процесів Української революції 1917-1921 рр., зокрема і в ракурсі взаємин селянства та влади, мають праці В.Верстюка, О.Реєнта, Б.Андрусишина, О.Михайлюка, В.Солдатенка, С.Кульчицького, Я.Грицака, Ф.Турченка та Г.Кривоший, М.Юрія.

В українській історіографії одну з перших спроб глибокого історіософського узагальнення досвіду Української революції, аналізу причин її поразки та перемоги більшовизму, зробив О.Реєнт. Визначаючи динаміку і характер соціальних процесів, що мали місце в 1917-1921 рр., він дійшов висновку, що більшовизм був спробою народних мас (селянства) подолати внутрішній розкол суспільства, «викликаний надмірною лібералізацією і монополізацією», і повернутися «до ідеалів гармонії сільської общини…» [980, с.31]. Досліджуючи історію України в імперську добу(XIX – початок XX ст.), О.Реєнт зазначає необхідність вивчення психологічних, релігійно-етичних та побутових явищ, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації [987, с.36].

Дослідженню соціокультурного аспекту історії селянства України початку XX століття присвячено ґрунтовну монографію О.Михайлюка. У ній автор розглядає світосприймання селян, їх спосіб життя, господарчу діяльність, соціальні відносини, правові погляди, ставлення до влади та до інших соціальних верств. О.Михайлюк прослідковує зміни в світогляді та поведінці селян, які відбувалися під впливом модернізацій них процесів та революційних перетворень. У праці аналізується вплив селянства на розвиток політичної ситуації в період Української революції 1917-1921 рр. [911] Також О.Михайлюк дослідив особливості менталітету українського селянства у передреволюційні часи та особливості взаємин радянської влади і селянства у революційний період 1917-1920 рр. [904-910].

З новітніх досліджень про перший етап Української революції слід виокремити книгу В.Верстюка «Українська Центральна Рада», у якій системно

викладено історію органу, який очолював національно-визвольний рух українського народу в 1917-1918 рр., ініціатора та організатора утворення національної державності у формі Української Народної Республіки. У своїй праці автор показав, що більшість у Центральній Раді мала партія українських есерів, яка репрезентувала інтереси селянства. Щодо побудови та функціонування владних структур УНР В.Верстюк зробив висновок, що «саме в недостатності організованості українського державного апарату полягає його слабкість» [598, с.245].

Ф.Турченко та Г.Кривоший, у своїй дискусійній статті «Магістралі й глухі кути Української революції», розглядаючи питання ролі українського селянства в революції, роблять висновок, що воно «мало величезний соціальний потенціал, було широкою й надійною базою українського державотворення» [1058, с.3-64]. Відтак, дослідники вважають, що головною причиною фіаско державотворчих зусиль Центральної Ради була не так слабка національна свідомість селянського загалу, як помилки у аграрній та військовій політиці її провідників. Цю ж точку зору представлено в статті Г.Кривоший «Українське селянство в національно-демократичній революції 1917- початку 1918 років» [795].

Прослідковуючи процес формування української модерної нації, Я.Грицак торкається проблеми ролі селянства в Українській революції 1917-1921 рр. Автор констатує вагому якісну трансформацію національно-соціальної свідомості хліборобів: «за дев'ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях «зі селян у націю» [655, с.117, 163]. Визначаючи причини поразки українських визвольних змагань, Я.Грицак зауважив, що, окрім П.Скоропадського, українські провідники надавали дуже мало уваги будівництву державних структур. Цікавою є стаття цього автора «Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації», у якій основна увага приділяється селянству – основній рушійній силі та соціальній базі державотворення. Я.Грицак пропонує новий підхід щодо впровадження селянської теми у головне русло досліджень Української революції і наводить твердження історика Д.Ілі

про принципову нормальність українського революційного досвіду у порівнянні з досвідом інших держав, посталих у результаті політико-економічних кризових явищ, породжених першою світовою війною [656].

Своєрідною та цікавою, на наш погляд, є праця М.Юрія, у якій соціокультурний підхід став головною методологічною засадою осмислення історії України. З'ясовуючи специфіку історичного шляху України з її геополітичним розташуванням на межі Заходу та Сходу, цивілізаційних впливів різних державних утворень, в які вона входила, автор стверджує, що Україна стала «проміжною цивілізацією», зазнавши соціокультурного впливу східно – та західноєвропейського світів. У третьому та четвертому розділах книги М.Юрій розглядає соціодинаміку української державності, а також проблему влади і українського суспільства, зокрема й періоду Української революції 1917-1921 рр. Автор дійшов висновку про безперспективність державотворчих зусиль провідників УНР за тих умов, оскільки соціалізм, що сповідувався ними, за своєю суттю був селянським і головне – слабкодержавним. Тому український соціалізм був ще більш утопічним, ніж більшовизм [1122].

У своїх працях, присвячених історії Української революції, В.Солдатенко, характеризуючи головні події, намагався з'ясувати її рушійні сили, розглядаючи при цьому і роль селянства, наголошуючи на значенні аграрного питання. Також дослідник висвітлює ідеологічні засади, на яких будувалася система влади Центральної Ради та інших українських політичних режимів [1014-1028].

Розглядаючи проблему соціальних конфліктів доби Української революції, Б.Андрусишин констатував, що провідники українського визвольного руху ставили на порядок денний найбільш актуальні (в тому числі й для селянства) вимоги: децентралізації системи управління, українізації школи та церкви, тощо [534, с.119]. Вагомим внеском у розвиток нових напрямків дослідження революційних подій 1917-1921 рр. є спроба автора простежити трансформації соціальної психології народних мас під впливом кризових явищ [535-541].

С.Кульчицький, досліджуючи російську революцію 1917 р., пропонує новий погляд, суть якого полягає у розгляді демократичного і радянського струменів революційного процесу як самостійних. Анархічний за своєю природою радянський струмінь революції переміг 7 листопада 1917 р. завдяки опануванню рад більшовиками. Автор доводить , що більшовицьку революцію слід розглядати як мутацію революційного процесу від традиційного суспільства до громадянського. І ця мутація загальмувала розвиток громадянського суспільства в країні [803].

У вітчизняній історіографії питання політичної культури та правосвідомості українського селянства у революційний період 1917-1921 рр. розроблені мало. Досліджуючи політичну культуру українців, Л.Нагорна констатує, що вона формувалася на грунті самобутнього укладу народного життя, під впливом двох вирішальних чинників: індивідуальних рис української ментальності та багатовікової бездержавності і розчленованості українських земель. А широко витлумачена ідея свободи, яку намагалися втілити українці, часто ставала на заваді утвердженню державотворчої традиції [922, с.21].

Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради зроблено в працях фахівців з історії держави і права, у яких звернуто увагу на проблеми становлення центральних та місцевих владних структур, формування державного апарату, судової системи, вирішення аграрного питання та ін. [544; 779-782; 895-899].

О.Мороз та С.Злупко у своїй книзі «Українське селянство першої половини XX століття. Трагедія і героїзм» висвітлюють роль селянства в національно-державному будівництві революційної доби 1917-1921 рр., викривають більшовицьку політику пограбування українського села [920].

Проблеми теорії та практики народовладдя, як системи українського державотворення, ролі селянства в Українській революції, репрезентації його інтересів політичними партіями, передусім українськими есерами, досліджувала в своїх монографіях та статтях Т.Бевз. У книзі, присвяченій історії української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) автор стверджує,

що соціальною базою партії було селянство, а в основі всієї її діяльності стояло вирішення земельного питання, однак завдання партійної програми соціалізації землі не було втілено в життя [557].

А.Гриценко у випуску «Історичних зошитів» Інституту історії України дала аналіз політичних таборів, що змагалися за владу в Україні в 1917-1919 роках і в цьому контексті виклала окремі аспекти аграрної політики Центральної Ради [658].

І.Хміль один з перших у вітчизняній пострадянській історіографії висвітлив хід і значення першого Всеукраїнського селянського з'їзду та Українського національного конгресу [1078; 1080].

Р.Пиріг ґрунтовно дослідив вплив німецького чинника на суспільно-політичну ситуацію в Україні у період Центральної Ради, проблеми відносин владних інститутів УНР із німецьким командуванням, перетворення союзницької допомоги у фактичну окупацію [943].

Певну увагу формуванню та діяльності виконавчих владних структур українських урядів, ставленню політичних партій до проблеми організації адміністративних органів приділили О.Бойко [567] та О.Любовець [872]. Селянську тему в революційну добу розробляють у своїх статтях В.Скальський [1005-1006] та Г.Корольов [786]. Г.Басара-Тиліщак розглядаючи проблему методології соціокультурної історії міста в революційну добу наголосила на важливості дослідження протидії двох соціумів: міста і села [555-556].

Окремі аспекти створення та функціонування містечкових органів влади в добу революції на Поділлі знаходять висвітлення в монографії О.М. Завальнюка та О.Комарницького [693].

І.Хміль простежив розвиток аграрної революції в Україні від лютого 1917 р. до квітня 1918 р. Автор аналізує земельну політику Центральної Ради та більшовиків, показує її різницю. Особливу увагу звертає на виникнення перших сільськогосподарських колективних об'єднань селян [1077]. Також І.Хміль та І.Куташев прослідкували процес наростання селянського екстремізму в березні-жовтні 1917 р. [1082].

Досліджуючи розвиток селянської кооперації в Україні в 1861-1929 рр., В.Марочко розглянув аграрні відносини та деякі аспекти земельної політики Центральної Ради та інших українських державних утворень [886]. Висвітлюючи новітню аграрну історію України, О.Завальнюк та І.Рибак торкнулися питання земельного реформування в добу революції 1917-1921 рр. [694]. В.Нечитайло проаналізував аграрні відносини України в період національно-визвольних змагань в контексті проблеми формування селянських господарств фермерського типу [925]. Становлення селянського фермерського господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) дослідив М.Якименко [1128].

Вагомим здобутком вітчизняних вчених дослідників аграрних відносин стала монографія Н.А.Ковальової, С.В.Корновенка, Б.В.Малиновського, О.В.Михайлюка, А.Г.Морозова, присвячена аналізу аграрного законодавства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду національно-демократичної революції, зокрема й Центральної Ради [532].

Автори узагальнюючих праць з історії Української революції торкнулися певних питань становлення владних структур, тих аспектів політики українських урядів, що безпосередньо стосувалися селянства. У 1995 році опубліковано книгу Ю.Павленка та Ю.Храмова, у якій державотворча діяльність Центральної Ради оцінюється різко негативно, критикується її курс на соціалізацію землі [934].

У колективній монографії «Українська революція і державність» дано стислий, об’єктивний виклад основних подій періоду Центральної Ради. В контексті процесів державотворення автори торкаються питань створення адміністративних органів, аграрної та продовольчої політики урядів УНР [1066].

Відтворюючи визвольні змагання українського народу 1917-1920 рр., О.Рубльов та О.Реєнт стверджують, що Центральна Рада не змогла впоратися із нагальним питанням створення владної вертикалі і констатують більші успіхи у

цьому напрямі гетьманського режиму. Щодо ролі селянства у політичних подіях автори констатують його індиферентність і роблять висновок, що воно не виявляло особливої політичної активності в усіх питаннях, які не торкалися землі [997, с.309-310].

В.Литвин, змальовуючи державотворчі процеси в Україні в добу Української революції, побіжно торкається проблеми аграрного реформування та створення українських владних структур в період Центральної Ради [827].

У монографії Д.Яневського показано вплив геополітичних чинників на процеси внутрішньої політики українських урядів, зокрема й Центральної Ради. Автор стверджує, що в Російській імперії об'єдналися рухи різних історичних епох: загальнодемократичний, який ставив за мету реформу політичної системи та державного устрою еволюційним, правовим шляхом, та селянський, який виступав за радикальну зміну відносин власності, передовсім в аграрному секторі, й тотальну зміну існуючого політичного режиму будь-якими засобами та методами, і, отже, за зміну форми та інститутів державного управління [1131].

У грунтовній узагальнюючій праці «Політична історія України XX століття: Революція в Україні: політико – державні моделі та реалії (1917 – 1920). – Т.2», розкриваючи події Української революції, автори В.Солдатенко та В.Верстюк, на основі сучасного рівня розвитку української історичної науки, дали об'єктивний та глибокий аналіз політичних процесів досліджуваного періоду, висвітлили окремі аспекти формування владних структур, ролі селянства в революції, аграрної політики Центральної Ради [948].

Нещодавно побачила світ фундаментальна узагальнююча праця «Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах». У 1-му томі видання простежено становище селян та сільського господарства в українських губерніях Російської імперії, висвітлено селянську проблему в політиці Центральної Ради, з'ясовано роль селянства у теорії та політиці більшовизму [719].

Окремі теоретичні положення та важливі фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього

періоду, які при аналізі ми розділили на тематичні блоки. Перший блок публікацій становлять праці, що висвітлюють проблеми державотворення і формування системи виконавчої влади. Перші кроки зроблено у дисертаційних дослідженнях І.Лебедєвої, Т.Вінцковського, І.Верховцевої та ін. І.Лебедєва, з'ясовуючи тему створення уряду Української Народної Республіки та формування системи виконавчої влади, зазначає, що після проголошення УНР у листопаді 1917 р. продовжували існувати місцеві органи, які діяли в Росії після Лютневої революції. Це пояснюється тим, що партії української урядової коаліції розглядали період після падіння Тимчасового уряду як продовження буржуазно-демократичної революції, а їх програми не передбачали зламу старого адміністративного апарату на цьому етапі [1187]. На нашу думку, справа дещо в іншому. Третім Універсалом Центральна Рада проголосила автономію України в складі Росії, більше того, її провідники декларували, що Україна повинна рятувати цілісність і єдність федеративної Росії. Вони сподівалися, що більшовицький режим незабаром впаде і буде відновлено демократичну владу Російської федеративної республіки. Відтак і структура влади залишиться загальноросійською. Дисертант робить висновок, що існуюча система виконавчої влади УНР місцевого рівня не дозволяла уряду проводити в життя свою політику в регіонах. А причини такого становища вбачалися у відсутності чіткої програми формування місцевої влади і контролю над нею, запізнення з розробкою нормативної бази для діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, неоперативність при їх створенні. Зазначено, що втілення концепції перенесення центра ваги від урядових установ до органів місцевого самоврядування, демократизації органів місцевого самоврядування виявилося згубним в умовах дестабілізації суспільства і тільки поглиблювали останню. Автор констатує недостатнє фінансування органів виконавчої влади місцевого рівня. Досліджуючи передусім адміністративні структури в особі губернських та повітових комісарів, земств та міських дум, І.Лебедєва фактично випустила з поля зору низові, сільські форми самоврядування і не висвітлила питання ставлення селянства до органів влади різного рівня.

Формування та діяльність селянських земських самоврядувань на Правобережній Україні в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. частково відтворила І.Верховцева [603-604; 1153]. Вона констатувала, що за Центральної Ради демократично обрані земства стали органами державної влади на місцях.

Дослідженню участі населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради присвячено дисертацію Т.Вінцковського. Автор показує специфіку вирішення питання функціонування українських владних структур на півдні України, констатує проблеми з сприйняттям їх легітимності багатонаціональним населенням краю. Але питання становлення та функціонування селянських органів влади автор не висвітлює [1155].

У дисертації Г.Кривошиї визначено етносоціальну базу українського революційного руху. Зазначено, що його політичну лінію формувала інтелігенція, яка сповідувала народницько-соціалістичні погляди, що й визначило курс на радикальні соціально-економічні перетворення. Селянство підтримало національно-визвольний рух, надавши йому масовості, і стало головною опорою Центральної Ради [1183]. Радикалізацію селянського руху в Україні в період Тимчасового уряду та Центральної Ради дослідив у своїй кандидатській дисертації І.Куташев. Автор, йдучи загалом в руслі методології ще радянської історіографії, намагався простежити форми, методи і динаміку боротьби селянства за землю, здійснити порівняльний аналіз аграрних програм українських есерів та більшовиків, розкрити участь селянства у національно-визвольному русі, встановити масштаби організації колективного обробітку землі [1186].

Наступним важливим тематичним блоком дисертаційних досліджень є висвітлення проблем аграрної історії. В останній період захищено низку дисертацій, певні частини яких присвячені розгляду земельного та продовольчого питань, або в яких аграрна проблематика стає предметом самостійного наукового дослідження. У ґрунтовній роботі Н.Ковальової

досліджено земельну політику українських національних урядів 1917-1921 рр., висвітлено стан земельних відносин в українському селі, підходи різних політичних сил до вирішення аграрного питання, простежено еволюцію аграрної політики на прикладах діяльності владних структур Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, показано ставлення селянства до земельної політики тих чи інших державних утворень [1175-1176]. Дослідниця прослідкувала зміни у ставлені до приватної власності на землю в періоди різних форм української державності: від її скасування в добу Центральної Ради, поновлення під час гетьманату, відміну урядом Директорії після антигетьманського повстання, і врешті поступове визнання провідниками УНР потреби відновлення земельної власності.

Діяльність українських політичних партій щодо вирішення аграрних проблем у період Центральної Ради дослідив І.Верхоляк [1154].

Поза увагою вітчизняних істориків не залишилося продовольче питання в революційну добу 1917-1921 рр. Порівняльний аналіз діяльності політичних партій щодо вирішення продовольчої проблеми в Україні в 1917-1920 рр. зробив у докторській дисертації В.Борисов. Йому ж належить низка праць з зазначеної тематики [575-576; 1149]. Державну політику у галузі хлібозаготівель у Катеринославській губернії у 1917-1918 рр. висвітлив І.Шпекторенко [1117-1119].

В останні часи, досліджуючи селянську тематику, окремі українські історики, для адекватного відтворення складного комплексу політичних та соціально-економічних питань, звертаються до проблеми ментальності та національного характеру, соціальної психології українського народу і селянства зокрема. Оскільки в УРСР на вивчення національних характеристик та ментальних якостей було накладено табу, зазначена тема, певний час, висвітлювалася лише науковцями діаспори (Н.Григоріїв, О.Кульчицький, М.Шлемкевич, Б.Цимбалістий, В.Янів та ін.). Останні зробили спроби проаналізувати умови формування, зміст та специфіку проявів ментальних рис, традиційної свідомості українців, передусім селян. Вони зробили важливий

висновок про значення природно-кліматичних умов у формуванні національної ментальності, ролі землеробства у становленні українського способу життя. Аналізуючи українську національну вдачу Н.Григоріїв зазначив притаманний українцям демократизм, егалітаризм, політичну пасивність, їх «антибюрократичну», тобто антивладну налаштованість, визнання праці як основи власності [651]. М.Шлемкевич констатує, що специфічними рисами української ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-чуттєвий світ людини, у якому «панує не холодний розрахунок «голови», а жагучий заклик «серця» [1115]. Домінування «серця над розумом», тобто емоцій над інтелектом, відзначало багато дослідників українського менталітету. Цей ментальний феномен науковці назвали кордоцентризмом. Саме він, на думку О.Кульчицького, став своєрідною соціопсихічною константою, що типологічно втілилася в селянській психології. Автор стверджує, що найхарактернішим українським архетипом є архетип «ласкавої, плодючої Землі»[802, с.55]. Досліджуючи ментальність через методологію соціально-культурної антропології, Б.Цимбалістий констатував домінуючий вплив родини на формування психіки українця. Він стверджує, що ще в дитячому віці у підсвідоме українця входить ідея рівності «дітей» Неньки-України, а водночас недовіра та ворожість до насильницької влади, яку в родині уособлює караючий батько [1087, с.66-96]. Специфіку світобачення українського народу, національну психологію і навіть «соціальні інстинкти українців» з'ясовував В.Янів [1134-1135].

Сучасна українська гуманітарна наука вже зробила перші вагомі кроки щодо з'ясування проблеми ментальності. Ментальність українського селянства ґрунтовно досліджує Ю.Присяжнюк. Він вперше у вітчизняній історіографії дослідив селянство Наддніпрянщини крізь призму його соціокультурної цілісності, з притаманними йому стійкими ментальними рисами [958-965]. Висвітлюючи проблеми етнічної ментальності, Р.Додонов зазначив і ментальні риси українців [674]. Риси, притаманні господарському менталітету України, з'ясували В.М.Зибцев та В.Ю.Попов [700]. Питання національного характеру

досліджувала А.Шевцова [1108]. Історичні умови формування українського менталітету та його основні властивості висвітлили у своїй праці О.Донченко та Ю.Романенко [679].

Проблема селянської ментальності підіймається на шпальтах журналу «Український селянин». Безпосередньо теми стосуються статті Л.Дудка [685-686], який визначив ментальні імперативи лівобережного селянства доби Української революції 1917-1920 рр., та О.Михайлюка, що показав загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом в революційний період [910].

Після проголошення суверенітету дослідження історичних процесів доби Української революції набуло системного характеру, і в даний час новітня історіографія налічує декілька сотень праць. Суттєвими якісними зрушеннями відзначено розвиток вітчизняної історіографії Української революції після 1991 року. Першу монографічну спробу її узагальнення зроблено Л.Радченко [969-970]. Проблему представницьких органів народовладдя в 1917 р. з'ясував М.Полівець [947]. Автор висвітлив основні віхи в дослідженні громадських виконавчих комітетів та Рад в працях вітчизняних та закордонних науковців.

Дисертаційна робота П.Біляна [1146] аналізує історіографію періоду Центральної Ради. Особливо слід відзначити кандидатську дисертацію Н.Земзюліної [1172], єдиного історіографічного дослідження, яке стосується вивчення селянського питання в Україні 1917-1918 рр. З'ясовуючи тенденції розвитку історичних знань з селянської проблеми, автор зосередила увагу передусім на висвітлені стану аграрних відносин, причин селянських рухів в період Центральної Ради та Гетьманату у працях, опублікованих в 1920-1990 рр. Підбиваючи підсумки, дисертантка зазначає те спільне, що міститься у висновках дослідників відносно причин поразки національних сил в Українській революції. Щодо Центральної Ради, то причина її падіння вбачається у хибній політиці радикальних соціалістичних перетворень. Далі зазначається, що затягування з вирішенням аграрного питання позбавило Центральну Раду підтримки провідної верстви – селянства. У цьому висновку, на наш погляд, закладено протиріччя, оскільки друга його частина суперечить

першій. Наскільки нам відомо, радикальність соціалістичних перетворень для села передбачала проведення Центральною Радою соціалізації землі. Позаяк констатовано, що вона затягувала вирішення земельного питання, отже, зазначених радикальних перетворень не проводила.

Здобутки сучасної історіографії щодо дослідження української державності доби національно-визвольних змагань підсумував у своїй монографії В.Капелюшний [733-737]. Автор зупиняється на аналізі історичних праць, присвячених розгляду селянського питання та аграрно-продовольчої проблеми.

Значний вклад у висвітлення революційних процесів 1917-1920 рр. і зокрема стосунків селянства і влади зробили сучасні російські історики. Нові методологічні підходи до вивчення історії революції запропонував В.Булдаков, який закликав розглядати події 1917-1920 рр., фокусуючи погляд передусім на людському вимірі[580-584]. Дослідник здійснив оригінальну інтерпретацію революції 1917-1920 рр. в Росії через призму психосоціальних чинників. Використовуючи міждисциплінарний підхід при дослідженні природи революційного насильства, В.Булдаков у своїх працях зробив, на наш погляд, вдалу спробу відтворення психоментальності революційних мас, комплексно висвітлив соціально-психологічну складову суспільної кризи в добу революції. Прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 р. та подальші події на теренах Російської держави історик визначає як «червону смуту» і розглядає їх крізь призму боротьби «модернізаторства та традиціанолізму», яка закінчилася перемогою саме традиційного суспільства з його «архаїчною селянською психоментальністю» [582, с.338-339]. Окремі аспекти викладеного вченим матеріалу стосуються й історії України.

Історики Росії плідно вивчають ментальну природу стереотипів поведінки селянства, зокрема і в революційний період 1917-1920 рр. За результатами конференції, присвяченої менталітету та аграрному розвитку Росії, випущено збірник матеріалів. Своєрідним ключем для розуміння селянської ментальності є концепція Л.Данілової та В.Данілова, які охарактеризували російську

селянську ментальність як ментальність общинну. Могутнє піднесення селянського руху, що послужив основою російських революцій початку XX ст., став у кінцевому підсумку торжеством общинно-зрівняльної ментальності [668-669].

В.М.Бухараєва та Д.І.Люкшин у своїх працях стверджують, що в результаті суспільно-політичних трансформацій 1917 р. в Росії перемогла архаїка у вигляді общинної революції [586].

Деякі українські історики також досліджують селянський революційний рух у регіонах (зокрема на Катеринославщині) у руслі концепції «общинної революції» [764].

На основі значного історичного матеріалу, з використанням методів та підходів суміжних гуманітарних наук, у ґрунтовній праці О.С.Поршнєвої зроблено спробу відтворити менталітет російських селян, робітників та солдат напередодні та в роки Першої світової війни [956].

Проявам селянських протестних настроїв під час революції 1917-1921 рр., їх внутрішньому змісту та зовнішнім формам вияву присвячено монографію В.Тєліцина [1041].

Тему селянства революційної доби досліджували Ю.Бокарєв [569-570], В.Кабанов [722-724], А.Курьонишев [806-808], Т.Осипова [931-932], С.Яров [1137-1138] та ін.

Помітні успіхи у висвітленні селянознавчих тем має західна історіографія. Досліджуючи селянство незахідних країн, історики визначили низку родових, загальних властивостей, притаманних цій соціальній верстві, що існує здебільшого в суспільствах традиційного типу або таких, що стали на шлях модернізації. Зокрема, констатовано, що властивості та риси, іманентні селянству різних країн, впливають на функціонування усіх сторін життєдіяльності, організацію соціальних та економічних відносин, сферу культури та моралі, визначають ідеали, цінності та норми. Особливо вагомим внеском у розуміння природи селянства, як соціокультурного феномену, є концепція «моральної економіки», запропонована Д.Скоттом [1007]. Автор

стверджує, що у всіх селянських суспільствах основною моральною засадою є необхідність забезпечення фізичного існування членів селянської громади. Саме це й визначало суспільні норми та стереотипи поведінки селян, основними з яких були взаємопідтримка всередині громади, справедливість та рівність у розподілі продуктів, зобов'язання влади та заможних землевласників щодо допомоги селянам при неврожаях, а також допустимому рівні експлуатації. Концепція Д.Скотта широко використовується у селянознавчих студіях, оскільки дає можливість адекватно зрозуміти селянське соціокультурне середовище, визначити базові уявлення та цінності селянства, і, відповідно, мотивацію його діяльності.

Селянство Росії під час революційних подій в 1905-1907 рр. та 1917-1920 рр. дослідив англійський історик Т.Шанін. Автор зазначив, що основну роль у життєдіяльності села відігравали два типа соціальної організації: сімейне господарство та селянська община. Останню Т.Шанін вважає формою селянської автономії та самодостатності [1094-1095]. Автор переконливо показує, що емоції відіграють величезну роль у революціях. Досліджуючи колективні уявлення та настрої селянства він стверджує, що «колективні мрії мають політичну вагу». Дослідник заявляє, що центральною проблемою революції є становище «сільської Росії та її роль у революційній боротьбі» [1096]. Насамкінець зазначимо, що ведучи мову про події російської революції, Т.Шанін не відділяє російських селян від селян інших національностей, зокрема й українських, і приводить приклади революційної боротьби українських селян.

Дослідженню відносин українського селянства та більшовицької влади революційної доби, присвятив свою працю італійський історик А.Граціозі [650]. Автор визначив антибільшовицький повстанський рух в Україні 1918-1919 років як «велику селянську війну» і констатував, що це явище було тісно пов'язане з зростанням національної свідомості українських селян. А.Граціозі звернув увагу на специфіку національних проявів у місті та на селі і прослідкував їх вплив на ставлення до більшовицької або української влади.

Дослідник зробив висновок про підвищену революційність українського селянства і зазначив сильні антидержавницькі тенденції його руху [649].

Участь селянських мас у політичних процесах 1917-1918 років у Росії досліджував О.Файджес [1069].

Висвітлення подій Російської революції 1917-1920 рр., її окремих аспектів, пов'язаних з проблемою «селянство-влада» торкнулися й зарубіжні дослідники Р.Пайпс [937-938] та Е.Карр [746] .

Таким чином, окремі питання відносин селянства та влади знайшли певне відображення в узагальнюючих працях та спеціальних дослідженнях. Але комплексно і всеохоплююче ця тема не вивчалася. Проблема ставлення селянства до органів влади та їх політики потребує подальшого дослідження та переосмислення на основі залучення нових джерел та міждисциплінарних методів аналізу матеріалів.

1.2. Характеристика джерел

Для успішного розв'язання поставлених у дисертації завдань та досягнення сформульованої мети було опрацьоване широке коло історичних джерел. Писемні джерела, використані при її написанні, за родово-видовим принципом поділяються на такі групи: 1) законодавство та законодавчі джерела; 2) матеріали діловодства державних установ та громадських організацій; 3) періодична преса; 4) джерела особового походження.

Важливу частину корпусу джерел, для відтворення питання ставлення до селянства, а також найважливіших напрямків селянської політики певних державних утворень становлять законодавчі акти. Серед документальних джерел насамперед заслуговують на увагу закони, які стосувалися правового становища селян в Російській імперії у другій половині XIX ст. – початку XX ст. Вони містяться у Повному зібранні законів Російської імперії [278-281]. Нас вони цікавлять передусім, як документи, що зафіксували та кодифікували структуру селянського управління (сільський староста- сільський сход), яка відігравала велику роль у функціонуванні сільських владних інституцій в 1917-1918 рр., незважаючи на революційні трансформації суспільно-політичних відносин. Крім того, в «Загальному положенні про селян» зазначено права селян на земельні наділи, визначено громадську власність тощо [281].

Якісна зміна суспільно-правового становища селянства простежується на основі аналізу законодавчих документів, які з'явилися протягом березня 1917 р. – квітня 1918 р. Під впливом революційних подій Тимчасовим урядом був обнародуваний закон про формування волосних земств, які мали стати основною структурною одиницею демократичної влади на селі [181, арк.7]. Цю модель влади надалі втілювала й Центральна Рада, яка йдучи назустріч вимогам широкого загалу населення, передусім селянства, ухвалила закон про зміну назв земських інституцій [285, с.50-51].

Вивчення універсалів Центральної Ради, як актів законодавчого характеру, особливо Третього та Четвертого, дає можливість охарактеризувати

її політику стосовно селянства, щодо формування сільських владних структур [271].

Аналіз аграрного законодавства уряду УНР дозволяє простежити наскільки його земельна політика відповідала прагненням та потребам селянства [285, с.128-130].

Варто зазначити, що попри свою інформаційну можливість законодавчі акти не можуть дати повного уявлення про досліджуване нами питання, оскільки у своїй діяльності як влада, а в значній мірі селянство, керувалися не стільки законами, скільки суспільною або політичною доцільністю завдань. До тогож, в умовах наростання анархії, більшість законів мали суто декларативний характер.

Серед документальних джерел, опрацьованих нами, найціннішими за значенням є матеріали діловодства державних установ та громадських організацій.

Великий фактичний матеріал значної історичної цінності зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі ЦДАВО України). Особливу групу складають документи центральних органів влади – фондів Канцелярія Центральної Ради (Ф.1115), Генеральний секретаріат (Ф.1063), за якими можна простежити ідеологічні засади державного будівництва, політику вищих органів влади в Україні щодо створення селянських владних структур, їх суспільно-правового статусу. Лише окремі аспекти організації адміністрації в регіонах, створення самоврядувань, становища на місцях висвітлюють фонди Генерального секретаріату внутрішніх справ (Ф.799). Законодавство та матеріали різних структур Центральної Ради фіксують її намагання створити суспільство соціальної справедливості та сформувати демократичні владні установи.

Документи, опрацьовані нами в ЦДАВО України, суттєво доповнюють опубліковані матеріали. У період незалежної України вийшли фундаментальні збірники документів та матеріалів, використання яких дає можливість

об’єктивно відтворити революційні процеси 1917-1918 рр. Це передусім грунтовне двотомне видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2т. – К, 1996» [284-285], та збірник документів «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К, 2003» [286], у яких представлений комплекс документів, що всебічно розкривають події доби Центральної Ради, в тому числі й питання, безпосередньо пов’язані з селянством. Зазначені видання містять багато інформації про розвиток внутрішньополітичної ситуації в регіонах, характеризують соціально-економічне становище на селі, настрої населення, становлення органів сільської влади, інші аспекти політики УНР.

У радянські часи було опубліковано збірники, у яких містилася інформація, що змальовувала політичну ситуацію, становлення та діяльність владних структур, відображала різноманітні аспекти соціально-економічного життя селянства досліджуваного періоду [263-265; 267-270; 272-277; 282; 287]. Негативною рисою цих збірників є здебільшого тенденційний підбір документів, що показував український національно-визвольний рух у непривабливому світлі. Однак і зазначені документи при застосуванні сучасних методологій дають багато корисної інформації.

Важлива інформація, що свідчить про відносини «селянство-влада» і дає можливість подивитися на події з точки зору влади, міститься у фондах губернських та повітових комісарів ЦДАВО України. За документальним наповненням ці фонди не є рівноцінними. Досить змістовними є фонди Харківського (Ф.1327), Полтавського (Ф.2117), Подільського (Ф.1792, Ф.628) губернських комісарів. Вони містять величезний масив інформаційних та аналітичних документів, що відображають суспільно-політичне та соціально-економічне життя на селі, ставлення селянства до органів влади. Набагато менше інформації міститься у незначних за обсягами фондах Чернігівського губернського комісара (Ф.1467). Донесення різнорівневих владних структур акумульовані в зазначених фондах про події на місцях і настрої населення дозволяють прослідкувати процес наростання радикалізму в селянському

середовищі, дають можливість визначити чинники, які сприяли анархії – індиферентизм влади і занепад права, формування психології революційної доцільності та сваволі. Інколи буває, що крім аналітичної інформації, посадові особи УНР подавали конкретні пропозиції з питань поліпшення адміністративно-територіального керівництва регіоном, припинення процесу занепаду влади, поширення екстремізму на місцях.

Оперативно-розпорядча документація репрезентує відносини адміністративних органів з сільськими владними структурами. Це передусім, циркуляри (обіжники), постанови та розпорядження губернських та повітових комісарів, а також земських (народних) управ місцевим селянським інституціям, якими вища в ієрархічній структурі влада намагалася забезпечити керованість нищих органів.

Цікаві документи часів Центральної Ради перебувають у фондах органів влади Української Держави – Ради міністрів (Ф.1064), Міністерства внутрішніх справ (Ф.1216), Подільського (Ф.1793), Харківського (Ф.1325) та Полтавського губернських старост (Ф.2988). Документи Центральної Ради та її регіональних органів гетьманські адміністрації використовували щоб бути в курсі розпоряджень владних структур УНР, скорегувати або знівелювати соціалістичну політику своїх попередників, усунути з посад або заарештувати представників органів влади УНР, чи місцевих лівих діячів.

У Центральному державному історичному архіві у Львові (далі ЦДІА у Львові), в особистому фонді діяча УНР на Поділлі Г.Степури (Ф.760), містяться матеріали про внутрішньополітичну ситуацію в Україні, зокрема й про становище органів влади УНР, їх взаємини з австро-угорським військовим командуванням.

Вагомим інформаційним джерелом при вивчені проблем формування та діяльності місцевих владних структур є зосереджені у ЦДАВО України фонди волосних або сільських самоврядувань, що постали в період революції. Це передусім Полтавська (Ф.294), Красилівська (Ф.612), Пиківська (Ф.1385), Старо-Санжарська (Ф.1405), Красно-Лукська (Ф.1411), Христинівська (Ф.1480),

Костромська (Ф.1751) та інші волосні управи (загалом лише у ЦДАВО нами опрацьовано 23 фонди волосних та сільських органів влади). Ми підбирали фонди таким чином, щоб були репрезентовані усі губернії Наддніпрянської України.

Діловодство селянських органів влади, як правило, містить документацію з питань сільського управління, сплати податків та фінансових справ, щодо вирішення аграрного та продовольчого питань, про військові справи та освітні питання тощо. Особливу цікавість викликають джерела, які безпосередньо виходили з середовища селян – присуди та накази сільських громад, відповіді селянських активістів та сільських керівних структур на запитання анкет, колективні листи до органів влади. Їх аналіз дає можливість відтворити прагнення, ідеали, цінності та уявлення, стереотипи мислення та поведінки притаманні українським хліборобам. Згадані присуди, накази, колективні листи тощо, дають змогу з'ясувати наскільки авторитетною була влада серед сільського населення і як воно ставилося до владних установ та громадських організацій. Зазначені матеріали сприяють з'ясуванню кола основних питань, що піднімалися і розв'язувалися в процесі роботи сільських органів, проблеми кадрових змін у селянських владних структурах. Однак, слід зазначити, що цей вид джерел потребує ретельного аналізу, щоб визначити, що написане самими селянами і відображає їх суспільно-політичні погляди, а що привнесено політичними партіями, громадськими організаціями або зумовлено тиском влади, оскільки неодноразово зустрічається, що присуди або накази сільських сходів певної волості чи декількох волостей написані ніби під копірку і містять однотипний текст.

Мотивацію ставлення селянства до влади неможливо відтворити та зрозуміти, не дослідивши аграрні та продовольчі аспекти політики Центральної Ради, оскільки для селян саме ці питання й мали найбільшу вагу. У фондах Генеральний Секретар земельних справ (Ф.1060), Полтавський губернський земельний комітет (Ф.1412), Гайсинський повітовий земельний комітет Подільської губернії (Ф.1390), Носовський та Талалаєвський волосні земельні

комітети, а також частково і в фонді Міністерства земельних справ Української Держави (Ф.1061) зосереджено документи, що відображають аграрну політику Центральної Ради, спроб місцевих владних структур або сільських громад здійснити земельні перетворення. Зазначені фонди добре ілюструють аграрно-традиційну ментальність українських хліборобів. Дають можливість прослідкувати детермінованість соціально-політичної поведінки селянства аграрними відносинами.

Питання, пов'язані з вирішенням продовольчої проблеми, вилученням хліба у селянства відтворюють фонди міністерств продовольчих справ Української Народної Республіки (Ф.2197) та Української Держави (Ф.2196), а також вже зазначені фонди губернських та повітових комісарів, волосних управ. Інформацію зазначених фондів ЦДАВО суттєво доповнюють матеріали опубліковані у збірниках документів та матеріалів, особливо ж у двотомнику «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2т. – К, 1996» [284-285].

Об'ємний та різноплановий масив документальних даних зберігається в регіональних архівосховищах. Ситуацію в регіоні, настрої населення, реальну атмосферу діяльності різних органів влади відтворюють документи Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), що містяться у фонді Канцелярії Київського губернського комісара УНР (Ф. Р-2796).

У фондах Державних архівів Хмельницької (далі ДАХО) (Ф.Р-78, Р-233, Р-260-261, Р-270, Р-3025, Р-3345) та Вінницької (далі ДАВО) (Ф.Р-1196, Р-2734) областей представлені матеріали, які характеризують соціально-економічну ситуацію, створення владних структур, настрої народних мас Поділля.

При оцінці джерел державних владних структур різних політичних режимів на території України, зокрема Тимчасового уряду, урядів УНР та більшовиків (звіти та доповіді губернських і повітових комісарів, начальників міліції, інших компетентних органів) слід взяти до уваги ту обставину, що кожна влада, щоб проводити адекватну суспільній ситуації політику, повинна мати достовірну інформацію про події, що відбуваються на місцях та настрої

населення. Відтак, інформативні матеріали, що подавалися згідно ієрархічної владної структури знизу до верху і мали закритий характер, здебільшого об'єктивно змальовували становище на селі. Однак, слід мати на увазі, що представники органів влади певних державних режимів часом інтерпретували інформацію згідно своїх ідеологічних переконань, тому її треба піддавати аналізу та перевіряти.

Серед документальних джерел, використаних нами, слід назвати й судово-слідчі матеріали. Матеріали кримінальних справ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м.Києві – у фондах прокурора Одеської судової палати (Ф.419) та Прокурора Київської судової палати (Ф. 317), а також у фонді Міністерства судових справ Української Держави (Ф.2207) по розслідуванню погромів панських маєтків, висловлюваннях та агітації проти владних установ різних державних режимів, інших протизаконних (як кваліфікували їх представники владних структур) дій, дають нам можливість визначити елементи правосвідомості селянства, мотивацію його соціальної поведінки, простежити настрої населення. Судово-слідчі матеріали яскраво демонструють наростання селянського екстремізму, нівеляцію права, як основи суспільних відносин, занепад моралі, проливають світло на ставлення селянства до влади та її розпоряджень, до приватної власності загалом, і на землю, зокрема.

Важливим джерелом інформації є періодика революційної доби 1917-1918 рр., центральні та регіональні видання різних політико-ідеологічних напрямів. Це передусім, газети «Нова Рада» (Київ, 1917-1918), «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Боротьба» (Київ, 1917-1918), «Народна Воля» (Київ, 1917), «Харьковский вестник» (Харків, 1917), «Черниговская земская газета» (Чернігів, 1917) тощо.

У тогочасних часописах публікувались закони, постанови, накази, розпорядження владних структур, інтерв'ю з офіційними особами або представниками політичних партій, що стосувалися безпосередньо селянства. Часто у пресі друкувалася оперативна інформація про події у сільській

місцевості, подавалися матеріали з політичних, соціально-економічних проблем, які найбільше хвилювали селянство. Газетні публікації, в умовах відсутності цензури, досить багато дають інформативних матеріалів для відтворення суспільно-політичної ситуації на селі. При критичному розгляді газетних статей і матеріалів, їх співставленні з іншими свідченнями, вони можуть слугувати важливим джерелом дослідження масових настроїв, соціальної свідомості та поведінки селянського загалу в період Центральної Ради.

Свідчення про ставлення селянства до влади, а також про світоглядні переконання населення, що містяться у матеріалах та документах діловодства, значно доповнюються використанням творів та мемуарів діячів різних політичних таборів періоду визвольних змагань. При висвітленні нашої теми ми користувалися спогадами М.Грушевського [507], М.Ковалевського [511], Д.Дорошенка [509], В.Петріва [519-520], І.Фещенко-Чопівського [524], П.Скоропадського [521-522], І.Майстренка [514], Є.Чикаленка [525-526] тощо.

Спогади діячів, учасників та очевидців Української революції дають змогу відтворити настрої селянства у різні періоди діяльності Центральної Ради, які еволюціонували від підтримки її політики – до байдужого, а інколи і ворожого, ставлення до влади і політики УНР.

Мемуари М.Грушевського висвітлюють проблеми поширення українського національно-визвольного руху, державного будівництва та суспільно-політичного життя в Україні періоду Центральної Ради [507].

У своїх спогадах значну увагу М.Ковалевський приділяє добі Центральної Ради. Він розумів, що основною соціальною проблемою існування української нації та держави є вирішення земельної проблеми. Тому значну увагу автор приділяє висвітленню найактуальнішої для українського селянства теми реформування аграрних відносин. Також він показує й ставлення селян до Центральної Ради [511].

На відміну від багатьох представників української інтелігенції початку ХХ століття Є. Чикаленко не ідеалізував власний народ і досить скептично

ставився до можливостей селянства, особливо біднішої його частини, відігравати роль рушійної сили революції. Провівши березень-жовтень 1917 р. у своєму маєтку, Є.Чикаленко розумів, що для селянства головною темою революції є вирішення соціальних питань, передусім перерозподіл землі власників, здійснений досить часто шляхом розгромів та захоплення поміщицьких маєтків [601, с.20]. Відтак, Є.Чикаленко у своїх спогадах не обійшов найважливішого на той час питання – аграрного . Автор акцентує увагу на більшовицьких декретах про землю та мир, які відштовхнули українських селян та солдатів від Центральної Ради [526].

Д.Дорошенко критикує соціалістичниї курс Центральної Ради, особливо ж її аграрну політику. Скасування приватної власності на землю та агітаційна робота більшовиків, врешті призвели до того, що на селі запанувала анархія. Спроби вплинути на земельну політику соціалістичного уряду УНР на хліборобському з'їзді в Лубнах у березні 1918 р. успіху не мали – стверджує автор спогадів [509].

І.Фещенко-Чопівський у своїх спогадах також виступає проти «демагогів з селоспілки», що нацьковували на заможних сільську голоту, яка нібито повинна була стати будівничою української державності. Автор зазначає, що село в період Центральної Ради було поза впливом влади УНР і його охопили хаос та анархія [524].

У спогадах В.Андрієвського [502] та П.Скоропадського [522] знайшли відображення події, що відбувалися в регіонах, змальовуються картини посилення ліворадикальної агітації та більшовицьких і селянських погромів.

Таким чином, більшість авторів безпосередньо брали участь у революційних подіях, дотримувались тих чи інших політичних поглядів, і тому, до їх творів потрібно ставитися критично. І все ж у них можна знайти багато цікавих фактів, які характеризують тогочасну політичну, соціально-економічну ситуацію на селі, настрої населення, що дає можливість висвітлити ті чи інші аспекти відносин «селяни – влада».

З огляду на те, що в історіографічному обігу надзвичайно мало свідчень, які йдуть безпосередньо від селянства, особливо цінними для нас є мемуари та щоденники селян Південної України, видані упорядниками А.Бойком та С.Плохієм [517]. Зазначені джерела дають уявлення про національну та політичну свідомість, моральні засади селян, їх ставлення до революції та політичних сил, що поборювали одна одну в цей час.

Отже, дослідження основане на джерелах, основним підґрунтям яких є матеріали діловодства, сформовані у процесі функціонування як вищих владних інституцій так і сільських органів влади. Інформація отримана у процесі роботи з архівними матеріалами стала основою для показу діяльності влади та реакції на її політику селянства. Слід наголосити, що з джерелознавчого боку більшість з зазначених видів документів містить достатній обсяг інформації і їм притаманна висока ступінь адекватного відображення подій та процесів, що мали місце на селі. Доповіді, донесення, звіти повітових та губернських комісарів, земських та земельних управ, волосних владних структур, інструкторів-інформаторів Центральної Ради, представників громадських організацій були покликані не лише інформувати вищі владні структури про ситуацію в регіонах і на місцях, а й спонукати їх до застосування різних заходів впливу на становище для його поліпшення.

Таким чином, у цілому комплекс джерел репрезентативний і дозволяє всебічно висвітлити ставлення селянства до влади та політики українських урядів.

1.3. Методологія дослідження

Складність дослідження революційних процесів 1917-1921 рр. крізь призму соціальної свідомості, ментальності, світоглядних настанов висувають на чільне місце проблему з'ясування теоретико-методологічних принципів історичного пізнання. Відтак, визначимо основні методологічні підходи, які, на нашу думку, дадуть можливість більш адекватно та всебічно відтворити події революційної доби в українському селі через свідомісні чинники, через сприйняття владних структур та їх політики широким загалом селянства.

Вивчення відносин селянства та влади в добу Української революції 1917-1921 рр. ставить перед нами певні попередні завдання, вирішенню яких присвячено даний розділ. До їх числа належить завдання розгляду проблеми встановлення характеру та значення діючих на початок XX ст. соціокультурних факторів історичного процесу, що обумовили соціальну поведінку селян, тобто їх уявлень, ідеалів та ціннісних норм, стереотипів світосприйняття. Друге завдання складає характеристика особливостей процесу формування та функціонування органів влади Російської імперії, у яку входила територія Наддніпрянської України. Вирішення цих завдань повинно полегшити розуміння мотивації поведінки українських селян у системі відносин «селянство-влада», а відтак і багатьох подій доби Центральної Ради 1917-1918 рр., періоду національного державотворення і найбільш суттєвих зсувів у менталітеті, соціальній свідомості та образі життя селянства України.

Розгляд досліджуваної проблеми доцільно почати з уточнення понятійного апарату, зокрема, базових для нашої роботи понять «селянство» та «влада». Відзначаючи різницю у кваліфікаційних ознаках згаданих категорій у різних авторів, зупинимося на визначеннях, на нашу думку, найбільш адекватних. Для визначення «селянства» як поняття відомий селянознавець Т.Шанін запропонував сукупність 4 характеристик. По-перше, це селянський двір, як базова економічна одиниця, яка поєднувала сім'ю, земельну ділянку та працю на ній. Ця праця не завжди лише сільськогосподарська, а також включає

й промисли. Селянське господарство забезпечує споживчі потреби сім'ї та оплату її зобов'язань. Воно не автаркичне: селяни втягнуті в повсякденний товарообмін і в ринок праці. Однак економічна діяльність тісно переплітається з відносинами в сім'ї. Сімейний розподіл праці та споживчі потреби сім'ї породжують специфічну стратегію виживання та використання ресурсів. Сімейне господарство функціонує як основна одиниця селянської власності, виробництва, споживання, біологічного відтворення, самовизначення, престижу, соціалізації та добробуту. В його рамках особистість перш за все підпорядковується сімейно-рольовій поведінці та патріархальній владі.

По-друге, важливо виділити село як місце проживання та як одиницю переходу з покоління в покоління – чинника соціалізації і певної селянської культури, котра включає і звичаєве право. Життя малої селянської спільноти, всередині котрої задовольняються основні потреби селян та забезпечується соціальне відтворення, створює специфічний контекст. Особливості існування, соціальна структура та свідомість в ньому зв'язані та взаємозалежні. Культура селянства в плані соціально обумовлених норм та знань являє такі типові тенденції, як переважання традиційних та конформістських установок (тобто оцінка дії в категоріях минулого досвіду та поглядів сусідської групи), специфічні норми успадкування власності, норми взаємодопомоги і т.д. Селянська культура одночасно і відбиває, і підсилює специфічні сторони і життєвий досвід малої селянської спільноти, і перш за все особистісний характер відносин, сильний взаємний нормативний контроль і загальну практику відносин до чужинців, що виникають в схожих екологічних та соціальних умовах.

По-третє, важливою характеристикою селянства виступають особливості занять – не те, що люди працюють в сільському господарстві, тому що є неселяни, зайняті сільськогосподарською працею (капіталістичні фермери тощо). Найважливіша особливість тут – це менш вузьке й формальне визначення професійних завдань, низький рівень спеціалізації працівників. Селянин не тільки працює на землі. Він володіє ще десятком інших професій,

якщо тут взагалі можливо застосувати міське розуміння слова «професія». Цей низький рівень спеціалізації пов'язується з дуже широким діапазоном дій, кожна з котрих вкрай необхідна, а брак знань в будь-якій з життєвообумовлених сфер не дає можливості виконати завдання по впорядкуванню сімейного господарства. З цим пов'язано неформальне професійне навчання селян в сім'ї. Власна праця і виробництво харчування в умовах панування природних виробничих сил перетворювали селянське господарство в екологічно обумовлений осередок виробництва. Причому, фактор природного впливу тут дуже важливий. Він визначає ритм робіт. Сезонна циклічність сильно впливає на життя всієї сім'ї, сімейні події відображаються на динаміці господарства, а неврожай може призвести до його зникнення.

По-четверте, важливою характеристикою є те, що селянство – нижчий суспільний клас, клас, над котрим панують. Селян, як правило, тримають на солідній відстані від соціальних джерел влади. Їх політична підвладність переплітається з підвладністю культурною, а також з економічною експлуатацією через податки, ренту, проценти та невигідні для селян умови торгівлі. Підпорядкування супроводжується постійними актами самозахисту селян шляхом широкого використання такої «зброї слабких», як економічний саботаж, ухилення від виконання повинностей, бойкот адміністративних інстанцій і т.д., а в деяких ситуаціях – і повстання. В XX столітті селянські повстання перетворились на значну революційну силу, дієвий фактор суспільного розвитку [1094, с.118-119].

Загалом всі ці чотири елементи, взяті разом, дають нам класичне визначення селянства. Також слід зазначити, що з особливостями селянського господарювання пов'язані й особливості їх соціальної поведінки. Головний сенс селянського господарювання на землі – це підтримання та продовження життя. У селянському способі життя вбачається поєднання економічного та біологічного факторів. Хліборобство, на відміну від багатьох інших форм

діяльності, розвивається не лише в соціальному, але й у природному контексті [924, с.9].

У своїй роботі ми також оперуємо поняттями «народ», «народні маси», «трудовий народ», як адекватні поняттю «селянство», оскільки в Україні у XIX – на початку XX ст. часто поняття «народ» та «селянство» сприймались як тотожні [663, с.162].

Щодо поняття «влада», то ми сприймаємо визначення, за яким це здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насильства. У праці поняття «влада» вживається в контексті структурно-функціоналістських інтерпретацій, які розглядають її як властивість соціальної організації, як спосіб самоорганізації людської спільності, заснованої на доцільності розподілу функцій управління та виконання. Влада – це властивість соціальних статусів, ролей, яка дозволяє контролювати ресурси, засоби впливу [1221, с.56-57]. Оперуючи поняттям «влада», ми маємо на увазі структури державної влади, органи самоврядування, а також специфічні форми локально-адміністративної самоорганізації селянства (наприклад, «селянські республіки»).

Провідне місце займав селянський фактор у рефлексіях та концепціях українських громадсько-політичних діячів XIX – початку XX століть. Так, вже кирило-мефодієвцями постулювалася думка про особливу роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами.

Особлива ідеалізація селянського способу буття та антиміський пафос притаманні творчості одного з кирило-мефодіївців П.Куліша. У творі «Хутірська філософія» він відтворив найбільш відповідну українській селянській ментальності концепцію народного аграрного соціалізму. У своїй народницькій концепції він відводив пріоритетну роль селянству, основними ідеями якої є право бідняка на майно багатіїв і непорушність зв’язків суспільства із селянством. П.Куліш намагається євангелізувати народницьку ідеологію, показати, що саме селянське життя співвідноситься з божими

заповідями, тому стверджує, що хуторяни повинні «селянську філософію проповідувати, взявши її прямісінько із Євангелія» [708, с.56]. Основною локальною формою, яка може забезпечити відповідність тогочасного і майбутнього суспільно-політичного розвитку України національному характеру і прадавній суспільній традиції, є, на думку вченого, село, хутір, поскільки цінності, що реалізуються в хутірському житті, є вічними і сталими. Питання нівеляції та зникнення міст і залучення їх населення до хутірського способу життя П.Куліш розглядає крізь призму соціальної справеливості та суспільного егалітаризму. «Треба, – пише він, – містам розсипатися на села, на хутори і з'їздитися лише до контор на засідання на короткий час, ніяк не злагоджуючись у велетенських скоповищах многолюдства, не утворюючи дорожнечі, не наживаючи рівнодушности до незаможніх, не розриваючи сусідських зв'язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь зрівнялася б з багатством» [933, с.193].

Ідеалістичних селяноцентричних поглядів дотримувався й С.Подолинський. Він висловлював жаль з приводу того, що люди допустили розклад сільських «громад», і це призвело до створення держави. Згідно з його концепцією, самоврядні громади повинні формуватися на моральному принципі, корені якого він знову ж таки вбачає в давніх землеробських суспільностях, і який розвинений в Україні самими умовами нероздільного з'вязку людини із землею, хліборобством.

У свою чергу, М.Драгоманов, з огляду на соціальну структуру українського народу, створив концепцію українців, як «мужицького народу, сільської громади» та «плебейської нації» [966, с.31-32]. М.Драгоманов висунув ідею щодо центральної ролі селянства в становлені соціалізму. За майбутнього державного устрою, кожна особа, кожна спілка, кожна громада має бути вільною від насильства згори. Мета, яку треба втілити, «зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство людей і товариств» [1064, с.7-9]. Погляди М.Драгоманова мали великий вплив на подальший розвиток

української суспільно-політичної думки і на державне будівництво в період Української Народної Республіки.

Отже, мріючи про справедливе, вільне суспільство, М.Драгоманов, С.Подолинський, як і більшість української інтелігенції, всі погляди звертали до української сільської «громади», вбачаючи в ній силу, здатну здійснити корінні соціально-політичні перетворення в українському суспільстві [933, с.193].

Концепцію українського селянства, як єдиного носія ідеї «народу», розвинув у своїх працях М. Грушевський. Досліджуючи історію українського народу, вчений зазначав, що його ідеалами «на які він майже заглянув за Хмельниччини, але досі не осягнув і які ще попереду – це свобода, рівноправність та автономія…» [811, с.271]. Він був переконаний, що народ, тобто українське селянство, може стати політичною основою державного й економічного життя і вже в добу революції в 1917-1918 роках розвинув та обґрунтував цю тезу. Констатуючи, що буржуазія та пролетаріат не можуть бути соціальною базою українського державотворення, М.Грушевський стверджує, що «соціальне й державне будівництво» в Україні повинно мати «своєю підставою інтереси трудового селянства» [661, с.37].

Погляди М.Грушевського цілком викристалізувалися у початковий період Української революції і оприлюднені в друкованих виданнях, фактично набули статусу ідеологічних засад національно-державного будівництва. Лідер українського національно-визвольного руху писав: «Головною підставою сеї Великої України, ще довго, коли не завсіди, буде селянство і на нім прийдеться її будувати». Україна, на його думку, зможе відродитись лиш тоді, «… коли встане наново сей скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору й сили, обстрижений зі своєї політичної і національної свідомості Самсон» [663, с.162].

Розуміючи величезне значення для селянства розв’язання земельної проблеми М.Грушевський ще в 1906 р. писав: «рішення аграрної справи, буде мати незвичайну вагу в очах заінтересованих селянських мас…бо до мотивів

загально-демократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний» [660, с.103-104]. Вчений вважав, оскільки великими землевласниками в Україні є передусім неукраїнці, вирішення аграрного питання та передача селянам колись загарбаної у них землі буде актом історичної справедливості стосовно українського народу.

Зважаючи на слабку національно-політичну свідомість народних мас, щоб залучити селянство до державного будівництва у формі автономії України, М.Грушевський та Центральна Рада тісно пов'язала її становлення з вирішенням аграрного питання. Голова Центральної Ради зазначав, що вся земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Щоб зберегти соціальну стабільність, на відміну від ліворадикально налаштованих есерів він вважав, що земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників [663, с.119]. Однак, остання теза не стала домінуючою в аграрній політиці Центральної Ради, яка врешті проголосила безплатну конфіскацію землі.

М.Грушевський прагнув становлення Української державності у формі автономії, але загалом негативно ставився до держави. Все ж він визнавав її значення як певного каталізатора, який формував, у принципі, пасивну народну масу, накидаючи їй політико-державний, культурний, економічний та юридичний устрій. Якщо ті устрої виросли «на грунті народнім» і «відповідали потребам народним», то вони сприймалися за своє, якщо ні – то народні маси повставали проти таких устроїв [811, с.488-489]. Відтак надалі, будучи на чолі Центральної Ради, М.Грушевський розробляв владну модель, яка б, на його думку, не нав'язувала масам певних адміністративних структур, а була найбільш наближена до народних ідеалів сприйняття влади. Вчений вважав, що влада в країні повинна бути демократично обраною та ненасильницькою, забезпечити свободу і рівність громадян. Він писав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має

бути в повіті, в губернії і всім краю!» [663, с.116]. Прикметно, що формування владних інститутів М.Грушевський починає з сільських органів. Управлінські структури мали формуватися не зверху-вниз (влада для держави), а знизу-вверх (влада для народу). Вчений вважав, що українська держава повинна бути демократичною, побудованою на засадах соціальної справедливості та відстоювати інтереси трудового народу, тобто бути істинно-народною республікою [1014, с.3-27].

Через неповноту соціальної структури українського народу, створити ідеологічні засади українського національного руху та втілювати їх в життя могла лише інтелігенція. Оскільки українська інтелігенція у переважній більшості походила з села (діти селян, сільських вчителів, священників), її національна та суспільна свідомість формувалася у соціокультурному середовищі українського селянства. Вирішення соціальних та національно-культурних проблем села складало важливу частину її політичного світогляду. Відтак, переважна більшість української інтелігенції сповідувала народницьку або соціалістичну ідеологію, у світлі чого національна держава являлася швидше засобом, ніж кінцевою метою. Як відомо в українській суспільній думці кінця XIX – початку XX ст. домінували соціалістичні та федеративно-автономістичні погляди, тим часом як державницька, самостійницька ідея, хоч і була вже сформульована, не набула ані теоретичної завершеності, ані масового поширення, на відміну від радикальних соціальних гасел українських політичних партій [593, с.22].

І.Лисяк-Рудницький зазначив, що до Першої світової війни основною причиною переважання в українському національно-визвольному русі народницьких та соціалістичних течій над консервативною течією «було й те, що царська Росія була цілком несприятливим грунтом для розвитку консерватизму європейського, ліберального типу, і ритм її політичного життя хитався між крайностями революції й реакції. Це також некорисно відбивалося на українському консерватизмі» [822, с.126].

Абсолютизуючи суспільно-політичну роль народних мас (селянства), як рушійного чинника історичного процесу, а їхні інтереси – як єдиний критерій суспільної оцінки, українські інтелігенти-народники вбачали в державі передусім інструмент насильства. Такий погляд на державу призводив до гіпертрофування ролі елементів громадянського суспільства, самоврядних структур та ігнорування легітимно-репресивної ролі держави, як регулятора суспільних відносин, що в умовах зародкової суспільно-політичної культури більшості населення торувало шлях до охлократії та анархії [851, с.266-272].

Крім того, суттєвою вадою української соціалістичної демократії було те, що її представники часто мислили не категоріями влади, а лише перманентної опозиції до неї, що зумовлювалося сприйняттям російської імперської державності, як ворожої та чужої [695, с.18].

У радянський час дослідники вимушені були дотримуватися марксистсько-ленінської методології і мало уваги приділяли «людському» виміру історичних подій, та й у період незалежної України науковці здебільшого відтворювали політичні, державотворчі процеси доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

У пошуках нових шляхів пізнання історичних подій та процесів, вітчизняні дослідники звернулися до антропологічно орієнтованої історії, яку започаткували ще в 30-х роках ХХ століття представники Школи «Анналів» або «нової історичної науки». Засновники та прибічники зазначеної Школи у центрі досліджень суспільних подій поставили людину. Відтак, особливу увагу звернули на вивчення історії ментальностей, розробили методологічні засади дослідження соціальних процесів у їх всебічності та всеохопленні. Представники Школи «Аналів» закликали до синтетичного вивчення історичних явищ, не поділяючи політичну, економічну, соціальну та духовну сфери суспільного життя, з’ясовувати базові структури свідомості людей минулих часів, що детермінували їх світобачення та соціальну поведінку [1040, с.74-75]. Таким чином, у центрі дослідження перебувала людина, її уявлення, цінності, прагнення, стереотипи сприйняття та реакції на суспільні виклики.

Також прибічники «нової історичної науки» закликали докорінно змінити ставлення до об’єкта дослідження, особливу увагу звернути на постановку проблем та вироблення наукових гіпотез, відмовитися від розповідної історії. Вони стверджували, що при вивченні людей минулих епох історик вступає у своєрідний діалог з тими людьми і таким чином в історичне дослідження втягується як їх система цінностей, так і система цінностей дослідника. Але історик не повинен переносити поняття, властиві мисленню його часу, на людей та суспільства минулих епох [666].

Синтетичний підхід до вивчення соціальних процесів, орієнтованість сучасної історичної науки на комплексний аналіз суспільних мікро – та макроструктур, об’єктивного та суб’єктивного у людському житті, показ взаємопов’язаності відносин у суспільстві перетворює її, у своїй основі, в історію соціокультурну [956, с.1042].

У дослідженнях соціокультурних процесів доби революції в Україні ключове значення має понятійне та термінологічне забезпечення. Крім традиційних понять «соціальна свідомість», «соціальна психологія», «світогляд» у своїй роботі ми будемо використовувати термін «ментальність», який в останні роки все більш вживається у категоріальному апараті вітчизняної науки.

Оскільки категорія «ментальність» отримала в науковій літературі десятки визначень, наведемо дефініцію, якою ми будемо послуговуватися у праці. Під ментальністю ми розуміємо сукупність базових психологічних та ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності та уявлень, мислительних звичок індивідів та суспільних груп, що визначають їх соціальну поведінку. Поняття «ментальність» не співпадає з категорією «соціальна свідомість», є більш ширшим духовним явищем, але має з ним площину перетину. Ментальність відрізняється від суспільної свідомості тим, що своєю основою відходить у підсвідому сферу людської психіки [687, с.429]. Менталітет не включає в себе всього змісту суспільної свідомості певної людської спільноти у відповідний історичний період, оскільки представляє

собою передусім базові установки, уявлення та механізми стереотипних соціально-психологічних реакцій на типові ситуації (що виявляються у цілої соціальної або етнічної групи). Водночас реконструкція змісту та структури масової свідомості дозволяє виявити її пріоритети, а це в свою чергу – відтворити проекцію ментальних установок, що визначають домінування тих чи інших уявлень, а також переважання певних мислительних конструкцій, обумовлених певними стереотипами. Менталітет проявляється у поведінці, а також у думках, почуттях, емоціях людей, тому його неможливо розглядати у відриві від аналізу соціальної поведінки тих чи інших суспільних груп, змісту та структури масової свідомості з одного боку, та динамічних явищ людської психіки – з іншого. Крім стереотипів людських уявлень, предметом розгляду повинні стати суспільні настрої, чутки, колективні психічні стани, як форми реакції на різні події, зовнішні впливи, переломлені у свідомості у відповідності з соціальними нормами та моральними цінностями, притаманними даній суспільній групі, зокрема селянству як стану (верстві, класу).

Розуміння закономірностей проявів людського існування має на увазі вивчення менталітету: базових установок та цінностей, стереотипів мислення та поведінки, «соціальних рефлексів», притаманних великим групам людей. Важливо підкреслити, що поведінка нерозривно пов’язана зі знаково-смисловими системами (мовою, одягом, ритуалом тощо), має символічну форму вираження, тому не може аналізуватися у відриві від неї.

Певну методологічну трудність становить вичленення та констатація ментальних характеристик, зокрема й українського селянства, яке є носієм з одного боку, ментальних рис, притаманних цій суспільній верстві (класу) у більшості країн, а з іншого боку – сукупності ментальних рис, іманентних українському народу. Прагнучи показати вплив ментальності на спосіб соціальної поведінки селянства, ми опираємося на матеріали численних наукових розвідок з української ментальності та національного характеру, здійснених у руслі досліджень з історії, філософії, політології, соціальної психології [962-965; 674; 1108; 1195; 1999; 1200]. Разом з тим ми намагаємося

показати своє розуміння основних (в контексті нашої роботи) категорій, які визначали ментальність та соціальну свідомість українського селянства – «влада», «воля», «праця», «земля», «власність» тощо.

Методологічними засадами нашого дослідження є цивілізаційний підхід та соціокультурна модель пояснення історичних подій та процесів, що заперечує апріорну ієрархію матеріальних та ідеальних факторів суспільного життя. У центрі соціокультурного підходу стоїть розуміння суспільства, як єдності культури та соціальності, утворюваних діяльністю людини [1222, с.426-428]. Мета соціокультурного підходу полягає в тому, щоб пояснити, як людська діяльність обумовлюється культурними, історичними та інституційними чинниками. Принциповим моментом є комплексний розгляд суб'єктів дії, самих дій та опосередкованих засобів (механізмів). Основне завдання зазначеного підходу – пояснити ментальні процеси та пов'язати ці процеси з їх культурним, історичним та інституційним контекстом [871, с.437-438]. Одним з основних методів, що застосовуються при зазначеному підході, виступає соціокультурний аналіз, який, як аналіз систем цінностей та соціально-культурних уявлень, дає змогу проникнути в глибину соціальних структур у напрямку розкриття їх реального людського наповнення.

Соціокультурний підхід передбачає наявність не заданого апріорі складного діалектичного взаємозв'язку різних суб'єктивних та об'єктивних чинників історичного процесу, що визначають соціальне життя, умови існування та діяльність людини. Історику необхідно на конкретному дослідницькому полі встановити характер виявлених зв'язків, конфігурацію переплетення взаємодії цих факторів, а також ті смисли, котрими люди наповнювали свої дії. Ми виходимо з того, що дослідження проблеми ставлення селянства до влади повинно вивчатися в широкому історичному контексті, на базі аналізу структур, процесів та явищ соціального та культурного життя, через реконструкції соціальної поведінки, масової свідомості та психології відповідних суспільних груп. Мета вивчення менталітету та соціальної поведінки – знаходження діалектичних взаємозв'язків

між об’єктивними умовами життя та способами їх усвідомлення. Ми ставили завдання виявлення та багатомірного відображення взаємозв’язку та взаємообумовленості менталітету та різнобічних форм людської діяльності [956, с.7,14].

Соціокультурний підхід дає можливість звернути увагу на вивчення людських орієнтацій як стосовно політичної системи в цілому, так і її окремих структурних ланок, зокрема органів влади. Йдеться про осмислення ролі впливу когнітивних, афективних, ціннісних установок індивідів та суспільних груп (селянства) на державно-політичне життя. Соціокультурний підхід дає можливість пояснити, чому певні державні інститути, їх ідеологічні установки та політичний курс, були сприйнятими або несприйнятими тією чи іншою частиною соціуму, чому одні органи влади виявляються дієздатними, а інші взагалі не функціонують. К.Гаджієв зазначає, що згаданий підхід «дозволяє проникнути вглиб – від видимого, поверхневого й одномірного бачення політичної системи та її інститутів, їх діяльності і т.п., віднайти глибоко приховані корені національних міфів, традицій, уявлень і т.п., наявних в свідомості усіх членів суспільства…» [788, с.132-133]. Завдання історика виявити актуалізований, латентний смисл та значення культурних символів тієї чи іншої епохи, суспільства чи соціального шару шляхом аналізу соціокультурного контексту, що породив їх.

Реалізація соціокультурного підходу, в якому у центрі вивчення перебуває людина, неможлива без міждисциплінарного синтезу, використання методів суміжних соціальних та гуманітарних наук – соціальної та історичної психології, політології, соціології, етнології, культурної антропології, філософії, лінгвістики. Ці науки досліджують соціальну свідомість та психологію індивідів та груп, їх уявлення, почуття, емоції, настрої, що багато в чому визначають поведінку, які пронизують та наділяють смислом кожну соціальну дію.

Розглядаючи Жовтневу революцію 1917 р. як соціокультурне явище В.Булдаков стверджує, що соціокультурний аналіз дає можливість поєднати

емпіричні переваги соціальної історії революції з їх компаративістським узагальненням. Зрозуміло, що при цьому доведеться звертатися до соціологічного моделювання революційного циклу, зазначає історик [584, с.156].

Щодо цивілізаційного підходу, то він передбачає поліаспектне тлумачення засад періодизації історії і локалізації певних цивілізацій з урахуванням територіально-географічного, етнічного, формаційно-класового, державницького та інших основоположних принципів. О.Реєнт стверджує, що спроби осмислення української революції 1917-1921 рр. будуть малопродуктивними, якщо вилучити її із загального контексту Російської імперії. Після входження до складу Росії значної частини України, остання перебувала у сфері домінуючого впливу російської православної (євразійської) цивілізації. Вчений зазначає, що саме у відсутності власного цивілізаційного ритму М.Грушевський вбачав трагічну ситуацію історії України [980, с.31].

Л.Мілов констатує, що Росії, в силу природно-кліматичних умов та історичного розвитку, притаманний досить жорсткий механізм примусу селянства з боку державної влади. Звідси деспотична, самодержавна форма державного правління [892]. Отже, російська православна цивілізація носила патрімональний характер, тобто державна влада, значні економічні ресурси перебували в руках монарха-«батька», що управляв жорстко структурованим суспільством за допомогою апарату примусу. І ось ця система також була накинута українському селянству. Водночас, у Російській імперії на традиційні психоповедінкові архетипи українців було накладено «євразійську» матрицю світосприйняття з репресивністю влади та абсолютною домінантою тотального підкорення за вертикаллю, котра сягала імперського центру [1084, с.18]. Включення Наддніпрянської України до згаданої цивілізаційної системи негативно позначилося на її історичний долі, оскільки в результаті уніфікаторської політики імперських органів влади вона втратила автономне, історично сформоване управління, а населення, більшість якого складало селянство, зазнало визиску, денаціоналізації та асиміляції.

Якщо розглядати події 1917-1921 рр. в Україні крізь призму цивілізаційного підходу, то тут слід обов'язково вказати, що в способі поведінки селянських мас відбилися як реальні впливи російської православної цивілізації, так і ментальні архетипічні нашарування у вигляді ідеалів та цінностей міфологізованої свідомості, що залишилися з часів перебування у складі Речі Посполитої, тобто прямих або опосередкованих європейських цивілізаційних впливів (козацька воля, самоврядування та ін.).

З огляду на зазначене, ми й будемо розглядати як під час революції ті соціально-політичні моделі поведінки в Російській імперії, які селяни бачили реально функціонуючими, зіштовхувалися з ідеальними, які сформувалися колись і відклалися у селянській свідомості у вигляді ментальних архетипів. Зазначений підхід дає можливість виявити обставини, які вплинули на сприйняття селянством влади і політики українських урядів.

Спробу створити сучасну теоретичну модель цивілізаційного розвитку східноєвропейських народів, співвідносно з концепцією модернізації зробив історіософ О.Ахієзер. На нашу думку, категоріальний апарат, розроблений цим науковцем, найбільш надається для адекватного відтворення історичних реалій революційної доби 1917-1921 рр. Цивілізації він розуміє як особливі прояви всесвітньо-історичного процесу єдиного та одночасно роз'єднаного людства, історії, що розвивається в різних формах і такою, що характеризується зміною різних етапів. Перехід від однієї цивілізації до іншої визначається масовим якісним зрушенням у ставленні людей до власної відтворювальної діяльності, до самих себе. Мова йде про докорінні зміни в ціннісних орієнтаціях широких народних мас, що забезпечують збереження та розвиток життєво важливих параметрів суспільства. Аналіз таких змін дозволяє виявити в історії людства дві основні цивілізації (інколи автор називає їх суперцивілізаціями): традиційну та ліберальну або ліберально-модерністську. Традиційна цивілізація характеризується масовою орієнтованістю широкого загалу на відтворення традиційно-патріархального, звичного способу життя, прагненням підпорядкувати прийняття суспільних рішень завданню зберегти рівень

ефективності (включаючи господарську) відтворення, що склався історично. Тобто, домінує прагнення, використовуючи досвід предків, який вважається самодостатнім, законсервувати існуючий спосіб життя, а не змінити його. Для цієї цивілізації характерно розчинення особистості у колективі і слабка здатність до рефлексії. Тобто, традиційна цивілізація – це цивілізація передусім селянська. Ліберальна цивілізація виникла в результаті посилення внутрішніх протиріч традиційної цивілізації, що історично їй передувала, коли та вичерпала свої можливості адекватно і відповідно історичному моменту вирішувати суспільні завдання. Автор наполягає на домінуючому впливі традиційної цивілізації, тобто селянського традиціоналізму на хід історичного процесу в Росії і відповідно в Наддніпрянській Україні, що входила до її складу [548, 549].

Згідно згаданої теорії, рушійною силою розвитку суспільства є внутрішня суперечність відтворювальної діяльності суспільного суб'єкта. Його конкретною формою виступає протиріччя між культурою та соціальними відносинами: конфлікт між ідеалом та його втіленням, планом та реалізацією, думкою та дією, цінностями культури та формами суспільного життя, традицією та інновацією. Відтак, категорії «культура» та «соціальні відносини», покладені в основу теорії, несуть у собі можливість зближення культурно-антропологічного (символічного, знакового) дослідження змісту ментальності та соціологічного (інституціонального) розгляду суспільства. Ще П.Сорокін писав про необхідність спільного розгляду соціальних та культурних явищ в їх нерозривності, що зафіксовано в самому терміні «соціокультурне», який має на увазі єдність, відповідність між уявленнями людини та її діями [890, с.21, 26]. Позиція, що втілюється в зазначеній теорії, пов'язує історичну динаміку з масовими соціокультурними процесами, які реалізують себе у великій кількості історичних фактів, подій, дій, у свідомості та поведінці широкого загалу, надаючи їм внутрішній смисл.

Для пояснення історичного процесу, висвітлення проблеми ставлення селянства до влади ми користуємося категоріями «локальний світ» та «велике

суспільство». «Локальний світ» – це рід, сім'я, інші співтовариства, але передусім – сільська община, об'єднання яких базується здебільшого на безпосередній емоційній основі. Категорія «великого суспільства» вказує не стільки на розміри, скільки на якісну специфіку, яка полягає у неможливості соціальної інтеграції лише на емоційній основі [546, с.3-4].

Важливим компонентом «великого суспільства» є держава, як система, що впорядковує, поєднує різні форми діяльності, концентрує ресурси для забезпечення відтворення «великого суспільства» в усій його ієрархічній цілісності. Це дозволяє запобігти дезінтеграції, створити бар'єр проти зовнішніх та внутрішніх небезпек. Необхідність держави для великого суспільства – наслідок того, що його цінності не іманентні для частини громадян. Відтак, суспільство може різними способами розподілятися між двома полюсами, які формують дві системи смислів. В основі першої системи стоїть ідея державності, як засобу об'єднання суспільства та забезпечення блага громадян. До цієї системи ідеалів зверталися прихильники розвитку Росії шляхом ліберальної цивілізації, яка, як здавалося, могла забезпечити країну ефективними засобами: технікою, наукою, професіональними вміннями, організаційними формами. Інша система смислів складається з атрибутів додержавного життя у «локальних світах», де всі знають один одного, де життя проходить без чиновників, податків, рекрутчини, отже на традиційних засадах. Це дві моделі світобачення, що тяжіли до різних цивілізацій, між якими мало спільного.

Специфіка України полягала в тому, що довгий час вона не мала своєї державності, а входила до складу інших державних утворень. Відтак «велике суспільство» та владні інституції сприймалися українським населенням не лише соціально, але й національно чужими (в даному випадку мається на увазі не так свідома національна ідентифікація, як розуміння етнографічної окремішності).

Держава має виступати своєрідним соціокультурним посередником між цілісністю великого суспільства та кожною окремою особою. Такі функції

невіддільні від формування закону – системи абстрактно сформульованих прав та обов'язків що встановлюються та охороняються державою. Людська поведінка в очах самих людей втрачає природній характер, що витікає з устрою світобудови проявляючись як результат надприродної людської творчості. Тобто, якщо розглядати цивілізаційні домінанти в контексті «природне-соціальне», то для традиційної цивілізації панівним є природно-соціальний спосіб життя, а для ліберальної соціально-природній.

Реальний історичний процес становлення «великого суспільства» є розвиток опозиції між ним і локальним співтовариством. Порушення взаємопроникнення цих полюсів веде до дезорганізації, конфліктам великого суспільства та локальних світів, що складають його, до зіткнення самих локальних світів між собою.

Основне завдання, яке вирішує соціокультурна теорія, полягає в тому, щоб розкрити механізми становлення, породження соціального порядку. Спеціалізованою формою діяльності, спрямованої на організацію відтворення, інтеграцію суспільства передусім через підтримання, укріплення організаційних зв'язків, комунікацій, спільних цінностей, через об'єднання частини та цілого, є влада. Сила та можливості влади полягають у її здатності бути соціокультурним посередником між цілісністю великого суспільства та кожною особистістю, тобто постійно бути «своєю» для масової свідомості, робити вчинки, яких від неї чекають (чи переконати маси через ідеологічне маніпулювання в тому, що влада саме ці вчинки й здійснює), та одночасно забезпечувати інтеграцію суспільства. Історично синкретична влада локального світу переростає у владу у великому суспільстві у формі держави, що вимагає значних зсувів у масовій культурі. Відставання цього процесу призводить до масового несприйняття влади великого суспільства, оцінки її як форми зла, можливо неминучого. Це робить владу з одного боку, слабкою та несталою, з іншого – важливим організуючим фактором свідомості [547, с.102-103; 545, с.115].

М.Юрій стверджує, що Україна (як і Росія), застрягла між традиційною та ліберальною цивілізаціями, що і породило, на його думку, у суспільстві стан розколу [1122, с.22]. Слід зазначити важливе методологічне значення поняття розколу. Суть розколу очевидна при розгляді його на методологічній основі дуальних опозицій. Проблема соціокультурного розколу в актуальній та потенційній формах існує в будь-якому суспільстві, але вона перетворюється у життєво важливу проблему, коли охоплює суспільство, цивілізацію у цілому. Відтак, розкол – важливий фактор, що визначає характер та динаміку «великого суспільства», долю державності у Росії. Розкол є передусім розривом зв'язків між суспільством та державою, між народом та владою, народом та інтелігенцією, усередині народу, тобто між прихильниками цінностей традиційної та ліберальної цивілізації. Ці відносини міжцивілізаційного соціокультурного розколу перетворюються у Російській імперії у внутріцивілізаційний. Розкол виражався в активному протистоянні масової додержавної свідомості (в основному селянської) і тієї форми свідомості, яка культивувалася безпосередньо у системі держави, у владних верствах. Розкол у суспільстві виражався, зокрема, в масовому негативному ставленні до влади як втіленні зла [546, с.6-7]. Його специфіка у тому, що активізація сил, що спрямовують суспільство до оновлення, неминуче активізує патріархально-традиційні верстви, передусім селянство. Відтак, державні цінності, активне ставлення до відтворення великого суспільства сформувалися лише в обмеженої частини російського, і відповідно українського, соціумів, тоді як інша частина укріпилася у своїх додержавних установках.

Таким чином, основна частина народу представлена селянством, прагнула зберегти та укріпити спосіб життя, оснований на цінностях локальних співтовариств – сільських територіальних общин. В українському варіанті цивілізаційний розкол виразився у протидії двох соціумів: міста і села. Саме цю протидію В.Верстюк вважає наскрізною віссю соціокультурної моделі Української революції 1917-1921 рр. [593, с.92]. Аналізуючи роль міст у революції автор констатує, що міста виявилися нейтральними чи ворожими до

українського руху, що змушувало його тісніше прив'язуватися до села. Якщо село було мононаціонально українським, і тут домінувала традиційна народна культура та цінності локального співтовариства, то місто населяли переважно неукраїнці і тут панувала російська імперська культура. Протистояння міста і села мало етносоціальний вимір, оскільки село сприймало місто за етнокультурним критерієм «свої-чужі», а критерієм сприйняття села в місті була система соціальної підлеглості «вищі-нижчі».

Отже, соціокультурний розкол вилився у добу революції у конфлікт носіїв ціннісних норм традиційної та модерної цивілізацій. Причому, традиційну та модерну цивілізації ми трактуємо передусім по ставленню носіїв їх цінностей до «великого суспільства», державної організації та владних структур.

У своїх роботах В.Верстюк значну увагу приділяє концептуальному розгляду місця та ролі селянства в контексті націо- та державотворення. Автор стверджує, що гострота аграрного питання, селянське малоземелля, з одного боку, та значні землеволодіння здебільшого іноетнічних поміщиків – з іншого, тісно поєднували український національний рух з соціальним. Зазначено, що селянство передусім переймалося розподілом поміщицької власності, а не національно-державним будівництвом. В.Верстюк показав тісний світоглядний зв'язок інтелігентів – провідників українського руху – з селянством, що орієнтувало їх на вирішення передусім соціальних проблем села. Ілюструючи детермінованість національного соціальним в ході революції дослідник стверджує, що в період Гетьманату соціальний радикалізм селянства вступив в конфлікт з державно-національними потребами, а українська ідея в результаті репресивних дій гетьманської держави виявилась сильно дискредитованою в очах села. Історик стверджує, що невдача у побудові власної Української Держави криється не так у помилках тогочасних політичних провідників, як органічних вадах української нації: деформованій соціальній структурі, культурно-освітній незрілості, слабкій присутності в містах, недостатній соціальній свідомості й змобілізованості [593; 597; 602].

Однією з центральних для селянства була проблема виживання. Категоріями, що дозволяють проаналізувати дану проблему є опозиція «відтворення-дезорганізація». Категорія «відтворення» втілює здатність особи або суспільної верстви постійно відновлюватися всупереч різного роду негативним, а іноді й деструктивним зовнішнім та внутрішнім чинникам, забезпечувати своє існування та розвиток. Всупереч спрощеним тлумаченням, які обмежують мотивацію вчинків людей економічним інтересом, дослідник вважає, що люди діють згідно певних історично сформованих культурних програм. Ці програми, фіксуючи накопичений культурний досвід поколінь, що виправдав себе в історичних умовах, більшу частину історії були націлені на просте відтворення. І не економічний інтерес домінував у них, а передусім дотримання стану своєрідної соціально-психологічної «комфортності», тобто відносного задоволення рівнем життя [890, с.41-42, 59; 854, с.203-212]. З цього, зокрема, випливає, що якщо на соціальну реальність, підпорядковану міфологічній свідомості та сформованим на її основі цінностям, спробувати подіяти економічними стимулами, то реакція буде часто неадекватна очікуванням. У низці досліджень, наприклад, показано, що «моральна економіка» традиційного селянства головною своєю цінністю має виживання, а саме, просте відтворення, і для цього виживання селяни, сільські громади, відмовляються від економічного успіху та пов’язаного з ним ризику, від тих цінностей, які здаються природними та звичними у сучасній ліберальній цивілізації [1013, с.3-31; 1007, с.285-287].

Для аналізу та відтворення розуміння людьми картини світу ми користуємося категоріями «екстраполяції» та «інтерпретації». Екстраполяція – це така форма осмислення світу, за якої нова реальність трактується як щось старе, звичне, зрозуміле, близьке, і т.п. Тим самим відкривається можливість тлумачення «великого суспільства» за відомими зразками, як братерської сім’ї, великої общини на чолі з батьком, як локального світу, що розрісся у розмірах, але зберіг внутрішню сутність. Саме через екстраполяцію велике суспільство входить у сферу звичного світу людей, прихильних до цінностей локального

співтовариства. Інтерпретація – більш складна форма осмислення, це включення в культурне багатство, що історично склалося, нових елементів, нових смислів саме як нових – у результаті прагнення людей осмислити щось, що раніш не було осмислене. Застосування категорій екстраполяції та інтерпретації дасть змогу простежити бачення українськими селянами владних структур тих чи інших політичних режимів у добу революції 1917-1921 рр.

Виходячи з зазначених методологічних засад у висвітленні обраної теми, ми керувалися передусім принципом історизму, який вимагає розглядати події та явища минулого у зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування, тобто у певному цивілізаційному контексті. Важливим для адекватного відтворення історичних процесів є принцип об'єктивності, що виявляється у прагненні історика добирати джерела, які б дали змогу всебічно висвітити та проаналізувати досліджувану тему. Принцип системності, що спонукає враховувати багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення, дозволяє розкрити мотивацію поведінки селян, їх ставлення до влади та її політики.

Робота носить комплексний, міждисциплінарний характер з використанням методів суміжних гуманітарних наук. Відбір методів для розробки історичних джерел здійснювався в площині основоположних законів діалектики як універсальних категоріальних систем, що пояснюють відносини «селянство-влада», зумовлюючи адекватний підбір методичних прийомів дослідження документів та матеріалів. Р.Додонов зазначає, що специфіка менталітету не може бути всебічно описана та вивчена лише методами окремих наук. Прояви ментальності не завжди піддаються строгому раціональному аналізу та причинно-наслідковій детермінації. Відтак, об'єднуючим началом для різних наукових підходів може стати діалектика, що розуміється як здатність мислити через протилежності [674, с.39-40]. Тому дослідження революційної епохи передбачає з'ясування діалектики відносин різних структурних елементів суспільства, зокрема селянства та влади, як системної цілісності.

У своєму дослідженні ми послуговуємося проблемно-хронологічним, історико-типологічним, історико-порівняльним, історико-генетичним, соціологічним, історико-психологічним, історико-системним методами.

Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили виокремити в темі дослідження певні проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних форм державності та влади, трансформації свідомості селянства і його ставлення до влади та її політичного курсу.

Чергування різних форм державності на території України в добу Центральної Ради 1917-1918 рр. зумовило необхідність застосування історико-порівняльного методу. Цей метод застосовано в якості засобу співставлення політики органів влади різних державних утворень щодо селянства з метою виявлення її загальних рис та особливостей і з'ясування реакції на неї селянства. Для здійснення порівняльного методу автор виділив низку параметрів (місце селянства в соціальній структурі, його правовий статус та правосвідомість, суспільно-політичне становище). Історико-генетичний метод дає можливість простежити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, відтворити процес формування базових для українського селянства суспільних ідеалів, цінностей та норм, вивчити передумови, становлення та еволюцію аграрної та продовольчої політики владних структур.

У дослідженні використовується соціологічний метод, згідно з яким людина розглядається не як індивідуальність з особливими психофізичними якостями, а як особистість, у сукупності її соціальних зв'язків. Надзвичайно важливим є застосування методу історичної психології, що дозволило побачити революційні події і суспільні відносини періоду Центральної Ради 1917-1918 рр. крізь призму аналізу поведінки людей, що брали в них участь, визначити мотивацію їх діяльності.

Історико-системний метод, основу якого становить структурно-функціональний аналіз, дає можливість з'ясувати революційний процес як сукупність подій та явищ у їх цілісності та взаємозв'язку. Цей метод автор

застосовував при дослідженні діяльності органів державної влади, самоврядувань, їх відносин з селянством, детермінації цих стосунків різними суспільними чинниками та ментальними стереотипами.

Для повноти відтворення соціокультурних уявлень селянства, що закріплені та відбиті у певних знаках, дискурсах, надзвичайно плідним буде метод аналізу символічних систем. Оскільки в поняття дискурсу входять не лише продукти мовної діяльності, але й будь-які явища, що мають знакову, семіотичну природу (мітинги, віча, дебати, чутки), то за допомогою їх аналізу ми зможемо виявити прихований смисл та значення соціально-культурних символів революційної епохи, зокрема й доби Центральної Ради. Конкретне застосування зазначених методів, поліаспектного аналізу революційних явищ, зокрема відносин селянства та влади, сприяло формулюванню комплексних, загалом взаємоузгоджених узагальнень та висновків. Однак, слід не забувати твердження І.Білявського, що історична психологія загалом не може мати достатньої доказової бази, і швидше всього, це зібрання більш або менш обґрунтованих гіпотез [561, с.94-95]. Водночас, Л.Зашкільняк наголошує, що завдяки постмодернізму, ілюзії істориків щодо відтворення минулого «таким як воно було» все більше розсіюються, але не внаслідок глибокої релятивізації наукового пізнання як такого, а в результаті все більш повного усвідомлення суб'єктивності пізнання і конвенціональності як засади будь-якої людської комунікації взагалі. Роль особистості і суб'єктивності сьогодні відіграє таку велику роль в розумінні пізнання і відображення оточуючого світу, якої вони ще ніколи не мали в минулому [699, с.29-31]. Відтак, пропонуючи своє бачення відносин «селянство-влада» в період революції 1917-1921 рр., ми розуміємо, що з огляду на складність та багатоаспектність досліджуваної теми, неможливо однаково всебічно з'ясувати усі проблеми і відповідно усвідомлюємо дискусійність окремих тверджень та положень.

РОЗДІЛ ІІ
УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МЕНТАЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, ПРАВОВЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ

2.1. Ментальні риси та спосіб життя українського селянства

На початку ХХ століття найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство.

Формування основних рис ментальності та способу життя українського народу можна пояснити через феномен землеробства. Увесь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова та ментальність) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), детерміновані природними циклами й сільськогосподарським календарем [754, с.60]. Сільськогосподарські заняття та пов’язані з ними обряди сформували більшість основних ментальних рис українства. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклювався на землі, все, що було пов’язане з нею, набувало для українця священного значення. Усі аграрно-традиційні цивілізації, до яких належала й Україна, приписують землі особливу, ні з чим не зрівняну цінність. Селянин вважав свою землю унікальною, оскільки лише він міг її знати, любити, володіти нею. Аграрна соціально-економічна система надавала землі особливої вартості, яка не мала еквіваленту. До того ж праця декількох поколінь поспіль надавала цій цінності щось особистісне, майже сентиментальне. Для селян особливо важливими є три базові засади економічного та духовного життя: бути вільними, їсти свій хліб та поважати природу [1012, с.35, 37]. Для хлібороба, що залежав від природи та визиску поміщиків і періодично голодував під час неврожаїв або страждав від вилучення сільськогосподарської продукції державою для сплати податків, основою життєвої філософії було прагнення: «ніколи не знати голоду» [1002, с.60]. На глибоке переконання селянина від голоду його родину убезпечить власна земля і чим її більше, тим краще. Тому всю аграрну історію пронизує

боротьба селян за повне володіння землею, звільнення від поміщиків, податків та повинностей.

Дослідник О.Кульчицький вважав, що для колективного несвідомого українського народу найбільш характерним є архетип плодючої землі, базований на тисячолітньому досвіді «співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею» [802, с.55]. Сакральність землі, як такої, що породжує і відтворює життя, разом з її практичним, утилітарним значенням символу багатства і добробуту, робило землю епіцентром всіх прагнень та бажань українців.

Відтак, у шкалі цінностей селян наймана праця не на землі (у місті, на шахті та ін.) займала дуже низьке місце. Вважалося, що людина, відірвана від землі, втрачала коріння, розривала з традицією, природою, і перетворювалася на маргінала [1200, с.104].

Володіти шматком землі, достатнім для забезпечення своїй родині економічної стабільності та добробуту, що було ознакою певного соціального статусу – ось заповітне бажання кожного хлібороба. Традиційний віковічний характер українського хліборобства вплинув на ставлення до праці, як процесу гармонічного обміну людини з природою (землею). Відтак, хліборобство вигартувало в українській ментальності стереотип праці, як повсякденного важкого завдання перед Ненькою-Землею [700, с.98; с.248-254]. Праця на землі сформувала працелюбність, відчуття господаря, індивідуалізм, розрахунок на власні сили, певний раціоналізм.

Звідси більш розвинутий інстинкт приватної власності, що, як вважає значна частина українських науковців, виразно відрізняє українського селянина від російського [1200, с.102]. «Українець – це хазяїн» та власник – констатували дослідники аграрних відносин навіть лівих поглядів [759, с.15, 29, 34]. Споконвіку українець хотів мати свій шматок землі, свій дім, своє господарство. Тому народ підтримував лише ті революційні ініціативи, які були пов’язані зі здійсненням цього ідеалу [679, с.138].

Основна частина народу вела спосіб життя, що грунтувався на патерналістських моральних цінностях сільської громади. Остання складалася з осередків – родин-господарств на чолі з батьком. Батько – голова сім'ї, уособлював для членів родини владу, справедливість, турботу. Тому особливо поважних людей – духовних, політичних, військових провідників – українці називали «батьком», що символізувало найвищу ступінь поваги.

Якщо сім'я, громада сприймалися селянином як продовження його самого, сила сімейно-родинних та сусідсько-територіальних зв'язків – як частина його сил, то надлокальне «велике суспільство» не лише дистанціювалося територіально, але й відчужувалося соціально, матеріалізуючись в інститутах державної влади, яка сприймалася як найбільш «потойбічна» з самовідчужених селянством соціальних сил [640, с.93]. Селяни сприймали відносини у суспільстві по образу сімейно-громадських зв'язків і поширювали їх не лише на верховну державну владу, але й на інші форми суспільних відносин. Звичайно ж, перебуваючи у своєму локально-аграрному мікрокосмі – громаді, селяни мало сприймали структури державної будови, «великого суспільства». Вони розуміли, що є й інші селянські громади, а також міста, і символом єдності цієї надлокальної спільноти, якою була держава, став носій верховної влади, як батько своєрідної великої сім'ї (гетьман, король, цар). Отже, у сприйнятті селянами володаря, селянському монархізмі у дещо трансформованому вигляді присутнє уявлення про батька-господаря, з його роботою та суворою владою, з його непорушним авторитетом.

За Російської імперії таким батьком став цар. Згідно аналогій архаїчної хліборобської свідомості, монарх уявлявся українському селянинові в образі землероба: «цар, кажуть, земний Бог. І в нього багато роботи…Він для себе сіє хліб. Він ходе дивиться, як його сіют, як косят…» [870, с.145]. Відтак, основою народного монархізму був один з глибинних стереотипів землеробського сприйняття верховної влади, як носія «космічного порядку», що з'єднує суспільство та природу у процесі відтворення життя на землі [641, с.60].

Губернатор Полтавщини Урусов підкреслював вірність народу цареві [869, с.178]. Царя, помазаника Бога, селяни вважали захисником від усіляких кривдників – поміщиків та адміністрації. Селяни вірили в царя і чекали милості від нього [750, с.174]. Також селянський монархізм підживлювався думкою, що цар може дати народу землю, забравши її у поміщиків [792, с.4]. Соціально-утопічна легенда культивувала образ царя, як батька, покровителя патріархальної громади. Законність своїх виступів або домагань селяни завжди обґрунтовували нормами релігійної моралі або посиланням на царські укази [870, с.137]. Інколи селяни хитрували і самі придумували легенду, щоб легітимізувати свої домагання та зміцнити монаршим авторитетом право на свої вимоги. Вони стверджували:«Хіба ми самі – це … прийшов наказ працювати за 3-й сніп від самого царя!» [916, с.1]. Очікування позитивних змін саме від царя призводило до поширення різних чуток. Так, у травні 1905 р. мировий посередник писав, що ситуація у Таращанському повіті ускладнилася «розмовами і слухами про «царську грамоту», яку сховали «пани» і зміст якої тлумачився по-різному». Так само на Поділлі селянські заворушення ґрунтувалися на чутках, нібито «є золота грамота про переділ всіх поміщицьких земель, яку й начальство з панами сховали» [1072, с.83, 111].

Селяни не розуміли, як можна усунути царя, а замість нього обирати собі іншого правителя [870, с.143]. Вони прагнули своєї мужицької держави з добрим та справедливим «батьком-царем» і довго зберігали патерналістські ілюзії. Причому, вони чітко диференціювали владу на три структурно-ієрархічні ланки: центральну владу царя, який «за народ», місцеву владу чиновників-начальства, які чинять над народом насильство і визиск та селянське самоврядування, як владу самого народу. Тому селяни прагнули усунути саме місцеву бюрократичну ланку, з діяльністю якої асоціювались тяжкі податки та репресії. Так у 1905 р. селяни Сумського повіту Харківської губернії просили царя звільнити їх від стражників. Вони звинувачували у своїх бідах місцеве начальство, у діяльності якого не бачили користі і просили царя, щоб дозволив обрати своїх начальників – людей, які знають селянські потреби.

Вони не будуть коштувати багато грошей, а користь від них буде більша [1096, с.188]. Частина селян продовжувала перебувати в полоні «наївного монархізму» [818, с.294-295].

Оскільки для селянина фундаментальними категоріями буття були земля та сім'я, відтак його архаїчною свідомістю держава сприймалася не як інститут регулювання суспільних відносин, а передусім як територія (земля) та її верховний володар (цар-батько), яких треба захищати від ворогів.

Однак, до 1917 р. образ царя-захисника витісняється, починається десакралізація у зв'язку з поразками в армії, різними чутками. Відчувається фізична та психологічна втома від війни, що створило напружену атмосферу на селі, наростання ворожнечі до вищих верств. Мільйони відірваних від землі хліборобів стали солдатами. В особі солдата ми маємо селянина особливого типу, соціалізованого війною. В суспільстві посилюється прагнення до тотального розриву з минулим, ненависть до символів старого ладу, в тому числі й до царської влади [580, с.46-47; 581, с.20-24].

Специфіку ставлення українців до влади, як інституту, формував чинник тривалої відсутності власної держави. Протягом століть українські землі входили до складу різних державних утворень (Польщі, Росії). Оскільки панівні позиції у владних структурах та в економіці займали чужинці, серед широкого загалу українців утворився стереотип ворожості до держави, що сприймалась лише як апарат чужоземного панування, насильства та експлуатації.

Із входженням частини українських земель до Російської держави у XVIII-XIX ст. зіштовхнулися різні політичні традиції: – самодержавства та козацтва [971, с.190]. Запровадження кріпосного права і посилення гноблення «неминуче породжувало рефлексію за старими вільними часами. Призвідницею своїх незгод селянин бачив російську державну систему і її провідників – «москалів» [598, с.20].

В історичній пам'яті українських селян збереглися події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і створена ним держава – Гетьманщина. Однак, на початку XX ст. існування автономної Гетьманщини і особливий

устрій адміністративного та громадського життя в Україні, через уніфікаторську політику царизму, набув напівміфологічного характеру.

Українські селяни Російської імперії через законодавство, яке консервувало станову приналежність селянства і обмежувало їх права, взагалі не могли займати державних посад.

Перебування у різних державних утвореннях, де влада асоціювалася з репресіями та визиском, формувало настрої дистанціювання, відділення, локалізації від будь-якої влади, яка збирає податки, забирає рекрутів, чинить насильство, і породило гасло – «Україна без влади і без підвладних!». Держава ототожнювалася з національним та соціальним гнітом. Відтак спостерігаються антиетатистські настанови політичної ментальності українців, що виникли на підставі природної негації існуючої влади, які отримують усталення через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українства від політичної влади загалом [1199, с.99]. Н.Григоріїв зазначав, що українці не люблять політики, їм властива політична пасивність [651, с.56].

Український народ віками був відчужений від влади, від прийняття будь-яких політичних рішень. Комплекс антидержавності став характерною рисою національної ментальності [679, с.225-226]. Коли у свідомості народу будь-яка влада поєднувалась з політичною, соціальною та економічною несвободою, з безправ'ям, великими податками, репресіями, то у розумінні селян «вільне і щасливе» життя можливе лише без держави, яка на їх думку породжувала та консервувала соціальну несправедливість.

Протягом століть українська народна свідомість виробила два життєві ідеали, які суперечили і водночас доповнювали один одного: перший – селянський (мир, земля, праця), який сповідував стиль притаємного існування, що супроводжувався «уникненням широкого контакту зі світом» і породжував конформізм, пристосування до обставин; другий – козацький (воля, війна, здобич), який орієнтувався на героїчний, авантюрний, активно-агресивний стиль життя [802, с.53]. Певний ескапізм української ментальності став

закономірним підсумком багатовікової політичної підлеглості українців [1199, с.102]. Оскільки другий ідеал не міг бути втілений реально, а жив лише в колективній підсвідомості широкого загалу, він знаходив своє виявлення лише в критичній ситуації соціального конфлікту. Коли насильство, експлуатація і визиск доходили у сприйнятті селянства до крайніх меж, це провокувало відродження духу козаччини, селяни збиралися в загони та починали жорстоку боротьбу проти ворогів. Волелюбний козацький дух, що зберігся, незважаючи на бездержавне існування українського народу, став одним з головних факторів формування національного ідеалу українця, національного менталітету. Однак, діяльність козацтва в XVI-XVIII століттях мала й негативні наслідки: нестабільність, непослух, тенденцію до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм [645, с.67]. Ідея козацької свободи часто набувала деструктивних форм, тлумачилася В.Антоновичем як стихія «волі без меж», апофеоз руїнництва [922, с.70]. Відтак, бездержавність та козацька «вольниця» виробили певну анархічну ментальність українців, що відіграло свою негативну роль у збройній боротьбі за свободу в революційну добу [1114, с.88-90].

До початку XX ст. в Україні зберігся широкий прошарок колишніх козаків, які не знали кріпацтва, людей, які цінували особисту свободу, були власниками землі і мали дещо іншу, здебільшого не конформістську, соціальну психологію [759, с.13]. Так, на Лівобережній Україні близько десятої частини земельного фонду належало рядовим козакам, які розселялися по селах з часів Запорозької Січі. На початку XX ст. вони, як правило, мали такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Проте козацькі сім'ї, краще зберігаючи у своїй пам'яті події минулого, боротьбу своїх предків за волю України, виділялися своєю ментальністю, патріотизмом [979, с.117]. Не лише козаки, але й селяни зберігали в собі з козацьких часів рештки «гайдамацького духу». В українських хліборобів цей дух , навіть попри вплив кріпацтва, зумовлював збереження в їхній ментальності особливої гідності [960, с.218].

Я.Грицак стверджує, що «вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку XX

століття» [655, с.15]. Сутністю цього міфу була ідея рівності, яка здавна розумілась як втілення гасла «Україна без хлопа та пана», перетворення всіх селян у козаків, тобто у людей вільних від державно-соціального тиску.

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. Ще в часи експансії Польщі на землі України іншонаціональне населення займає домінуюче становище в містах краю. Права українців обмежувалися, вони витіснялися з адміністративних та економічних структур. У містах панувала, як правило, «латинська культура». На противагу містам, як осередкам розвитку чужої, західної цивілізації і штучної (ненародної) культури, українські люди висували ідею усамітнення, злиття з природою. Отже, штучності, чужородності іншонаціонального міста протиставлялась природність сільського життя українців. Зі входженням України в склад Російської імперії урбаністична ситуація не змінилась і в містах продовжували домінувати чужинці. Українська селянська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск [594, с.191]. Цивілізація і культура міст сприймались селом як щось неорганічне, породжене панами, гнобителями, дармоїдами. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє їх інтереси, їх власність (передусім земельну). Таке світобачення знайшло найбільш яскраве вираження у творчості П.Куліша, який проповідував ідею знищення міст та роздроблення їх на села і хутори [800, с.74]. Громадсько-політичне, соціально-економічне життя України розглядалось у контексті бінарних опозицій: іншонаціональне місто – українське село. Народницька соціальна теорія П.Куліша адекватно відображала світосприйняття селянина. «Хутірська філософія» була серцевиною світогляду українського народу, оскільки «життя серця – це хутір, що дає «природну простоту» буття» [1092, с.163]. Хутору протистоїть місто, і ця антитеза для Куліша є пропагандою «природних» цінностей, які можуть бути реалізовані лише в межах хутірського життя, цінностей вічних і сталих, таких, якими «вони були за тисячу років до нас і залишаться в майбутньому» [708, с.56]. Жити відрубно на хуторі, мати

свій шматок землі, вести власне господарство і ні від кого не залежати – ось основне прагнення українського селянина.

На початку XX ст. з 39 млн. населення Наддніпрянської України українці складали більшість – 31 млн. Українці залишалися переважно селянським народом з низьким представництвом у містах, де їхня частка не перевищувала третини. У великих адміністративних та економічних центрах – Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові – частка була ще нижчою, охоплюючи 17%. Ще виразнішу диспропорцію бачимо і серед осіб, які працювали у провідних сферах життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалось 47% росіян і тільки 30,8% українців, у торгівлі 48% займали євреї, тоді як українці лише 13%. Русифікаторська політика царизму і фактична заборона вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними: тут домінувала російська культура і російські громадські та політичні організації. Навіть у Полтаві, яка відносно зберігала своє українське обличчя, за свідченням Б.Мартоса, напередодні революції українська таємна громада нараховувала всього 30 осіб, а тим часом для перейняття в 1917 р. влади в українські руки треба було не менше 50 осіб [593, с.24]. Тому М.Шаповал констатував, що українство не займало ніякого місця в містах, і воно не могло виставити свої сили замість сил старого режиму [1102, с.37]. Для повноцінного розвитку нації міста необхідні, як свого роду комунікативні вузли, центри концентрації ресурсів. Зросійщеність більшості міст в Україні мала той негативний наслідок, що їх населення (російські урядовці та військові, промисловці і робітники, торгівці тощо) своїми діями фактично легітимізували на українській території політичну систему, створену російською елітою [1068, с.28-29].

Коментуючи суперечність міста та села в Україні Г.Клунний зазначив, що місто, яке живе та розвивається за рахунок сільського населення певного регіону, «в ідеалі повинно стати виразником волі цього населення» [759, с.11-13]. Однак, через неукраїнський склад міста, воно чуже українському населенню села.

Крім того, слід зазначити, що український рух зосереджувався великою мірою в містах, в той час як сільське населення, що становило 95 % українців, фактично не брало в ньому участі [740, с.55].

Як зазначалося, у суспільній стратифікації підросійської України переважну більшість українців становило селянство. Соціальний статус селянина у ньому був дуже низьким [564, с.116-117]. Тим парадоксальнішою виглядає власна статусна самоідентифікація селян. Про почуття самоповаги і власної значущості для суспільства свідчить своєрідне бачення українським селянством соціальної структури, яку на їх погляд складали: «пани, жиди і люди». У цій структурі «люди» лише селяни, а всі інші – «не люди», і суспільство без них «цілком може обійтись» [651, с.47]. Якісним виміром цієї «людскості», водорозділом між селянами та іншими верствами була праця, передусім фізична. Вважалось, що пани взагалі нічого не робили [963, с.23-32], а євреї здебільшого займались посередницькою діяльністю, що селянами не кваліфікувалось як праця, відтак їх майно нажито неправедно. Тому ставлення селян до соціальних верств, які не працювали фізично, до так званого «панства» було різко негативним. Селяни добре розуміли залежність від них інших суспільних шарів, оскільки своєю працею вони їх годують та утримують [797, с.133; 837, с.277-288]. Ця залежність повністю проявилась у революційну добу, коли над країною навис голод. Така соціальна структура «по-селянськи» багато нам дає для розуміння подальших революційних подій – знищення поміщиків та маєтків, єврейські погроми, «протистояння міста та села» тощо.

Надмірна моральна абсолютизація значущості фізичної праці відзначала ментальність українського хлібороба [963, с.25]. На думку О.Михайлюка, переконанням, що лише ручна праця на землі виправдовує багатство, що лежить в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, інтелігентів, бачачи в них «ледарів». Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника – землероба до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту,

дозвілля, що змішувалося із заздрістю. Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності («від землі»), тим більше, що з існуючих він був найдавніший («вічний»), простий і зрозумілий. Ставлення до міста і міських жителів у українських селян було, щонайменше, недоброзичливим [908, с.104].

Оскільки українство було представлене здебільшого селянством, а вищі верстви складалися з представників інших національностей, суспільні відносини розглядались українцями крізь призму етносоціального антагонізму: експлуататор (чужинець) – експлуатований (український селянин). Фактична однокласовість українського суспільства зумовлювала його глибоковідчутний егалітаризм і демократизм [673, с.194-195; 1135, с.149, 157].Селяни домагалися рівності, скасування станових привілеїв, встановлення суспільної справедливості. Останню хлібороби пов’язували з ідеалом Правди, яка була альфою і омегою «народної соціальної утопії». Ідеал Правди досить абстрактний, але селянин, який тяжко працюючи часто голодував, говорячи про Правду-Справедливість передусім наголошував «щоби він мав можливість працею добувати собі шматок хліба» [758, с.9, 330]. У свідомості селян колись єдина для всіх людей Правда поділилася з встановленням приватної власності на землю, з поділом на бідних та багатих, селян та панів, на працюючих та тих, хто користується їхньою працею. Відтак, селяни вважали, що Правда на їх боці, а пани живуть за Неправдою (Кривдою). Хлібороби були впевненні, що справжня Правда повернеться, коли не буде панів, тобто тих, хто чинить Кривду. Вони прагнули України «без хлопа і пана», виступали проти значної майнової нерівності (передусім у володінні землею) і вимагали аграрного перерозподілу між бідними (селянами-українцями) та багатими (панами-чужинцями) на засадах зрівняльного землекористування. Пани в українському світогляді нібито випадали з нормального порядку буття [791, с.208], і різко негативне ставлення до них селянства проявлялось протягом усього періоду революційної боротьби 1905-1907 рр.

Зазначений стереотип й визначав своєрідне сприйняття селянами поняття «буржуазія». Буржуй – це той, хто не працює, експлуатує найману працю,

наживається на трудящих. Отже, його багатства, його майно нажиті неправедно і повинні бути розподілені по-справедливості між трудящими. Надалі провідники національно-визвольного руху особливо наголошували на безбуржуазності українського народу і тим ототожнювали інтереси «трудящого люду» та українства, пов'язували національне та соціальне визволення.

Протягом століть ядром боротьби селян за свої права були ідеї, навколо яких формувалася селянська ідеологія. Важливою для селянської свідомості була ідея справедливості, яка мала на увазі передусім рівність: в економічній сфері – рівний доступ до користування землею всіх, хто обробляє її власною працею, а в політичній – участь трудящих у формуванні владних структур. Моральною та справедливою селянство вважало лише дрібну приватну власність, а велику не сприймало [726, с.44].

Тому ворожнеча селянства до поміщицької власності базувалася не лише на його класових інтересах, як землеробського класу, що потребує розширення своєї ділянки, але й на моральному почутті обурення зосередженню величезних земельних територій в руках осіб, які не працювали [893, с.115].

Для українського селянства з його культом праці, несправедливість статусно-станового суспільства ставала особливо волаючою тоді, коли дворянський (поміщицький) стан у своєму способі життя набував яскраво виражених паразитарних ознак, тобто не працюючи, пани жили розкішно на тлі голодного та бідного селянського життя [588, с.22]. Під час подій 1902 та 1905 років селяни намагалися повернути суспільство до стану традиційної справедливості. Розділи порівну, як архаїчна форма справедливості, що побутувала серед общинного селянства отримали визнання у звичаєвому праві. У Харківській та Полтавській губерніях у 1902 р. селяни, забираючи у поміщиків зерно, ділили його «по самій суворій справедливості» [725, с.50-51]

Коли влада втрачала контроль над ситуацією на місцях, і проблему оренди вирішували самі селяни, вони також намагалися вирішити її з точки зору справедливості до землевласників. Вони порівнювали так: Фальц-Фейн

землю купив, тому йому за оренду дамо по 4 крб. замість 15 крб. як раніш, а Трубецькой отримав землю задаром йому дамо 2 крб. [916, с.9].

Соціально-політичний вимір селянського прагнення справедливості та рівності сконцентровано у згаданій формулі «Україна без хлопа і пана», втілення якої декларували селянські сходи та з'їзди [846, с.166-174]. Таким чином, суспільно-політична свідомість українського селянства відзначалася егалітаризмом і мала «антипанське» спрямування. Несприйняттям політичного панування буржуазії, як непрацюючої верстви, відзначався простий народ.

Інтелігенція в Україні була здебільшого інонаціональною або зрусифікованою. У вищих ешелонах інтелігенції українці були практично відсутні, а значилися переважно серед так званого третього елементу, тобто сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти. У кінці XIX – на початку XX століття три чверті українців, які мали професії, пов'язані з розумовою працею, проживали в сільських районах [789, с.58]. Але, незважаючи на близькість до народу, ставлення селян до сільської інтелігенції було амбівалентним. З одного боку, їх поважали, оскільки це були письменні, «вчені» люди, які могли пояснити, розтлумачити смисл та значення певних документів, подій, дати пораду. З іншого – вони не вели селянського способу життя, не працювали фізично, часто одягалися «по-міському». У селянському розумінні навчання дітей, лікування, заняття агрономією загалом «працею» не вважалося. Прагматичні селяни не бачили в їхній діяльності безпосередніх матеріальних наслідків, які можна було б відчути у вигляді збіжжя, городини тощо. Для селян навіть сільські інтелігенти були «інакші», їхня діяльність асоціювалася з міською культурою, з містом. А з містом у селян пов'язувалася влада, яка захищає інтереси панів (передусім земельні), визискує податки, експлуатує, чинить насильство. Традиційно-патріархальна селянська свідомість сприймала інтелігенцію в контексті відносин «місто-село». А місто було чуже українському селянству і цей соціокультурний розкол мав етнонаціональний, соціально-класовий та культурний вимір. Мешканців міста та схожих на них

зовні осіб селяни вважали за своєрідних колонізаторів, «паразитів» на тілі народу.

Отже, на початку ХХ століття соціально-етнічна структура населення України склалася таким чином, що українці становили незначну частину жителів міст, де зосереджувалося адміністративно-політичне, економічне та культурно-освітнє життя, але домінували у сільській місцевості [740, с.48, 52-56].

Таке становище породило глибокий політичний та етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, містом та селом. Відтак, соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, «служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями» [655, с.100].

Нижчою адміністративною одиницею та економічним об'єднанням в Росії була селянська община. Економічну сторону общини, як суб'єкта земельної власності, складали заходи по розподілу та експлуатації земельного наділу (переділи полів та луків, використання пасовищ та лісів). В якості адміністративної одиниці община мала виконувати фіскальні та поліцейські функції.

Автори монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.)» вважають, що на початку ХХ ст. на общинному праві в Україні перебувало близько 52% селянських господарств від усієї кількості селянських земель [532, с.55]. Натомість автори «Історії українського селянства», стверджують, що в Україні общинне господарство становило 66% [719, с.370]. Здебільшого община зберігалася у південних та лівобережних губерніях. До революції 1905 р. на общинному праві землею володіли близько 99% селянських дворів на Катеринославщині, 93% на Херсонщині, а також на Харківщині, 51% на Чернігівщині [702, с.103]. Ставлення держави до общини було суто утилітарним. Общинна солідарність через кругову поруку була зручна для збору податків [869, с.128]. Відтак,

община вносила податки за селянина, який не міг їх сплатити. Однак, вона мала право відправити селянина на заробітки, щоб повернув борг, відібрати надільну землю, і врешті, продати майно боржника.

Отже, селянин цілковито був підпорядкований цій корпоративній організації. Якщо взяти до уваги, що сутністю общини було «порівняння», тобто забезпечення відносної рівності членів, це сковувало ініціативу та підприємливість селян. За таких умов земля, що перебувала на общинному праві, не могла стати елементом капіталу у процесі сільськогосподарського виробництва, а була лише засобом задоволення споживчих потреб [777, с.19, 33-34]. Слід зазначити, що в Україні були менш розвинуті общинні порядки. Навіть у тих губерніях, де общинне землеволодіння переважало, воно не мало характеру російської общини, оскільки загальні переділи землі тут не проводилися, і вона перебувала в постійному і незмінному подвірному землекористуванні. М.Гримич наголошує на особливій неприязні українських селян до общинного (земельного і громадського) упорядкування [652, с.445]. У безпередільних общинах юридично залишалася общинна власність на землю, але фактично садиби та польові наділи перебували не лише у володінні, але й у повній власності окремих домогосподарів, що стало нормою звичаєвого права [1060, с.185].

На Правобережжі та значній частині Полтавщини, земля здебільшого перебувала у подвірному землеволодінні. Відтак громада, як інституція, існувала на зазначених територіях у вигляді подвірно-спадкового володіння землею. Українська громада, як соціальна інституція, не була тотожною російській общині. Вона являла собою добровільне товариство, в якому обов'язки людини щодо громади не йшли, як правило, далі того, що було визначено спільними рішеннями [922, с.21]. Громада в Україні, на відміну від Росії, була виключно адміністративною одиницею [1195, с.139]. Однак, і тут сільська громада відігравала в житті селянина велику роль, що зумовлювалося «моральною економікою» селянства, аграрно-традиційним способом буття.

Залежність селянина від сільської громади у різних регіонах України була різною. У регіонах з общинною формою господарювання, де від громади залежав розподіл землі, вона звичайно ж була більшою, а там, де домінувала індивідуальна земельна власність – меншою. Однак, слід зазначити, що всюди ця залежність була значною, оскільки згідно селянської етики виживання, взаємодопомога, яка культивувалася в межах общини чи громади, давала селянам можливість протриматися до наступного урожаю тощо [801, с.151].

Відносини у середині громад регулювалися на основі накопиченого протягом століть досвіду, що знайшов відображення в неписаному звичаєвому праві. Його норми визначали діяльність сільських інститутів, сукупність яких складала селянську громаду.

Оскільки в Україні утворилася своєрідна ситуація у відносинах селянської власності на землю з відповідним типом сільської соціальної організації, тому надалі ми поземельну сусідську організацію дрібних безпосередніх виробників, у яких загал села був юридичною особою і володів земельним наділом, будемо іменувати общиною, а де у селі існувало подвірне землеволодіння – громадою.

Протягом століть громада була основним осередком соціального життя українського селянства. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми цього життя. Громада виробила свою модель управління, яка формувалася на основі вічового ідеалу станової селянської демократії – вирішення усіх питань сходом, тобто радою усіх домогосподарів. Провідною ідеєю українського народу був «принцип вічевий» – принцип широкого демократизму. Громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, зазначав В.Антонович. Він писав, що народні ідеали об’єктивувалися «в стародавнім вічі, в козацькій раді», у таких формах етносоціального устрою, «де члени мали волю і рівноправність» [542, с.90-101].

Вчені стверджують, що однією з причин утвердження в українській ментальності стійких самоврядних потенцій є недостатня розвиненість

впродовж історії України державно-правових традицій, що спричинено умовами бездержавного або напівдержавного розвитку українського народу. В.Храмова зауважує : «українець століттями не мав власної держави , а отже суспільства, що відповідало його духовним потребам» [1084, с.21]. І постільки його емоційні інтереси в силу цього не мали збігатися з державними, він завжди мусив шукати їх у малих, локальних співтовариствах, завдяки чому у психічному розвитку характеру українського народу утворився соціальний феномен «спільноти», «малого гурту», об'єднаного емоційно-почуттєво, що призвело до локалізації інтересів українського селянина, зосередженні їх передусім на сім'ї, громаді [950, с.88].

Модель соціальних відносин та управління всередині громади робила її основою соціального порядку на селі. Відтак, зазначена модель, як найбільш прийнятна, близька та зрозуміла селянам, за принципом аналогії проектувалася як бажаний ідеал на всю систему суспільних відносин, яку можна кваліфікувати як аграрну демократію. Тобто, такий тип самоврядування, який бачився селянами як система відносин, основаних на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади згідно звичаєвого права.

Таким чином, для селян – носіїв традиційної культури, з їх патріархально-локальною свідомістю, сільська громада, як самоврядна інституція, керована сходом, мала найвищий авторитет, на відміну від органів державної влади.

2.2. Становище українського селянства в суспільно-політичній системі Російської держави

На державному рівні структуру та повноваження сільського громадського управління визначило «Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р. [278] Цей закон легалізував лише общинне управління колишніх поміщицьких селян, а дещо пізніше, з 1866 р., дія «Загального положення» була розповсюджена також на державних селян [279]. М.Гримич стверджує, що у «Місцевих Положеннях», прийнятих у комплексі реформи 1861 р., формулювалися положення цілковито «мертвонароджені», як для української дійсності. Це стосується передусім тези про те, що «володільцем усієї землі колишніх поміщицьких і казених селян є «общество», а не самі подвірні володільці» [652, с.457].

Зазначені державні акти визначали, що основним органом самоврядування на селі є селянський сход, що складався з селян-домогосподарів. Особливо наголошувалося, що кожна сільська громада («общество»), як за общинного, так і за подвірного (спадкоємного) користування землею, відповідає круговою порукою за своїх членів щодо відбування державних, земських та мирських повинностей. Також закон фіксував усі справи, які підлягали віданню сходу: обрання посадових осіб, переділ общинних земель (де існувало общинне землеволодіння), розкладку податків та повинностей, сімейні розділи, обговорення та формулювання громадських клопотань щодо вирішення різних питань тощо. Сходам заборонялося обговорення та вирішення справ, які не входили до кола їх компетенції. Ухвалене на сході таке рішення, оформлене присудом, вважалося не дійсним, а особи, що брали участь в його складанні, каралися.

Сход обирав посадових осіб села: сільського старосту, збирача податків, наглядача хлібних запасів та ін. Найбільш важливі з виборних – староста та збирач податків – мали офіційні адміністративні повноваження та були підлеглими виборній волосній та повітовій державній адміністрації [901, с.463].

За законом сільський староста відігравав провідну роль на сході. Він скликав та розпускав сход, повинен був запроваджувати в життя його рішення. За його відсутності рішення, ухвалені сходом, вважалися недійсними. У повноваженнях сільського старости переважали фіскально-поліцейські функції. Він повинен слідкувати за справним надходженням податків та відбуттям повинностей, вживати заходів до охорони порядку, виловлювати волоцюг та дезертирів, завідував мирським господарством та коштами, міг проводити попереднє дізнання, затримувати винних. Сільський староста був зобов'язаний беззаперечно виконувати всі законні вимоги вищих посадових осіб – мирового посередника, поліцейських та судових чиновників тощо [278, с.148-151].

Сільський староста постійно перебував під адміністративним пресом вищого начальства, яке могло його оштрафувати, заарештувати та усунути з посади. З огляду на це досить часто селяни дивилися на виконання обов'язків старости, як на певну повинність. Відтак, у деяких громадах встановили почерговий порядок відбування цієї посади усіма селянами.

Протягом століть створювалася неписана конституція сільських сходів – звичаєве право. На погляд селян, ухвали, апробовані попередніми поколіннями, нібито давали гарантію їх правильності. Відповідність рішення звичаям предків не повинна була викликати сумнівів. Звідси виробився принцип перважно одноголосного вирішення справ на сході [703, с.239-245].

Однак, з поширенням модернізаційних процесів, канони звичаєвого права втрачають свою сталість, їх часто просто не вистачає. Тому сход починає втручатися у норми звичаєвого права, його компетенція розширюється і набуває суто розпорядчого характеру. До того ж, сходи дещо омолоджуються, а серед селян спостерігається певне майнове розшарування. Потроху відпадає архаїчна вимога одноголосності, що ставало неможливим при новому складі сходів в умовах диференціації села.

Арена сільського сходу була першою школою суспільної і навіть політичної діяльності для селян. Сходи, як правило, намагалися відстояти права своїх односельчан від свавілля поміщиків та державних владних органів.

Боротьба між сходами та адміністративними структурами особливо загострилася з введенням інституту земських начальників. Відстоюючи своє самоврядування, сходи чинили опір всебічному підпорядкуванню адміністративним органам, жорсткій «опікунській» політиці держави. Рішення сходу мали величезну вагу для селян, як результат наради господарів, втілення «сукупної волі» громади. Під час революції 1905 р. ухвали сходів використовувалися селянами як засіб впливу на поміщиків або їх представників у маєтках.

Наступною ланкою сільського самоврядування, у яку об'єднувалося декілька суміжних сільських товариств, була волость. У волосні управлінські структури входили: волосний сход, старшина з волосним правлінням та волосний селянський суд. Волосний сход складався з усіх сільських старост волості, а також з особливих виборних, що обиралися сільськими громадами з розрахунку одного виборного на 10 дворів. У компетенцію цього органу входили вибори волосних посадових осіб, вирішення господарських питань, що стосувалися усієї волості, призначення та розподіл волосних податків, заходи по громадській допомозі та інші обов'язки [572, с.46-48]. Волосний сход контролювався адміністрацією і міг збиратися лише з дозволу мирового посередника, а у випадку самовольного скликання винні мали притягатися до судової або адміністративної відповідальності.

Виконавчим органом волосного сходу було волосне правління. Воно складалося з старшини, всіх сільських старост волості «та з збирачів податків, там де є особливі збирачі» [278, с.152-154]. Правління мало право витрачати кошти на потреби волості, призначати та звільняти волосних посадових осіб, наймати службовців (передусім волосного писаря), а також продавати селянське майно за державними та приватними стягненнями [572, с.52]. Поважною фігурою у цій системі влади був волосний старшина, який мав значні повноваження. Він повинен був втілювати ухвали волосних сходів, наглядати за волосним господарством, станом шляхів сполучення у волості, слідкувати, щоб старости належно ставилися до своїх обов'язків, а населення

виконувало натуральні та грошові повинності. Як і на сільського старосту, на волосного старшину накладалася і низка поліцейських обов'язків: забезпечувати порядок, затримувати винних у злочинах, спостерігати за втіленням вироків мирових установ і волосного суду. За «Загальним положенням» волосний старшина був зобов'язаний виконувати всі законні вимоги мирового посередника, судового слідчого та інших владних органів. Кандидатура волосного старшини затверджувалася мировим посередником, який міг оголосити догану, накласти грошовий штраф до 5 карбованців та арешт до 7 днів [278, с.153]. За таких обставин волосний старшина, як правило, був креатурою адміністрації і виконував її волю.

Починаючи організацію волостей, царська адміністрація зіштовхнулася з байдужим, а іноді ворожим ставленням селян до нової установи. Селяни нерідко заявляли, що волосного управління вони мати не бажають, що утримання його їм не під силу та відмовлялися брати участь у виборах волосних посадових осіб [572, с.8-9].

Колегіальними самоврядними органами волосні правління фактично не стали, оскільки сільські старости, котрі їх складали, перебували у повному підпорядкуванні у волосних старшин та писарів. Під волосним правлінням здебільшого стали розуміти передусім волосного старшину та писаря. Ця точка зору укріпилася в селян, в адміністрації і навіть у подальшому законодавстві. Оскільки значна кількість паперів йшла у волость від різних відомств, відбувалася бюрократизація волосних правлінь. Волость повністю перетворилася у нижчий орган загального управління, в одиницю, адміністративно підлеглу державній владі. Усі установи бачили у волосних правліннях свою нижчу виконавчу інстанцію. На них покладалися різноманітні функції. Це передусім виконання поліцейських обов'язків, що ставило волосних старшин у підпорядкування до усієї повітової поліції, передусім урядників (з 1903 р. – стражників). «Загальне установлення губернське» вимагало від волосних правлінь доставки статистичних свідчень про посіви, урожаї, ціни на хліб тощо. Статут про військову повинність накладав на волосні

правління обов'язок: надання посвідок щодо затвердження присудів сільських сходів про нездатність до праці осіб у сім'ях селян, що закликалися на військову службу. Статут про земські повинності мав на увазі низку обов'язків волосних правлінь з військово-кінської повинності. Цілу низку обов'язків було накладено на волосні правління Статутом Селянського поземельного банку. Ці обов'язки в основному зводилися до стягнення недоплат з селян, що брали кошти в банку. Для утримання заарештованих у волостях створювалися так звані «холодні». З усіх обов'язків на першому місці у волосних правлінь завжди стояли стягнення податків та недоплат, розподіл та контроль за виконанням натуральних повинностей. Поліція вимагала виплати податків, заарештовуючи та штрафуючи селянських посадових осіб. Недарма констатувалося, що селянське урядування було «органом фінансово-поліцейського управління» [1220, с.75].

Особливе селянське самоврядування було апаратом для «вибивання податків та викупних платежів» [684, с.31]. Царська адміністрація розглядала сільські та волосні самоврядування в першу чергу, як репрезентантів державної влади, і лише в другу чергу – як представників селянства.

Роль волосної ланки у загальній системі державного управління була настільки істотною, що в 1908 р. міністерство внутрішніх справ Російської імперії у пояснювальній записці до проекту реформи волосного управління повинно було визнати, що «весь адміністративний механізм держави найтіснішим чином пов'язаний нині з наявністю цієї дрібної одиниці управління і пристосований до неї» [703, с.250]. Таким чином, ефективність усієї державно-адміністративної машини в значній мірі виявилася залежною від діяльності волосних правлінь.

Царська бюрократія вважала, що підвищення дієвості волосного правління повинно знаходитися в прямій залежності від посилення за ним адміністративного нагляду. Положення про земських начальників від 12 липня 1889 р. ще більше посилило нагляд за сільською владою та громадами. Посаду земського начальника могли займати лише дворяни. Земський начальник

отримав право ревізії та контролю над усіма селянськими установами. Адміністративна влада земського начальника простягалася на кожного окремого селянина. Недарма їх називали «новими поміщиками»[926, с.50]. Будь-який селянин у випадку невиконання законних розпоряджень чи вимог земського начальника міг бути заарештований на троє діб, або оштрафований на 6 крб. Також у компетенції земського начальника, крім адміністративних функцій, входили й судові. Широкі адміністративно-поліцейські права були проявом загального курсу «опікунської» політики уряду щодо селянства. Прагнення земських начальників підвищити ефективність діяльності волосних органів супроводжувалося посиленням репресій стосовно сільських та волосних посадових осіб.

Отже, адміністративний устрій Російської імперії був влаштований таким чином, що нижчий, станово-селянський рівень був різко відділений від верхнього, станово-дворянського рівня, який уособлювали земські начальники. Діяльність земських начальників призводила до невдоволення селян, оскільки така опіка часто оберталася насильством та сваволею, а відтак формувала ненависть до дворян, як пануючого класу, що вивищується над хліборобами.

Зміни, що мали місце в селянських громадах, незабаром торкнулися і волосної організації, передусім волосних сходів. Раніше вони скликалися рідко, і як правило, були пасивними. Однак приріст населення, збільшення дворів внаслідок сімейних розділів омолодили склад волосних сходів, які стали більш рішучими і почали виявляти свою самостійність, наполегливіше відстоювати селянські права. Бачачи несправедливість податкової системи і вважаючи волость органом загального управління, сходи прагнули розповсюдити податки на все нерухоме майно у волості. Відтак вищі владні структури пояснювали, що приписані до волості особи непривілейованих станів повинні вносити волосні податки лише у тому випадку, якщо вони володіють ділянками колишньої надільної землі. Дворяни визнавалися вільними від обкладання [703, с.250, 252-254].

Мільйонні видатки на державне управління, як особлива повинність, були накладені на селянський стан. У 1905 р. фінансування адміністративних потреб склало значну частину волосних кошторисів. Тому, волосні сходи робили спроби призупинити зростання адміністративних видатків, здешевити волосне управління. Натомість царська бюрократія була переконана, що низький рівень роботи посадовців волосної адміністрації пояснюється низьким рівнем їхньої платні. Закон від 1 листопада 1893 р. надавав «селянським» установам право визначати обов'язковий розмір утримання посадових осіб сільського самоврядування, якщо призначене сходом утримання буде визнане недостатнім. Досить часто відзначалася матеріальна незабезпеченість старшин та писарів. Тому у волосних правліннях була поширеною корупція. Також спостерігалася боротьба між волосними сходами та адміністрацією щодо обрання кандидатур на посаду волосного старшини. Досить часто багаті селяни відмовлялися від висунення на цю посаду. З одного боку не завжди достатньо платили. З іншого – волосний старшина весь час опинявся між двох вогнів: начальство вимагало вживати енергійних заходів по збиранню податків, продажу майна неплатників та ін. Однак, саме такими заходами старшина міг нажити собі багато ворогів. Часто на посадах волосних старшин опинялися не кращі, заможніші та авторитетні члени селянської громади, а їх ставленики, гірші елементи сільської заможної верхівки та селянства. Бувало, що волосні сходи, намагалися обирати таких людей, від яких явно не очікувалося енергійних дій щодо вибивання податків та недоплат. Ця селянська тактика часто використовувалася у пасивному протистоянні з владними структурами. Як правило, селяни намагалися уникати зустрічей з представниками державної влади та державних установ [869, с.124].

Таким чином, якщо законодавство та адміністрація накидали на волость все нові та нові обов'язки, прагнули збільшити активність волосних правлінь, то сходи, навпаки, намагалися по-можливості бойкотувати або навіть паралізувати їх діяльність. За таких обставин волость ставала дедалі менше ефективною як адміністративна одиниця.

Отже, інститут «сходу», узаконений державою, в системі селянського самоврядування не сприймався як чужорідний для української селянської громади. Сход за своєю процедурою вважався продовжувачем давніх вічових традицій, де більшість домогосподарів могла, на демократичній основі, спільно приймати потрібні рішення. Водночас, сход сприймався селянством як природна і необхідна ланка самоорганізації локальних співтовариств. Втручання в справи сходу та жорстка опіка державних інститутів, які чинили визиск та насильство і уособлювали класове панування дворянства, негативно сприймалося селянами та провокувало протистояння «низів та верхів», локальних співтовариств – з великим суспільством.

Правові відносини на селі формувались та регулювались частково державними юридичними нормами, а здебільшого місцевими звичаями [1094, с.117-121]. Селянські справи могли розглядатися та вирішуватися і волосним судом, і сходом, і навіть адміністративною владою начальства.

Волосний становий селянський суд щорічно обирався волосним сходом з свого середовища. До його компетенції входив розгляд справ з дрібних кримінальних вчинків та громадянських суперечок між селянами в межах 300 крб. Окресливши межі компетенції волосного суду, «Загальне положення» надавало йому право виносити рішення, виходячи з «місцевих звичаїв та правил, прийнятих в селянському побуті» [278, с.155-156].

Селяни дуже дорожили звичаєвим правом, оскільки вважали, що звичай вище закону, тому що звичай завжди виходив з селянського середовища, підсумовував історичний досвід, а закон придумано «чужими», тобто жителями міст, державними чиновниками. Відповідно, коли керувалися звичаєм при вирішення різних питань, селяни його тлумачили не лише виходячи з того, що залишилося у пам’яті, але й зважаючи на потреби даного моменту та інтересами сторін. Основна засада судівництва за звичаєвим правом – «як воно повинно бути по правді». Відтак, статус державного закону, як носія ідеї справедливості, був досить низьким, а звичаєве право у свідомості селян якраз і втілювало в собі цю ідею [578, с.175].

Діловодством у волосному суді займався волосний писар, який відігравав у ньому провідну роль. Стаючи основною пружиною волосного механізму влади, писар приводив у дію апарат волосної юстиції. У зв'язку з відсутністю чіткого розмежування між законом та звичаєм, юридичні висновки писаря суду були необхідні.

Поміщики висловлювали незадоволення волосними судами, оскільки за звичаєвим правом, ті керувалися селянськими поняттями про право власності та значення особистої праці. До сфери дії волосного суду були включені всі особи нищих станів, що постійно проживали в даній місцевості. Село майже повністю було відрізано від буржуазних правових відносин. Влада та волосний суд могли керуватися значною мірою своїм «розсудом, а не законом» [1220, с.76].

Основні права громадян не належали селянам навіть у тій неповній мірі, у якій вони належали іншим станам. Селяни не користувалися правом особистої свободи та недоторканості в необхідному обсязі, тому що не підлягали державному, чітко визначеному суду та закону. Щодо селян існували покарання, які давно вже були скасовані для інших станів.Так, волосні суди могли застосовувати стосовно селян, які не досягли 60-річного віку, тілесні покарання. Спеціальний комітет його імператорської величності канцелярії висловився за збереження тілесних покарань щодо селян, доки не буде збудована необхідна кількість в'язниць [919, с.178]. Тілесні покарання збереглися до 1904 р. і сформували у свідомості селян почуття допустимості і легітимності насильства над особою.

15 червня 1912 р. вийшов закон, яким відновлено, у загальних рисах, ті місцеві судові установи, які існували до контрреформи 1889 р. Земські начальники вже позбавлялися судових функцій і не призначали суд з кандидатів, запропонованих сільською громадою. Знову вводився мировий суд. Селянам надавалось право обирати членів волосного суду. До компетенції станового волосного суду увійшли справи в межах 100 крб. і про надільну землю. Вироки волосного суду по вчинках, що підлягали розгляду, вважалися

остаточними. Як апеляційна інстанція волосного суду створювався верхній селянський суд, що складався з голів волосних судів мирової ділянки. Головою такого суду повинен був бути мировий суддя. Касаційною інстанцією став повітовий з'їзд мирових суддів. Таким чином, зберігалася станова приниженість волосного суду. Різнобічні майнові відносини, які пронизували всі сторони селянського економічного життя, як і раніше опинилися поза дією точно визначеного закону. Лише з 1 січня 1914 р. закон від 15 червня 1912 р. вступив у силу в українських губерніях. У Київській, Волинській та Подільській губерніях, на які контрреформа 1889 р. не поширилася, і де мировий суд зберігся, перетворення звелися до формальних змін [703, с.261].

Отже, на початок XX ст. у селянському способі буття домінували неформальні, міжособистісні, етичні стосунки над взаєминами, що базувалися на засадах державного права. Правосуддя намагались чинити «по справедливості і з огляду на людину». Норми звичаєвого права, якими здебільшого послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими, тому у селянства не сформувалось поняття «про твердість права взагалі» [726, с.19]. Відтак, селянська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих юридичних норм і норм, бажаних селянству.

Дослідники українського села зазначили побутування «трудового принципу» у звичаєвому праві, за яким кожен заслуговує на свою частку майна відповідно до праці, внесеної в сімейне господарство [652, с.447]. Згаданий принцип, на наш погляд, є засадничим для української селянської ментальності. Саме тому, в період революції, українські демократичні уряди Центральної Ради, а особливо Директорії, зробили «трудовий принцип» наріжним каменем своєї ідеології та політики.

Українська спільнота в своїй селянській масі, у своїй локальній обмеженості інтересів жила за віками складеними та апробованими звичаями і етичними нормами, які визначали селянське розуміння моралі та справедливості. У той же час велике суспільство жило за законами державного права, котре, на думку селян, було витвором експлуататорських класів (панів)

для забезпечення власного панування. Отже, щодо правової свідомості, то селянська маса не сприймала, як правдиві та справедливі, кодифіковані закони держави, які забезпечували владу та захищали приватну власність вищих верств, а вважала такими лише моральні норми, які зберігали значні елементи звичаєвого права. Надалі, коли влада ослабла і постало питання зміни права власності, перерозподілу землі і його юридичного оформлення, селяни не бажали чекати прийняття відповідних законодавчих актів і в подальшому їх послідовного втілення в життя, а воліли одразу захопити поміщицьку землю і поділити її між собою.

Отже, антагонізм між державною владою та селянством значною мірою базувався на ставленні до системи права. Основою, на якій функціонує держава, є закон, писане право. Однак в Російській імперії це право не охоплювало всього населення. Одна, менша частина суспільства, розуміла та підтримувала систему держави і права, а більша частина соціуму – селянство – мала своє, звичаєве право, яким регулювала свої відносини і не бажала ні державного права, ні держави, які вважала репресивними та несправедливими.

Ще на початку ХХ ст. місцеве управління, за законом Російської імперії, було в руках предводителів дворянства, як правило поміщиків. Навіть у період революції 1905-1907 рр. вони головували на з'їздах уповноважених селянських громад при виборах у Державну Думу. Адміністративні структури, зайняті здебільшого дворянами-землевласниками, створювали у селян стереотип повністю чужої, насильницької влади, яка перебувала в руках їх соціального антагоніста, захищаючи його права. Влада та поміщики-землевласники сприймалися селянами, як елементи єдиної цілісної системи. Відтак, напрошувався висновок: щоб отримати землю та усунути поміщиків, треба зламати владну систему.

Оскільки в основі місцевого управління в Російської імперії лежала селянська община, політика уряду була спрямована на консервацію традиційного селянського способу життя, підтримання «патріархального духу» серед хліборобів. У відповідності з цим курсом, а також в угоду поміщикам,

нижча ланка адміністрації була ретельно ізольована від сторонніх впливів, придушена та контрольована вищими ланками.

Отже, місцева царська влада різних адміністративно-територіальних рівнів була бюрократично-поліцейською, спрямованою на підтримання станового ладу з метою охорони державного порядку.

У становій системі Російської імперії основний тягар податків лягав на плечі селян, як найчисленнішої і найбільш безправної верстви населення. Виконання селянством податків та повинностей забезпечувало життєдіяльність величезної державної машини. Окремих селян важко було підпорядкувати тим заходам стягнення податків та платежів, які влада отримувала через громаду. Відтак, стягнення за неплатоспроможного господаря накладалися на всю громаду, охоплену круговою порукою. Кругову поруку, як таку що урівнювала хазяйновитих селян з ледарями, майже повсюдно було відмінено лише з 1906 р. [1220, с.73-74].

Досить часто загальний прибуток з селянського поля не міг дати суми, необхідної для сплати податків. Державні, земські та інші податки обтяжували селянські господарства, не даючи їм розвиватися, а бувало, призводили до розорення. Царська адміністрація досить жорстко стягувала з селян недоплати та заборгованості. Для покриття повних виплат могли продати худобу та інше майно [1035, с.73]. Крім «прямих» податків, існувала ще ціла низка «непрямих», які «з'їдали» значні кошти у селянських сімей. Також хліборобів обурювала непропорційність та несправедливість обкладання податками селянських та поміщицьких земель. Так, земельний податок накладався земствами таким чином, що селяни за десятину сплачували 5,5 коп., а інші власники – 2,5 коп. [992, с.114]. А сучасний дослідник Ю.Вовк стверджує, що селянські платежі з десятини були майже в 7 разів більші у порівнянні з поміщицькими [1157, с.44-45]. Моральна категорія «справедливості», яка часто ототожнювалася з «рівністю» та «рівноправністю», мала велике значення для селянської свідомості.

Значні кошти, зібрані з селян, в село фактично не поверталися. Селяни майже не бачили позитивних наслідків для себе від зібраних податків. Навпаки, вони вважали, що за їхній рахунок утримується влада, тобто величезний бюрократично-репресивний апарат, робота якого спрямована проти них. Навіть на місцях більшість зібраних податкових коштів йшло на утримання адміністративних органів. Так, у 1905 р. не більше 15% волосних податків відраховувалося на селянські громадські потреби, а всі інші – на оплату діяльності волосного управління [903, с.23]. Причому, послугами місцевої інфраструктури користувалися всі мешканці волості, а податки сплачували переважно селяни. Тому, однією з основних причин свого важкого становища широкий загал селянства вважав великі податки.

Податки поглинали увесь прибуток переважної більшості сільського населення [1038, с.21]. Дослідники констатували, що «селянин звик все виводити з виплати повинностей» [605, с.658]. Тому зрозуміло, що на другому місці після вирішення земельного питання, у селян стояла вимога справедливого оподаткування. Податки пов’язувалися селянами з визиском, несправедливістю, репресіями державного апарату. Відтак стає зрозумілим, що омріяне поняття «волі» багато в чому асоціювалося у хліборобів із звільненням від усіх державних повинностей [684, с.186]. Відомий меншовицький діяч П.Маслов вважав, що однією з основних економічних причин зростання незадоволення селянства, яке призвело до революції 1905 р., була криза селянського господарства, викликана високими податками [930, с.165].

Оскільки селянське життя було детерміноване передусім природними циклами та чинниками, його слід розглядати в ракурсі заданості буття, що сформувало певне фаталістичне сприйняття природних і соціальних явищ. Загалом, картина світу складалася для хлібороба з двох суперечливих частин – соціально-природньої (сім’я, сільська громада та сільськогосподарська праця) та соціально-політичної (держава, адміністрація, податки, рекрути). Перша – природня, близька, зрозуміла, побудована (у свідомості селянина) на засадах гармонії та справедливості. Існування другої сприймалося, як певний

паразитичний наріст на «тілі народу», як створений іншим, часто ворожим для селянства, міським світом, який не зрозуміло для чого існує, адже можна просто працювати на землі, отримуючи від неї дари, і жити в злагоді з громадою та собою.

Простір соціально-економічних контактів переважної частини селянства здебільшого не сягав далі населеного пункту, де функціонував ярмарок (містечко або повітове місто). Тут відбувався не лише економічний обмін, але й обмін інформацією. Відповідно й політико-адміністративні інтереси обмежувалися, найчастіше, тією ж територією. Згідно цього, для них пріоритетними були локальні, місцеві проблеми та інтереси, а все, що відбувалось за межами найближчих населених пунктів, селян мало цікавило.

Відсутність у свідомості селян історичного прецеденту української державності, цілеспрямована нівеляція царизмом національної ідентичності призвела до притуплення у широкого загалу почуття причетності до всієї України, загальноукраїнського патріотизму і ототожнення себе передусім з певним регіоном, «малою Батьківщиною». До того ж, сільськогосподарська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив’язувала їх до свого села, свого повіту [1037, с.11]. Н.Григоріїв констатував, що «селянський патріотизм міцний, але дуже вузький, обмежений селом, краєм» [651, с.38].

Селяни вважали, що їх аграрний спосіб буття, спрямований передусім на виробництво сільськогосподарської продукції для підтримання біологічного існування, і зумовлені цим сімейно-патріархальні відносини в громаді є природніми та самодостатніми. Правопорядок у селі тримався на пануванні звичаю та авторитеті старших та заможніших. Організаційна простота селянського управління, де на загальному зібранні батьків родин, господарів (сході) обираються органи, які регулюють відносини в громаді (старости, десятські тощо), вирішуються усі питання, контрастувала з адміністративними структурами держави, які нав’язувалися нею і домінували над сільською громадою. Тому інший тип соціальної організації, який уособлювали місто та держава, вважався неприроднім, оскільки не був безпосередньо пов’язаним з

системою відтворення та виживання. Відтак селяни вбачали в адміністративних структурах держави не регулюючу роль сільських управлінських органів у громаді, а паразитуючу та репресивно-визискуючу. Звідси утопічні прагнення знищити владу ненависної держави, як паразитарного нарості на тілі народу, зажити у своєму локальному світі, згідно своїх суспільних цінностей, свого способу буття, селянської громадської моделі управління.

На заваді розвитку господарства, покращенню соціального та культурного рівня життя селянства була масова неписьменність, яка у селах становила від 91% до 96%, залежно від регіону. Є.Чикаленко, який досить довго жив серед селян, зазначає, що всі вони були неграмотні, байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя [525, с.126]. Неписьменність селян, дотримання ними патріархальних засад, відсутність у них спеціальних знань про агрономію, селекційну роботу та ветеринарію, взагалі будь-якої інформації, заважало хліборобам успішно вести своє господарство на принципах ринкової економіки [961, с.24-25].

Ступінь неграмотності в Україні віддзеркалював стан народної освіти в країні [789, с.44, 48]. Навчання проводилося на незрозумілій учням російській мові і часто давало незначний ефект. Бувало, що не усвідомлюючи матеріалу, учні швидко забували грамоту та арифметику. Ставлення селян до набуття освіти визначали два аспекти: аграрний та суспільний. До застосування набутків освіти та науки в землеробській сфері хлібороби ставилися здебільшого скептично і казали: «…нащо нам агрономія, якщо Бог дасть, то хліб і так виросте». З іншого боку, селяни бачили, що підвищення освітнього рівня приводить до підвищення соціального статусу, дає можливість долучитися до «панської культури», «панського способу життя» (навіть сільського вчителя селяни вважали приналежним до панів). Те, що освіта дає додатковий владний ресурс, селяни добре бачили на прикладі сільського писаря, який часто був чи не єдиною письменною людиною на селі, тлумачив документи, закони, норми звичаєвого права і мав величезний вплив на сільське начальство (старост, старшин тощо) і на вирішення фактично усіх справ на селі.

М.Ковалевський також відзначає, що маса селянства стояла на досить низькому рівні громадської та політичної свідомості , а значна їх частина була неписьменна. Однак, розвиток кооперативного руху вніс «новий струмок до цієї темної селянської маси» [511, с.222].

Попри те, що українське національне життя жевріло на маргінесах суспільства, напередодні революції 1917 р. спостерігалися деякі позитивні зміни. Більшого поширення, ніж у минулому, набули українські видання. Кожне село мало своїх національно свідомих селян, а кожне друге село – свого шкільного вчителя чи земського чиновника який потайки пропагував національну ідею. Товариства «Просвіти», якщо вони існували, кооперативи та деякі земські установи забезпечували крихітні, але надійні притулки для українського національного руху. Проте значний загал сільського населення перебував поза національно-культурницькими впливами.

Основна маса селянства залишалася безграмотною, темною, забитою. Відтак на селі, як і раніше, зберігалося багато елементів архаїчної свідомості – забобонів та упереджень. Консервативність селянської свідомості визначала опора на «старовину», на досвід попередніх поколінь, значення яких абсолютизувалося. Довір’я тому, що йшло від «старовини», слідування неодноразово апробованим зразкам поведінки створювало феномен психологічної стійкості селянської громади. Само ж підтвердження «старовини», як зразка для наслідування, витікало з рутинного укладу землеробського життя з його сезонною циклічністю, зміною днів, місяців та років. Загнаний у межі природної течії господарського циклу, обмежений одиничними формами хліборобської практики, селянин прагнув до заданості, повторюваності, сталості [726, с.29, 57-58].

Селянський світогляд формувався під сильним впливом православної церкви. Однак, християнські уявлення вживалися у землеробів з язичницькими віруваннями, звичаями та обрядами. Жорстка соціальна підпорядкованість та безправ’я, непередбачуваний негативний вплив природно-кліматичних чинників породили певний фаталізм. Багато селян усі невдачі, біди, нещастя

пов’язували з дією надприродних сил – «Божою волею» [725, с.43]. Поряд з православними святами відзначалися й свята, які вели своє походження від язичницьких часів (Коляда, Івана Купала тощо), практикувалися моління про дощ, про збереження худоби від вовків тощо. Одночасне сповідування християнських та язичницьких культів та ритуалів – двох полярних вірувань – визначає двоїстість української натури [954, с.295, 309]. Двовір’я українців підтверджує наявність в їх душі з одного боку – язичницького, архаїчного, руйнівного, анархічного начала – нестримної волі, розгулу, руйнації, несприйняття ієрархії та тяжіння до рівності та безвладдя, а з іншого – православного «послуху та смирення» – пристосування до обставин, покори, прагнення до тихоплинного, патріархального життя.

У локусі існування сільської громади, за обмеженості будь-якої суспільної інформації, інтенції свідомості видавали бажане за дійсне. Соціальним індикатором настроїв селян завжди були чутки, які рідко були віддзеркаленням реальних подій. Часто вони швидко поширювалися і ставали фактором загальноукраїнського або навіть загальноросійського значення. Час від часу прокочувалася могутня хвиля чуток про зрівняльний розподіл поміщицьких земель, або про зниження розмірів платежів тощо. Чутки стали потужним засобом впливу на свідомість селян, особливо ж коли їх зміст співвідносився з соціальними очікуваннями хліборобів. Часто вони провокували селян на певні дії або ж, навпаки, бездіяльність. Так, чутка, поширена в 1905 р., що ніби-то готується царський маніфест про передачу поміщицької землі селянам, призвела до того, що хлібороби утримувалися від придбання землі, сподіваючись одержати її безкоштовно згідно царського указу [818, с.111-112]. Міфологічна свідомість селян продукувала чутки й національно-патріотичного змісту, які не були пов’язані з утилітарними хліборобськими потребами. В.Щербаківський писав, що восени 1916 р. чув від золотоношських селян легенду, що Шевченкова душа «ходить між народом і віщує зміну» [530, с.69]. Чутки, які, не містили елементів соціальної дії селян, стали важливим фактором впливу на рішення адміністративних органів.

Даючи характеристику українському селянству на початку ХХ ст. М.Шаповал писав: «Це сира маса, що провадить майже вегетативний спосіб життя. Не усвідомлюючи своєї колективної сили, не маючи колективного ідеалу. Селянська думка не має ніякого соціологічного світогляду ні в якій формі: ні в релігійній, ні в суспільно-політичній, ні в національно-культурній» [1102, с.35].

Багатовікове перебування України в різних державних утвореннях породило проблему національної свідомісті українського народу. Із входженням України до складу Росії імперським урядом цілеспрямовано впроваджувалась у свідомість українців ідеологема «триединого русского народа», складовою якого ніби-то є малоросіяни. Через церкву, школу, пізніше – пресу, на різних щаблях соціуму постійно пропагувалось і доводилось, що українці – це, по суті, ті ж росіяни, але зіпсовані польськими впливами. Тому в багатьох українців, особливо з освічених та вищих верств, виробилась своєрідна роздвоєна свідомість, відзначався подвійний рівень самоідентифікації: за народженням вони відчували себе українцями і водночас вважали себе людьми російської культури і не могли уявити Україну окремо від Росії. Коли постало питання творення національно-державних форм життя, українська інтелігенція, вихована переважно в народницькому дусі, шукаючи шляхів втілення національної справедливості, вбачала їх в реконструкції політичних моделей минулого або малювала утопічну перспективу майбутнього, базовану на західних та російських теоретичних розробках.

Протягом XIX ст. село було основним осередком розвитку української народної культури. Саме воно постійно відтворювало український етнос. Відбувалося це, на думку В.Верстюка, швидше завдяки здоровому консерватизму, притаманному життю села, ніж через високу національну свідомість селянства [598, с.21]. Як наслідок, широкий загал українського селянства мав слабке уявлення щодо своєї національної ідентичності.

І.Лисяк-Рудницький зазначав, що на початок революції 1905 р. рівень національної свідомості українців був настільки низьким, що вона «не набрала

на Україні виразного національного забарвлення» [825, с.479]. У 1906 р. українська преса так визначала рівень національної свідомості селянства: «По деяких селах…селяни дуже мало свідомі щодо національності. Їм відомо, що вони не москалі, а малороси, як вони кажуть, а хто такий малорос, які його потреби і чим він відрізняється від москаля, цього він не скаже» [888, с.110].

Однак лібералізація національної політики царського уряду після 1905 р. і діяльність просвітніх та кооперативних організацій, агітація національно-свідомої інтелігенції, поширення української преси та книги принесло певні плоди. Позитивні зміни у національній свідомості українського селянства відзначив Є.Чикаленко: «Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість» [528, с.289].

Подільське жандармське управління констатувало в 1913 р., що для значної частини українського селянства краю питання про їх історичне минуле та національну самосвідомість не існує, оскільки у більшості випадків вони навіть не розбираються, хто вони, росіяни, малороси або якісь інакші. Вони називають себе просто «мужиками». Однак, жандарми стверджували, що є «досить значна кількість так званих «пасивних українців», тобто людей, які не належать ні до якого товариства, але мають схильність до української старовини, пісні, театру, одягу та ін. [225, арк.56].

Таким чином, незважаючи на деякі позитивні зміни, рівень національної свідомості широкого загалу українців був ще досить низьким. Однак, на селі стараннями національно-свідомої інтелігенції вже з’явився певний прошарок національно-свідомих селян, які вже мали чітку національну самоідентифікацію і могли впливати на свідомість своїх односельців.

В.Масненко стверджує, що та частина України, яка входила до складу Російської імперії, не була однорідна щодо поширення національної свідомості. Найвищий її рівень простежується на Середній Наддніпрянщині, Поділлі, дещо менший – на Слобожанщині. Значно менше національно-свідомими були українці, що населяли території Чорноморського узбережжя та промислового

південного сходу. Такий розподіл сформувався історично і в наступний період зберігається досить виразно [888, с.110].

Більшість неміського населення не задумувалось про свою національність і визнавала себе в першу чергу православними, селянами, мужиками, а вже потім малоросами, українцями та ін. Отже, самоідентифікація відбувалась передусім за релігійною та соціальною, а не національною ознакою.

Досить широкий загал українства (передусім селянства), хоч і визнавав свою етнографічну окремішність від росіян, все ж чітко не визначав свою національну приналежність і вважав себе частиною великого російського суспільства. Лише незначна група осіб була носіями окремої національної свідомості і могла вирішувати національно-політичні завдання. Виходячи з зазначеного, більшість українських партій та громадсько-політичних діячів у своїх політичних програмах домагалися лише автономії України у федеративному зв'язку з Росією. Дане гасло, висунуте на початку революції Центральною Радою, було широко підтримане народними масами. Це, насамперед, пов'язано з очікуванням селянами аграрного переділу, який, на їх думку, легше було здійснити у країні зі значними самоврядними правами, з відносною незалежністю від російського центру.

Як зазначає Б.Кравченко, селянинові бракувало національного інстинкту, але він гостро відчував економічну несправедливість. Намагаючись задовільнити свої економічні прагнення , він не мав іншого вибору, як звернутися до політичного устрою. Уперше більш тісний зв'язок між вирішенням аграрної проблеми і національного питання спостерігався під час революційних подій 1905 р. Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. У селянських присудах та наказах з'являються вимоги політичної автономії України та україномовної школи [789, с.49-50]. Так, 20 листопада 1905 р. на сході Ковалівської волості Пирятинського повіту Полтавської губернії ухвалено присуд, у якому зазначено: «Позаяк наша Україна має свої особливі потреби і право на автономію, то для України повинна бути широка

автономія на основах федерації» [836, с.353]. Також селяни вимагали українізації освітнього процесу.

На початку XX ст. всі селяни, виходячи з їхнього становища, поділялися на окремі розряди (общинники, подвірники, козаки, чиншовики, городники, дворові тощо), сплачували різні платежі і виконували повинності. У правовому та економічному становищі селянства кожен регіон мав особливості. На економічний та правовий статус селянина впливала його приналежність до певного розряду.

Пануюча в Російській імперії станово-розрядна система призводила до нерівномірного забезпечення землею різних категорій селян. Так, колишні поміщицькі селяни, що складали майже половину від загальної чисельності селянства, мали майже у два рази менше землі, ніж державні [1157, с.34]. Зрозуміло, що такий стан справ провокував особливо негативне ставлення до поміщиків колишніх поміщицьких селян.

Крім грошових виплат, селяни виконували різні повинності. Перед Першою світовою війною, як і століття назад, вони відбували натуральні повинності, від яких були вільні інші стани: дорожню, караульну, підводну, квартирну, постойну, полювання на вовків, поштову, арештантську і т.д. Натуральні земські повинності збереглися і прийшли в XX ст. ще з тих пір, коли населення було поділене на податне і неподатне [1056, с.89].

У пореформений період, під впливом демографічних змін та ринкових відносин, відбувалася соціальна диференціація селянства. Сільське населення зростало вдвічі швидше, ніж землеволодіння, загострюючи земельний голод, спричиняючи майнове розшарування. На 1917 р. 57% сільських господарств обробляли менше 3 десятин і могли вважатися бідними селянами. Середнє селянство з 3-10 десятинами налічувало 30% господарств. Багаті власники, що володіли понад 10 десятинами, становили 12% і в середньому володіли 32 десятинами. Поміщики, становлячи 0,8%, володіли 30% землі [789, с.41-42]. Селяни основним своїм економічним антагоністом вважали поміщиків.

Обстеження бюджетів селянських господарств засвідчило, що господарства з наділом не менше 5 дес. на ревізьку душу ледве зводили кінці з кінцями [886, с.10]. У Полтавській губернії 161 тис. господарств (46%) з населенням в 903 тис. осіб не могло прогодувати себе з свого наділу [885, с.28]. За даними міністерства фінансів Російської імперії на початку 1900-х років «в усіх малоросійських губерніях» середні доходи селянського господарства визначені в 432 крб. на рік, а видатки – в 435 крб. [941, с.42] Отже, доходи селянських господарств здебільшого не покривали поточних видатків. Типовою була картина осіннього розпродажу урожаю за незначними цінами, щоб заплатити податки, і закупівля збіжжя весною за подвійну або потрійну ціну для забезпечення сім'ї продовольством, а господарства – насінням [747, с.51]. Для основної маси селянських господарств зростаюча товарність носила вимушений характер. За таких умов для значної частини хліборобського населення ведення господарства на підприємницьких засадах було фактично неможливим.

Тому значна частина незаможного українського селянства фактично вела боротьбу за існування. Загалом, примітивна сільськогосподарська техніка, недостатня кількість тяглової худоби та реманенту й культурна відсталість самих селян унеможливлювали інтенсивне сільське господарство [789, с.41]. Низьких врожаїв ледве вистачало на сплату податків та забезпечення прожиткового мінімуму селянської сім'ї. Заняття землеробством не задовольняло продовольчих потреб селянства Росії або задовольняло їх недостатньо. У середньому, на душу землеробського населення надходило 16-18 пудів хліба в рік, що згідно з науковими даними, необхідно для підтримання сили та здоров'я людини. А.Кауфман зазначає, що в «малоросійському» районі не вистачало 6,5 пудів продовольчого хліба на особу. Лише «новоросійський район» давав «надлишок» 18 пудів «на душу» [747, с.50-52]. А в неврожайні роки селянин опинявся на межі виживання.

І тут постає важливе питання: як соціальна диференціація позначилася на єдності всередині селянського стану? На нашу думку, слід звернути увагу на

наступну обставину: у більшості традиційних селянських суспільств соціальний престиж визначався дотриманням традицій та розміром майна і коштів [1012, с.35-38]. Для селянина поняття «хороший хазяїн» характеризується вмінням добре вести господарство та добиватися значних результатів.

Оскільки суспільство й події в ньому селяни оцінювали згідно моральних норм православ'я та цінностей традиційного устрою громади, то статус господарства визначався такими головними критеріями: матеріальними статками (кількість землі, худоби, реманенту, майна), ставленням до праці (працьовитий чи ледар) і застосуванням трудових ресурсів (працює хазяїн з сім'єю чи наймає робочу силу).

Згідно селянських уявлень, майно господаря, який експлуатував чужу робочу силу, вважалося нажитим несправедливо. Водночас, до статків заможних селян, які вели господарство, використовуючи працю лише членів своєї (часто великої) родини, селяни ставилися нормально, але до тих, хто експлуатував найману працю, ставлення було вже негативним, оскільки тільки власна фізична праця легітимізувала багатство в очах селян. Тому, загалом, логічним є твердження фахівця в аграрній сфері, члена УПСР О.Мицюка, який зазначив, що у соціально-економічних домаганнях серед селянства не було єдності. Воно ділилося на трудове – до 30 дес. (у Степовій зоні до 50 дес.) – і на нетрудове селянство, що мало більші ділянки. Дослідник вважав, що більше 30 десятин землі силами своєї родини обробити неможливо. І саме ця кількість землі розділяла «антагоністів у свитках» – стверджує О.Мицюк [916, с.15]. На нашу думку, твердження, що рубежем диференціації у свідомості селянства на трудові та нетрудові господарства є площа у 30 дес. на сім'ю, не відповідає дійсності. Така норма є досить завищеною. Справа в тому, що проблема визначення трудової норми стане досить актуальною в добу революції 1917-1921рр.

В станово-розрядній системі, що виробила стереотип селянської свідомості «ми-вони», «місцеві-чужі», їм протистояв передусім поміщик, і ті, хто захищав його інтереси (адміністративна та поліцейська влада). Також в

поняття «вони» входили й мешканці інших сіл. Так, селяни вважали, що землю їх пана можуть набувати лише місцеві. Отже, спостерігалася диференціація, за висловом О.Мицюка, «не лише по-вертикалі – класова, але й по-горизонталі – географічна» [916, с.15]. Інший представник українського лівого табору А.Залужний відзначив близькість трудових шарів українського селянства як до куркульських верств, так і до незаможних мас. Він переконаний, що чисельно в Україні переважали трудові господарства, проте на провідних ролях в суспільному житті села, завдяки активності і культурності, перебували заможні селяни [696, с.18]. Однак, незважаючи на різні диференціації, селянство виступало проти панів та держави єдиним фронтом, вважаючи їх основними ворогами.

У тогочасній становій політичній системі Російської імперії заможні селяни більше відчували гніт свого безправ'я і ненавиділи привілейоване дворянство. Саме вони «вели перед» в справі популяризації право-конституційних домагань серед усіх шарів селянства, висували політичні вимоги: «…треба інших порядків, другі закони, нужні права» [916, с.15].

Прихильність до природного способу буття виробила в українській ментальності достатньо неприязне сприйняття індустріалізації і пов'язаної з нею зміни способу життя. Нововведення модернізації не вкладалися у традиційну аграрну світоглядну систему, тому часто ігнорувалися та відкидалися селянством.

Курс царського уряду на індустріалізацію породжував глобальні диспропорції, що у майбутньому мали призвести до соціально-політичної кризи. На початку XX ст. зіштовхнулися та переплелися дві цивілізації на якісно різних соціокультурних основах: аграрно-традиційна та модерно-індустріальна. Важкий та суперечливий процес зміни цивілізацій складав суть складного стикування якісно різнорідних технологічних, економічних та соціальних систем [776, с.16]. У суспільно-економічній сфері поряд з новими елементами існували старі, що призводило до постійного соціально-економічного напруження в країні [1068, с.18]. Модернізація, яка проводилася

під жорстким контролем держави і відбувалася за рахунок вилучення коштів з села через податки, призводила до зубожіння значної частини селянства, і збагачення лише невеликої його частини, що згідно селянської моралі підривало засади соціальної справедливості. Комерціалізація, втягування селян у ринок проти їх волі, збільшувала соціальну мобільність хліборобів, але руйнувала патріархальний уклад життя. І тут бачимо парадокс: виступаючи проти модернізації, щоб зберегти традиційний спосіб життя, експлуатовані, збіднілі селяни все більше піддавалися революційній ідеології та пропаганді, які мали на меті взагалі зруйнувати старий лад.

Ринкова еволюція в суспільстві, що внесла в традиційний спосіб життя українського селянства ряд змін, в той же час мінімально вплинула на його соціально-психологічну самобутність. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, пріоритетністю праці на землі.

Українське село, хоча й повільно, змінювалося. Для українських селян, як і для більшості народів Східної Європи, щоденне життя передвоєнного періоду справді складалося із складної суміші «архаїчного» і «модерного», що формувалося в рамках традиційних відносин. Причому, навіть досягнення модерного суспільства вони прагнули використати для збереження свого особистого соціального стану і властивих йому цінностей [1056, с.89, 92].

Ментально прив’язані до землі українські незаможні селяни намагалися до останнього триматися за своє господарство і не покидали сільськогосподарські заняття, щоб переселитися у місто й заробляти собі на життя у сфері промислового виробництва. Загалом селяни осудливо ставилися до тих, хто зраджував батьківській ниві і шукав кращих умов життя у місті[796, с.133]. За цих умов, у селі накопичувалася величезна кількість незайнятих робочих рук – явище, яке в літературі одержало назву «аграрне перенаселення». Селяни та їх сім’ї (головним чином біднота) формально вважалися сільськими «господарями», хоча за своїм фактичним станом були напівпролетарями з мізерним наділом, який не міг їх прогодувати.

Українські хлібороби не квапилися шукати роботи на промислових підприємствах. Для них краще було переселитися на вільні землі і там далі займатися сільським господарством, аніж найматився на сусідні заводи чи шахти.

Інші селяни, які не знаходили застосування своїм рукам у навколишніх повітах, йшли у південні губернії найматився на роботу до землевласників. Використання машин у великих господарствах знижувало можливості працевлаштування. Селяни «ненавиділи» машини, вважаючи їх винними в тому, що вони залишають їх без засобів до існування. Під час заворушень вони їх ламали або вимагали у власників припинити роботу машин і найняти сільгосппрацівників. Таким чином, модернізація, запровадження машин у сільському господарстві провокувала рецидиви архаїчної свідомості у селянства, створювала стереотип, що нововведення не покращують, а погіршують життя хліборобів.

На початку XX ст. характерною рисою аграрних відносин в Україні була наявність великого поміщицького землеволодіння й селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до гострих конфліктів. У губерніях Правобережної України найбільшими були маєтності польських, російських і, лише інколи, українських землевласників. Більшість великих землевласників регіону являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу не тільки майновим, але й мовним бар'єром і ментальністю [979, с.116-117]. На 1905 рік багатомільйонне селянство Правобережжя займало лише на 1 млн.дес. більше, ніж 7 тис. землевласників [929, с.130-131]. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель.

Селяни намагалися поліпшпти своє становище шляхом оренди землі. Відтак, на початку XX ст. в усіх губерніях України орендна плата значно підвищилася, причому прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на 1 рік ставала для селян кабалою [616, с.130]. А.Кауфман стверджував, що селянин-орендар і не мріє про якісь прибутки. Як правило,

оренда не покривається його працею. За підрахунками земських статистиків, селяни-орендарі Херсонської губернії зазнають збитків з кожної орендованої десятини, у середньому, 3 крб.33 к. «Селянин нерідко не сподівається навіть заробити, він хоче як небудь прогодуватися від оренди» [747, с.84].

Щоб адекватно зрозуміти систему світоглядних і певною мірою ідеологічних поглядів селянства, слід зупинитися на суспільних цінностях та ідеалах, які воно сповідувало. Пояснити феномени селянської поведінки можуть їх погляди на власність, передусім земельну. У свідомості селян праця цінувалася вище права власності [990, с.17]. Вони стверджували, що земля «ніким не зроблена, а створена Богом», тому власністю бути не може, особливо ж панів, які на ній не працюють. Найбільше число виступів в першій частині з'їзду Всеросійського селянського союзу було присвячено вимогам ліквідації поміщицького землеволодіння. Типовим був виступ представника Сумського повіту Харківської губернії, який заявив: «Земля – Божий дар, захоплена поміщиками, котрі внаслідок цього й користуються нашою працею. Треба боротися з цим, треба вимагати селянам землі…» [769, с.62]. Це було своєрідне селянське ідеологічне обґрунтування потреби експропріації землі у поміщиків та передачі її хліборобам-трударям. На переконання селян все, що створене Богом (природою) і до чого не вкладено працю, повинно належати всім. Порубки поміщицького лісу у селянському світогляді крадіжкою не вважали тому: «Ліс Бог дав для всякого – говорилося серед селян – і що само виросло, того взяти не гріх» [916, с.15; 864, с.58-66].

Ставлення українського селянства до приватної власності було двояким. У свідомості селян власність визнавалась фундаментальною цінністю лише щодо себе, стосовно поміщиків та інших землевласників вона такою не визнавалася [750, с.103]. На відміну від офіційних поглядів панівних верств, основним джерелом власності і матеріального достатку селяни визнавали особисту працю на землі, як засобі виробництва. Оскільки пани не працювали, а лише отримували прибутки від експлуатації інших, їхня власність в очах селян не мала сакрального характеру недоторканості. Під час революційних

подій 1905-1907 рр. в одному з сіл Подільської губернії селяни захопили маєток поміщика С.Стемповського, оскільки вважали, що надане народу право виборів до державної Думи «означає кінець усілякої власності» [959, с.175].

Таким чином, на початку ХХ ст. у період модернізації і розвитку буржуазних суспільних відносин, у центрі яких перебували відносини власності, у світогляді українського селянства переважали традиційно-аграрні, фактично архаїчні цінності, які заперечували право власності без особистого трудового вкладу, яким вважалася передусім фізична праця. Селянська свідомість детермінувала відносини власності з існуючими державними інституціями, з відносинами влади. Зі зміною останніх, повинні змінюватися й відносини власності. Водночас зберігалися архаїчні елементи у взаєминах між селянами та поміщиками, рудименти феодально-кріпосницької системи. Важкість податків, локальні неврожаї підривали добробут сільського населення та знижували його платоспроможність. Група фахівців, яка у 1902 р. спеціально вивчала становище селянства в центрально-чорноземних губерніях, включаючи й українські, констатувала: «Нас вразила мала врожайність землі, безприбутковість землі, малі розміри чистого залишку хліба на душу населення, непомірно висока орендна плата, що вказує лише на майже повну відсутність правильно поставленого господарства як селян так і поміщиків. Ми були вражені величезною заборгованістю населення, яка неухильно зростає…; ми побачили величезну кількість безкінних господарств, відсутність добрив, хижацьке використання грунтів…; ми побачили усі ознаки безпросвітної нужди, економічної слабкості населення, вражаючої неосвіченості, повної безприбутковості селянського землеробського промислу» [752, с.196]. Аграрна та суспільна кризи поглиблювалися, що призвело до селянських заворушень 1902-1903 років на Полтавщині та Харківщині, і врешті, до революційних подій 1905-1907 років.

Один з перших значних досвідів політичної діяльності селяни набули під час революції 1905 р. Під впливом політичних партій вони домагалися усунення урядової опіки, загального виборчого права, виборності

самоврядувань, судів і навіть поліції. Фіксувалися випадки ухвалення присудів з вимогою автономії України [903, с.28-33]. Формуються елементи політичної культури, в основі якої була система політичних та соціально-економічних ідеалів, цінностей і орієнтацій, вироблених хліборобами. Протягом століть серед селянства утвердилися цінності, які пов'язувалися з категоріями «землі і волі» і які домінували в період революції 1905-1907 рр. [1210, с.13].

Крізь призму реалізації ідеї «землі і волі» формувались селянські уявлення про бажане й омріяне суспільство. У спрощеному вигляді поняття «земля» уособлювало систему економічних, а поняття «воля» – систему політичних цінностей. Країна селянського ідеалу– це передусім країна, у якій не існує панської приватної власності на землю, де вся вона належить трудящим хліборобам. Земля повинна перебувати у користуванні сім'ї у кількості, яка б забезпечувала її членам засоби до існування (споживча норма), але не більше, ніж дана сім'я могла б обробити працею своїх членів (трудова норма). Володіння землею більше трудової норми, коли застосовувалася наймана праця, у свідомості селян пов'язувалось з експлуатацією, і відповідно, неправедністю набутого таким чином майна.

У подіях, що мали місце на селі в 1902 та в 1905-1907 рр., домінували не так політичні, як аграрні мотиви. Часто селяни зверталися до поміщиків з вимогою «Приріжте нам землі або ми вас приріжемо» [916, с.2].

Своє розуміння поняття «волі» селяни реалізовували у заворушеннях та бунтах, грабуючи або спалюючи панські маєтки, в актах непокори владі. Так звані «грабіжки» панського майна під час заворушень 1902 р. були, за уявленнями самих селян, своєрідним способом заявити про свої потреби тій вищій силі (царю або комусь іншому), котра повинна була задовільнити їх справедливі прагнення [956, с.80]. Міністр державного майна Російської імперії Муравйов зазначав, що свободу селяни розуміють як свавілля і пов'язують з «припиненням усіляких робіт, платежів за землю, в безмежному користуванні усіма землями поміщиків, які, на їх думку, повинні виїхати з маєтків до міст, бо

земля, за розумінням селян, належить їм, а не теперішнім власникам. Деякі вважають, що не будуть платити державних податків» [684, с.26].

Якщо брати політичний вимір поняття «волі» і його втілення в політичній системі, то до 1917 р. селяни здебільшого висловлювалися за парламентську монархію, а не республіку, рівність усіх перед законом з «співчуттям», як головним принципом, яким повинна керуватися державна політика. Селяни чекали милосердного уряду, добрих чиновників, обраних самим народом [1116, с.85; 1096, с.188, 204]. Однак, загалом українське селянство було налаштоване антибюрократично [651, с.47].

У народне поняття волі входили встановлення селянського виборного самоврядування у межах сільської громади, заміна адміністративних призначень виборами людей з селянського середовища, усунення втручання бюрократії у діяльність представницьких структур. Чиновники повинні служити народу і звітувати перед ним [818, с.316-321]. Висувалась вимога створення верховної владної інституції у вигляді обраного усім народом законодавчого органу [1035, с.78-81]. До того ж слід зазначити, що присуди сільських сходів часто складались інтелігентами-народниками, які привносили такі політичні вимоги, які самі селяни ще не повністю усвідомлювали.

Свобода сприймалася передусім як свобода від зовнішніх обмежень, адміністративних впливів. Селяни вимагали усунення інституту земських начальників, сільської поліції та стражників, тобто тих посадовців, які уособлювали «чужу» хліборобам державну владу [1096, с.222].

Коли аграрний рух з осені 1905 р. набув політичних форм, селяни почали змінювати сільську та волосну владу: скидали зі своїх посад старост, писарів, старшин. Арештовували урядників та стражників. Сходи ухвалювали присуди і відмовлялися платити податки. Причому, у багатьох випадках, усуваючи владні структури, селяни легітимізували свої дії присудом сходу, тобто як втілення волі громади. Як тільки центральна влада на місцях ослабла, селяни заходилися реалізовувати своє давнє прагнення до «самостійного» життя. Так, у містечку Станіславчик Подільської губернії 23 листопада 1905 р. громада обрала

сільський комітет з 12 осіб, щоб «заступити все місцеве начальство». Селяни заявили, що поліцейських, сотських та десятських не обиратимуть, оскільки «ніякі власті нам не потрібні» [1072, с.98]. Бувало, що селяни виступали проти поліції та обирали «свого» урядника. Це мотивувалося тим, що поліція займається не боротьбою з кримінальними проявами на селі, а відслідковуванням політичної благонадійності, тобто «підслуховувала та обшукувала». Оскільки поліція проявила себе як «мучитель», селяни вимагали «забрати» її з сіл [750, с.39, 41, 151-152].

Високий рівень організації показали селяни Сумського повіту Харківської губернії, керовані одним з лідерів Всеросійського селянського союзу А.Щербаком. У листопаді 1905 р. сумські селяни ухвалили заборонити всю торгівлю землею і разом з сусудніми селянськими громадами вирішили взяти у колективну власність місцевий цукровий завод. Оскільки чиновників було переобрано, вся влада в повіті перебувала в руках комітетів селянського союзу. Селяни утворили власні суди, як правоохоронний орган діяла селянська дружина [807, с.5].

Чернігівське жандармське управління 26 листопада 1905 р. констатувало, що місцеві селяни «вже відмовляються сплачувати податки, зовсім відбились від рук, не визнають ніяких властей» [818, с.134-135]. На сході с.Сита Буда Чернігівської губернії 1 січня 1906 р.селяни, обравши «свого старосту» вирішили, що він «цілком підлягає громаді». Ухвалено суд чинити «громадою або комісією» і зазначено: «…доти, доки в країні революція, громада не підлягає ніякій адміністрації, поки не скличуть Установчі збори, що заведуть справедливий лад в країні» [750, с.41-42]. Постанови селянських сходів не підкорятися існуючій владі та не платити податків зустрічаються досить часто, що є свідченням селянської ментальної настанови про «волю», тобто бездержавне існування зі своєю селянською владою. Під час революції 1905 р. селяни Полтавщини утворили так звану «Переяславську Республіку» під проводом Хрустальова-Носаря [511, с.221]. Н.Григоріїв стверджував, що

хліборобський «політичний ідеал маленький, близький і вузький, аби не зачепили мого хутора» [651, с.39].

У період революції 1905-1907 рр. селяни показали певну організованість, але свою волю часто виявляли не через політичні та соціально-економічні домагання у влади, а старим, перевіреним шляхом бунту. Хлібороби громили «панські» економії, а, бувало, й цукрові заводи, з метою викурити поміщиків та орендарів з маєтків та захопити майно і землю. Інколи маєтки просто нищили без жодних домагань, що розглядалося як помста за експлуатацію, визиск та наругу. Кругова порука скріплювала корпоративну єдність сільської громади шляхом насильства. Тих, хто відмовлявся від участі в погромах та грабунках і не демонстрував солідарності з односільчанами, били. Тому, як правило, представники влади констатували, що в безпорядках брало участь «все село» або «вся слобода» [750, с.163-164]. Відчувши певну слабкість влади, селяни діяли, не боячись відповідальності, «бо за їх переконанням, тепер все можна робити, бо все дозволено» [818, с.134-135].

Отже, вже в період революційних подій 1905-1907 рр. було видно, що зменшення репресивного тиску держави, лібералізацію режиму селяни сприймали як зміну засад суспільного буття, як можливість усунення державних органів і запровадження нового устрою життя на принципах самоорганізації локальних співтовариств.

Селяни моделювали будь-яку суспільну ситуацію чи структуру, опираючись на власний досвід та відомі їм зразки. Тому для них Державна Дума, а після Лютневої революції 1917 р. Установчі Збори були своєрідним всезагальним сходом населення, який повинен ухвалити закон про «справжню» волю, тобто волю з землею.

Видані в 1905 р. закони про вибори до Державної Думи були багатоступеневими по селянській курії, і в них певна роль відводилася волосним сходам. Саме вони повинні були обирати виборних від селянства, по два від кожної волості, на повітовий виборчий з'їзд. Волосні сходи в умовах

революції висунули в Думу багато лівих депутатів. Основна частина селянських представників в Думах опинилася в складі демократичних фракцій.

В концентрованій формі соціально-політичні домагання хліборобів висловив безпартійний селянин з Поділля Семенов у своєму виступі на засіданні II Державної Думи в 1907 р. Він зазначив, що народ послав його вимагати «землі і волі» та повної громадянської свободи [758, с.328].

Починаючи з 1905 р., спостерігався процес певної соціально-політичної емансипації селян. До скликання Державної Думи селяни не мали права участі в державному управлінні, тобто права на посади державної служби. Надалі це право було поширене й на селян, але ставилося в залежність від освіти. Після 5 жовтня 1906 р. земські начальники втратили право покарання селян без суду. Видано укази про більш точне визначення прав селян на надільні землі. Указом від 9 листопада 1906 р. полегшено вихід з общини, надано право вимагати ділянку землі в особисту власність [1220, с.77, 79]. Отже, під час революції вийшов указ про зрівняння селян у правах з іншими станами, хоч і з певними вилученнями.

Щоб забезпечити надійний фундамент державної будівлі і дати імпульс розвитку продуктивних сил, П.Столипін намагався втілити земельну реформу та створити численний клас земельних власників. Найбільша кількість хутірних та відрубних господарств з’явилися саме в українських губерніях. Так, на Катеринославщині та Харківщині з общини вийшло 20-22%, на Полтавщині 12% селян [611, с.14]. Однак зазначена реформа не вирішила аграрної проблеми. З іншого боку, досить значна частина общинників виступала проти виходу своїх односельців з общини, що зумовило відповідне негативне до них ставлення. Хуторянам та відрубникам погрожували фізичною розправою, бувало забороняли приходити до церкви, на сільські сходи і навіть взагалі виганяли з села [632, с.148]. Досліджуючи наслідки столипінської аграрної реформи, історики стверджують, що на селі побільшало сільської бідноти [532, с.55].

Аграрне реформування не вирішило земельної проблеми селянства, яке прагнуло землі. У червні 1915 р. справник Таращанського повіту Київської губернії доповідав начальству, що серед селянства існує «невдоволення поміщиками та органами урядової влади на грунті малоземелля, так як між селянами з давніх пір існує переконання, що поміщицька земля в решті-решт повинна перейти безоплатно до селянського населення» [273, с.172-173].

О.Реєнт та О.Сердюк зазначили, що в Російській імперії і на українських землях зокрема, особливо в районах, віддалених від залізниць, все ще існували натуральні господарства з низьким рівнем агрокультури й епізодичними з'язками з ринком [979, с.9, 116]. Я.Грицак констатував, що «абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни» [655, с.15].

Таким чином, на початку ХХ ст. лише в незначної частини українського селянства під впливом модернізації, розвитку ринкових відносин традиційно-аграрні соціально-психологічні стереотипи змінилися на буржуазно-капіталістичні.

Особливо негативно на суспільно-економічну ситуацію в Україні вплинула Перша світова війна. До лав діючої армії з території Наддніпрянської України було мобілізовано не менше 4 млн. осіб чоловічої статі. У зв'язку з мобілізацією катастрофічно погіршився стан трудових ресурсів у сільському господарстві. Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, чисельності худоби, а в кінцевому підсумку – сімейного прибутку. Валовий збір сільськогосподарської продукції зменшився на 200 млн.пуд у порівнянні з 1913 р. [997, с.27]. Українські губернії перебували в близькому тилу театру воєнних дій. У найтяжчому стані опинилися прифронтові території. Для прогодування військ інтендантські служби реквізовували у селян продовольчі запаси. Широко практикувалася мобілізація селян із кіньми та підводами. Так, улітку 1916 р. майже все чоловіче населення сільської місцевості Правобережної України займалося обслуговуванням потреб фронту. Крім того, тягар трудової і кінсько-підводної повинності не

обминув і губерній Лівобережної та Південної України [979, с.159, 161-162, 176, 182]. Мілітаризація економіки призвела до невідповідного зростання цін на промислові товари у порівняні з цінами на сільськогосподарську продукцію, що звичайно ж, викликало невдоволення селянства. Деякі дослідники стверджують, що вплив світової війни на українське селянство, не можна трактувати однозначно, бо одним вона спричинювала руйнацію, іншим сприяла в нагромадженні багатств [532, с.60]. Все ж, у роки війни село набувало негативного досвіду в усіх царинах своїх взаємовідносин з владою та державою [984, с.166-167].

Властивий селянству партикуляризм посилився в ході Першої світової війни, що проявлялося в вузькості їх політичного кругозору, який обмежувався прагненням до досягнення вузько-визначених станових інтересів, виключаючи при цьому визнання інтересів будь-яких інших соціальних груп [1075, с.20].

Перша світова війна значно вплинула на морально-психологічне здоров'я народних мас. Моральні норми та заборони мирного часу розмивалися, ширилися різні форми асоціальної поведінки, відзначалися озлобленість та зневажливе ставлення до свого та чужого життя. Війна призвела до переосмислення широким загалом народу, зокрема й селянством, системи цінностей, способу мислення та дії, своєї ролі в суспільстві, ставленні до держави та влади. У свою чергу, це давало потужний імпульс застосуванню насильства, як методу вирішення соціальних та інших проблем. На тлі збагачення купки промисловців та постачальників особливо волаючим виглядало зубожіння народних мас, що стимулювало антибуржуазні настрої, очікування радикальних соціальних змін. Відтак, все більшою популярністю користувалися ліворадикальні течії, які різко виступали проти війни і пропагували втілення соціальної справедливості. У втомленого від війни та страждання населення наростало критичне ставлення до політичної влади, стихійне відторгнення масами існуючих політичних порядків та інститутів [940, с.226-232].

О.Реєнт стверджує, що до головних наслідків Першої світової війни належить реалізація більшовицького проекту. Цивілізаційні параметри, що склались, сформували передумови комуністичної революції, її гасла, засоби їх втілення резонували з ментальними стереотипами як російського так і українського суспільства [981, с.89-95].

Отже, на початок ХХ ст. у Російській імперії суперечливо поєднувалися модернізаційні процеси в економіці, передусім в промисловому виробництві, з рудиментами кріпосництва та архаїки у сільському господарстві й на селі. Ця суперечність яскраво відбилася у функціонуванні структур влади та права, коли більша частина населення – селянство – була відчужена від системи державно-правових відносин.

Таким чином, з настанням Лютневої революції 1917 р., в силу неповноти суспільної структури українського народу, соціальною базою національно-визвольного руху могло стати лише селянство, з його аграрно-традиційним світобаченням. Саме селянство перебувало в центрі концепцій суспільно-політичних перетворень і державного будівництва українських вчених та громадсько-політичних діячів. І будь-яка влада при втіленні своєї політичної програми і, щоб втриматися біля державного «керма», вимушена була враховувати його соціально-економічні прагнення та інтереси, а також ментальні настанови та стереотипи. Відтак, ставлення селянства до владних режимів та їх політики в період Української революції 1917-1921 рр. й визначило хід військово-політичних подій на терені України.

РОЗДІЛ ІІІ
ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА СЕЛІ ТА СТАВЛЕННЯ ДО НИХ СЕЛЯНСТВА (БЕРЕЗЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

3.1. Створення сільських органів влади після Лютневої революції

Після Лютневої революції 1917 р. гостро постала проблема створення нової системи влади у регіонах, особливо у сільській місцевості, де проживала більшість населення України.

З поваленням самодержавства у містах виникали комітети громадських організацій, які брали владу до своїх рук. Вони усували царську адміністрацію, розпускали поліцію та організовували міліцію, підтримували порядок на місцях. Ці комітети були демократичними, колегіальними органами влади, що формувались за принципом представництва професійних, господарських, класових організацій, земських самоврядувань, різних суспільних станів та прошарків. З міст дана система влади поширилась на сільську місцевість. Почала створюватись структура представницьких органів у формі губернських, повітових, волосних та сільських громадських комітетів. Крім них, на владні функції претендували Ради робітничих та солдатських депутатів. На місцях продовжували існувати губернські та повітові земства, які залишились від попередньої системи влади. Адміністративними органами Тимчасового уряду стали губернські та повітові комісари, посади яких переважно займали голови відповідних земств [176, арк.1, 7, 16, 22].

Тимчасовий уряд надсилав телеграми у регіони про зміну влади. 6 березня 1917 р. прийшло повідомлення у Полтаву з розпорядженням, щоб у сільських храмах оголосили про зречення царя і відслужили молебень про Російську державу та Тимчасовий уряд [211, арк.7].

У деяких місцях селянство одразу відреагувало на зміни в державі. Уже 6 березня 1917 р. на сході у с.Тростянці Ахтирського повіту Харківської губернії одноголосно ухвалено постанову визнати тимчасовий комітет Державної Думи верховною владою і констатовано, що народ радісно сприйняв звістку про

падіння старого режиму. На сході обрано комітет з «громадян-трудящих», і це було своєрідним сигналом, що селянство орієнтується, передусім, на «антипанські», тобто антибуржуазні владні структури. Новоствореним органам влади побажали «успішної роботи на шляху істини та правди» [66, арк.6].

Оскільки народ століттями мріяв про мужицьку державу з добрим «батьком-царем», тому після відречення монарха частина селян пережила певний шок. Так, у деяких селах Чернігівщини падіння царизму селяни сприйняли насторожено. У с.Ільговці Чернігівського повіту 8 березня 1917 р. поповзли чутки про зречення Миколи ІІ. Як описує кореспондент місцевої газети, всі перебували «у страху та не знали, що робити» [469]. Надалі народу пояснювали, що царя вже немає, а замість нього оберуть президента або іншого голову держави [563, с.18; 870, с.143]. У народній свідомості це переломлювалося певним чином і ще довго по селах поширювалися чутки, що нібито «скоро царя обирати будуть» [523, с.130]. Однак маси не могли зрозуміти такої влади, даної людьми, а не Богом. Ще раніш, коли народники агітували, що треба вбити царя, а замість нього обирати верховного керівника на три роки, селяни відповідали, що таке неможливо: «Це як батька вибирати на три роки» [870, с.143; 837, с.281].

Численні агітатори, що з’явились на селі, розвінчували царистські ілюзії народу і доказували, що у всіх його бідах винна династія Романових, тому після її падіння якраз і можна буде здійснити віковічну мрію про «землю та волю». Замість влади, нав’язаної зверху, з’явилась можливість творити свою, селянську владу.

Повсюдно спостерігалась своєрідна вакханалія свободи. Село «забродило, що не день то сходка», проголошувались промови, часто ухвалювали рішення про арешт посадовців старого режиму, обирались нові посадові особи у революційні органи влади – виконавчі комітети. Ситуація «без царя» означала для патріархального селянства не так відсутність влади, як «відсутність у влади моральної санкції на правління» [641, с.60]. Тому надалі при втраті владою сакрального характеру, її накази та розпорядження втратили імперативність для

селянських мас. Старий лад розвалився, його складові – репресивність влади, сплата податків, приватна власність на землю поміщиків – перестали сприйматись як легітимні у селянській свідомості. Констатувалось «потрясіння в суспільстві з падінням монархічного ладу…Розклад вищих та нижчих класів. Маса людей у хаотичному стані, моральні поняття в сторону…» [398].

Після повалення самодержавства селяни намагались позбутись вікового жорсткого контролю державної влади. Їх прагнення висловлює телеграма голові Державної Думи, ухвалена 12 березня 1917 р. на волосному сході у с.Білоцерківці Хорольського повіту Полтавської губернії. У ній селяни просили «скорішого увільнення від опікування непотрібних земських начальників» [490]. Надалі, 19 березня, Тимчасовий уряд скасував цей ненависний селянам інститут влади, їх адміністративні обов'язки мали виконувати повітові комісари, а судові – новопризначені «тимчасові судді» [1070, с.325]. Але, як тільки народні маси зрозуміли, що царські порядки вже не повернуться, вони почали власне упорядкування судових відносин. На своїх зібраннях селяни встановлювали «справедливість» і висловлювали недовіру місцевим суддям, виганяючи їх з сіл [60, арк.2-3]. Так, 29 квітня 1917 р. селяни с.Хатова на Волині усунули з посади мирового суддю та обрали замість нього волосний суд [574, с.226].

Особливу ненависть селян викликала поліція, з якою асоціювалось насильство попереднього режиму. На зборах сільських старост Вінницького повіту Подільської губернії 19 березня 1917 р. всі присутні висловилися за те, що «поліцію треба знищити, щоб її нечутно було, а замість них завести виборних» [341]. Народ щиро радів усуненню з місць поліції, селяни казали: «Оце тільки й почуваєм волю, що поліції нема» [36, арк.79 зв.]. Ставлення селян до поліції зафіксував у своїх постановах Радомисльський повітовий селянський з'їзд Київської губернії: «Ніхто з чинів старої поліції не повинен далі зоставатися на службі в міліції». Форум вирішив, що всі поліцейські повинні бути «одставлені», а надалі відсилатися до війська [286, с.270]. Як зазначалося, якоїсь правоохоронної та організуючої сили на селі не було, через

що розпочались зловживання, крадіжки. Так, за повідомленням від 8 березня 1917 р. у Золотоноському повіті Полтавської губернії після виконання наказу про роззброєння поліції констатувалося «повне безвладдя», оскільки ані міліції, ані жодного сільського комітету не функціонувало [211, арк.45-47].

Діячі українського національно-визвольного руху в регіонах, користуючись свободою, що настала, розпочали пропаганду української справи серед селянських органів влади, маючи на меті розбудити історичну пам'ять про козацькі вольності, про колишню державу – гетьманщину. Так, на вже згадуваних зборах сільських старост Вінничини представник «Союзу подільських українців» вітав селян «як нащадків колишніх вільних козаків, які вже двісті літ тому під керуванням своїх отаманів-гетьманів здобули українському народу таку саму волю як і тепер» [341]. При обговоренні питання щодо організації волосних земств одні сільські старости висловлювалися «за», інші – «проти», оскільки боялися збільшення податків.

Революційні представницькі органи влади з різною швидкістю поширювались з губернських центрів на місця. Вже 5 березня 1917 р. з Харкова у повіти надійшла телеграма, щоб терміново розпочати організацію тимчасових повітових громадських комітетів. Тут же були визначені квоти представництва у цих органах: по одній шостій від гласних земства, службовців земства, міської управи, кооперативів, робітників та селян. У місцевостях, де робітників не було, представництво селян мало складати дві шостих. Вибори у згадані органи проходили здебільшого у вигляді повітових зборів представників різних курій. Але й практикувались своєрідні мітинги-віча, що, як вважали їх організатори, було вищим проявом демократії. Так, у Вовчанську Харківської губернії 7 березня 1917 р. на площі зібрались близько 3 тисяч делегатів з усього повіту. На мітингу представники 6 курій обрали по 14 депутатів (всього 84 особи) у повітове народне представництво [66, арк.1, 4].

Зважаючи на труднощі становлення селянських владних структур, для останніх складались детальні настанови, причому досить часто кожен повіт складав свої інструктивні документи. У Проскурівському повіті на Поділлі

місцевий комітет громадських організацій 10 березня 1917 р. ухвалив розпочати створення волосних комітетів та поповнити їх обранцями свій склад. Вони мали формуватися за принципом всестановості. Рекомендувалось, щоб на першому засіданні волосних комітетів були присутні: по 1 представнику від кожного села та від православного і римо-католицького духовенства, по 2 представники від волосного управління опіки, кооперативів, учителів, земських і державних службовців, землевласників та орендарів, службовців економій, робітників та єврейських благодійних товариств (де такі є). Волосні комітети, як представницькі органи, обирають органи управління – волосні виконавчі комітети кількістю 3-7 осіб. Останні мають завдання: забезпечення громадського порядку, організація міліції, постачання армії продовольством [47, арк.2].

14 березня 1917 р. Переяславський громадський комітет Полтавської губернії надіслав у Єрковецьку волость листа, у якому було описано процедуру обрання волосного комітету та коло його повноважень згідно доданого «Положення». Згаданий документ визначав наступні завдання волосного органу: 1) допомога населенню у сільськогосподарських роботах; 2) задоволення потреб населення в речах першої необхідності; 3) участь у постачанні армії; 4) підготовка населення до запровадження волосного земства; 5) допомога повітовому земству в усіх роботах, викликаних потребами війни; 6) інформування населення про події в державі; 7) допомога повітовій владі у справі запровадження міліції [1136, с.100-101, 103]. Також наголошувалось, що на волосні комітети покладаються функції колишніх правлінь, а на їх голів – обов’язки волосних старшин. Щоб допомогти організувати владу на місцях Проскурівським громадським комітетом на Поділлі розроблено інструкцію «Про сільські комітети». У ній зазначалось, що у кожній сільській громаді для завідування громадсько-господарськими справами утворюється комітет з 7-9 осіб. У громадах зі значною кількістю населення комітет виділяє з себе сільську управу з 3-7 чоловік. На голів сільських комітетів покладалися обов’язки колишніх старост. До кола компетенції сільських комітетів відносилися: 1)

вибори посадових осіб сільського громадського управління; 2) благоустрій; 3) піклування про забезпечення продовольством населення; 4) допомога сім'ям мобілізованих до армії; 5) розподіл податків; 6) турбота про школи; 7) громадський порядок; 8) допомога військовій і цивільній владі в їх законних вимогах [41, арк.1]. Сільські комітети повинні діяти у згоді з волосними громадськими комітетами і їм підпорядковуватись.

Як бачимо, згідно інструктивних документів волосний та сільський комітети мали синтезувати в собі функції селянського самоврядування та державного органу. Особливо слід наголосити, що їх повноваження були окреслені межами компетенції колишніх волосних правлінь та сільських старост, тобто ніяких додаткових повноважень вони не отримали. Волосні комітети мали обиратись представниками від різних організацій, селян та інших станів і верств, а сільські – на сільському сході. Однак, навіть у волосні органи селяни намагались обрати лише своїх представників, щоб «чужі» не заважали їм втілювати ідеали «правди та справедливості». Останні категорії мали для селян велике значення і слугували виміром «моральності» даного суспільства та влади, їх відповідності хліборобському світобаченню. Вони полягали у втіленні ідеї народовладдя через селянські самоврядування, без підпорядкування вищим структурам; загальної рівності, передусім зрівняльного переділу серед хліборобів поміщицької землі за кількістю їдців, для забезпечення споживчих потреб родини; принципу обов'язкового застосування праці, як морально-правової санкції громади на отримання матеріальних благ.

Для управління справами Липовецького повіту на Київщині 15 березня 1917 р. утворено громадську раду з представників різних верств населення. Рекомендувалось у кожній волості зібрати сходи і обрати по 5 представників на повітові збори, щоб з них обрати 5 депутатів для поповнення складу повітової громадської Ради. На 22 березня наказувалось прибути у Липовець волосним старшинам, писарям та по одному обраному представнику від селян для обговорення поточних подій та питання організації органів управління на місцях [150, арк.71, 73; 154, арк.17].

Отже, повітова громадська інституція не взяла на себе відповідальність щодо створення нових селянських органів влади, а закликала для консультацій представників ще царських структур. Тобто, створювалась парадоксальна ситуація, за якої стара влада мала формувати нову. Дійсно, виборчі протоколи, які фіксували обрання волосних комітетів Єрковецької волості на Полтавщині свідчать, що скрізь вибори проходили під керівництвом старост.

Протягом березня 1917 р. йшов процес формування демократичних органів влади у сільській місцевості. У селянському баченні місцевої влади яскраво проявився іманентний українцям егалітаризм. Повсюдно сільське населення наполягало, щоб владу здійснював сам народ «без панів та буржуазії» через селянські організації та установи. Вічовий ідеал виборності здавна був притаманний українській сільській громаді. Як Тимчасовий уряд, так і Центральна Рада закликали населення шляхом вільних виборів формувати регіональні органи влади. І дійсно, демократичні процедури широко увійшли в практику місцевих громад. Селяни, підтримуючи ідею створення адміністративних структур з трудових верств, все ж, бувало, сумнівались у працездатності таких владних органів і стверджували: «Воно, по правді признатися, трохи тяжко нам приходиться починати правити самими собою, бо ми завжди привикли чекати ласки зверху» [421]. Основою сільського самоврядування Тимчасовий уряд та Центральна Рада бачили всестанові волосні земства, які мали обиратись загальним таємним голосуванням.

На 15 березня 1917 р. у Харківській губернії було створено повітові громадські комітети. У регіони надійшло розпорядження провести вибори у волосні комітети. На засіданні Змієвського повітового громадського комітету 18 березня 1917 р. ухвалено розпочати організацію нових волосних органів влади. Для широкого інформування народу про усунення царя, значення «державного перевороту» та подальшої перебудови державного ладу на демократичних засадах вирішено утворити повітову інформаційну комісію [66, арк.16; 68, арк.3 зв.- 4].

23 березня 1917 р. громадська рада при Липовецькому повітовому комісарі на Київщині ухвалила якнайшвидше сформувати волосні та сільські ради. Волосним правлінням рекомендувалося на зборах усіх мешканців села, віком не молодше 21 року, обрати членів сільської ради, двох представників до волосних зборів, а також сільських міліціонерів. Наголошувалось, що ухвала сільських зборів обов'язково записується у книгу присудів і підписується усіма присутніми [146, арк.27]. Це повинно було легітимізувати новостворені владні структури у свідомості селян і сприйматися ними як свої, народні органи, яким вони мають підкорятися.

Загалом, у регіонах, зокрема в Полтавській губернії, при виборах у самоврядування не було встановлено єдиних засад та норм представництва. На Лубененщині у волосні комітети обирали лише представників селян – по 1 делегату від 100 сільських дворів. У Лохвицькому повіті практикувалось представництво від станів та організацій – по 1 уповноваженому від 50 дворів і по 1 від кожного кооператива [208, арк.6зв., 8]. Отже, досить часто представництво встановлювалось в залежності від числа дворів, але участь у виборах могли брати не лише хазяї господарств, як раніше, а кожен, хто досяг повноліття (21 року), що значно збільшило кількість виборців на сході. Сільський сход омолодився, поповнився незаможниками без господарства і, відповідно, радикалізувався. Надалі сходи громад та обрані ними самоврядування ухвалювали та втілювали багато незаконних ліворадикальних рішень, що значно загострило обстановку на селі.

Окремі органи громадського представництва на селі проявили високий рівень самоорганізації та революційної творчості. Вже 11 березня 1917 р. новообраний всестановий Чорноострівський волосний виконавчий комітет на Поділлі склав інструкцію щодо обсягу своїх повноважень і напрямків роботи. У документі зазначено, що на виконавчий комітет покладаються обов'язки по охороні громадської безпеки, у випадку потреби забезпечувати місцеве населення предметами першої необхідності, допомагати органам влади у придбанні продуктів та матеріалів, необхідних для постачання армії та тилу.

Ставилось завдання переформувати місцеву поліцію у міліцію. Для відстоювання місцевих інтересів волосний комітет мав обрати свого делегата в повітовий комітет. Виконавчий комітет через своїх уповноважених має пояснювати народу значення сучасних революційних подій, мету і цілі діяльності нового уряду, вести підготовку до виборів в Установчі Збори. Також комітет повинен був через низку культурно-просвітницьких заходів згуртовувати «усі нації», що мешкають у даній місцевості, відкривати бібліотеки – читальні, організовувати публічні лекції тощо. Згадана інструкція надавала право виконавчому комітету збирати пожертви або обкладати грошовими зборами населення для покриття поточних видатків [52, арк.3].

На Полтавщині у с.Мала Перешепина для обрання волосного комітету 12 березня 1917 р. відбувся громадський сход. Особливо відзначався перший досвід народовладдя, який разюче відрізнявся від попереднього. Констатувалось, що без будь-якого втручання «селяни обрали кого хотіли» [490; 726, с.89]. У с.Дубровному Городнянського повіту на Чернігівщині селяни перебували у невизначеності до 17 березня, коли нарешті було скликано мітинг і, за їх словами, вперше пролунало «вільне слово». 20 березня був створений виконавчий комітет, який взяв місцеву владу у свої руки [373]. Слід зауважити, що селяни й раніше, хоч і під тиском царської бюрократії, але все ж обирали сільських посадових осіб на сході. Їх давнім прагненням було запровадження вільних виборів, які б найбільш адекватно відбивали волю селянства. Тому після Лютневої революції ідея загальної виборності влади швидко адаптувалася у їх свідомості, утвердивши своєрідний «культ народного вибору». Інколи це набувало гіпертрофованих форм. Бувало, у деяких волостях створювалися по два або три конкуруючих комітети. До них потрапляло багато неграмотних. Надалі цей «культ» вилився у досить часті перевибори владних структур, що дезорганізувало місцеве управління.

Як бачимо, єдиної форми створення волосних громадських органів не було, – в одних місцевостях волосні комітети виникали на всестанових зборах представників різних груп населення, а в інших – на волосних селянських

сходах. Допускались різні організаційні форми, які б не суперечили засадам демократичних виборів, як вони тоді розумілись.

Оскільки перші післяреволюційні громадські органи у сільській місцевості виникали спонтанно, у результаті самодіяльності мас, петроградська влада намагалася взяти під контроль процес їх становлення. У циркулярі губернським комісарам від 20 березня 1917 р. уряд зазначав, що при формуванні нової системи влади на селі будуть створюватися самоврядування у формі волосних земств. До того часу повинні були функціонувати виконавчі комітети. Уряд уповноважував комісарів формувати ці органи у тих місцях, де це необхідно. Для їх організації рекомендувалось опиратись на вже існуючі волосні продовольчі комітети та кооперативи, які користуються довір'ям населення, та залучати землевласників і інтелігенцію села [41, арк.5]. Таким чином, Тимчасовий уряд де-факто визнав комітети, як форму адміністративно-революційного представництва народних мас, однак, наголошуючи на їх тимчасовому існуванні, якимось законом де-юре не оформив, чим позбавив фінансової підтримки [631, с.63].

На кінець березня 1917 р. у загальних рисах вималювалась картина щодо становлення владних структур на місцях. Стало зрозуміло, що багато їх керівників та членів, обраних поспіхом у постреволюційній ейфорії, за своїми діловими якостями не відповідає посадам. Фіксувались випадки, коли в одній місцевості виникало декілька конкуруючих громадських комітетів, що вносило дезорганізацію в адміністративні справи. Спостерігались часті перевибори. До того ж, функції та коло компетенції селянських комітетів не були чітко визначені та уніфіковані.

Тимчасовий уряд продовжив курс на демонтаж старої системи влади на селі і підтвердив, що всі справи волосних правлінь передаються волосним виконавчим комітетам. Для кращого розуміння на місцях кола владних повноважень уряд діяв за добре зрозумілою селянам аналогією і наголосив, що на голів виконкомів покладаються обов'язки колишніх волосних старшин. Щоб посилити авторитет нової революційної влади пропонувалось закритим

балотуванням (щоб не було сторонніх впливів та залякувань, які фіксувались раніш) переобрати голів волосних виконавчих комітетів та їх заступників. Наголошувалось, що у комітетах обов'язково повинні бути представлені інтереси усіх груп населення [42, арк.71; 41, арк.4; 47, арк.27].

Регіональні самоврядні структури втілювали настанови Тимчасового уряду. Так, Проскурівський виконавчий комітет громадських організацій Подільської губернії доручив таємним голосуванням переобрати голів волосних виконавчих комітетів. Тут же ухвалено порядок формування сільських комітетів. Згідно нього, на сході селян, за участю інших станів, що проживають у селі, обирається колегіальний орган – сільська управа з 7 – 10 осіб. Вона опікується продовольчими та санітарними справами, міліцією, допомогою сім'ям військовослужбовців та ін. Голова управи отримує права та коло обов'язків колишніх сільських старост. Він одночасно є й начальником сільської міліції, тобто відповідальним за порядок на селі.

На засіданні Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету 10 квітня 1917 р. також ухвалено створити волосні та сільські комітети, які мали право обирати всі мешканці села чи містечка без огляду на віру, стать та національність. Правління волосного виконавчого комітету формувалось за штатами старої влади і мало складатися з голови (замість старшини), товариша голови (замість кандидата старшини), казначея (замість касира), секретаря (замість волосного писаря). Зібрання визначило основні напрямки роботи та коло компетенції волосних та сільських виконавчих комітетів: 1) виконувати доручення повітового комітету і повітового комісара; 2) слідкувати за порядком; 3) не допускати п'янства та поширення неправдивих чуток, збирати сход і читати лекції; 4) дбати про забезпечення продовольством населення та армії; 5) вирішувати суперечки; 6) видавати пайки солдатським сім'ям [348; 838, с.93-96].

Таким чином, нові революційні селянські владні органи – волосні та сільські комітети – мали тимчасовий характер, будувались за зразками царських адміністративних структур і діяли в межах їх повноважень. Головною

відмінністю було запровадження всестанових демократичних виборів, які відбувались вільно, без бюрократичного тиску, що звільнило селян від щільної державної опіки.

За вказівкою з Петрограда, на місцях проходило переобрання посадових осіб. 6 квітня 1917 р. переобрано голову Малиничського волосного виконавчого комітету на Проскурівщині. Тоді ж вирішено поповнити склад комітету представниками від кожного села у залежності від кількості дворів. Волосному виконавчому комітету доручено розробити проект оподаткування усієї землі волості (селянської, церковної, землевласницької) сумою, потрібною на утримання волосного управління. Волосна виконавча комісія повинна доводити до відома сільських комітетів свої рішення, розсилаючи їм протоколи постанов [45, арк.5-7; 50, арк.1,4]. З часом у Проскурівському повіті переобрали усіх голів та заступників волосних виконавчих комітетів.

Разом з іншими причинами ініційовані владою у квітні 1917 р. масові перевибори сільських самоврядувань задали селянам певний взірець для постійних подальших перевиборів різних органів влади, як цілком легітимної практики.

У Переяславському повіті на Полтавщині новостворені самоврядування, взявши за зразок земські структури, назвали волосними земствами. Останні обрали волосні управи і «спостережні комітети», як своєрідні волосні земські збори. По деяких волостях Київщини місцеві тимчасові органи влади називались сільськими радами [208, арк.4зв.; 153, арк.1]. Як бачимо, у регіонах новопосталі селянські органи називались по різному – комітетами, земствами, радами, але всі вони формувались на демократичних засадах.

На характері виборів у комітети відобразились вічові засади формування сільської влади. Їх селяни обирали на сході відкритим голосуванням, у якому брало участь усе доросле населення села.

Новопосталі самоврядування одразу зіштовхнулися з проблемою «якісних» кадрів, оскільки свідомість широкого загалу була спрямована на «здешевлення» утримання управлінських структур. Коли сільські сходи

встановлювали своїм посадовим особам низьку платню, тоді у керівництво обиралися переважно заможні, оскільки: «бідний голова не може служити без грошей і село вибирає багатого, щоб менше платить. Виграють на грошах, на справі програють» [332].

При створенні комітетів домінувала близька селянству ідея сільської та волосної організації громад, локально обмеженої рівнем колишньої селянської юрисдикції, бажано без входження осіб неселянського стану. Особливо не сприймалось представництво поміщиків. Підтвердженням вказаного є випадок у Брацлавському повіті Подільської губернії, коли при виборах у волосні комітети селяни проігнорували представників землевласників. А в с.Куравечки Проскурівського повіту Подільської губернії взагалі було розігнано засідання сільського виконавчого комітету, оскільки селянам сповістили, нібито в ньому беруть участь євреї та землевласники [48, арк.4; 179, арк.188].

Селянський підхід щодо формування демократичних органів влади добре ілюструють вибори до Кам’янець-Подільського повітового виконавчого комітету. Місцева газета зазначила, що на виборах були присутні представники всіх станів та національностей, але найбільше – селян. Останні трималися відокремлено, утворюючи свої групи. До виборів вони проявляли велику увагу, детально розпитуючи про кандидатів у депутати, особливо виокремлюючи їх станову приналежність. І саме селянське походження одного з кандидатів, сприяло тому, що селяни обрали його головою повітового виконавчого комітету [344; 862, с.95-99].

Одночасно з різноманітними комітетами, які обиралися на загальнодемократичних засадах і втілювали революційну владу на селі почали створюватися й суто класові організації селянства. Вже в перші дні після Лютневої революції 1917 р. російські есери стали ініціаторами повсюдного створення Рад (Советов) та Селянських союзів (Крестьянских союзов) для закріплення завоювань революції. Такі організації існували ще під час революції 1905-1907 рр. і селянам було відомо про їх діяльність. На губернських селянських з’їздах в Росії під керівництвом есерів ухвалювалися

постанови: «Для завідування справами губернського селянського союзу, повітовими Радами вибирається губернська Рада селянських депутатів…» [807, с.16-17]. Тобто, Ради не існували окремо від селянського союзу, а були як би його складовими частинами.

Класові організації селянства почали поширюватися територією України. Але тут вони мали й національне забарвлення. Так, 19 березня 1917 р. на з'їзді сільських старост у Вінниці селян закликано організовуватися в «селянський союз» та «прилучитися до Союзу Подільських українців» [341].

Вже перші селянські з'їзди в Україні констатували потребу в організації хліборобських мас у відстоюванні своїх інтересів. На них стверджувалося, що селяни повинні вступати до селянської спілки (союзу). На початку квітня 1917 р. у Києві відбувся організаційний з'їзд Української селянської спілки (Крестьянского союзу). Останнє зазначення російською мовою давало зрозуміти селянам, що це буде за організація. Ухвалено, що спілка має створювати сільські, волосні, повітові і губернські комітети, які керуватимуть внутрішнім життям селянської спілки. Ці комітети, як виразники інтересів трудового селянства, беруть на себе підготовчу роботу щодо вияснення земельного питання. Вони дбають про організовану участь селянства в місцевих самоуправліннях (земствах), проводять в життя вимоги селянства на місцях.

Також зазначено, що організоване селянство повинно поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів, утворити ради селянських депутатів, щоб разом з ними відстоювати інтереси трудового народу. Київський селянський з'їзд закликав, щоб українське селянство організовувалося та вступало в Українську селянську спілку [286, с.136]. Дуже важливим результатом цього з'їзду є рішення про створення самостійної української організації «Селянської спілки», а не осередків російського «Крестьянского союза». Однак селянська спілка (на початковому етапі її також називали «селянський союз»), як українська організація, мала отримати свою повну легітимність на майбутньому І Всеукраїнському селянському з'їзді в Києві [286, с.337].

Надалі тимчасовий комітет селянського союзу влаштовував у регіонах хліборобські форуми, на яких популяризувалася ідея організації селян у боротьбі за свої права. Так 16-17 квітня 1917 р. пройшов український селянський з'їзд Полтавської губернії. Хліборобський форум заслухав доповідь одного з лідерів УПСР М.Ковалевського, у якій викладено основні пункти програми селянського союзу (спілки): домагання від Тимчасового уряду автономії України; визнання війни лише як засобу оборони країни від зовнішнього ворога; вирішення земельного питання на засадах соціалізації (господар повинен отримати землі стільки, «скілько треба щоб прохарчуватися самому з своєю сім'єю і скілько чоловік може обробить, і конфіскувати землю зверх сеї норми»). З'їзд ухвалив постанови про домагання національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншин; про широку демократизацію земства і суду, на основі всенародного виборчого права, закріплення громадянських свобод (слова, зборів, віри тощо); ведення війни лише для оборони Росії і тієї свободи, яку добув трудовий народ; про поширення освіти та українізацію школи і служби божої. До того ж з'їзд зазначив потребу єднання «совітів Солдатських, Робочих і Селянських Депутатів для контроля временного правительства» [484]. Також селянським з'їздом у Полтаві ухвалені правила організації на місцях комітетів селянського союзу [426].

Йшла організація селянства й в інших регіонах. На 24 квітня 1917 р. у Кам'янці-Подільському Подільської губернії скликано збори для заснування «селянського союзу», який би захищав лише інтереси хліборобів [348].

26 квітня 1917 р. відбулося засідання з'їзду селянської спілки Новомосковського повіту на Катеринославщині. Форум ухвалив якнайшвидше створити осередки селоспілки на місцях та обрати постійний губернський комітет. Програму селянської спілки з'їздом прийнято з доданням пункту про відміну непрямих податків одним прямим «подоходним податком». Владу Тимчасового уряду делегати вирішили підтримувати, допоки він «буде йти до виконання завдань і вимог революції в інтересах трудящих людей»[450].

Зазначено, що селяни не повинні допускати «ніяких розрухів», поки Установчі Збори вирішать питання про приватну власність на землю. Водночас, серед селян слід започаткувати читання лекцій про аграрну справу. І врешті – навчання в усіх школах повіту повинно вестися українською мовою, а також вимагати від земства надання допомоги курсам українознавства.

В Україні почалася пропагандистська кампанія щодо створення селянських класових організацій. Газети зазначали, що селяни-хлібороби повинні «мати Ради селянських депутатів, які б обстоювали інтереси селянства». Закликалося ставати під прапори Селоспілки, засновувати їх по селах, повітах та губерніях [450].

Через пресу поширювалися інструктивні матеріали щодо організації комітетів Української селянської спілки. На рівні села – селоспілка повинна створюватися на сільському сході, що фіксувалося на папері присудом громади. Отже, селоспілку, за задумом есерівських діячів, мав засновувати не якийсь гурток людей, а більшість домогосподарів села, оскільки лише за таких обставин присуд мав юридичну силу. Це робилося для того, щоб надати селоспілці в очах селянства легітимності як представника інтересів більшості членів селянської громади, а не її частини. Сход повинен обрати сільський комітет з 5 або більше осіб, який і буде вести справи селоспілки. Члени селоспілки повинні сплачувати внески у сумі 50 коп. (або більше) на рік. За витратою коштів має слідкувати спеціально обрана ревізійна комісія. Якщо у селі є представники інтелігенції, що співчувають селоспілці (учитель, фельдшер, священник), з них створюється бюро, яке буде надавати комітету спілки потрібні інформативні матеріали. Цей момент, на нашу думку, досить промовистий, оскільки акцентує увагу на керівництві у селоспілці саме селян, а інтелігенція трактується лише як «допоміжний елемент». Хліборобам давалося зрозуміти, що саме вони є своєрідним гегемоном у царині селянських справ і повинні брати владу до своїх рук. Так само й у волості – селоспілка створювалася загальними волосними зборами або уповноваженими представниками сіл. Збори обирають волосний комітет, при якому може бути

бюро допомоги в юридичних, медичних просвітних, політичних, культурних та інших справах. Волосні комітети повинні взяти активну участь у керівництві справами волосних продовольчих та земельних комітетів, а також у підготовці до виборів в Український Сойм та Установчі Збори. Усі волосні комітети селянської спілки об'єднуються в повітові, та губернські комітети, а далі – у Всеукраїнську селянську спілку. Для «впровадження адміністративних справ» та догляду за роботою урядових та громадських інституцій селянська спілка повинна організувати повітові та губернські Ради селянських депутатів [286, с.303-304].

Відтак регіональні форуми декларували потребу створення Рад селянських депутатів, як класових організацій хліборобів. 7 травня на Харківському губернському селянському з'їзді ухвалено резолюцію вважати «Раду селянських депутатів» єдиним повноправним представником волі і думок працюючого селянства «в усіх його стремліннях політичного і класового життя». Згадана Рада повинна взяти в свої руки політичну організацію селянства, «його просвіту і ведення всіх сторін селянського життя за весь час існування Ради селянських депутатів, яко класового представника селян». В цілях об'єднання трудової демократії і «здобуття широкої народної управи» – організуватися разом з Радами робітничих і солдатських депутатів [487].

На початку травня 1917 р. на Літинщині Подільської губернії піднімалося питання про організацію в селах повіту селянських союзів та проведення виборів у Ради селянських депутатів. Їх відозви та програми через волосні комітети поширювалися серед населення [314].

В одних регіонах селянам не наголошувалося, що селоспілка – це суто українська організація, окрема від російської, в інших – на це спеціально робився наголос. Так, 17 травня 1917 р. на засіданні Зіньківського волосного комітету Полтавської губернії ухвалено постанову, «що українці не повинні йти з Всеросійським селянським союзом, а утворити український козачий та селянський союз» [346]. Місцева влада, в особі повітового комісара Тимчасового уряду П.Галая, виступила проти втілення цієї постанови в життя.

24 травня на селянському з'їзді Козелецького повіту Чернігівської губернії виступив представник Київського організаційного комітету селянської спілки Т.Осадчий, котрий ознайомив присутніх з необхідністю заснування селянської спілки, розповів про завдання спілки і про перші кроки діяльності цієї організації. З'їзд ухвалив резолюцію про негайне заснування в повіті української селянської спілки [409].

Остаточне організаційне та правове оформлення Українська селянська спілка отримала на І Всеукраїнському селянському з'їзді, що відбувся у Києві 28 травня – 2 червня 1917 р. У постанові форуму сказано, що забезпечити землю і волю українському народу може лише організоване селянство. А формою організації українського селянства повинна стати селоспілка, обрана всенародним, рівним і таємним голосуванням. Зазначено, що «законодавчими органами» української селоспілки є Всеукраїнський, губернський, повітовий селянські з'їзди, а в часи між з'їздами Всеукраїнська, губернські, повітові Ради селянських депутатів, а виконавчими органами їх – Центральний, губернські, повітові, волосні, сільські комітети селоспілки. Сільські комітети селоспілки складаються не менш як з 5 осіб і обираються загальним голосуванням. У волосний виконавчий комітет обирається 1 депутат від 200 осіб, але не менше ніж 1 від села. Щорічно члени селоспілки мають сплачувати внески в розмірі 1 крб. (раніш писалося про 50 коп. внесків).

Зазначено, що «повітові, губернські і Центральний комітет Української селянської спілки обираються відповідними Радами селянських депутатів на Першому Всеукраїнському селянському З'їзді» [425].

Всеукраїнський селянський з'їзд ухвалив, що усі адміністративні, громадські, земські інституції і земельні, продовольчі та інші комітети як технічні організації, які обслуговують селянство, «підлягають у своїй діяльності» Радам селянських депутатів і комітетам селянської спілки, як виразникам волі трудового народу. Для встановлення безпосереднього зв'язку зі згаданими організаціями бажано, щоб селянство обирало у них членів селоспілки та Рад селянських депутатів. На з'їзді обрано Українську раду

селянських депутатів і Центральний тимчасовий комітет селянської спілки [1080, с.14-34].

Як бачимо, українська селянська спілка та Ради селянських депутатів були, по-суті однією організацією. Орган ЦК Всеукраїнської Ради селянських депутатів (Селоспілки) газета «Народня воля» вважав їх тотожними, оскільки писав, що селяни «почали організовуватися в Ради Селянських депутатів або Селоспілки», і далі «в нас на Україні Селоспілки і Ради селянських депутатів, щоб не розбиватися злиті в одну організацію, тому працю свою поширюють на все селянство» [439].

Таким чином, Ради селянських депутатів і селоспілки мали стати основними органами організованого селянства щодо формування і контролю фактично усіх владних структур та установ пов'язаних з селом. І особливо суттєвий момент: ні селоспілки, ні Ради селянських депутатів, як класові організації, самі втілювати владні функції на місцях не мали. Лише через демократичні процедури, шляхом виборів своїх членів до адміністративних структур селоспілки та Ради повинні були втілювати свої програмні положення щодо вирішення селянських питань.

В ухваленому Статуті селоспілки зазначено, що вона створюється для захисту класових і професійно-економічних інтересів, а також для об'єднання всього українського селянства «на грунті культурного та ідейно-політичного розквіту». Однак, надалі стверджується, що селоспілка має завдання захист економічних та правових інтересів безземельного та малоземельного трудящого селянства. Отже, в Статуті закладено суперечність, оскільки зазначена засада загальностанового об'єднання «усього селянства», нівелюється декларуванням захисту інтересів незаможних верств трудящого селянства.

За Статутом селоспілка надає матеріальну і юридичну допомогу селянам та допомагає в професійному хліборобському, освітньому та моральному розвитку. Оскільки для селянства наріжним каменем діяльності селоспілки була аграрна реформа у Статуті вказувалося, що основною метою селоспілки є перехід усієї землі «до рук трудового народу у формі соціалізації». У своїй

політичній роботі селоспілка буде захищати «демократичний державно-громадський устрій» і «принцип виборів в державні установи і громадські самоврядування шляхом загального, рівного, таємного, прямого і пропорційного голосування» [204, арк.65].

Таким чином, селоспілки були обмежено-демократичними, вузькокласовими організаціями, які ставили своєю метою відстоювати інтереси передусім бідного селянства. Тому не дивно, що заможні селяни, експлуатуючи негативні стереотипи народу, пов'язані з кріпаччиною агітували односельців проти вступу до селоспілки: «Не записуйтесь, а то вас хочуть на панщину вписати» [438]. У деяких селах, зокрема у Береївці Прилуцького повіту на Полтавщині сільські багатії виступаючи проти селоспілки брехали, що гроші на селоспілку йдуть з Німеччини, а її члени – німецькі шпигуни. Тобто, поширювалася думка, що селоспілка насаджується зовні, силами ворожими Росії, а не є організацією, що створюється українськими громадсько-політичними силами для вирішення селянських проблем [328].

Але найбільш небезпечними агітаторами проти селоспілки були солдати, які інколи не розуміли для чого існує ця організація і не розібравшись у суті справи стверджували, що вона «тільки гроші виманює». Селяни думали «що солдат чоловік бувалий, може й правду каже» і бувало забирали назад свого карбованця і виходили зі село спілки [288].

Слід зазначити, що одразу після повалення самодержавства у повітах зіштовхнулись інтереси двох самоврядних інституцій – революційних комітетів громадських організацій, які мали усі територіально-адміністративні структури (губернські, повітові, волосні, сільські) і представництво усіх суспільних верств та раніш обраних цензових губернських та повітових земств (відсутні волосна та сільська ланки), у яких домінували представники заможних прошарків населення та інтелігенція і фактично не були представлені селяни. Відтак постала проблема демократизації земських зібрань і надання їм статусу всестанового представницького органу та спрямування їхньої діяльності для

вирішення потреб населення. Для цього їх склад поповнювався новообраними депутатами, передусім від селянства.

Деякі громадські організації, де домінували ліві діячі, не бажаючи співіснувати з цензовими земствами, ставили за мету поглинути їх. Так, Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет на чолі з популярним серед селян українським соціал-демократом П.Блонським, вводячи до свого складу представників різних курій та організацій, домігся значної кількісної переваги делегатів від селян (45 осіб з 65 депутатів). Користуючись цим, 22 квітня 1917 р. комітет ухвалив виключити старих цензових гласних зі складу повітового земства, оголосив себе повноважним земським зібранням і почав розглядати справи управи [347]. Крім класового моменту тут була ще й фінансова складова. Оскільки земства працювали на законних підставах і мали стале фінансування, а громадські комітети не мали правового оформлення та фінансової підтримки з боку Тимчасового уряду [631, с.63], окремі повітові громадські комітети, як наприклад, Кам'янець-Подільський, щоб забезпечити свою діяльність коштами і користуватися бюджетами земств, оголошували себе земськими зібраннями. Однак, Тимчасовий уряд перекривав їм фінансування, що викликало обурення населення повіту [192, арк.38].

Після становлення на Полтавщині селянських виконавчих комітетів, вони брали активну участь у переформуванні інших владних структур. Так, у Гадячі, на засіданні повітового комітету, у повному складі були присутні комітети волостей. Під їх тиском голова цензової повітової земської управи склав свої повноваження, і відповідно було переобрано повітового комісара. У Зіньківському повіті комітети висловили недовіру старому цензовому земству, яке було вирішено було реорганізувати. Земські збори поповнилися 38 представниками від волосних комітетів, що склали переважну більшість гласних земства. Обрано нову земську управу. У Кобилякському повіті з 73 гласних земських зборів 42 представляли волості, тобто селянство.

Намагання селян збільшити своє представництво в повітових комітетах, щоб визначати кадровий склад управ та контролювати їх діяльність, викликало

конфлікти. Спроба поповнити Золотоношське повітове зібрання ще 60 представниками від селянського з'їзду викликало скарги на її незаконність, оскільки раніше у повітове зібрання вже увійшли 70 делегатів від селян та 18 від Селянської Спілки [208, арк.1-1зв.; 214, арк.19зв.]. Все ж у повітову управу обрано 5 селян і 3 інтелігента. Було усунуто з посади голову управи, хоч він мав великий досвід земської роботи.

Як бачимо, демократичність виборів давала селянам значний рівень репрезентації. Незважаючи на локалізм свого світосприйняття, селяни під впливом соціалістичних партій розуміли, що їх інтереси повинні бути представлені й у місті. У цей період спостерігається своєрідна селянська експансія у повітові представницькі органи влади. Селянські делегати домінують, переобирають, переформовують інші владні структури. Однак, досить часто самі стають об'єктом маніпуляції лівими політичними силами.

Отже, в перші місяці після Лютневої революції, перебуваючи в певній ейфорії позитивних очікувань соціально-економічних та політичних змін, при різкому зменшенні тиску державних органів, селяни взяли досить активну участь у формуванні владних структур, тобто революція на початковому етапі розбурхала патріархальне село, зробила його більш політично активним.

У деяких селах стара влада, що користувалась довірою селян, залишалась у нових революційних умовах. У с.Алтинівці Кролевецького повіту Чернігівської губернії 3 квітня 1917 р. пройшло «свято свободи», на якому волосний старшина прийняв від маніфестантів український прапор та портрет Т.Шевченка, щоб розмістити їх у приміщенні волосної адміністрації. А у Смотричській волості на Поділлі, після скасування посади волосного старшини, сход обрав старшину членом волосного комітету [179, арк.207; 41, арк.123; 357].

При формуванні селянських самоврядних структур волосного та сільського рівнів була певна відмінність. Якщо волосні комітети часто формувались через громадське представництво різних організацій та станів – кооператорів, священників, землевласників, селян та ін., то сільський рівень

влади, як правило, обирав сход, що складався виключно з селян. І якщо одразу після революції у волосні комітети ще могли потрапити представники інтелігенції і навіть священики, то надалі, коли пройшло спантеличення селян від різкої зміни суспільних відносин, вони, шляхом перевиборів, почали створювати майже однорідно селянські самоврядування. Це породжувалось усвідомленням, що «на старе» вже не повернеться, «вища» влада слабка і репресій не провадитиме, а «нижча» влада фактично в їх руках, і саме за таких обставин можна розпочати втілювати своє давнє прагнення «чорного переділу» землі та наведення «справедливості». Тимчасовий уряд, який підтримувала Центральна Рада, розуміючи сільські проблеми «з освітою та кадрами», щоб утримати волость від селянської сваволі в орбіті законності та порядку, наполягав на всестановості, коаліційності волосної влади, якнайширшого залучення інтелігентних сил до комітетів. Селяни розуміли так: законність стоїть на боці панів і захищає їх земельну власність, яку на думку селян нажито неправедно. Тому тих, хто закликав дотримуватись законності, передусім інтелігенцію, хлібороби зачисляли до панів, або захисників панських порядків [41, арк.4; 55, арк.32].

У містечках та великих селах, де мешкала й певна кількість інтелігенції, при виборах до керівного складу демократичних органів перевагу надавали селянам. Пояснювалось це тим, що обраному необхідно буде виконувати функції колишнього волосного старшини, тобто передусім контактувати з селянами. Так, головою Ярмолинецького волосного виконавчого комітету на Поділлі таємним голосуванням одноголосно обрано селянина.

Як правило, місцеву інтелігенцію селяни майже не обирали, тому що не довіряли їй, вважаючи за буржуазію [208, арк.2зв.-4зв.; 357]. Відтак, рівень компетентності кадрового складу сільських органів влади був надзвичайно низьким, тому їх дуже часто переобирали. Преса констатувала: «за браком поводирів народних і нові організації погано працюють – завше міняється склад то волосних то сільських комітетів» [335].

І тут варто детальніше зупинитися на взаєминах селянство – інтелігенція, оскільки вони мали певний вплив на подальший перебіг суспільно-політичних подій на селі. Як зазначалося, традиційно-патріархальна селянська свідомість вписувала інтелігенцію в контекст відносин «місто-село». А ці відносини селяни сприймали як відносини внутрішньої колонізації, коли місто забирає у села ресурси для того, щоб добре й «святково» жити, в той час як на селі – злидні та важка праця. Оцей цивілізаційний розлам між сільською та міською культурами, а в широкому розумінні – між аграрною та індустріальною цивілізаціями, добре прослідковується при безпосередньому зіткненні носіїв їх цінностей.

Недарма газети революційного часу описували своєрідний шок селян від зміни соціокультурного середовища: «Прийдеш до того міста, походиш по ньому, дак тільки злості наберешся. Чи то люди тут показилися, чи зроду дурними були? Куди не заглянь, всюди побачиш панів, музики, театри…Ми в селі журимося. Місто з села бере все, а селюкам нічого не дає» [463]. Відтак, у розумінні селян населення міста – це здебільшого пани, буржуї, нероби. Міста не потрібні, без них можна обійтися. І інтелігенцію селяни прямо або опосередковано пов’язували з містом. Але визначити соціальну сутність сільської інтелігенції чітко вони не могли: «ніби пан і ніби й не пан». І дійсно, після революції 1917 р. газети констатували, що селяни, не розуміючи, до якого табору належить сільська інтелігенція, гонять її. У хліборобів незрозуміле недовір’я до лікарів, вчителів [373; 849, с.47-54].

На наш погляд, справа в тому, що селяни зрозуміли революцію, як кінець «міської влади», як скасування старого «панського» ладу, старого порядку речей, коли чиновники (в селянському розумінні до останніх належала і інтелігенція, бо одягнені схоже) керували ними. Передусім зміни повинні відбутися в аграрній сфері, і земля нероб-поміщиків повинна розподілятися між трудящими-селянами. А для цього замість «панської» влади треба завести суто селянську. Тому під час виборів у сільські адміністративні органи селяни не

довіряли інтелігентам і стверджували: «Це пани, їх нам не треба…Як станем слухать панів то згубим і голову, і свободу» [357].

Настали нові революційні часи і нові виміри соціальної якості особи. Різко змінився суспільний статус і колишні елітні шари населення мали негативну оцінку широкого загалу, нібито адепти старого режиму. Газети описували, як народні маси суто формально, за зовнішнім виглядом, визначали людей. Якщо в людини вигляд чистоплотного інтелігента, то вона – «буржуй». Натомість, ознакою «демократа» обов'язково повинен бути народний одяг, і чим він брудніший, тим більший демократ. Кореспонденти натякали на те, що трудові верстви «бруд» асоціювали з фізичною працею, тобто з трудящими класами. У цьому бачився смисл «революційності і соціалістичності вищої марки», і зрозуміло, що слово «буржуазія» стало просто лайливим словом[489]. Ось яку характеристику дає буржуазії орган Ради робітничих та солдатських депутатів газета «Голос народу»: «У буржуазії два обличчя: вона ніколи не буває правдивою та щирою, вона завжди брехлива та порочна. Буржуазія – вічна блудниця» [321].

Тут слід зазначити своєрідне сприйняття селянами поняття «буржуазія». У дещо спрощеній, навіть примітивній соціальній ідентифікації експлуатованих класів «ми – вони», «свої – чужі», через агітацію ліворадикальних партій буржуазія набула демонічних рис всеохоплюючого зла, винуватця усіх бід країни. Буржуазія – це антипод трударя, означення соціального ворога. Якщо селяни (трудящі) відстоювали, як вони вважали, встановлення справедливості, а саме переділ неправедної власності непрацюючих, то буржуазія (пани) була проти такого переділу, тобто проти справедливості. А оскільки революція санкціонувала цю справедливість, то «буржуазія – це контрреволюція». Тому звинувачення у належності до буржуазії або прислужництві їй нібито давало право на зневагу і навіть на насильство щодо цих людей, щоб встановити «царство справедливості». Констатувалась розмитість поняття «буржуй», під яке потрапляли, крім заможних класів, чиновники, вчителі «і вся інтелігенція,

що не працює руками, а розумом. Заклики до боротьби з буржуазією розуміють як заклики до погромів і братовбивчої сварки» [290].

Зважаючи на неписьменність селянства, загалом на низький рівень національної та політичної свідомості, регіональні діячі та прибічники Центральної Ради, які проводили проукраїнську агітаційну діяльність на селі, намагалися утворити мережу «Просвіт». Одразу після Лютневої революції на місцях відновлювались старі просвітні осередки та створювались нові. Так, 8 березня 1917 р. у Харкові на українському зібранні утворено комітет, який сформував агітаційну секцію. Мета її діяльності – організувати село, вивести його «зі стану розпорошеності і громадської безпорадності на шлях самодіяльності та солідарності і підготувати до сприйняття вищих політичних і соціальних ідей» і, зокрема, підготувати до виборів в Установчі Збори. Передусім комітет ухвалив рішення видати відозву «До селян» з поясненнями «що таке українець і що йому тепер робити». Основною формою організації села визнано «Просвіту». Агітаційною секцією було засновано кілька «Просвіт» навколо Харкова і споряджено кілька експедицій на села для пропагандистської роботи. До комітету приходило багато представників селян та інтелігенції Харківщини. Розмови з ними виявили, що по всіх місцевостях України «живе одна воля і одна думка – про федералістичний устрій Росії і значить, про автономію України» [286, с.526; 844, с.3-11].

У пресі розпочалася широка пропаганда суспільного значення просвітянської діяльності, особливо для селян. Констатувалось, що на селі потрібно багато українських товариств (кооперативних та інших), але насамперед треба заснувати «Просвіти». Газети стверджували, що після революції на всі питання селян, щодо подальшого соціально-економічного та політичного розвитку, можуть дати відповідь передусім просвітні організації. «Найкращим і найпотрібнішим товариством, яке все те може зробити, ми вважаємо «Просвіту». Хай не буде села на Україні, де не було б такого товариства» – писала одна з них. Селянам детально пояснювали, як організувати таке товариство у себе. Вони повинні обрати 7 чоловік для

створення статуту, обговорити та затвердити його. Далі слід було обрати Раду «Просвіти» та сплатити членські внески. Після цього товариство вважалося створеним. У деяких селах «Просвіту» називали «народним сільським університетом» [482]. І хоч мережа «Просвіт» ширилася Україною, представники Центральної Ради констатували, що інтелігенція села «мала числом і тероризована селянством» [36, арк.84]. У таких умовах швидко закріпити «Просвіту» і проводити культурно-освітню працю було важко. До того ж, вороги українства або просто неписьменні особи поширювали різноманітні чутки, які дискредитували просвітні організації. Так, у селі Ново-Воронцовці Херсонського повіту після утворення «Просвіти» поповзли чутки, що тих, хто записався в організацію будуть арештовувати і що «Просвіта» буде навертать своїх членів у німеччину». Залякані селяни запитували: «Куди це Ви нас позаписували? Це Ви хочете усіх нас у німеччину завдать, погубить нас хочете?» [36, арк.125]. Відповідно «Просвіта» у селі довго «не прожила».

Все ж, завдяки діяльності інтелігенції, «Просвіт» та політичних партій, незважаючи на нівеляцію царизмом національної свідомості, відбувався процес української самоідентифікації селянства, що, відповідно, спонукало до підтримки національно-політичних вимог. Так, Яриловичський сільський сход на Чернігівщині, обговоривши останні революційні події дійшов висновку, що їх село розташоване на території України і вони за своїми звичаями і частково за мовою, цілком схожі на українців, тому ухвалив резолюцію: 1) визнати себе народом українським; 2) вітати та підтримувати всі українські органи на чолі з Центральною Радою.

Про національно-патріотичне піднесення свідчать численні заходи, які обставлялися як своєрідні політичні спектаклі. Це були «загальні віча», «свята праці», урочисті відкриття «пам'ятників Свободи» тощо. Показовою була символіка маніфестації, що відбулася 9 квітня 1917 р. у с.Мала Павлівка на Полтавщині. Спочатку пройшла панахида по Тарасу Шевченку та полеглих борцях. Потім велелюдна процесія пішла селом. Її супроводжували вершники, одягненні запорожцями, з національними синьо-жовтими прапорами.

Маніфестанти несли революційні червоні прапори та плакати «Хай живе вільна Україна!» та «Слава Україні!». На гарбі їхала уквітчана дівчина, що символізувала «Молоду Україну». Дівчата співали українських пісень [373; 374; 399; 846, с.166-174]. Такі заходи справляли величезний вплив на селянську свідомість, зокрема й політичну.

У червні 1917 р. на Київському губернському українському з'їзді зазначалося, що на селі «Українська стихія прокидається і росте з кожним днем та кристалізується в форми організованого українства, витискаючи ворожі собі елементи, яки з початком революції захопили в свої руки владу на місцях. На антиукраїнство дивиться селянство, як на контр-революційне з'явище. Всюди ідуть перевибори рад та комітетів і їх українізація» [39, арк.1-5зв.]. У регіонах констатували, що найбільшою популярністю серед селян користується Центральна Рада [693, с.60-61; 841, с.12]. Перший Універсал Центральної Ради селяни визнавали законом, натомість розпорядження Тимчасового уряду вважали законними, якщо вони не суперечили політичній лінії Центральної Ради. Тому не дивно, що, у порівнянні з попередніми часами, з місць надходили повідомлення: «Взагалі кидається в око високий рівень національної свідомості поміж народом». Вже в липні 1917 р. газета «Подільська воля» відзначала, що в окремих селах «за ці місяці національно село виросло без міри». Швидше всього це було перебільшенням, зробленим в ейфорії свободи щодо можливості реалізації українських національних вимог. За короткий час подолати неписьменність і темноту селянства було важко, але перші кроки було зроблено, і як результат селянські депутати закликали: «Центральна Рада мусить взяти владу в свої руки, бо інакше ми самі її заберемо» [334]. Водночас надходила інформація, що «в деяких селах немає ніякої організації і селяни не знають про український рух».

Діячі національно-визвольного руху бачили певну дистанційованість інтелігенції і народу, вони закликали інтелігенцію взяти активну участь у політичних процесах, вести широку пропагандистсько-роз'яснювальну роботу серед населення. Українська есерівська преса писала, що завдання інтелігенції –

пояснити селянам ті питання, які вони добре не знають: про автономію України, про Установчі Збори, про партію «Землі і волі», яка боронить інтереси селянства [356].

Все ж подолати відчуженість освічених верств і неписьменного народу не вдалося. Констатувалась відсутність довір'я у селян до інтелігенції, причинами чого називалися «темнота, різниця в мові, убранні і діяльності» [391].

Центральна Рада приділяла увагу налагодженню порозуміння та співпраці інтелігенції і народу. У сільську місцевість посилалися інструктори, які намагалися пояснити селянам, що слід відрізняти інтелігенцію від так званих «полупанків», через яких народ зневірився у інтелігентах і «сам собі шкодить загалом бойкотуючи панів (тобто інтелігенцію)» [36, арк.67зв.]. Газети намагалися знівелювати селянське бачення інтелігентів, як «буржуїв та нероб», що особливо нав'язувалося ліворадикальною агітацією. Вони писали про негативну роботу тих, хто налаштовує селянство проти української інтелігенції. Наводився особливо важливий для селянства аргумент на користь інтелігенції, що «вона живе з власної праці» [464]. Також констатувалося, що вороги українського народу передусім хочуть відділити народ від інтелігенції, його найкращих провідників, які повинні згуртувати селянство «в дружну сім'ю для розумної боротьби за землю і волю» [351].

Надалі село, творячи свою «мужицьку» революцію, намагалось поділити панські землі та реманент, а для цього дистанціювалося від «міської влади» і висувало свою селянську владу. Остання була слабкофункціональна, тому Центральна Рада намагалася «розбавити» селянських обранців представниками сільської інтелігенції або просто освіченими людьми, однак діяльність сільських адміністрацій поліпшувалася мало і це посилювало безладдя на місцях.

Після Першого Всеукраїнського селянського з'їзду українське селянство масово почало організовуватися у селоспілки, які намагалися контролювати усі справи пов'язані з селянсько-аграрною сферою [438]. Так, повітову селянську спілку засновано на Гайсинщині Подільської губернії. Щоб бути «ближчою до

життя» згадана селоспілка, крім аграрної реформи, включила в свою програму деякі актуальні суспільні та економічні питання – підготовку селян до виборів, встановлення цін на робочі руки, боротьбу з дорожнечею та ін. Поширення впливу селоспілки на селі викликало занепокоєння в Гайсинського «Совета робочих и солдатских депутатов» у якому керували переважно російські військові, частини яких дислокувалися у краї. Для антиукраїнської агітації села повіту «заполонили» військові делегати-росіяни, котрі «пантрували, щоб наш український народ, борони Боже, не проявив Мазепинського духу» [286, с.395-396]. Селяни виступили проти таких делегатів і на своєму з'їзді ухвалили постанову, щоб «Совет» не присилав делегатів-агітаторів на села. Представники останнього почали проводити агітацію за створення «Крестьянских всероссійских союзов» замість Українських селянських спілок. Однак, селяни в багатьох місцях Гайсинщини, як зазначається, дали різку відсіч таким агітаторам.

Дане протистояння мало національне підґрунтя та пов'язане, як згадувалося раніш, з суперечністю між українським селом та переважно неукраїнським містом. Однак, існував ще соціально-класовий вимір. І представники селян у повітових або губернських Радах селянських депутатів, розуміючи, що для реалізації хліборобських інтересів у місті, де часто відчувалася протидія з боку земських або громадських установ та організацій, слід блокуватися з класово близькими силами – передусім робітничими та солдатськими Радами. Так, 22 травня 1917 р. відбувся Зіньківський повітовий з'їзд селянських депутатів Полтавської губернії, на якому зазначено, що в інтересах трудового селянства треба співпрацювати з Радами робітничих і солдатських депутатів, але водночас домагатися «Російської федеративної республіки з автономією України» [362]. Лише 11 червня на спільному засіданні Рад робітничих солдатських та селянських депутатів Зіньківського повіту прийнято постанову про їх повне злиття. Відтак зазначено, що Рада селянських депутатів як самостійний орган перестає існувати, а як організація селянства, об'єднана на гаслах «федеративної демократичної республіки і землі

трудовому народу без викупу» існує [470]. Також на спільному засіданні Прилуцької Ради селянських депутатів з селоспілками ухвалено резолюцію, «щоб увійти у згоду з Прилуцьким Советом робітничих і солдатських депутатів» для спільної роботи, хоча раніш між ними були непорозуміння з приводу автономії України [288].

Боротьба між прихильниками організації на селі осередків «крестьянского союза» або «селоспілки» точилася на Чернігівщині. 12 червня 1917 р. ІІ-й Чернігівський губернський селянський з'їзд ухвалив постанову про входження саме в українську селянську спілку [336]. Як покажуть подальші події такі постанови ще не означали, що селянство масово піде в селоспілки.

27 червня відбувся Лубенський повітовий з'їзд селянських спілок Полтавської губернії, на якому ухвалено резолюції підтримати Перший Універсал Центральної Ради, котрий проголошував будівництво України на засадах автономії та поширити діяльність селянських спілок у повіті [286, с.509].

Скликаний 29 червня Уманською повітовою Радою селянської спілки Київської губернії ІІ-й селянський з'їзд приєднався до постанов І Всеукраїнського селянського з'їзду, а обрану Всеукраїнську Раду селянських депутатів визнав своїм вищим органом. Селянський форум доручив Українській повітовій раді та Раді селянської спілки вжити заходів, щоб усі урядові та земські інституції і громадські організації були якнайшвидше «демократизовані і українізовані». До того ж, Раді селянської спілки доручено, «щоб вона мала догляд над всіма інституціями в повіті. Для цього з'їзд вважає потрібним щоб на кожну волость було по одному організаторові по закладанню спілок, про що мусить подбати організаційне бюро при земстві та Рада селянської спілки» [286, с.521].

Відзначення пресою різних регіонів процесу поширення селоспілок водночас було й агітацією за їх створення. Як констатувала газета «Вільне слово»: «Ще в липні 1917 р. селянство Золотоношського повіту Полтавської губернії було неорганізоване». Але надалі у багатьох селах повіту

засновувалися селоспілки, які об'єднували селянство і тісно співпрацювали з Радами селянських депутатів. А виділені на їх утримання кошти давали можливість «твердо триматися влади». Щоб організовано провести вибори у волосні земства та Установчі Збори і обрати своїх депутатів, селяни повинні об'єднуватися, адже «вороги згуртовані – це поміщики, капіталісти, купці». При агітації за селянські організації стверджувалося, що селоспілка – це «селянська політична партія, в яку повинні гуртуватись селяни, щоб одстоювать свої права…» [499].Золотоношська повітова Рада селянських депутатів видала наказ до селян з закликом скликати сходи і закладати селянські організації. Тут же наводився зразок протоколу зборів щодо утворення селоспілки. Крім того, закликалося обрати по 1 депутату від 200 чоловік у волосну Раду селянських депутатів.

23 липня відбулося зібрання Прилуцької Ради селянських депутатів на Полтавщині, делегати якого представляли близько 80 селоспілок у повіті. Зібрання підбило підсумки діяльності представників організованого селянства і константувало певні тенденції поточної суспільно-політичної ситуації. У місті Прилуках повітвиконком селоспілки представляв інтереси трудового селянства. Завдяки його старанням повітовий продовольчий комітет складався виключно з селян, а у земельному комітеті селян представляло 2 члени. Селоспілкою створено газету для селян, на селі поширювалися книги. У селах повітвиконком залагоджував непорозуміння, що виникали в аграрній сфері, оскільки «захватна земельна політика більшовиків» знайшла прибічників серед деяких селян.

Прилуцькою Радою селянських депутатів зазначено, що на місцях немає єднання, твердої влади, зате є багато агітації. Зібрання констатувало, що часто у селах існують два комітети – громадський і селоспілки, а краще щоб був один, який би обирався селоспілкою. Так зроблено у селах Карпилівці та Харитонівці. Згадані випадки засвідчують нерозуміння селянством потреби одночасного існування на селі різних організацій та структур. Селянам здавалося самоочевидним, що їх класові організації повинні бути й органами місцевої влади. Крім того, на відміну від комітетів громадських організацій визнаних

Тимчасовим урядом, селоспілки асоціювалися з національною українською владою Центральної Ради, а не владою центру. На зібранні наголошенно, що на данному етапі слід звернути головну увагу на те, щоб на виборах у волосні земства обиралися лише члени село спілки [330]. У деяких селах селяни спеціально наполягали, щоб у селі керувала не селоспілка, а селянська Рада, хоча, як ми зазначали, вони були однією організацією [491].

Також відзначалися слабкі сторони в організації селянства на місцях. 23 липня 1917 р. загальні збори Вінницьких комітетів селоспілки і Української Ради констатували про відсутність в деяких селах будь-якої організації. Вирішено особливу увагу звернути на створення село спілок[343]. Натомість у Вище-Ольчедаївській волості Могилів-Подільського повіту на Поділлі селоспілки існували у всіх селах, однак за браком інтелігенції, вони не були організовані як слід [335].

Слабка організація Рад селянських депутатів волосного рівня відзначалася на Харківщині. У Богодухівському повіті волосні Ради були сформовані, «але більше на папері». Аналогічна ситуація спостерігалася й у Змієвському повіті. Місцевим Радам бракувало достатніх коштів для діяльності. Деякі Ради підтримували громадські комітети. Голова Валківської повітової Ради селянських депутатів констатував невдале формування президій місцевих Рад. Через обрання в склад Рад неписьменних членів, місця секретарів у них займали писарі колишніх сільських та волосних правлінь [471].

Селянські Ради намагалися впливати на формування місцевих органів влади, які підкорялися Тимчасовому уряду. На нараді виконавчих комітетів повітових Рад селянських депутатів Харківщини при обговоренні питання про владу констатувалося, що повітові комісари та повітові громадські комітети не «проникліся духом революції і в них мало трудового елементу. Комісари можуть розходитися з побажаннями селянських організацій», тому комісарів треба призначати за рекомендаціями Рад [471].

Перший Універсал Центральної Ради став правовою підставою для деяких рад в справі заведення місцевих українських органів влади. Так,

виконавчий комітет Миргородської повітової ради селянських, робітничих та солдатських депутатів на Полтавщині 13 червня 1917 р. підтримав Перший Універсал і зазначив, що буде втілювати всі постанови Центральної Ради «щодо проведення автономії України». Ухвалено розпочати перевибори місцевої неукраїнської адміністрації, а також провести розкладку податків, які відсилати в скарбницю Центральної Ради [286, с.422]. У свою чергу Васильківська повітова Рада селянських депутатів Київської губернії переобрала повітового комісара, «на посаду якого обрано українця» [39, арк.1-5зв.]. Отже, Ради селянських депутатів активно впливали на формування владних структур.

Таким чином, якщо за царя сільські адміністрації розглядались передусім як репрезентанти державної влади, то після революції їх намагались зробити інституціями, котрі представляють та збалансовують інтереси і сільської громади, і держави. Однак селяни створювали комітети передусім як органи самоврядування, які мали захищати інтереси селян, а не адміністративні структури, які є репрезентантами інтересів держави. Через це комітети були в першу чергу селянськими органами, а лише в другу чергу – державними, причому функція державного представництва швидко нівелювалась, що надалі торувало шлях до поширення анархії.

3.2. Діяльність владних структур на селі та наростання селянського екстремізму

Новосформовані сільські органи влади розпочинали свою роботу. Селяни вважали, раз влада перейшла до народу, вони самі, через сільські сходи (зібрання) й повинні вирішувати усі адміністративні та кадрові питання. Відтак виникали правові колізії, оскільки селяни були переконані, що в умовах народовладдя вже не діють державні закони (які ототожнювались селянами з домінуванням вищих верств), а відповідно і система адміністративного підпорядкування та регулювання, через те «воля народу є вищий закон країни і над постановами народоправства ніякого контролю немає» [726, с.89].

Сільські і волосні комітети, з огляду на місцеві потреби та згідно селянського бачення справедливості, керуючись революційною правосвідомістю, самовільно ухвалювали рішення про обкладання заможних верств додатковими податками, чинили інші протизаконні дії. 4 квітня 1917 р. волосний комітет Муратівської волості на Харківщині виніс постанову обшукати помешкання землевласників для вилучення зброї, обкласти землі поміщиків новими податками та вимагати від них примусової здачі продовольства за цінами, встановленими самими селянами. Міністерство внутрішніх справ рекомендувало губернським комісарам не допускати подібних дій, відміняти такі постанови і попереджати населення, що вони не мають законної сили. Наголошувалось, що волосні комітети повинні перебувати у підпорядкуванні повітових комітетів і не привласнювати собі прав поза межами їх компетенції [1079, с.50-60; 41, арк.155].

Губернські та повітові виконавчі комітети громадських організацій звертались до сільських та волосних комітетів з поясненням їх прав і кола повноважень та застереженням від незаконних дій. Державні адміністрації поширювали по селах циркуляр, де зазначалося, що Тимчасовий уряд видав закон про волосні земства, які незабаром будуть обрані і просить волосні

комітети, як тимчасові органи, утриматись від накладання нових місцевих податків [47, арк.56зв.; 44, арк.188].

У Російській імперії селянство перебувало у специфічному правовому полі, однак 6 травня 1917 р. Тимчасовий уряд видав новий закон про устрій місцевого суду. Цим актом колишні волосні суди, які призначались лише для судочинства над селянами, скасовувалися і вводився всестановий суд. Останній мав складатися з мирового судді-правника і представників місцевого населення. Селянські видання по своєму пояснювали цей закон і доносили його зміст до селянства. Газети констатували: оскільки тогочасне законодавство не відповідало потребам моменту, тому при судочинстві слід звертатися до місцевих звичаїв, беручи до уваги пануючі серед селянства погляди «на справедливість і користь» [382]. Відтак велике значення в суді матимуть представники місцевого населення, які добре ознайомленні з нормами регіонального звичаєвого права. У червні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні питань судочинства депутат Крижановський зазначав, що треба домагатись обрання мировими суддями у сільських регіонах людей, які знають місцеві звичаї. Оскільки багато справ на селі розглядається на підставі звичаєвого права, пропонувалось завести в університетах кафедри цивільного українського права [466].

Таким чином, виходячи з рівня тогочасної правосвідомості селянства, закликалось використовувати у судочинстві не державно-правові акти, а норми звичаєвого права. Демократичний всестановий принцип судочинства в такому трактуванні замінявся суто селянсько-становим принципом і замість того, щоб ввести селянство в систему модерного суспільства, це мало призвести до його замкнутості та архаїзації.

Надалі селяни намагались витиснути зі сфери сільського судочинства установи, хоч якось пов’язані з державною юрисдикцією. Так, 16 квітня 1917 р. мешканці містечка Смотрич Подільської губернії на волосному сході ухвалили, що не бажають волосного судочинства і усунули від посади голову місцевого суду. Сільські органи влади робили спроби також замінити державну систему

судочинства на власне селянську. Так, Циковський волосний комітет на Поділлі своїм розпорядженням закрив волосний суд та ухвалив, що кожний сільський комітет буде розбирати судові справи, які стосуються даного села [180, арк.25, 28, 90]. А Рихтецький волосний комітет обрав новий склад волосного суду. Селянські владні структури самі собі надавали повноваження. У Літині Подільської губернії на засіданні представників виконавчих комітетів повіту 13 квітня 1917 р. зазначалось, що у виняткових випадках сільський комітет може заарештовувати осіб, яких треба ізолювати.

Сільські та волосні виконавчі комітети ухвалювали протиправні постанови, провадили арешти, чинили свавільні дії (які з точки зору селянської моралі здавались їм справедливими), усували суддів і самі чинили правосуддя. Губернські й повітові органи влади намагались пояснити їм, що їх дії незаконні, що право арешту належить лише судовій владі, що сільські та волосні виконавчі комітети жодних судових функцій здійснювати не можуть, що існуючі суди не скасовані і повинні діяти повною мірою. Однак це не мало позитивних наслідків, оскільки село підпадало під вплив агітації ліворадикальних елементів, які переконували: не треба ніяких панів та багатіїв, землю відібрати і порівно поділити, суду та міліції не треба, «будемо самі творити суд народний…» [500].

Резолюції селянських з'їздів стали легітимуючим фактором втручання сільських адміністрацій та організацій у різні сфери соціально-економічного життя. Селянський рівень правосвідомості надавав цим резолюціям статусу місцевих законів. На селі постанови регіональних з'їздів використовували як юридичну підставу для регулювання правових відносин, переділу землі, конфіскації майна, тощо. Так, Кам'янець-Подільський селянський з'їзд виніс резолюцію обрати нові волосні та сільські суди. Згідно цього, селяни с.Куяви Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії утворили сільський суд, який, ігноруючи існуючі правничі установи – мирового суддю та волосний суд, почав розглядати різноманітні цивільні та кримінальні справи. Коли начальник міліції намагався припинити це неподобство, голова сільського комітету заявив,

що суд правочинний і діє згідно постанови селянського з'їзду [237, арк.2]. Дещо пізніше Подільський губернський комісар констатував, що серед сільського населення зміцнюється переконання, ніби судова влада тепер належить комітетам. У своїй доповіді він зазначив: «Є досить доводів на те, що сільські та волосні комітети фактично взяли на себе судові функції та розглядають не тільки цивільні, а й кримінальні справи» [574, с.232-233].

Державні владні структури як такі, що повинні втілювати легітимне насильство, підтримувати порядок і захищати власність, швидко занепадали, а породжені революцією місцеві організації часто мали класовий характер і вважали, що поєднують у собі законодавчу (виносили обов'язкові постанови) та виконавчу влади і проводили політику, спрямовану на задоволення інтересів відповідного класу. Більшовицький діяч Л.Троцький стверджував, що селяни вважали ніби всі цивільні закони втратили свою силу, і всі правові відносини тепер будуть регулюватися селянськими організаціями [1069, с.232]. Тому селянство заводило власне «право» силою своїх структур на місцях. Ради селянських депутатів, земельні комітети та інші організації встановлювали орендні ціни, оплату за працю на полях, вирішували проблеми землекористування тощо. Газети констатували, що за період після Лютневої революції мало що зроблено щодо створення нового законодавства [431]. Але селянам державно-правові норми були не потрібні. Через свої класові органи вони прагнули вирішити всі питання «по справедливості», тобто на основі місцевого звичаєвого, а не державного права.

Для селян головною правовою підставою для рішення та дії були не державні юридичні акти, а постанови сходу, як представницького органу і виразника волі сільської громади. Так, Сватово-Лучська громада на Харківщині, скликавши сход, звільнила від виконання обов'язків голову виконавчого комітету В.Плюща. Повітові органи влади пояснювали, що ця ухвала незаконна, оскільки питання усунення посадових осіб не в компетенції сходу, а тільки самого виконавчого комітету [68, арк.15зв.]. Однак, селянами це було байдуже.

Спостерігались численні випадки зловживань сільських громад та волосних комітетів, які самі здійснювали арешти, обшуки та інші протиправні дії поза їх компетенцією [41, арк.45, 156; 180, арк.25, 174-176]. Місцевими комітетами Липовецького повіту на Київщині усувались з посад навіть військовослужбовці [146, арк.31]. Центральну владу непокоїли поширення самочинних дій селянських громад і сільських самоврядувань: арештів, обшуків, відсторонення посадових осіб, захоплення майна, привласнення різними органами права обкладання податками. 30 травня 1917 р. в урядовій телеграмі на місця констатувалось, що юрби людей виступають проти представників влади і закликалось регіональні адміністрації, користуючись підтримкою громадських комітетів, вжити заходів для припинення неподобств [196, арк.21]. Органи влади Тимчасового уряду попереджали про недопустимість самовільних вчинків, наголошували, що вони підривають основи нового демократичного ладу.

Однак волосні та сільські комітети, бачачи слабкість державної влади, мало сприймали застереження і продовжували наводити свої «порядки». Керуючись почуттям соціальної справедливості, комітети самочинно, без узгодження з працедавцями, підвищували зарплатню, встановлювали ціни «на підводи» для перевезень, втручалися в справи кредитних товариств, кооперативів і навіть монастирів. Забороняли власникам рубати ліс, а власникам цегляного заводу продавати цеглу. Також приймались рішення, щоб волосні виконавчі комітети слідкували за роботою млинів і за тим, щоб власники не приховували хліб для армії, і щоб дотримувалися норми при реквізиціях худоби тощо [74, арк.3зв.-8зв.; 45, арк.9; 179, арк.241, 247зв.].

Оскільки селяни різко негативно ставились до торговців та посередників, як до таких, що наживаються на праці інших людей, Юринецький волосний комітет на Поділлі прийняв рішення про реквізицію товару у скупників зерна та муки без відшкодування їм коштів [49, арк.39; 50, арк.82зв.; 54, арк.15; 56, арк.60; 66, арк.6].

Зростала лавина незаконних постанов різноманітних революційних організацій. Коли ж державні суди робили спроби відмінити їх рішення і повернути справу у правове поле, вони звинувачувались у «старорежимності» та потуранні буржуазії. Революційна доцільність скасовувала правопорядок. Так, реагуючи на спробу державного суду відмінити постанови Херсонського повітового земельного комітету, виконком Херсонської Ради селянських депутатів роздрукував відозву до селян, у якій зазначалося, що старі суди, як ставленики поміщиків та фабрикантів, «не можуть зрозуміти, що настав час законів народу, законів революції», і оголосив селянам, що постанови земельного комітету залишаються в силі, та закликав хліборобів «до точного їх виконання, не турбуючись протестами поміщицьких судів» [240, арк.1]. Таким чином, торжествував правовий нігілізм.

Досить часто новообрані посадові особи робили демагогічні заяви, щоб сподобатись народним низам. Так, у Каменській волості Чигиринського повіту Київської губернії обраний начальником міліції слідчий Лосина оголосив селянам, що після революції «всі закони відмінено і слід рахуватись лише з поглядами народу» [229, арк.1зв.]. На Полтавщині мировий суддя Д.Корнієнко в опублікованому у пресі відкритому листі звинуватив Зіньківського повітового комісара А.Галая, нібито він казав селянам, що зараз «ніякого суду не повинно бути» і радив їм не підкорятися суду «і гнати його колом в шию», через що повіткомісару доводилося виправдовуватися [404]. Зрозуміло, що за таких обставин селяни виказували повну неповагу до рішень державного суду. Наприклад, коли селянинові з Сумщини Харківської губернії окружний суд відмовив у позові, він звернувся до сільського комітету, який ухвалив: постанову окружного суду скасувати, а вимогу селянина задовільнити. Керуючись ідеями справедливості, закладеними у звичаєвому праві, сільські комітети скасовували юридично оформлені заповіти і ділили майно порівну між братами тощо [574, с.226].

Сприйняття ситуації влітку 1917 р. народними масами добре ілюструють спогади селянина А.Н.Казакова з Чернігівщини: «Різні чутки були про

революцію та про війну. Говорили прохожі люди, що панське царство кінчилося і зараз повна воля народу. Що хочеш – роби. І ніби такий закон вийшов, щоб все старе начальство усунути, всіх поміщиків побоку, а землю їх поділити…» [523, с.130].

Події Першої світової війни посилили відчуження селянства від держави, оскільки збільшення податків, хлібна монополія, різні повинності для забезпечення потреб армії, низькі ціни на сільськогосподарську продукцію і високі на промислову створили враження, що весь тягар воєнних бідувань падає на їхні плечі. Для зменшення фіскального тиску та вилучення ресурсів селянам був вигідний занепад регіональних владних структур, усунення установ державного впливу, і вони намагались активно протидіяти присутності будь-яких легітимних адміністративних органів на селі.

Селяни різних місцевостей не бажали мати в селі представників правопорядку, які б обмежували їх сваволю. Відтак ухвалювались постанови, що «ніяких міліціонерів в селах і волостях не повинно бути, за порядком повинні слідкувати виконавчі комітети» [237, арк.3]. Тому, незважаючи на поширення злочинності, Баговицький волосний виконавчий комітет Подільської губернії скликав сход, де вирішено, що міліція в волості селянам не потрібна. У с.Цикова Кам’янець-Подільського повіту на селянських сходах заправляв колишній матрос І.Терлецький, який виступав проти перебування в селі міліції, агітував проти усілякої влади і закликав не підкорятись начальству [180, арк.174-176, 201-203]. Те, що влада не може приборкати анархічні прояви, село зрозуміло швидко, і це викликало нову хвилю непокори та спротиву діям адміністративних органів.

Вже влітку 1917 р. констатувалась сумна картина щодо функціонування сільських управлінських установ: «Старий режим впав, а на селах замість ладу цілковита анархія» [387].

Через низьку політичну культуру селяни не могли адекватно розібратися у суспільно-політичній ситуації. Часто вони перебували під впливом лівих радикалів, які стверджували, що свобода – це відсутність уряду, адміністрації

та суду, які за царя показали свою антинародність та неспроможність. Селяни сприймали цю агітацію, оскільки вважали, що за відсутності вищих структур влади вони самі через свої організації зможуть швидко і справедливо поділити землю. Тому анархічні тенденції, пропаганда безвладдя поширювались серед населення. Так, у червні 1917 р. у містечку Лянцкоруні Подільської губернії на волосному сході багато хто висловлювався проти існуючого ладу, лунали заклики «не визнавати жодної влади, нікому не коритися, нікого не слухати» [241, арк.3]. Констатуючи антидержавні тенденції серед широкого загалу, у газетах селянам пояснювали, що оскільки царський уряд був «нездатний», це не означає, що уряду та влади не потрібно зовсім. Особливо наголошувалось, що надалі вся влада буде обиратися самим народом [331].

У період післяреволюційної трансформації суспільного життя і зміни народної психології почала наростати хвиля соціально-правового екстремізму. Історик В.Булдаков стверджує, що сільська громада мала давню традицію самосудів над злочинцями і тому сплеску цієї форми насильства, але під новими гаслами з дотриманням жорстокого ритуалу, не доводиться дивуватися [580, с.51]. Дійсно, неодноразово спостерігались випадки, що свідчать про патологічні зміни в психіці.

Практикувались обрядові дії, які своїм корінням сягали язичницьких, архаїчних часів, хоч і освячувались християнською риторикою. Так, в с.Меленцях Новоградволинського повіту Волинської губернії за вироком сільського сходу було сильно побито і живими закопано в могилі двох селян, запідозрених у підпалах та крадіжках. На допиті по зазначеній справі мешканці села не визнали себе винними і у виправдання заявили, що виконували волю сільського сходу, який ухвалив боротися самосудами зі злодіями та підпалювачами. Селяни стверджували: те, що сталося, є «суд Божий», і вони вважають, що мають право ухвалювати вироки про страти злодіїв. Так само вчинила громада с.Орловки Гайсинського повіту Подільської губернії з двома селянками, які зізнались у вбивствах та пограбуваннях. Фіксувалися й інші подібні випадки. Особливо жорстоко селяни карали паліїв, виходячи з своїх

власних уявлень «про соціальну питому вагу» цього злочину. Так, у Таращанському повіті було схоплено запідозрених у підпалі двох селян. Після короткого допиту їх покарали смертю: одного вбили, а іншого, поливши гасом, спалили живцем» [574, с.232]. Під час численних самосудів підозрюваних у злочинах часто страчували, а перед вбивством над ними знущалися. Трупи, як правило не ховали за християнським обрядом, могли кинути в болото. Під час винесення вироку та страти злочинців селяни дотримувались принципу кругової поруки і намагались примусити всіх присутніх взяти участь у побитті, тому при розслідуванні особисто винних неможливо було знайти. Сільське керівництво робило стандартні заяви, що самосуд вчинено усією громадою, і це було для селян самодостатньою підставою виправдання їх жорстоких дій [230, арк.1-2; 226, арк.1; 227, арк.1-2; 243, арк.1]. Водночас практикувалися й м'якіші варіанти покарань злочинців, основані на звичаєвому праві. Так, у с.Мала Дівиця Прилуцького повіту на Полтавщині селяни схопили крадіїв білизни, зібраної для армії, і водили їх та їхніх батьків у краденій білизні по селу для осоромлення [330; 850, с.88-94].

Основна увага селян, звичайно ж, фокусувалася на вирішенні аграрної проблеми. Селянське розуміння її розв'язання містить постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що всю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобам у одноосібне та пожиттєве володіння [308].

Селяни вважали, що земля поміщицької економії біля їхнього села повинна перебувати у виключному користуванні громади даного села. Щоб забезпечити односельчан роботою та засобами до існування комітети ухвалювали постанови про арешт працівників економій, зняття прийшлих робітників з поміщицьких полів, усували від робіт військовополонених.

Губернські та повітові виконавчі комітети громадських організацій намагались спрямувати діяльність селянських органів у правове поле, наголошували, що сільські комітети не мають права заарештовувати та знімати

працівників поміщицьких маєтків, а також штрафувати або висилати з села службовців економій.

Коли відійшла царська влада, населення сподівалось на швидкі зміни і поліпшення ситуації, особливо ж у вирішенні земельного питання. Тимчасовий уряд та Центральна Рада задекларували легітимне розв'язання аграрної проблеми Установчими Зборами. Щоб якось вижити, незаможні селяни повинні були брати землю в оренду у поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що викликало обурення [420]. Органи влади доказували, що треба жити в існуючому правовому полі до зміни законів, а селяни вважали, що революція породила революційне право, яке повинно базуватися на волі широких кіл громадянства і захищати інтереси трудящих. Керуючись зазначеним, місцеві громадські та земельні комітети самі ухвалювали рішення про земельну оренду, які з точки зору селян вважались справедливими, але суперечили чинному законодавству.

Газети, констатуючи анархічне свавілля і нехтування законом у регіонах, зазначали «вражаючу байдужість стосовно державного суду. Ніхто з ображених до нього не звертався, не маючи впевненості в силі існуючої влади» [400].

Неписьменні селяни, обрані в органи влади вважали, що «право чужої власності – панська фантазія, пережиток кріпосного права…» [318]. Крім того, серед селян домінувало переконання, що у попередні часи земля перейшла до рук поміщиків внаслідок захоплення її силою у хліборобів [92, арк.137, 272]. Тому земельну власність треба таким же шляхом забрати назад. Справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь у селян не викликала великих сумнівів.

Також селяни були впевнені, що все майно поміщик нажив їхньою працею і працею їхніх предків, тому вони самочинно захоплювали і порівну розподіляли майно маєтків, або розпродували його та ділили між собою гроші, вважаючи, що тим самим повертають собі колись вкладену працю, тобто мають законне право отримати майно або гроші як трудову винагороду. Вирішуючи на сходах забрати чуже майно, селяни аргументували свої ухвали тим, що «по

скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою власну працю, за котру довгий час ми добивались» [79, арк.54]. Так, на зборах Тарнорудського сільського комітету Подільської губернії 19 червня 1917 р. заявлено, що сільська громада бажає встановити в колишніх межах захоплені у неї раніше місцевим поміщиком угіддя. Селяни с.Звоніхи Брацлавського повіту Подільської губернії самовільно захопили і почали орати поміщицькі землі. Коли в село приїхав судовий слідчий, щоб зробити дізнання з цього приводу, юрба селян заарештувала його і з криком «тепер народне право, буржуй» побила, намагаючись влаштувати над слідчим «народний суд» [238, арк.2].

Регіональні адміністративні органи вказували, що відповідальність перед законом нікого не лякає, бо діяльність суду значною мірою паралізовано, тим, що не можна провадити слідство за нормальних умов [574, с.226-227].

Дотримування світоглядного хліборобського стереотипу, згідно якого вся земля, що знаходилась навколо даного села, повинна перебувати у виключному користуванні мешканців цього села, призводило до порушень прав селян, які раніш придбали тут землю за допомогою селянського банку. Так, селяни с. Семирічки Гайсинського повіту Подільської губернії на сході громади ухвалили рішення повиганяти прийшлих селян з купленої землі, погрожуючи розвалити хату і господарські будівлі [80, арк.9].

Нерідко траплялось, що селяни будь-яке гасло або твердження сприймали буквально і декларацію Центральної Ради – «ліси – народне добро» – трактували так, що села, які перебували біля лісу, вважали себе його виключними власниками і розпорядниками [94, арк.37].

З місць скаржились губернським органам влади, що збільшилась кількість випадків, коли сільські комітети призначають своїх керівників у приватні господарства, насильно усувають службовців та сільськогосподарських робітників, а тим, хто залишається, погрожують штрафами та побиттям. Бувало, службовців економій силою примушували передавати у ведення сільської громади приватновласницькі поля та посіви. Сільські комітети або самі селяни не допускали до збирання урожаю машини. Так, у с.Низи

Сумського повіту на Харківщині існувала так звана «Низівська республіка», у якій селяни заборонили застосування машин під час жнив і дозволили лише фізичну працю [400]. Щоб утримати комітети від незаконних кроків, їм наголошували, що урожай належить не поміщикам, а державі і заборона збору урожаю машинами загрожує голодом армії та населенню. Сільський комітет села Дзелинчани Проскурівського повіту на Поділлі фактично самоуправно взяв до своїх рук господарство поміщицької економії. Комітети усували лісову варту, забороняли вивіз дров навіть на працюючі цукрові заводи. Самочинно ухвалювали постанови про посів озимих на цукрових плантаціях. Селянам пояснювали, що їх дії не лише не правомочні, але й є прямим опором владі Тимчасового уряду [180, арк.47, 52, 56, 93, 248; 179, арк.405зв.; 50, арк.99].

Через те, що на місцях масово виникали конфлікти та безпорядки на аграрному грунті, членам волосних та сільських комітетів розіслано попередження про їх персональну відповідальність, як посадових осіб, за порушення законів перед судом.

Для полагодження конфліктних ситуацій на селі владні структури вживали заходів. Так, Проскурівський повітовий виконавчий комітет на Поділлі посилав своїх депутатів, щоб розрядити та владнати ситуацію на місцях. Однак, до посланців з повіту селяни ставились недоброзичливо, не бажаючи, щоб міські жителі втручались у їх справи. Щоб становище не вийшло з-під контролю вирішено було об’єднати зусилля усіх організацій, що постали в повіті після революції. На спільному засіданні 6 червня 1917 р. ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, повітової Ради громадських організацій, «Просвіти» та ін. вирішено створити агітаційну комісію для пропаганди на місцях необхідності «сильної революційної організації, як істинної захисниці інтересів народу» [47, арк.68; 41, арк.174; 42, арк.31]. Надалі, 12 липня 1917 р., на засіданні Проскурівського виконавчого комітету знову обговорювалось питання щодо вжиття заходів по припиненню насильства та самоуправства на місцях.

Одразу після усунення старих органів влади різко почала зростати кількість самочинних дій, вчинених селянами та сільськими самоврядуваннями, передусім проти землевласників та їх майна. У червні 1917 р. у пресі розповсюджено відозву Тимчасового уряду до волосних комітетів та «всіх громадян волостей», у якій закликалось не чинити насильств і зазначалось, що майно та земля поміщиків є народним надбанням і право розпоряджатися ними мають лише всенародні Установчі Збори.

На ескалацію беззаконня на місцях органи влади Полтавщини відреагували відозвою «До волосних комітетів Полтавського повіту». Згадані комітети закликалось «виявити себе авторитетними органами революційної влади», взяти на себе обов'язок навести порядок у громадському та економічному житті села. Констатувалось, що волосні та сільські комітети часто виносять постанови, які суперечать розпорядженням вищих органів революційної влади, що призводить до непорозумінь. Комітети байдуже дивляться на поширення самовільних протизаконних дій селян, що загрожує небезпекою суспільному спокою. Застерігалось, щоб волосні комітети, виносячи постанови з важливих для населення даної місцевості питань, обов'язково контактували з Полтавським повітовим громадським комітетом та повітовим комісаром [327].

Таким чином, волосні та сільські комітети не могли стати конструктивним чинником наведення порядку, оскільки обрані селянами, вони були спрямовані на втілення та підтримку селянських інтересів, а не інтересів держави та суспільства.

Майже повсюдно сільські органи влади потерпали від відсутності освічених і підготовлених до роботи кадрів. У деяких селах серед обраних у нову владу не було людей, які б розумілися на діловодстві. Важко було знайти службовця, який би привів справи до порядку. Іноді, доводилось просити військові органи, щоб для ведення діловодства у сільських самоврядуваннях залишали солдат.

У регіонах вживались заходи для підвищення освітнього рівня сільських посадових осіб та агітаторів. Так, для 5 повітів Чернігівської губернії 15 червня організовано курси, на які запрошувались члени волосних комітетів. Однак, переважна більшість проігнорувала цей захід, і замість очікуваних 200 осіб прибуло лише 45 [179, арк.32].

Вже влітку 1917 р. стало помітно основні вади нижчих владних структур, сформованих селянами. Тому 1 липня 1917 р. Подільський губернський виконавчий комітет констатував, що у деяких місцевостях сільські, волосні та повітові виконавчі комітети діють не на належному рівні, часто переобираються, що викликає нарікання населення. Знову ж, рекомендувалось обрати на місцях виконавчі комітети з 6 осіб, які б користувались довір'ям народу, щоб вони працювали на постійній основі, втілювали владні функції та підтримували порядок. Зазначалось, що потрібно припинити практику частих перевиборів комітетів без особливих причин. Значення цих виконавчих комітетів особливо зростало у зв'язку з майбутніми виборами до земств, які повинні були стати основними органами влади на місцях.

Влітку 1917 р. з місць доповідали, що селяни заплуталися «в масі існуючих комітетів» [488]. Чим далі, населення все більш ігнорувало ними ж обрані органи влади. Селянські кореспонденти газет так пояснювали занепад сільських структур: «Часто по селах нарікання, що люди їх не вибирали, а купка…через те не слухають, до того ж вони тимчасові…» [293].

Місцеві самоврядування часто не розуміли сфери своєї компетенції у революційних умовах. Так, Тарнорудський сільський комітет Подільської губернії просив у Проскурівського повітвиконкому вислати інструкції щодо кола повноважень сільського комітету, оскільки більшість його постанов не виконуються. Тут слід розуміти, що не виконувались передусім постанови, спрямовані на дотримання порядку та виконання обов'язків перед державою, так як постанови (часто незаконні), спрямовані на втілення селянських інтересів, беззастережно виконувались. Оскільки подібні випадки стали загальною тенденцією, голова Проскурівської повітової Ради громадських

організацій Полозов задавав на засіданні риторичне запитання: «Яка влада повинна висуватись сільським населенням, яка б могла підпорядкувати собі останнє?» [41, арк.169зв.; 49, арк.30; 47, арк.71].

Водночас, частина «свідомого та заможного» селянства втомилася від революційного безладдя. На засіданні Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів Вовчанського повіту на Харківщині 29 серпня 1917 р. селяни вимагали «твердої влади», а селянин Карташев «договорився до того», що висловив побажання «найшвидшого закінчення волі» [345]. Тобто, позбутися такої волі, яка розумілася як відсутність влади, порядку, закону і відповідальності, а саме – анархічної волі, яка ширилася українськими землями.

Революція, санкціонувавши демократію, викликала до життя нову політичну силу – волю народу. Відтак, при загальних демократичних виборах владу могли отримати лише ті політичні сили, які привернуть на свій бік селянство. Це добре ілюструє інформація з Літинського повітового селянського з'їзду Подільської губернії у якій зазначено, що «з'їзд лишній раз показав, що з якої б сторони до організації повіту не братися завше натрапиш на селян» [286, с.497]. Апеляція до народних мас, легітимація революційної влади та її рішень через демократичні процедури, тобто через «волю народу», активно використовувалася Центральною Радою, українськими та російськими партіями і організаціями. Село стало простором публічної політичної діяльності і наводнилося агітаторами та пропагандистськими матеріалами. Першим масовим українським щоденним виданням стала газета «Народня Воля», загальний наклад якої доходив до 200 тисяч примірників. М.Ковалевський зазначає популярність часопису і його роль у пропагандистській боротьбі із російськими газетами: «Дуже швидко «Народня Воля» побила всі рекорди і витіснила з українського ринку всі популярні російські видання, навіть і такі, які, віддаючи данину часу, частину статей друкували українською мовою». Невдовзі «Народня Воля» стала майже офіційним органом більшості Української Центральної Ради [511, с.267-268, 274].

Інструктори Центральної Ради вели активну агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу в регіонах. Як правило пропаганда велася на засадах народницько-соціалістичної ідеології, а висвітлення українського національного питання тісно поєднувалося з соціальним. З'їзд інструкторів Української Центральної Ради Слобожанщини зафіксував зазначений принцип резолюцією: «Працю на місцях товариші інструктори повинні провадити виключно на соціалістичному грунті, вважаючи на те, що український рух виключно демократичний» [286, с.606]. Констатувалося, що на села Харківщини надходить дуже мало української агітаційної літератури і «занадто багато у порівнянні з українською – російської літератури», причиною чому є негативне ставлення до української справи російських «урядових організацій». У серпні 1917 р. у регіоні спостерігалося посилення антиукраїнської агітації, в тому числі й представниками російських соціалістичних партій. Також чорносотенці вели протиукраїнську агітацію в селах Літинщини на Поділлі [286, с.651]. М.Грушевський у своїх спогадах відзначав ситуацію у прифронтовій зоні: « Хаос, непорозуміння, насильства – з явним протиукраїнським і протиреволюційним ухилом» [507, с.122-123.].

З поширенням революційної агітації формувалася соціально-психологічна готовність селянства до сприйняття політичних ідей, пропагованих Центральною Радою – ідеї української державності у формі автономії, ідеї народовладдя через демократично обрані самоврядування. Пояснюючи гасло «земля і воля», українські есери стверджували, що земля прийде через волю, прив'язували проблему вирішення аграрного питання до створення автономії України [450; 412]. Так, запропоновану українськими есерами на селянському з'їзді в Одесі резолюцію, що «справедливе рішення земельного питання на Вкраїні можливе тільки при повній автономії України» було прийнято одноголосно [286, с.174]. Певний час після революції, коли соціально-економічні сподівання селянства пов'язувалися з політичними перетвореннями, воно активно підтримувало боротьбу за автономію, проголошену Центральною Радою, оскільки з її встановленням мала розв'язатися земельна проблема [365].

Так, Ямпольський повітовий селянський з'їзд на Поділлі обговоривши питання про землю, автономію України і школу, після оголошення Першого Універсалу Центральної Ради, ухвалив резолюцію, що «селянство всіма силами буде її підтримувати» [286, с.432]. Аналогічну резолюцію ухвалила й Куп'янська повітова рада селянських депутатів Харківської губернії. Причому майже всі присутні на з'їзді повставали з своїх місць «і з великою увагою вислухали кожне слово» [286, с.448]. Підтримати Центральну Раду та її Перший Універсал вирішив також Другий Уманський повітовий селянський з'їзд, який ухвалив якнайшвидше «демократизувати і українізувати» усі громадські, урядові та земські інституції та організації в повіті [286, с.520-521].

Пріоритет аграрної проблематики для селянства визначало й політичне домінування на селі партій, які декларували кардинальне вирішення земельного питання за близькими до хліборобських ідеалів зразками. Так, 18 травня 1917 р. Гайсинський повітовий селянський з'їзд Подільської губернії одноголосно прийняв програму партії українських соціалістів-революціонерів. При чому зазначалося, при обговорення головних питань програми – питань про землю і волю – учасники з'їзду «самі розрішили ці питання так, як розрішають соціалісти-революціонери і приняли програму вже після. Ця програма дійсно може з'єднати наше трудове селянство, бо вона дуже близька до селян і відповідає їх світогляду» [286, с.394]. Розгляд політики партій крізь призму земельного питання призводив до того, що селяни взагалі не сприймали конституційних демократів та інші партії, які наполягали на передачі землі за викуп, оскільки вважали, що по-справедливості земля повинна перейти безкоштовно [68, арк.17-17зв.].

Політична культура українського селянства продовжувала формуватися через участь у революційних політичних інституціях: громадських комітетах, волосних земських зібраннях, радах селянських депутатів, тощо. Засновані на засадах революційної демократії, регіональні селянські з'їзди, сільські комітети, волосні сходи та зібрання скликалися часто і охоплювали широкий загал сільського населення. Беручи участь у їх роботі, селянські активісти

проходили добру школу суспільно-політичної діяльності. У справах, які їх цікавили найбільше сільські депутати намагалися розібратися усебічно. Так, на Лубенському повітовому з'їзді селянських спілок «селяни відносились до всіх питань з великою увагою і обережністю: всі питання розбивали по-пунктам, часто прохали пояснень і тільки після всестороннього освітлення питання ставили його на голосування; часто зупиняли не в міру щирих промовців і запрохували не гратись в революцію, а держатись ближче до діла» [286, с.509].Схожа картина спостерігалася й на Вовчанському повітовому селянському з'їзді Харківської губернії. Де при розгляді питань та винесенні резолюцій «селяни поставилися зовсім свідомо і ніхто не голосував наосліп, або байдужо. Настрій був активний, бадьорий» [36, арк.39]. На своїх форумах та зібраннях селяни обирали своїх представників в органи влади, слідкували щоб владні структури дотримувалися ухвалених рішень. Так, Канівський повітовий селянський з'їзд висловив довір'я «обраному селянством» повітовому комісару Кутовому лише після того як посадовець визнав, що «а) буде скорятися всім наказам Української Центральної Ради і б) буде виконувати всі постанови селянських з'їздів про землю» [286, с.462].

На згаданих з'їздах та селянських зібраннях формулювалися політичні та соціально-економічні домагання народних мас. Значна частина рішень цих форумів, звичайно ж, ухвалювалася під впливом політичних партій та організацій, передусім есерів та Селоспілок, але здебільшого вони відображали традиційні ідеали та цінності селянства. Так, у с.Демидівці на Полтавщині 23 серпня 1917 р. відбулося «Вільне віче», де ухвалено резолюції про підтримку автономії України, «урівнюючого землеволодіння», остаточне вирішення аграрного питання українським Соймом тощо [459].

Боротьба за «землю і волю» справляла певний вплив на формування політичної позиції, на характер суспільно-політичної діяльності українських селян. Очікуючи аграрної реформи, вони починали розуміти, що революція «дала не землю, а тільки свободу, дала право голосу, рівне для всіх». Відтак, щоб отримати землю, на виборах треба голосувати за тих, хто підтримує

програму соціалізації. Українські партії та організації пояснювали селянам: щоб народ отримав «всю землю і волю», треба до Установчих Зборів та місцевих інституцій голосувати за їх списки. Відтак в одних регіонах хлібороби підтримували соціалістичні партії, в інших – залишалися до їх пропаганди байдужими. Так, конференція селян-представників волостей і гарнізонів Чернігівщини закликала селянство при виборах до Всеросійських Установчих Зборів подати свої голоси за список № 10 – українських соціалістів-революціонерів, складений та узгоджений разом з селянською спілкою [286, с.903-904].

Описуючи політичне становище на Харківщині газети констатували, що «селяни зовсім не розбираються ні в політичних партіях, ні в їх програмах… Інтерес лише до Установчих Зборів, і то оскільки мова йде про землю» [304]. І хоча виборчі процедури широко увійшли у соціально-політичне життя села, все ж, бувало селяни не мали чіткого уявлення про значення виборів. З попередніх часів у них утвердилася думка, що вибори людини – це лише формальність, все одно «вона буде пішаком, говорити не дозволять…». Тому часто вибори у сільські громадські організації проходили за принципом «лише б відчепилися», і обиралися люди, які не відображали настроїв селян [315; 294]. Це призводило до перевиборів, і врешті, дискредитувало селянське самоврядування і демократичну систему, як таку.

Загалом типову картину стану владних структур на селі у серпні 1917 р. малює доповідь Могилів-Подільського повітового земства на Поділлі, де зазначено, що «у повіті панує повна розруха». Лише деякі волосні комітети можуть більшою чи меншою мірою справлятися з поточними справами, а більшість проявляють повну бездіяльність. Постійні усунення та переобрання з посад голів та членів виконавчих комітетів «викликані не інтересами справи, а здебільшого діяльністю безвідповідальних осіб». У волостях спостерігається відсутність секретарів, які б відповідали посадам, що робить неможливою «будь-яку продуктивну роботу». Нам місцях «ніякого порядку» і населення «при бездіяльності волосної влади у повній необізнаності щодо поточних

подій». Надалі відзначалося, що справи у сільських виконавчих комітетах ще гірші [125, арк.47-47зв.]. Важко було створити дієву владу та навести порядок на місцях оскільки «селяни своїх місцевих людей не слухають» Так, представники від Балтського повіту Подільської губернії просили Губернську Українську Раду прислати своїх людей «щоб хоч трохи розбудити селянський розум і навернути на праведну стежку» [286, с.493].

Констатовано, що селяни ставилися до загального, прямого, рівного та таємного голосування «без особливої поваги та довір'я». До того ж, архаїчна свідомість частини хліборобів заважала їм брати участь у політичних процесах. Бувало, селяни стверджували, що виборчі списки «антихристові», або їх видумали пани, щоб «народ закріпачити», тому «багато не записувалося» і голосувати не йшло. Але там, де селянам вдалося провести більшість своїх депутатів, їх домінування в структурах влади призводило до радикалізації вимог. Часто рішення приймалися, керуючись селянськими моральними нормами, а не на законних підставах. Ці рішення ставали легітимізуючим чинником для експропріації майна, насильства, деструкції державних адміністративних структур.

Таким чином, селянство жило, так би мовити, в двох політичних площинах. Під впливом українських партій, на своїх форумах поняття «воля» селяни трактували, як модерну державно-політичну категорію, тобто постання «Російської демократичної (народної) федеративної республіки з автономією України» [369], створення власної держави з усіма притаманними їй структурами для втілення через неї своїх соціальних інтересів. Однак, серед широкого загалу селянства «воля» мала архаїчний вимір і розглядалася, як втілення позадержавного існування сільської громади. Про це свідчить масове невиконання розпоряджень вищих владних структур, ухвали сходів про усунення державних судових та правоохоронних органів з сіл тощо [196, арк.21; 200, арк.25; 181, арк.26, 34-35].

3.3. Вибори у волосні земства: проблема створення сільських державних владних органів

Унормування ситуації на місцях, створення дієвих органів влади, Тимчасовий уряд та Центральна Рада пов'язували з запровадженням демократично обраних земств. У Російській імперії у системі земського самоврядування була відсутня найближча до селян ланка – волосне земство. А запровадження цензових виборів до губернських та повітових земств давало перевагу заможним верствам, здебільшого поміщикам та інтелігенції і фактично відсікло селян від участі в управлінсько-господарському процесі, навіть в урізаному варіанті, дарованому самодержавством. Отже, за царату селянство розглядалося не як суб'єкт місцевого самоврядування, а як об'єкт нагляду та опіки з боку земств та адміністрацій [629, с.11].

Стосунки «селяни – земства» слід розглядати крізь призму класових взаємин «селяни – пани» та пов'язаних з ними соціокультурних взаємин «село – місто». Поміщики – власники землі, на якій самі не працювали, мали негативну характеристику в селян і сприймалися як своєрідна верства «паразитів». Оскільки вони складали більшість цензового земства, «селяни зненавиділи саму назву земство». Земства розглядалися широким загалом як частина царської адміністративної системи. Селяни не розрізняли державні органи та земські самоврядування, для них будь-який чиновник, функціонер – представник влади і «пан». А «панська влада» і від неї всі податки, експлуатація, репресії «йдуть» з міста, яке існує за рахунок хліборобів, але оберігає земельну власність поміщиків та не дає справедливо поділити землю. Тому вороже ставлення селян до «влади» та «міста» проектувалося і на земство. До того ж, під час Першої світової війни царський уряд посилив антипатію селян до земств, поклавши на останні обов'язки провадити непопулярні заходи: реквізиції худоби, возів, справу закупки хліба за твердими цінами та ін. Після цього земства «зовсім спротивилися селянству» [296]. Ставлення селян до земств добре ілюструє випадок у с.Фридровці на Поділлі ще у лютому 1917 р., який став предметом

розгляду кримінальної справи. Коли мав відбутися перепис худоби для потреб армії, юрба, близько 300 осіб, не допустила цього і заявила – «худоби своєї земству не дамо». Констатувалося, що ненависть селян до земських установ дуже велика: «якщо споживча лавка у селі має якесь відношення до земства, то селянам такої лавки не треба» [239, арк.4зв., 6зв.].

Наскільки агресивною була реакція селян на все, що пов'язано з земством свідчать заяви на з'їзді вчителів Ямпільського повіту Подільської губернії. Один з промовців розповів, що селяни хотіли бити деяких вчителів лиш за те, що вони служать у земстві [574, с.227]. Тому проблема запровадження земських самоврядувань на селі – це проблема класового протистояння і несприйняття, оскільки за самодержавства у селян виробився стійкий стереотип, що земства – «панські» органи і їх діяльність не відповідає інтересам народу. Відтак, після революції селяни розглядали втілення земської моделі влади, як влади класово чужої. Якщо вони й допускали існування земств, то лише як владних структур трудових верств. Навесні 1917 р. у селах ухвалювали присуди «щоб земства формувалися з представників трудящих людей, а не панів, як зараз» [308].

На селянських форумах різними політичними силами велась агітація за створення нових, всестанових самоврядувань. 27 квітня 1917 р. відбувся селянський з'їзд Київської губернії, на якому ухвалена резолюція з вимогою негайної демократизації земства на основі прямого загального виборчого права [450]. Наскільки «демократичні земства» були далекі від селянського розуміння народовладдя покажуть подальші події.

Питання діяльності земств обговорювалися новоствореними органами революційної влади. Так, на засіданні Літинського громадського повітового комітету на Поділлі 3 травня 1917 р. зазначено, що вони не користуються популярністю серед селян, оскільки до їх складу потрапило багато чужих селу елементів. Значна частина селян вважала, що діяльність земств їм не приносить нічого, крім додаткових платежів. Тому вони стверджували, що ніяких земств їм не треба, відтак і податків не треба буде сплачувати [314].

Демократичним силам потрібно було знівелювати цей стереотип, який міг значно загальмувати будівництво нової системи влади. Селянські видання переконували хліборобів, що земства, як органи народовладдя, потрібні. Якщо колись у них засідали «лише пани», то тепер, при загальному виборчому праві, селянська більшість обере своїх представників, які будуть відстоювати її інтереси.

Бувало, що селяни на своїх зібраннях ухвалювали резолюції про формування органів влади лише з трудових верств. Так, у Наказі Новостародубського волосного сходу Олександрівського повіту Херсонської губернії зазначено, що «городські думи та земські управи негайно повинні бути складені з представників трудящих людей…, а не панів та багатіїв, як зараз» [34, арк.15зв.].

21 травня 1917 р. вийшов закон Тимчасового уряду «Про волосне земське управління», де зазначалось, що на нього покладаються обов’язки, які раніш виконували волосні правління та волосний старшина. З початком їх роботи скасовуються волосні сходи та волосні правління, посади волосних старшин та їх помічників, а також волосні продовольчі комітети, функції яких переходять до земських установ, припиняють свою діяльність всі інші волосні комітети, утворені населенням після революції.

Надалі уряд надсилав інструктивні документи щодо втілення цього закону в життя. Тимчасовим положенням про волосне земське управління було визначено коло компетенції останніх. До відомства волосного земства належали справи місцевого громадського господарства, завідування земськими грошовими та натуральними повинностями в обсязі, визначеному повітовим земським зібранням, капіталами та майном волосного земства. Також у їх відання входили: продовольчі запаси, дороги, пожежна дружина, народна освіта, народне здоров’я, допомога бідним, санітарні умови, ветеринарний нагляд, допомога землеробству, торгівлі, промисловості, кооперативам, охорона праці, юридична допомога, дрібний кредит, меліорація, охорона громадського порядку, виконання державних та земських повинностей. Волосні

земства мали право обкладати грошовими зборами в межах волості все нерухоме майно, встановлювати особливі збори коштів. Вони могли вступати в союзи та товариства. Гласних у волосне земство обирали на три роки. В залежності від кількості населення їх могло бути від 20 до 50 осіб. Брати участь у виборах мали право усі громадяни, старші 20 років, що проживали в даній місцевості [181, арк.7].

Тимчасовий уряд, який проводив ліберальний політичний курс, ставив завдання зробити земства основним елементом усієї системи влади. Тобто, інших державних структур на місцях, крім демократично обраних народом, не мало бути. Земства різних рівнів мали втілювати всю повноту влади на своїй території [629, с.114]. Отже, якщо за царату державно-бюрократичні органи домінували над суспільством та контролювали громадські самоврядування, то за нової системи влади саме демократично обрані самоврядування ставали й органами державного представництва.

Курс Тимчасового уряду на демократизацію земства та створення волосних земських органів був суголосним з позицією Центральної Ради. М.Грушевський, відзначаючи провідну роль селянства в реалізації ідеї національної державності, писав, що майбутня автономна Україна буде організовуватися на засадах широкого місцевого самоврядування. Саме «дрібна земська одиниця», обрана загальним голосуванням, порядкуватиме усіма місцевими економічними, просвітніми та культурними справами [663, с.132, 162]. Він закликав брати владу на місцях шляхом демократичних виборів у адміністративні органи.

Незважаючи на пояснення демократичних сил, ставлення селян до земства було дуже прохолодне, а подекуди різко негативне. Так, селянин Порубченко на засіданнях Київського губернського українського з'їзду 17-18 червня 1917 р. зазначив, що нове земство буде мати успіх та довір'я мас лише тоді, коли його організацію візьме на себе Центральна Рада. Констатувалося, що селянство Київської, Волинської та Подільської губерній налаштоване до земства вороже, бо за самодержавства воно не проявляло себе з «гарного боку».

Старий режим скомпрометував ці органи, передавши в їх відання справи реквізиції, гуртові закупки у селян тощо. Інші промовці доказували, що назва не українська і селяни через цю назву не бажають брати участь у голосуванні. З'їзд ухвалив резолюцію про запровадження народних самоврядувань, рекомендував Центральній Раді переглянути постанову Тимчасового уряду про земства, оскільки воно не пристосовано до умов місцевого життя. Пропонувалося змінити назву «земство» на «Народна волосна Рада» та «Народна волосна Управа».

Надалі, Київська губернська українська Рада ухвалила резолюцію, щоб до виборів у волосні та повітові народні управи були складені єдині українські селянські списки, за які одностайно повинні голосувати всі селяни [39, арк.7зв.-10зв.]. Численні селянські з'їзди мотивуючи тим, що назва «земство» чужа українському народу, ухвалювали пропозиції про заміну цієї назви на «Народні Ради» та «Народні Управи». Так, Київський повітовий селянський з'їзд прийняв красномовну постанову: «Виявляючи свою велику ворожість до земства, з'їзд рішив одноголосно домагатися від Центральної Ради, замість земства, «Народної Самоуправи» та скасування самої назви «земство» [286, с.554].

Бачення селянами назви владних структур і відповідно їх сутності, віддзеркалює інформація з с.Яреськи Миргородського повіту Полтавської губернії. У ній зазначено, що на селі керує Селоспілка, але селяни хочуть, щоб це була селянська Рада і «щоб взагалі такі Спілки звались Радами – сільськими, волосними, повітовими і губернськими, бо Рада відає всіма громадськими ділами, які в окрузі і народному житті». Стверджувалося, що «Рада є голос народу, а він, як кажуть, є глас Божий» [491].

Патріархальна, і багато в чому архаїчна свідомість селян, особливими смислами наділяла слова-поняття, з якими у них пов'язувалися певні позитивні або негативні асоціації. Відтак, назва «Рада» асоціювалася у селян з українськими історичними формами народоправства, що характеризувалися рівністю та демократизмом – вічем, як Радою представників усіх родин села та з загальною козацькою Радою [558, с.165-167] і сприймалася хліборобами, як

найбільш відповідний їхнім сподіванням владний устрій, який містив поняття «радитися всім, вирішувати спільно». А слово «земство», як зазначалося, викликало різко негативну реакцію. «Селяни казали, дайте нам Народні Управи, або Народну Раду, тільки не земство. Тут тільки назва, а не сама ідея народного самоврядування противна селянам» – стверджувала селянська преса [296].

У липні 1917 р. з Петрограду у регіони надходили урядові телеграми, де вказувалося, що при виборах у волосні земства заміна слова «земства» на «Народні Ради» недопустима.

Надалі уряд надсилав інструктивні документи щодо втілення закону про земства в життя. 11 червня 1917 р. ухвалено «Наказ про проведення виборів волосних земських гласних», після чого виборча кампанія фактично почалася. У кінці червня Подільським губернським органам надійшло розпорядження у стислий термін провести вибори до волосних земств. Висловлювалося бажання, щоб це відбулося в один день по всій губернії. Повітові земські управи сигналізували губернському комісару про фінансові труднощі, оскільки виділених коштів на вибори не вистачить [181, арк.12; 183, арк.1, 26, 27, 37, 43].

Перед виборами у самоврядування Тимчасовий уряд проводив роз'яснювальну роботу. По селах розповсюджувалися брошури «Новые земства» та «Волостные земства». Українські партії та організації поширювали друковані листівки «Що треба знати виборщикові при виборах у волосну Народну Раду (земство)», де пояснювався механізм голосування і наголошувалося, що за новим законом волосні самоврядування мають широкі права щодо задоволення місцевих народних потреб. Селян закликали взяти активну участь у голосуванні [150, арк.167; 153, арк.19].

Коли селяни виявляли незацікавленість у майбутніх земських виборах, адміністративні органи намагалися знайти на них своєрідні засоби впливу. Оскільки хлібороби свої сподівання на отримання поміщицької землі пов'язували з Установчими Зборами, сільським комітетам пояснювали, що тих, хто ухилятиметься від виборів до земства, також не допустять до участі у

виборах в Установчі Збори. Тобто, вони будуть усунуті від вирішення аграрного питання через своїх представників [181, арк.2].

З регіонів надходили свідчення, що у деяких місцях сільські зібрання в окремих статтях законодавства про волосне земство вбачають прагнення буржуазії, як і раніше, панувати і не рахуватися з інтересами народу. У Куп'янському повіті на Харківщині до кінця липня 1917 р. не вдалося сформувати виборчі комісії у 4 волостях, хоча в інших 17 вони розпочали роботу. Серед селян ширилася агітація, щоб вони не дали можливості пройти в земства «небажаним елементам – землевласникам».

Реагуючи на несприйняття народними масами діяльності земств, Генеральний Секретаріат 26 липня 1917 р. видав відозву «До громадянства України», де закликав селян «не зважати на слово земство і обирати волосні та повітові Народні Ради, оскільки то народні установи і вони вестимуть справи так, як того забажає сам народ» [401; 477; 358].

Активну участь у підготовці до виборів брали партії та організації, що претендували на представництво селянських класових інтересів – селоспілки та Ради селянських депутатів. Так, Полтавська губернська Рада селянських депутатів 19 липня 1917 р. ухвалила постанову, згідно якої виборами у волосні земства повинні керувати повітові та волосні Ради селянських депутатів, чим намагалася відсікти від керівництва виборами інші, не селянські установи та організації. Призначались інструктори, які мали проводити серед сільського населення підготовчу роботу до виборів [295].

Для залучення на свій бік селянського електорату й успішного проведення виборів, селянські класові організації намагалися пов'язати становлення волосних земств та вирішення болючих для хліборобів проблем наділення землею та сплати податків, плюсуючи до цього питання автономії та українізації. Так, Третій з'їзд Рад селянських депутатів Харківської губернії прийняв «Земську платформу» партії соціалістів-революціонерів, як такої, що захищає права трудового народу. Документ зазначав, що головним завданням нового народного земства є вирішення земельного питання за програмою партії

есерів, тобто всю землю віддати селянам без викупу. Також стверджувалося, що треба перекласти податки з трудящих класів на заможні верстви. Декларувався курс на підтримку автономії та українізації місцевого життя [329].

Вибори у волосні самоврядування дали додатковий імпульс формуванню селянських класових організацій. Преса писала, що раніш селяни байдуже ставилися до селоспілок, але коли почався перепис населення для підготовки голосування у волосне земство зрозуміли, що треба організовуватися. Так, у с.Устивиця Миргородського повіту на Полтавщині, виходячи з зазначених міркувань селяни заснували селоспілку до якої записалося 200 осіб [393].

Відтак, для відстоювання своїх прав хлібороби поповнювали ряди спілчанських організацій. Все це супроводжувалося закликом «Щоб боротися за землю, за справедливі відносини на селі». Вже в серпні 1917 р. значна частина селянства Таращанського повіту Київської губернії гуртувалося навколо селоспілки, яка по селах активно організовувала народ. Селяни повіту зібрали до 5000 крб. на спілчанські потреби. Для пропаганди та агітації на селі видавався тижневик «Селянська думка» [333].

В окремих місцевостях селоспілки були досить численними. Так, у Ракитянській волості Хорольського повіту Полтавської губернії у селоспілку записалося 2418 чоловік [393].

При заснуванні селоспілки особливо наголошувалося, що вона має класовий характер і вістря її діяльності спрямовується проти багатих землевласників. До волосних земств закликалося обирати лише членів селоспілки, як організації трудового селянства, узгоджувати кандидатів, «інакше багатії, кулачки оберуть своїх». Коли волосні земства опиняться в руках селоспілки це дасть можливість більш ефективно боротися за «землю і волю» – агітували селян [328]. У с.Трубієвка Сквирського повіту Київської губернії після заснування селоспілки селяни зазначили: «Коли б у нас скрізь закладалися спілки не страшні нам були б пани» [333].

При виборах у земства різних рівнів закликалося голосувати лише за членів селоспілки: «Сором буде селянам того повіту, де в гласні пройдуть не члени селоспілки, не соціалісти» [295].

У регіонах розпочалася діяльність щодо підготовки до виборчої кампанії у волосні земства. На місцях, з представників сільських комітетів скликалися волосні сходи для обрання членів виборчих комісій. Вони формувалися наполовину з осіб, обраних на місцях, наполовину – з призначених повітовою владою. Секретарями комісій рекомендувалось обирати людей «добре грамотних». У волості розсилалися циркуляри з вказівками щодо складання списків виборців, де їх вивішувати для ознайомлення населення. Волосним владним структурам вказувалося, що їх прямий обов'язок – допомагати виборчим комісіям [200, арк.1, 2, 5, 7, 16].

Типовим було становище на Харківщині, де селяни байдуже ставилися до виборів, а там, де проявляли зацікавленість, всупереч закону бажали у волосні комісії включити лише своїх представників. Селянські класові органи втручалися у виборчу кампанію. Окремі волосні Ради селянських депутатів під час виборів у волосні земства вимагали усунути деяких членів виборчих комісій мотивуючи це тим, що «вони не користуються довір'ям народу». Далі вони обирали членів комісій на свій розсуд [471]. У 3 волостях Змієвського повіту було переобрано склад комісій, призначених повітовим земством. У повіті селяни зовсім не розбиралися в «значенні волосних земств», не знали системи виборів. Бували випадки, коли населення не давало свідчень для складання списків виборців, а в Преображенській волості переписувачів гнали геть, стверджуючи, що все це «видумки панів», щоб знову народ закріпачити. Лише в селі Таранові селянство було більш-менш знайоме з програмами партій. Змальовуючи ситуацію, кореспондент газети зазначав, що Зміївський повіт здебільшого симпатизує соціалістам-революціонерам. На селі є багато свідомих, навіть ідейних людей, хоча й маса несвідомих, які можуть піти за будь-якими ватажками. Відтак, треба знайти серед селян таких людей, котрі

могли б керувати волосними земствами, щоб це широке самоврядування не загинуло [304].

Значні проблеми постали з складанням списків виборців на місцях, як зазначалося, «через польові роботи та брак робочих рук», хоча основною причиною такого стану справ була слабка присутність інтелігенції у сільських виборчих комісіях. Земська преса наголошувала, що: «Треба відкинути неправильно зрозумілу селянами ідею демократизації, ніби можливо без інтелігенції. Необхідно в волосні земства людей працюючих, людей досвіду, тобто сільську інтелігенцію» [209, арк.16; 370; 307].

Спостерігаючи селянську обструкцію інтелігенції в ході виборчої кампанії до волосних та повітових земств, преса забила тривогу. Констатувалося, що селяни з недовірою ставляться до сільських інтелігентів, і останні навряд чи візьмуть участь у виборах. Відтак з перспективою встановлення нової місцевої влади постає невтішна картина. Газети запитували, хто зможе забезпечити роботу нових волосних земств, якщо сільські сходи при визначенні кандидатів у гласні майже всюди виключають місцеву інтелігенцію, а також тих селян, які вже попрацювали у різних комітетах і отримали певний досвід громадсько-адміністративної роботи. Селянство, яке звикло, що за царського режиму посадові особи намагалися використати своє становище для одержання «додаткових» матеріальних благ, свій дореволюційний досвід проектувало на сучасність. Село керувалося тим мотивом, що ці виборні люди «вже нажилися», нехай інші попрацюють. Навіть якщо ті «інші» у більшості випадків неграмотні. При обговоренні кандидатури у гласні на це не зверталося уваги [415; 301]. Селяни, виходячи з укоріненого у свідомості «культу фізичної праці» вважали, що керувати – це не фізично працювати. З цим може справитися будь-хто.

При виборах до самоврядувань Центральна Рада закликала селян голосувати за сільську інтелігенцію та грамотних селян, які б утворили дієву сільську владу. Інколи це вдавалося, але були випадки, коли на заваді реалізації планів ставали солдати (ті ж селяни, але більш радикально налаштовані).

Селяни вважали, що «солдат чоловік бувалий, може і правду каже», тому солдатське слово було для селян авторитетним і селяни солдат слухали. Так, у Стрижавській волості Вінницького повіту на Поділлі у виборчі списки було висунуто кандидатури сільських інтелігентів, однак прийшли солдати і почали агітувати проти інтелігентів, яких обзивали «панами». Відтак, їх кандидатури було проігноровано [38, арк.63; 288].

У місцевостях, де класові організації селянства – селоспілки були діяльні, як наприклад у Таращанському повіті Київської губернії, вони у виборах до волосних народних рад в кожному окрузі виставили свої кандидатури [333]. В Ізюмському повіті на Харківщині вибори в земства взагалі були під контролем місцевої Ради селянських депутатів [471].

У серпні 1917 р. до регіонів надійшов циркуляр, у якому зазначалося, що на виборах крім мажоритарної системи (за окремих кандидатів) можна застосовувати й пропорційну (за списками). За мажоритарною системою селяни самі мали вписувати в бюлетень тих кандидатів, яких вони хотіли бачити своїми обранцями. При становій свідомості хліборобів, як правило, це були знайомі їм селяни. За пропорційної системи селяни повинні голосувати за списки, складені партіями, організаціями чи групами населення. Ці списки віддзеркалювали певну політичну або громадську позицію і в них, крім селян, фігурували представники інтелігенції, політичні діячі місцевого масштабу. Кожний повіт та волость могли проводити вибори за системою, яка найбільше їм підходила. На засіданні Вовчанської Ради селянських депутатів на Харківщині вирішено, що в повіті вибори до волосних земств відбудуться не за окремих кандидатів, а за списки, які мають складатися за рекомендацією партії есерів. Ухвалено, щоб по різним волостям списки від Рад селянських депутатів були під одним номером, щоб селяни не плуталися при голосуванні [200, арк.17-18; 481].

В окремих регіонах непорозуміння викликав вибір тієї чи іншої системи. Так, 29 серпня 1917 р. до Полтавської губернської виборчої комісії надійшла скарга з Кобелякського повіту, що місцева виборча комісія, не порадившись з

громадськими організаціями, ухвалила рішення про проведення виборів до волосних земств на мажоритарній основі.

У Полтавській губернії вибори у волосні земства відбувалися у 7 повітах за мажоритарною системою, а у 8 – за пропорційною. Зазначалося, що у мажоритарних округах вибори пройшли організованіше та краще, ніж у пропорційних, тому що селянство було налаштоване голосувати за певних осіб. Закон про пропорційну систему прийшов усього за кілька днів і населення у багатьох місцях не мало можливості завчасно подати списки кандидатів і обговорити їх на передвиборних зборах [208, арк. 46-47, 57, 59, 62-63, 66, 95-96].

Під час виборчої кампанії інструктори Центральної Ради вели пропагандистську роботу серед селянства. Однак, в багатьох місцевостях ця робота не давала позитивних результатів. Селянство окремих громад відверто бойкотувало вибори. У селі Ново-Миколаївці на Харківщині волосне зібрання ухвалило постанову про те, щоб вибори у волосне земство не проводити, а відкласти до закінчення війни. Сход Солоновської сільської громади на Чернігівщині відмовився формувати виборчу комісію і обирати гласних у Мощенське волосне земство, зафіксувавши це рішення протоколом. 27 серпня 1917р. селяни чотирьох сіл Балтського повіту на Поділлі зібрались у с.Думенки для голосування у волосне земство. Але порадившись, вирішили: «не треба земства» і поламали скриньку з виборчими записками. Газети констатували: «при одному слові земство в уяві селян виникають старий режим і відповідно бажання спекатися земства. Селянство робить це революційним шляхом: не виплачує податки, не бере участь у виборах» [200, арк. 25; 181, арк. 26, 34-35; 401; 296].

У багатьох волостях Балтського повіту населення категорично відмовлялося прийти на вибори. Для організації голосування 31 серпня на місця виїжджали повітовий виконавчий комітет та Рада солдатських депутатів. Однак, незважаючи на це, селянство 6 волостей не йшло на вибори і навіть загрожувало насильством. Виборчих комісій та списків кандидатів у цих

волостях не створено. В інших волостях виборчі списки складалися, але повільно, через нестачу грамотних людей і заняття сільськогосподарськими роботами. До того ж на місцях склалася дуже несприятлива для проведення виборів ситуація: маса дезертирів, пияцтво, грабунки. У таких умовах важко було провести голосування.

Давалася взнаки «антиінтелігентська» налаштованість та «темнота» селян. Так, у с.Хотивля Городянського повіту Чернігівської губернії 27 серпня 1917 р. відбулися вибори у волосні земства. Перед виборами виступили представники місцевої інтелігенції: фельдшер, учитель та ін. Вони закликали обирати гідних людей, але селяни інтелігенцію не слухали і казали: «вони проведуть монополію на хліб» [381]. У даному випадку ми бачимо типовий приклад селянської архаїчної свідомості, яка через низку віддалених асоціативних зв'язків – «влада, що простягається з міста на село – монополія на хліб, за якою «майже дурно» забиралися «лишки» продовольства для держави (а селяни вважали – для міського населення) – сільська інтелігенція, яка нібито мала проводити соціально-політичну лінію міської влади, оскільки у соціокультурному відношенні була ближчою до міста, ніж до села» – приходила до висновку, що інтелігенцію у сільські адміністрації допускати не можна.

Інколи, ліворадикальна агітація самим фантастичним чином переломлювалася через селянську необізнаність та «темноту». У Вовчанському повіті на Харківщині фіксувалися випадки, коли селяни, у спробах інтелігенції пройти у волосні гласні, вбачали прагнення повернутися до кріпосного права. Особлива ворожість спостерігалася у Миколаївській волості, де списки з представниками інтелігенції просто знищувалися [305]. Відтак, констатувалося, що на виборах досить часто лунали заклики не обирати «буржуїв та інтелігентів», а «кума Єгора» чи «свата Івана».

На Волині населення також чинило багато перешкод введенню в життя закону про земські самоврядування. У Бежевській волості призначені на 13 серпня 1917 р. вибори відбулися лише в деяких селах. Багато селян рішуче

відмовлялися від виборів по виборчим спискам, а вимагали голосування за певних кандидатів. Фіксувались випадки знущань та побиття членів виборчих комісій у селах Андрієві, Тирті, Фасовій. Така агресивність пояснюється тим, що різні політичні сили, незацікавлені у створенні земств, користуючись неписьменністю селян, нав'язували їм цілком фантастичні аналогії. Відтак, селяни починали плутати продовольчу картку з виборчою і наполегливо повторювали, що варто лише записати кандидата у гласні, як весь хліб заберуть і отримувати його доведеться по карткам у загальній їдальні. Оскільки функції продовольчих управ за законом переходили до волосних самоврядувань, місцеві діячі стверджували: «Боже збав говорити на селі про волосне земство» [289]. У деяких селах у виборчих записках селяни вбачали панщину та інші негативні для себе наслідки. Тому, провести вибори у сільській місцевості складало значну трудність.

Під час виборів фіксувалися численні порушення, у багатьох місцях чинились насильства над виборцями. Зовні дотримуючись демократичних процедур деякі комісії вводили селян в оману. Хорольським повіткомісаром на Полтавщині оголошено протест за результатами виборів до Білоцерківського волосного земства, які відбувалися за пропорційною системою. Усього фігурувало 9 списків кандидатів у гласні. Однак вони не були пронумеровані, селяни не знали за кого голосувати і віддавали голоси за список №1 [209, арк. 70-71].

Загальну атмосферу виборів у волосні земства добре ілюструє голосування у с.Тернова Вертієвської волості на Харківщині. Селяни прийшли не за власним бажанням, їх витягували по хатах члени волосного комітету. Процедура та значення виборів для багатьох незрозумілі. Вибори прийняли за звичайний сход, але після пояснень голосували більш охоче. Голосування відбулося за мажоритарною системою. Переконливою агітацією за кандидата було твердження: «він дотримується наших порядків». Виходячи з свого розуміння соціального статусу та авторитету селяни заявляли: «нам потрібні хазяйновиті, заможні, буде з кого спитати» і запитували «чи не можна як раніш

– писар та старшина, а то насажаємо голяків і лишні на них видатки». «Треба людей роботящих, а не горлопанів» – казали селяни [406]. У згаданому селі вибори відбулися, однак у сусідньому селі стався скандал. Куркулі пішли на підкуп, було допущено зловживання, виникла бійка і надалі голосування визнано недійсним.

Отже, вибори до деяких волосних земств стали ареною протистояння між консервативною, здебільшого заможною частиною села, яка намагалася зберегти своє домінування у владних структурах, і революційно налаштованою частиною, представленою переважно бідняцькими елементами, яка прагнула зміни органів влади, з якими пов'язувала передусім земельний переділ.

Підбиваючи підсумки виборів у волосні земства Харківської губернії, місцева преса зробила висновок, що вони пройшли при виключній безпартійності виборців. Передвиборча агітація велась в незначних розмірах. Констатувався разючий факт крайнього абсентеїзму населення. Повсюди не більше 50% тих, що мали право голосу, а в деяких волостях 5-10%, прийшло на вибори. Так, в Алексіївській волості у виборчі списки внесено 2038 чоловік, на перших виборах з'явилося 908 чоловік, обрано 13 гласних, на другі вибори з'явилось 165 чоловік, обрано – 8 гласних. У багатьох волостях голосування пройшло з порушеннями [317].

У деяких селах вибори не відбулися. Часто селяни свою антиземську позицію аргументували тим, що це видумка панів і бажання отримати більше податків з населення. Наступний перехід у відання волосних земств шкіл, лікарень, доріг тощо, і в зв'язку з цим підвищення податків, «страхали» селян. Аналізуючи ситуацію, газети писали, що податки можуть збільшитися, і тоді важко буде переконати населення, що воно само використовуватиме ці податки на місцеві потреби [316; 306]. Згідно селянських уявлень народовладдя мало втілюватися через сход, як інститут безпосередньої демократії. Тому частина селян стверджувала, що скасування волосних сходів і заміна їх волосними зібраннями для них не бажана, так як тоді втратиться безпосередня участь населення у справах волості. Оскільки сільські сходи при визначенні

кандидатів у гласні волосного земства майже всюди ігнорували місцеву інтелігенцію та тих селян, які мали якийсь досвід громадської роботи, особливо гостро після виборів постала проблема керівного складу органів самоврядування.

У містечку Боришполь Переяславського повіту Полтавської губернії 9 вересня 1917 р. пройшли вибори до волосного земства. З 6 списків більшість отримав блок Селоспілки та Просвіти – 22 гласних, друге місце – блок об'єднаних соціалістів – 6 гласних, показово, що список дрібних власників не отримав жодного місця у волосному земстві [388].

Отже, тут селяни віддали значну перевагу своїм становим та просвітянським організаціям, а лише потім голосували за соціалістичні політичні партії.

10 вересня відбулося голосування у волосні земства у Вінницькому повіті на Поділлі. Вибори визнано такими, що не відбулись у тих селах, де мешкали представники різних національностей (українці, євреї, поляки). Кожна з сторін намагалася провести своїх депутатів, а в результаті ніхто не пройшов. Таким чином, у полінаціональних регіонах вибори мали здебільшого національне, а не класово-політичне забарвлення. Явка виборців у різних волостях коливалась у межах 10-50%. У результаті у 10 волостях Вінницького повіту обрано 114 гласних у волосне земство, а треба дообрати ще 150 осіб. Інструктори Центральної Ради вкотре констатували пануючі серед селянства настрої: справа виборів багато в чому не пішла через назву «земство». Бували села, що половина населення не з'явилася на дільниці, коли довідалася, що будуть обирати до волосного земства [38, арк. 63-63 зв.].

Провідники українського руху, виходячи з факту домінування селянства у соціальній структурі населення, бачили самоврядування базовим елементом системи народовладдя майбутньої автономії і вибори у волосні земства розглядали, як перший етап взяття влади демократичним шляхом. Виборча кампанія у волосні органи фактично усіма політичними силами розглядалася, як своєрідний полігон у подальшій боротьбі за владу на інших щаблях

адміністративної системи (волость – повіт – губернія – центр), а також у проведенні своїх представників у Установчі Збори. Преса пояснювала селянам, що вибори до земств пов'язані з виборами до Установчих Зборів, які ухвалять рішення про порядок в державі» [296].

Українських діячів непокоїла загроза зриву виборів у волосні земства, тому на селянських форумах йшла активна пропаганда значущості місцевих самоврядувань для народу. Третій Київський повітовий селянський з'їзд 10 вересня 1917 р. зазначив, що введення Народних Рад (земств) буде корисним і потрібним для трудового народу, бо передає порядкування усіма справами до рук вибраних народом людей, закладаючи таким чином тверді підвалини автономного ладу в Україні. З'їзд постановив, щоб кожен делегат, прибувши додому, пояснив селянам потребу введення волосних Народних Рад. Оскільки ці вибори мають велике значення для трудового народу, селянство повинно взяти діяльну участь у них і голосувати «за список трудового селянства». З'їзд привітав декларовану Центральною Радою заміну назви «Земство» на нову – «Народну Раду». Селян попереджали – ті, хто виступає проти введення Народних Рад, допомагають прихильникам старого ладу [286, арк. 760].

У Черкаському повіті Київської губернії вибори проходили за списками. Але їх формували не партії, а окремі села, які хотіли мати своїх представників у волосному земстві. Лише подекуди виставлено списки земельних власників. Таким чином, вибори на Черкащині мали не політичний вимір, а передусім становий, оскільки селяни, не розбираючись у політиці і диференціюючи населення за класово-становою ознакою вважали, що їх інтереси найкраще будуть втілювати самі селяни. Але були регіони, де вибори набули ознак жорсткого політичного протистояння. У Вовчанському повіті на Харківщині під час виборчої кампанії точилася «люта боротьба», передусім з народними соціалістами та членами союзу землевласників, однак усюди перемогли есери [36, арк. 38].

В окремих місцевостях Заславського повіту на Волині заклики влади створювати нові земства селянство ігнорувало. Так, Хоровецька та Жуковська

волості від виборів зовсім відмовились, незважаючи на широку агітацію та прохання виборчої комісії і повітової Народної Ради. Селяни стверджували: «нам не треба ніякого земства» та заявляли, що хочуть побачити, як буде після виборів у інших волостях і лише тоді заведуть у себе подібні Ради. Все ж, надалі вибори до самоврядувань Заславщини відбулися майже всюди [37, арк. 9-12, 28, 42-55 зв.].

Оскільки досить часто вибори селянами зривалися, у жовтні 1917р. у повіти Київської губернії відряджались інструктори-інформатори. Останні на сільських сходах вели роз'яснювальну роботу, яка дала певні позитивні результати. У 5 селах Бердичівського повіту після агітації, проведеної інструктором, обрано волосні Народні Управи. На Васильківщині селяни відмовлялись обирати волосні органи, не довіряючи таємному голосуванню і вимагаючи відкритого. Коли їх умову було прийнято, вибори відбулися. У с.Янківцях хлібороби заявляли, «як другі села так і ми», і після пояснення суті нового земства вони проголосували. Інструктори побували у 28 селах Київщини, у 13 селах під їх впливом вибори відбулися, а в 9 селах мешканці, ще раніш погодилися провести вибори.

Тимчасовий уряд та Центральна Рада великі надії пов'язували з встановленням селянської влади після виборів до волосних земств. Однак, виборча кампанія показала, що значна частина селян байдуже, а то й вороже поставилися до формування земських органів самоврядування і особливо перебування в них інтелігенції. Все ж, в окремих регіонах, де вибори відбулися, для створення дієвої влади селянських обранців вдалося підсилити інтелігентними працівниками. Так, у Змієвському повітовому земстві на Харківщині третину гласних становили учителі, юристи, тощо [20, арк. 18; 479].

На Третьому губернському українському з'їзді Київщини 29 жовтня 1917 р. констатовано, що вибори до волосних та повітових народних Рад дали в більшості перевагу українському населенню. Деякі селяни жалкували, що «обрали головними людей неосвічених або навіть неграмотних» [39, арк. 23-29]. Лунали заклики з загалу депутатів волосних Народних Рад обирати до

керівних органів людей діла, які зможуть вести господарство. Висловлено думку про об'єднання всіх Народних Рад у Всеукраїнську Спілку цих самоврядувань.

Про наслідки виборчого процесу в Україні свідчать дані організаційного оформлення волосних земств. Найвищі показники зафіксовано у Харківській губернії, де до лютого 1918 р., з загальної кількості 245 волостей, земства розпочали роботу у 157 волостях. Фактично бойкотувало вибори селянство таких губерній: Херсонської, де функціонувало – 32 волосних земства, Подільської – 31 волосне земство, Чернігівської – 6 волосних земств [629, с.150-151; 860, с.14-24].

Отже, через несприйняття селянами земств як «своїх» органів самоврядування, така модель влади мала значні проблеми при реалізації. Тим часом на місцях, поряд з легітимними структурами влади створювалися класові органи селян – селоспілки та Ради селянських депутатів. Особливо гостро боротьба за селянські маси точилася в регіонах, де був сильний вплив російських есерів.

Так, на Катеринославщині у червні 1917 р. перший губернський селянський з'їзд ухвалив резолюцію про перебування в складі «Всеросійського Крестьянського Союзу» з центром у Петербурзі, а не про приєднання до Української селянської спілки. Однак, надалі з поширенням процесу «національного пробудження українського селянства», почав зростати вплив українських есерів. І.Мазепа стверджує, що «часто цілі організації переходили від есерів російських до есерів українських» [877, с.41-42]. Тому наступний губернський селянський з'їзд Катеринославщини 15 серпня 1917 р. ухвалив рішення про об'єднання трудового селянства у Всеукраїнську селянську спілку з її «законодавчими органами – Радами селянських депутатів». У резолюції зазначено, що організаційний комітет Всеросійського селянського союзу не є виразником волі трудового селянства і веде до дезорганізації селянства. Водночас єдиними виразниками такої волі в Україні є Всеукраїнська селянська спілка з Всеукраїнською Радою селянських депутатів і «Всеросійський Совіт

селянських депутатів в Росії». Також з'їзд висловився за революційне єднання рад селянських, робітничих та солдатських депутатів [286, с.652].

Такі резолюції вносили плутанину в розуміння селян щодо того, на які організації їм треба орієнтуватися і які треба підтримувати. Тісне пов'язання селоспілок з Радами селянських, робітничих та солдатських депутатів переконувало селян, що саме вони є репрезентантами їх інтересів. Але часто бувало, що російські партії складали більшість в Радах робітничих і солдатських депутатів, які різко виступали проти українських національних домагань, агітували селян вступати у всеросійські організації.

Українські есери проводили широку агітаційну роботу, пояснюючи селянам, що селоспілка відрізняється від «крестьянского союза». Так, Сосницький повітовий селянський з'їзд Чернігівської губернії 14 вересня 1917 р. ухвалив постанову: «для усунення непорозумінь, переіменувати всі організації Крестьянского Союзу, засновані на підставі постанов 1-го Всеукраїнського Селянського з'їзду, на Селянські Спілки» [286, с.768-769]. Закликалося в кожному селі організувати селянську спілку.

Домінування селоспілок на селі закріплювалося постановами селянських зібрань різних адміністративно-територіальних рівнів. Так, 23 серпня 1917 р. у с.Демидівці Полтавської губернії на вільному вічі ухвалено резолюцію, що селоспілка повинна стати єдиною організацією селянства [459].

У Козелецькому повіті на Чернігівщині на селянському повітовому з'їзді, після дебатів з російськими есерами ухвалено, що єдиною організацією селянства має бути Всеукраїнська село спілка [465]. Селяни давали гроші на Селоспілку.

Підсумки щодо діяльності селянських спілок було підбито на Всеукраїнському з'їзді селянських депутатів, який відбувся 2-5 вересня 1917 р. Форум констатував специфіку поширення селоспілок у різних регіонах. Так, на Полтавщині та Київщині організація селян у селоспілки проходила загалом добре. Найгірше справи просувалися на Волині та Поділлі. Дещо краще на Харківщині, але тут великі перешкоди чинили російські есери. Теж саме на

Катеринославщині, хоча в кінці літа частина селянства приєдналася до української селоспілки. Водночас зазначено, що на Херсонщині «сили організованого українства малі» [311].

Головна думка, що прозвучала на з'їзді – слід організувати селянство настільки, щоб воно виявило свою волю на виборах в земства та до Установчих Зборів і обрало в ці органи своїх депутатів.

Про поширення селянських класових організацій на Полтавщині свідчить звіт губернського з'їзду селоспілки, що пройшов 10-11 вересня 1917 р. У форумі селян взяло участь до 1000 делегатів. У доповідях зазначалося, що село спілку, як організацію трудового селянства, скрізь налагоджено, і повсюдно органи Полтавської ради селянських депутатів беруть участь у виборах до повітових та волосних земств [434].

Водночас на місцях продовжувалася боротьба класових організацій, які підтримували українські владні структури, і тих, які орієнтувалися на всеросійські органи влади.

17 вересня 1917 р. відбулися збори селян Могилів-Подільського повіту Подільської губернії. Коли селяни винесли на порядок денний питання про Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, представники від Ради солдатських і робітничих депутатів стверджували, що це питання не важливе і його не варто обговорювати. Проте селяни наполягли на своєму і винесли постанову висловити Центральній Раді та Генеральному секретаріату «повне признання й щиру подяку». Наступного дня, при обговоренні питання про організацію селянства, депутати від солдат та робітників закликали селян вступати у «Всеросійський Крестьянський Союз», а представники від селоспілки радили організовуватися «в спілки разом з усією Україною». Врешті, селяни проголосували за створення селоспілок [36, арк. 16-17]. Надалі у волостях Могилів-Подільського повіту інструкторами Центральної Ради проводилася робота щодо створення селоспілок: «Селянам вияснювалась вага Селоспілок, давались практичні вказівки щодо організації і контролю за громадськими установами, вияснювались біжучі справи земельні, продовольчі

й ін.» [36, арк. 20-20 зв.] У селах, де на думку інструкторів Центральної Ради населення було недостатньо національно свідоме, більш широко пояснювалося українське національне питання. 24 вересня повітовий комітет селоспілки скликав засідання повітової ради селянських депутатів, на якому ухвалено постанови про владу, війну, продовольство, вільне козацтво та ін. [36, арк. 20-20 зв.].

Поширення селоспілок на селі фіксували селянські форуми. 24 вересня 1917 р. на з'їзді повітової ради селоспілки і представників волостей південної частини Радомисльського повіту Київської губернії делегати з місць повідомляли, що селянство «потроху розуміє потребу своєї організації, відтак чисельність Селоспілок росте» [294]. Збори затвердили список кандидатів у гласні повітової народної ради, який промовисто назвали «Список трудящого селянства».

Результатом агітації представників Центральної Ради та українських політичних партій стало домінування селоспілок на селі та витіснення окремих сільських, волосних та повітових «советов крестьянских депутатов», організаційно пов'язаних безпосередньо з «Всероссийским Советом Крестьянских депутатов». Так, ІІІ Чернігівський губернський селянський з'їзд у своїх постановах зафіксував, щоб «селянство Чернігівщини організовувалось тільки по одному пляну – пляну Української Селянської Спілки, виробленому на 1-му Всеукраїнському Селянському З'їзді, маючи свій організаційний центр у Всеукраїнській Раді Селянських Депутатів у Києві» [476].

Про посилення впливу українських селянських організацій на Чернігівщині свідчать постанови різних регіональних форумів. Так, 8 жовтня 1917 р. відбулися об'єднані збори Городнянського українського з'їзду та «Уездного совета крестьянских депутатов» (саме так офіційно називався цей орган). У президії перебували як російські, так і українські есери. Про настрої делегатів свідчить ухвала постанови про перейменування назви «Уездный совет крестьянских депутатов» в «Повітову раду селянських депутатів», «Волосной совет» у «Волосну раду», а також рішення «пов'язати їх з Всеукраїнською

радою селянських депутатів» [402]. Ухвалено резолюцію: там де немає волосних рад селянських депутатів, організувати селоспілки. У свою чергу, Кролевецький селянський з'їзд, незважаючи на перешкоди російських есерів та соціал-демократів, ухвалив приєднатися до української селоспілки.

Звичайно ж, не завжди постанови губернських, чи повітових з'їздів втілювалися в життя на волосному та сільському рівні, про що свідчить ухвалена ще 12 червня 1917 р. резолюція II Чернігівського губернського селянського з'їзду про входження селян саме в селоспілку. Однак тенденція поширення українського національно-політичного чинника в регіонах чітко простежується.

Вплив селоспілки поширювався й на Волині. Так, 10 жовтня II Волинський губернський селянський з'їзд виніс постанову, що губернська селянська Рада повинна організувати все селянство Волині в організації Української село спілки, «щоб усім гуртом боротись за свої права». У спеціальній резолюції «Про Ради селянських депутатів» зазначено:1). Ради селянських депутатів є революційними органами трудового селянства, «які стоять на сторожі революції і які приймають участь в будівлі нової жизні»; 2). Ради селянських депутатів повинні об'єднати селянство «зверху до низу, для чого потрібно заснувать селянські спілки по селах і ради селянських депутатів по волостях і повітах, які з'єднуються в губерніальній раді»; 3). Завданням Ради селянських депутатів буде: а) контроль над діяльністю місцевої влади, і догляд за тим, щоб ця влада не відступала від завоювань революції; б) щоб представникам від ради селянських депутатів було дано місце в громадських і продовольчих комітетах, а також в радах військових та робітничих депутатів [286, с.832-833].

Отже, агітація представників Центральної Ради за селоспілки та Ради селянських депутатів у багатьох регіонах набула значного поширення. У селянства утворився стійкий стереотип, що саме ці організації відстоюють його класові інтереси, саме з їх діяльністю селяни пов'язували боротьбу «за землю і волю».

Таким чином, після Лютневої революції 1917 р. в умовах трансформації влади, спостерігається тяжіння селян до створення «своїх», тобто станових владних структур. За вільних виборів і відсутності адміністративного тиску, селяни обирали такі органи влади, які представляли передусім їх, а не державні інтереси.

Коли селяни обравши самоврядування відчули нездатність державної влади провадити репресії, здійснювати примус, почали реалізовувати свої інтереси, часто ігноруючи інтереси суспільства та держави і сповзало у вир анархії.

Створюючи нову систему влади на селі Тимчасовий уряд та Центральна Рада зробили ставку на волосні земства. Останні мали стати основною ланкою системи народовладдя на селі, поєднати у собі функції державної влади та самоврядування і отримували значні права. Оскільки попередня діяльність земств асоціювалася у селян з поміщицькою верствою, а отже з «панською владою», вони часто бойкотували вибори, відтак багато самоврядувань обрано не було.

РОЗДІЛ IV
СІЛЬСЬКІ ВЛАДНІ СТРУКТУРИ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СЕЛІ (ЖОВТЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.)

4.1. Формування і функціонування органів влади після виборів до волосних земств в умовах наростання анархії

Коли відійшла царська влада, народні маси сподівались на швидкі зміни і поліпшення соціально-економічного становища. Сприймаючи все на своєму рівні побутової свідомості, народ не розумів причин розрухи. Селяни міркували примітивними дихотоміями: раз раніше було погано, то зараз, після революції, все повинно змінитися на краще. Селянство хотіло бачити і відчути позитивні здобутки революції і «розчарувавшись в цих здобутках, розчаровувалось в самій революції» [437; 431]. Преса відзначала, що за шість післяреволюційних місяців мало що зроблено для народу.

Для селян ситуація соціальної справедливості, при якій вони хотіли б жити, визначалась втіленням давньої мрії «землі та волі». Політико-економічним виміром категорії «щастя» для хліборобів було поєднання двох згаданих складових. Причому земля уособлювала добробут і заможне життя, а воля – вільне господарювання на землі, з сільським самоврядуванням, без поміщиків, чиновників та податків. Селяни сподівалися, що разом з волею отримають і землю. Однак вже через півроку після Лютневої революції спостерігався відчутний розрив між рівнем декларованих Тимчасовим урядом та Центральною Радою демократичних свобод і рівнем життя народу, що був невдоволений відстрочкою термінів аграрної реформи, зростанням безладдя та економічної розрухи в країні.

Отже, з волею ніби було все в порядку, а з землею поки що «не сталось». Вже в середині 1917 р. селяни почали скаржитися, що при царі жилося краще, ніж при Тимчасовому уряді [560, с.74]. При висвітленні становища в Ананіївському повіті на Херсонщині стверджувалося, що «люди втомилися, спантеличилися, в інших селах скучають за царем…» [286, с.658-659]. Відтак

невирішення наболілих соціально-економічних питань, погіршення умов життя широкого загалу формували у населення стереотип неспроможності демократичної влади справитися з ситуацією, дискредитували саму владу та її прибічників. Надалі, з поширенням анархії, цей стереотип тільки міцнів.

Відозви про підтримання порядку в селах наслідків не мали, оскільки тлумачились селянами, як повернення до минулого, тобто до обмеження прав. «Влада», «закон», «виконання розпоряджень» – все це асоціювалось з колишнім репресивним режимом, у той час як революція дала свободу. А свобода бачилась передусім як втілення споконвічного селянського ідеалу волі, не як базової цінності цивілізованого суспільства, основаної на забезпеченні прав і демократичного волевиявлення громадян, а як відсутність контролюючих, стримуючих, соціально-організуючих установ, будь-яких структур державної влади і судових органів (по-народному – начальства), що мали право на легітимне насильство і обмеження сваволі натовпу. Згадані державні структури розглядались, як вигадка панів для утримання в покорі народних мас. Все це мало наслідком безладдя на селі, оскільки констатувалось, що населення не бажає підкорятися адміністративним органам. У повідомленнях з місць констатувалося: «люди й досі в свободі бачуть відсутність права, грубість, зухвальство, знущання над соціальними меншостями та, звичайно, розбій і грабіж» [286, с.658].

На початку жовтня 1917 р. Подільський губернський комісар доповідав Генеральному секретаріатові внутрішніх справ: «Влада губернського та повітового комісарів, як органів уряду, являє собою фікцію; і це поволі втілюється в свідомість народу» [574, с.226]. Відтак через падіння авторитету і сили влади, майже повну відсутність державного суду і права селяни відкинули моральні і юридичні норми цивілізованого соціуму, які часто ними пов’язувались зі старим ладом, і почали керуватись архаїчними поняттями «правди та справедливості», що домінували в ментальності української сільської громади. Втілення згаданих понять трактувалось, як переділ майна заможних верств суспільства, що створювалось працею трудящих, тобто

селянською працею. Вже зазначалося, що у категоріях селянського архаїчного світогляду, де домінував «принцип справедливості», земля не могла перебувати у приватній власності осіб, які на ній не трудяться. І коли, після звільнення селян з кріпацтва і з розвитком капіталізму поміщик став суб'єктом приватної земельної власності, з яким персоніфікувалось виключне право господарювання на землі та отримання прибутку з її дарів, він став основним об'єктом класової ненависті селянства.

У хліборобському світогляді вкладена праця цінувалася вище юридично закріпленого державними (для селян – панськими) законами права приватної власності [1000, с.26; 1096, с.221-222]. До того ж, у народній ментальності поміщики-пани нібито перебували поза нормальним порядком бутя [791, с.208] через те, що володіючи «божою» землею, вони не працювали на ній, не докладали зусиль для створення матеріальних благ, натомість жили заможно і розкішно, експлуатуючи працю трударів. Селянський світогляд завжди мав на увазі, що земля, якою володів поміщик протягом століть, оброблялась «працею та потом» багатьох поколінь хліборобів даного села і акумулювала в собі усю сукупність їх трудових зусиль. Селяни добре розуміли цей матеріальний зв'язок з попередниками і вважали, що в майні поміщика об'єктивувався додатковий продукт, створений їхньою працею та працею їхніх дідів-прадідів. Це сформувало стійке переконання, що поміщицькі багатства по правді і праву повинні належати селянам. На думку селян, панські землі і майно, як нажиті неправедним шляхом, треба забрати і поділити, а самих поміщиків вигнати або навіть вбити. Аграрний «чорний переділ», рівний розподіл поміщицької власності, уособлювали ідеал селянської справедливості.

Ще в першій половині XIX ст. селянське поняття свободи мало своїм реальним змістом передусім свободу від поміщика. Селяни усвідомлювали свою закріпаченість від пана і бажали її позбутися (в залежності від моральності його поведінки стосовно громади села). Селянські уявлення про особисту залежність пов'язані з тим, що вона закінчується зі знищенням даного пана. За конфліктних обставин це призводило до вигнання або вбивства

поміщика, що за своїми наслідками сприймалось як визволення колективу [826, с.205]. Навіть після скасування кріпацтва цей архаїчний акт визволення громади практикувався селянами. У їх розумінні вигнання або фізичне знищення поміщика знімало проблему власника, подальших претензій будь-кого на землю, земля вважалась володінням сільської громади і її можна було ділити між собою. Тому, восени 1917 р., з наростанням радикальних настроїв, розподіл поміщицьких маєтків та землі супроводжувався вбивствами власників чи управляючих. У цей час серед населення ходила чутка, що якщо зараз поміщики не будуть вигнані з маєтків, то вони пройдуть в Установчі Збори і тоді селянам не бачити панської землі [684, с.182; 1077, с.43-45]. Такі чутки давали додатковий імпульс до погромів економій і вигнання з них поміщиків. Погроми та розграбування поміщицьких маєтків, захоплення землі, порубки лісів, насильство та вбивства стали буденною практикою багатьох сільських громад.

У наростанні соціального екстремізму величезну роль відіграли солдати. Особовий склад російської армії був переважно селянським, що відповідало соціальній структурі населення. У воюючій країні, у розвитку революційних подій провідне місце зайняла армія. В українських губерніях, особливо ж прифронтових, селянський та солдатський рухи переплелися і створили вибухонебезпечну суміш майже повної деструкції цивілізованих суспільних відносин.

Осмислення соціально-психологічної трансформації селянина в солдата, «людини землі» в «людину війни», дасть нам ключ до розуміння природи солдатської поведінки в період революційних катаклізмів.

Коли селянин в якості солдата потрапляв на фронт, попервах участь у бойових діях викликала у нього значний психологічний шок. Відбувалась повна переоцінка моральних засад і релігійних цінностей: від християнського принципу «не убий», до воєнного імперативу «убий ворога». Вбивство ставало буденною справою, нівелюючи вищу цінність людського життя. Мародерство і пограбування мирного населення на захоплених у ворога територіях було

самозрозумілим і допустимим. Війна розбещувала солдата, робила його жорстоким. Руйнувались базові світоглядні селянські уявлення про гріх, зникав страх перед Богом і людьми [956, с.183-184].

Після повалення царизму й утворення Тимчасового уряду та його структур на місцях, настрій широкого загалу військовослужбовців, як і переважної більшості населення, був оптимістичним в очікуванні позитивних змін, котрі принесе з собою революція. Чутки про майбутній переділ поміщицьких земель викликали у фронтовиків-селян прагнення пришвидшити встановлення миру, щоб встигнути на розподіл ділянок, спровокували дезертирство.

Відомий наказ №1, виданий Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів, робив справжніми господарями військових частин обрані солдатами комітети, фактично знищивши владу офіцерів, що підірвало дисципліну і дало поштовх розвалу збройних сил. Армія, як основна опора державної влади, розкладаючись, стала засобом її руйнації.

Військові частини захлиснула хвиля демагогічної агітації різних партій. Через неосвіченість, низьку політичну культуру солдати часто не розуміли змісту виголошеної ораторами промови [726, с.92]. Популярністю користувались ті агітатори, які оперували сприйнятними для колишніх селян поняттями «земля», «воля», «кінець війни», тобто говорили те, що хотіли почути солдати. Ті ж оратори, які намагалися з’ясувати складність суспільної ситуації, доказували потребу вирішення всіх соціально-економічних питань законним шляхом, часто піддавались обструкції, як прихильники буржуазії й поміщиків.

За декілька років війни, крові і смерті армія в цілому була просякнута ненавистю до всього оточуючого, і передусім до командного складу. У надзвичайно складній ситуації опинились офіцери, яких солдати вважали прибічниками старого режиму і ототожнювали з буржуазією. В офіцерах солдати бачили єдиних винуватців продовження війни і виміщували на них свою злість. Досить часто військові частини залишались некерованими.

Офіцери фактично були відсторонені від командування і тероризовані солдатами, а військові комітети здебільшого лише виконували волю солдатської маси і не завжди користувались авторитетом. До того ж комітети, які хоч чимось не задовольняли особовий склад підрозділів, переобирались [282, с.333, 345-349, 356, 444, 508, 510]. Все це створювало атмосферу безвладдя, непостійності й невизначеності.

Накази виконувались лише в тому випадку, якщо вони не зачіпали безпосередньо солдатських інтересів. Декларована Тимчасовим урядом та різними партіями демократія розумілась як виконання будь-якої волі більшості і виродилась в охлократію, в домінування озброєної юрби, деструктивні вчинки якої (за селянським звичаєм) скріплювались круговою порукою. Своїх товаришів, які скоїли злочин, солдати здебільшого не видавали для суду або звільняли вже засуджених. Це формувало комплекс безкарності та вседозволеності.

Доповідні записки командування військових частин про настрої солдат дозволяють зробити висновок про значні зміни в їх соціальній психології після Лютневої революції 1917 р. З приходом нової влади більшість солдат-селян пов’язували райдужні надії: закінчення війни, демобілізацію, надання поміщицької землі. А до демобілізації солдати сподівались на покращення свого становища і отримання добротного обмундирування, якіснішого харчування.

Тим часом ситуація погіршилась. В умовах продовольчої кризи солдатський хлібний та цукровий пайок зменшився наполовину. Бувало, що супи варили з «іржавих оселедців і сочевиці» [512, с.155]. Від поганого харчування в частинах поширювалась цинга. Превалювало невдоволення з приводу поганого постачання продовольством, амуніцією і навіть боєприпасами. А коли вояки бачили, що життя заможної частини населення, особливо в поміщицьких маєтках, на тлі загальної розрухи і їх солдатського злиденного існування було досить забезпеченим, це виводило їх з

психологічної рівноваги, провокувало та посилювало соціальну ненависть і агресію.

Солдати вважали, якщо командування і влада не виконує своїх обов'язків, не забезпечує їх всім необхідним для служби, то й вони мають право не виконувати своїх обов'язків і тому відмову від військових занять і виконання наказів досить часто мотивували нестачею обмундирування і харчів. Армійське командування констатувало, що солдати бажають миру за всяку ціну і на будь-яких умовах. Вони «страшенно бояться», що Установчі Збори ухвалять продовжувати війну «до переможного кінця», тому вирішили протестами і невиконанням наказів змусити уряд до негайного підписанням миру. Солдати проводили численні збори, маніфестації, на яких вимагали припинення війни.

Психологічна спрямованість на мир породжувала чутки, у яких бажане видавалось за дійсне. Так, в Особливій армії Південно-Західного фронту уперто поширювались чутки, нібито 1 жовтня 1917 р. усі солдати покинуть позиції. З чутками про скорий відвід частин з фронту неможливо було боротись.

Звичайно ж, чекаючи в найближчому часі миру, ніхто не хотів помирати. Відтак, на передовій відзначалися панічні настрої, солдати розбігалися при появі незначних ворожих формувань. Бувало, озброєні вояки збирались на мітинги і ухвалювали постанови не виступати на позицію. Ці постанови поширювали по іншим підрозділам, що викликало ланцюгову реакцію непокори. Солдат, які все ж мали намір піти в окопи залякували, що однополчани по ним відкриють стрілянину.

Навіть своїм відверто злочинним діям солдати намагались надати позитивно-антивоєнного смислу і витлумачити їх як такі, що призведуть до миру. Крадіжки і грабунки, здійснювані в лейб-гвардії Петроградського полку (Південно-Західний фронт) пояснювались тим, що їх метою було зменшити військові запаси і відповідно викликати необхідність покінчити з війною [282, с.505, 507-511].

Рапорти командування констатували перевтому, занепад духу, психологічну надломленість солдатів, що пояснювалось впливом загальної

розрухи, яка обурювала вояків. У зв'язку з десакралізацією влади, як синоніму порядку і стабільності, розвалом економіки і погіршенням ситуації в суспільстві відзначено нівеляцію патріотичних почуттів, агітацію за поразку Росії, посилення егоїстичних настроїв. Зазначалось, що ніхто не бажає рахуватися з важким становищем країни і думає лише про себе і про мир. Інстинкт самозбереження домінував над почуттям обов'язку.

Відозви командного складу про підтримання порядку в частинах наслідків не мали, оскільки тлумачились солдатами, як повернення до минулого, тобто до обмеження прав. «Офіцери», «дисципліна», «виконання наказів» – все це асоціювалось з ненависним царським режимом, в той час як революція дала свободу. Все це призводило до анархізації війська, оскільки констатувалось, що «в смислі дисципліни ніяких стримуючих начал немає» [282, с.509, 512].

Світогляд і стиль поведінки солдата революційної доби визначали парадоксальне поєднання цінностей та норм світосприйняття сільської общини (громади) та мілітаризованої психології колективної агресивності, набутої під час війни.

Солдатів-фронтовиків фактично нічого не лякало і не стримувало, ані моральні поняття, ані перспективи покарання. Вони не боялись в'язниці, оскільки там можна було хоча б залишитися живим [704, с.95]. Незважаючи на селянське походження більшості солдатів, частина з них на війні декласувалась і, вважаючи, що зброя дає їм перевагу над оточуючими, дивилась на селян зверхньо: в кращому випадку, як на об'єкт агітації і повчань щодо влаштування сільського життя, в гіршому – як на об'єкт грабунку. Саме силу зброї і насильство більшість солдатів вважали основним аргументом у вирішенні суспільних проблем.

Солдатські сподівання на швидке припинення війни, демобілізацію і отримання землі не справдилися. Селянство, яке також мало надію реалізувати свою віковічну мрію і поліпшити матеріальне становище шляхом розподілу поміщицьких угідь, втратило терпіння очікувати відповідних урядових

постанов і заходів. Восени 1917 р., після закінчення основних сільськогосподарських робіт, на селі спостерігається ескалація соціального екстремізму. У районах дислокації військових частин це перетинається і підсилюється з деструктивною поведінкою солдатської маси, що, перебуваючи в стані стресу від війни та розрухи, виміщала свою агресію на мирному населенні, особливо ж на тій його частині, яку вважала буржуазією.

З початку вересня 1917 р. прифронтові губернії охопила хвиля погромів, грабунків, бешкетів. Переходячи від села до села, від повіту до повіту, вони швидко поширювались територією краю.

Досить часто безчинства солдати починали з вживання алкоголю для зняття стресу і приведення себе в «бойовий» стан. Так, 21 вересня 1917 р. в с. Карачієвці Новоушицького повіту Подільської губернії прибули солдати в штаб Кексгольмського полку. Біля 1000 солдатів підійшли до винокуреного заводу, змусили козаків-охоронців покинути пост і, пограбувавши склад, випили спирт. Після цього почались погроми і бешкети, які продовжувались до ночі. Солдати підпалили завод, розкрадали майно службовців, деяких селян і священика, вирізали 100 свиней з поміщицького маєтку. Свою класову ненависть вони зігнали на двох євреях, яких били, примовляючи: «Ти буржуй, ти служиш поміщику» [233, арк. 5-7]. Полк був повністю неконтрольований, оскільки жодних спроб припинити неподобства не було зроблено ні з боку полкового комітету, ні з боку офіцерів. У пограбуванні взяли участь місцеві селяни разом з головою сільського комітету М.Штельмахом. Вони вказували солдатам, де є майно у панському маєтку, і самі також розбирали поміщицькі речі. Участь М.Штельмаха була для селян своєрідною санкцією місцевої революційної влади на подібні акції. Селяни думали приблизно так: ось нарешті є влада, яка відстоює наші, а не панські інтереси і разом з нами, селянами, відновлює порушену соціальну справедливість.

Подільський губернський комісар описав типову картину ходу погромницьких акцій. Спочатку солдати грабують винокурні і розпивають спирт, потім до них приєднуються селяни і надалі «в нестямному стані ведуть

руйнівну роботу» [286, с.856]. Армійське командування розуміло всю загрозу громадському порядку від масового вживання алкогольних напоїв і подальшого вияву агресії, тому намагалось боротись з цим, зливаючи і знищуючи спирт.

Солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва. Причому, виникнувши в одному місці, він швидко розповсюджувався на суміжні території. Так, руйнівний солдатсько-селянський рух з Браїлова Новоушицького повіту невдовзі перекинувся на Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський та Вінницький повіти. Рейд частин 2-го гвардійського корпусу лише Літинщиною супроводжувався розгромом та пограбуванням п’яти маєтків і фільварка. За останній тиждень вересня 1917 р. у повіті зазнали грабунку 20 об’єктів (маєтки, заводи, склади). Починались вони з приходом військових частин, коли окремі групи «п’яних і озвірілих солдат» за масової участі місцевого населення громили та підпалювали поміщицькі економії [235, арк. 1, 3, 6; 236, арк. 2]. Про глибину розкладу російської армії свідчать факти участі у грабунках підрозділів, що надсилались у регіони для наведення порядку, тобто тих формувань, які вважались дисциплінованими та надійними.

Місцеві органи влади намагались протидіяти лавині екстремізму. Так, у селах Літинського повіту створювались виконкоми по боротьбі з анархією. Їм мали допомагати гусарські ескадрони. Однак здебільшого вони не могли чимось завадити великій кількості озброєних солдат.

Описано різні технології та мотиви провокування погромницьких дій. Подільська губернська влада звинувачувала передусім російських солдат, стверджуючи, що вони й починали грабунки, схиляючи до них селян агітацією, нібито «в Росії давно вже всі господарства зруйновані і землю вже поділено» [286, с.856-859]. І лише після цього до солдат приєднувалось місцеве населення. Зазначалось, коли частини відходили і впливу солдат на селян не було, населення починало розуміти хибність своїх дій і зносити пограбоване майно власникам. Робився висновок: якби в губернії дислокувались військові частини, комплектовані з місцевого населення, вони б не проводили руйнівної

для краю діяльності. П.Скоропадський, навпаки, вважав, що грабунки провокували селяни. Часто жінки натравлювали на маєток солдат, ті починали, а потім вже все село грабувало [522, с.85].

Щодо мотивації погромницького руху, то вважалось, що солдати ставили перед собою дві мети. Першою метою був суто кримінальний грабунок хліба, худоби, коштовностей та іншого майна поміщиків, які тут же продавались місцевому населенню за незначну плату. Солдати вважали, що таким чином вони повертають собі ту частину матеріальних благ, якої недоотримали з вини влади, командування, злодіїв-постачальників та буржуазії-поміщиків. Реалізація другої мети, в розумінні солдат, набувала суспільно позитивного значення і акту встановлення соціальної справедливості. Вихідці з селян, вони розуміли хліборобську нужду в землі. Тому солдати планомірно знищували культурні поміщицькі господарства, щоб змусити власників швидше піти і передати землю селянам [286, с.856-859]. Стара селянська практика викурювання поміщиків з маєтків шляхом їх руйнації широко втілювалася в життя. У с.Голеніщев Летичівського повіту солдатами та селянами пограбовано маєток землевласниці М. Маньковської. Причому, розібравши поміщицьке майно до своїх дворів, селяни спалили всі господарські будівлі, що були в економії, за винятком тих, які безпосередньо прилягали до їх садиб. У с.Бугнаї цінне кімнатне начиння панського будинку частково розібране селянами, частково – потрощене. На винокурному заводі було розкрадено спирт, а потім поламано важливі деталі заводських машин. Молодий ліс повністю вирубано [236, арк. 4-4 зв.; 853, с.73-82].

Поряд з погромницькими діями значно поширились порубки лісів, які в багатьох місцях були настільки значними, що це загрожувало суцільним знищенням лісових масивів. При цьому, слід наголосити на морально-етичному вимірі взаємин «поміщик-село». Де пан був суворий, не рахувався з селянськими потребами, там спустошливіше проводились вирубки його лісу, де власник не забороняв користуватися селянам деревиною, там ліс перебував під охороною села. Однак таких сіл було небагато.

Були й такі місцеві органи влади, які намагалися боротися з анархічними проявами на місцях. Так, Старо-Санжарська волосна народна управа Полтавського повіту та волосний комісар стежили, щоб ніяких самочинних дій населення волості не чинило [86, арк.27].

Якщо селяни та їх органи влади й виступали проти погромів та грабунків, то мотивувалося це основаним на звичаєвому праві постулатом «людської справедливості», тобто втіленням гасла «всім порівну». Так, зібрання гласних Кириковських волосних земських зборів на Харківщині своєю постановою висловило обурення тими, хто брав участь у грабунках економій, майно яких оголошено народним добром. Зазначено, що ці люди «не заслуговують звання вільних громадян Вільної України» [61, арк. 292-292 зв.]. Вони повинні повернути майно, інакше постануть перед народним судом. Збори ухвалили, щоб тих селян, які й надалі грабуватимуть, позбавляти права громадянства та виключати з громади, «як шкідливого члена сім'ї». Це підтверджує, що основними осередками соціального буття селянства були сім'я та громада, тому виключення з громади вважалося страшним покаранням і робило людину поза соціумом, тобто ізгоєм. Водночас, селянські обранці вважали, що не санкціоноване громадою, неорганізоване, а отже й незаконне розтягування (грабунок) поміщицького майна, слід легітимізувати справедливим розподілом. Для розподілу майна серед селян вирішено створити комітет з представників найближчих сіл волості. Майно передавати у першу чергу солдатам та бідним. Отже, на відміну від уряду УНР, який під народним добром розумів належність цього добра усьому народу, тобто державі, і мав намір зберегти його в цілості, селяни вважали, що добро народу належить їм, селянам даної округи, людям, які докладали до творення цього добра свою працю. І коли поміщицькі економії було оголошено народним добром, селяни зробили висновок, що це їх добро, а тих, хто його грабує сприймали як грабіжників свого майна.

На з'їзді губернських та повітових комісарів у Києві 16-17 жовтня 1917 р., де обговорювалась тема поширення анархії в Україні, зазначено, що від пограбувань найбільш постраждали прифронтові Волинська і Подільська

губернії. Летичівський повітовий комісар Карначев порівняв просування підрозділів деморалізованої російської армії з татарським наїздом. На їх шляху «знищено все: засіви, худобу, птахів, випущено воду із ставів, зруйновано оселі. Солдати ґвалтували жінок. У тих повітах, де перейшло військо, зостались по селах чорні обгорілі стовпи» [680, с.122]. Тобто солдати себе поводили гірше, ніж на завойованій території. Подекуди це було схоже на тактику випаленої землі.

Командуючий 7-ю армією генерал Ціхович у своєму наказі констатував, що особливо злочинною поведінкою відзначились військові частини 3-ї гвардійської піхотної, гвардійської стрілецької дивізій та 23-ого запасного полку Південно-Західного фронту, які «гірше ворога повелись зі своїм мирним населенням» [286, с.819].

В інших регіонах України також поширювався погромницький рух у якому активна роль належала солдатам та дезертирам. Так, в с.Самгородок Черкаського повіту Київської губернії внаслідок агітації дезертирів, які «не визнають владу», було вчинено погром маєтку. Солдати переконували селян, що у Волинській та Подільській губерніях «давно вже все розгромлено та винесено, а ви до цих пір дивитися…» [247, арк. 3-3 зв.]. У результаті від кам'яного будинку залишилися лише стіни та дах. Двері, вікна вийнято й винесено, печі зруйновано, молотилки зіпсовано, все розібрано і винесено, знято навіть водогінні труби. Саме агітація солдат підштовхувала селян до протиправних дій. 27 жовтня 1917 р. у с.Лопатинку на Київщині прибув солдат-депутат, який переконував селян, що вони мають право рубати ліс, але «тільки юрбою і вони пішли» [246, арк. 8-8 зв.]. У Таращанському повіті у захопленні майна, грабунках та вбивствах брала участь «вся селянська маса».

Оскільки існувало багато самочинних організацій, які претендували на владні функції, а населення часто не орієнтувалося у їх повноваженнях, це використовували кримінальні елементи. Так, у Бердичівському повіті бандити, що видали себе за «якихось комітетчиків», пограбували цукровий завод [247, арк. 7-9].

Антивласницькі, антибуржуазні настрої, психологія всезагального поділу так в'їлися у свідомість населення, що важко було знайти охорону для об'єктів, які проголошувалися загальнонародним надбанням. Бердичівський повітовий комісар просив у вищої влади для Погребищенського цукрового заводу дисциплінованих солдат, які б усвідомлювали, «що охорона заводу не є охороною інтересів буржуїв, а інтересів усього народу» [245, арк. 29].

Київський губернський комісар визначив, що основною причиною погромів є відсутність «твердої влади на місцях, яка б підтримувалася реальною силою» [247, арк. 7].

Погроми набули таких масштабів, що здавалось, далі нікуди. Але зміни влади в Росії та в Україні у жовтні-листопаді 1917 р. ще більше посилили броунівський рух анархії. З регіонів надходили повідомлення про «анархічні виходки безвідповідальних демагогів, що широко використовують ленінські декрети». А зміст Третього Універсалу Центральної Ради «в селах зрозуміли як свободу», тому на місцях – «темна анархія» і «розгромлені економії» [10, арк. 57; 263, с.191]. Тобто, скасування більшовицьким Декретом та Універсалом приватної власності на землю селяни сприйняли як легітимацію їхніх прагнень переділу землі та майна і санкцію на його втілення.

Київський губернський комісар, констатуючи масове захоплення селянами приватновласницької землі та майна, зазначав, що з цим неможливо боротися, оскільки селяни дивляться на свої дії як на цілком законні акти, вважаючи, «що усіляку власність на поміщицьку землю відмінено і все передано народу» [245, арк. 20 зв.].

Показовим є становище в Кам'янець-Подільському повіті на Поділлі, де грабунки набули «нечуваного характеру» і майже всі маєтки великих власників було зруйновано. Як правило, починали солдати, а селяни докінчували. Військові комітети не могли стримувати деморалізовані юрби солдат. Описувалась жахлива картина безглуздих актів вандалізму: «Скрізь без пуття рубають животину, підпалюють коштовні бібліотеки, картини, меблі ламають, військові частини, що стоять в повіті, зруйнують все, за кілька днів поширяться

до міст...». Закінчилось все тим, чого і слід було чекати. У середині грудня 1917 р. констатувалось «останніми днями погроми маєтків дуже зменшились, бо вже немає кого грабувати, але зате перекинулись на селян» [180, арк. 310-314; 177, арк. 100].

Наскільки погромницька діяльність та пограбування, як акт відновлення соціальної справедливості, легітимізувалися у свідомості солдат свідчить факт зборів 43-го Охотського полку, на яких обговорювалось питання про продовження або припинення грабунків. Врешті винесено резолюцію: «Грабунки повинні проводитися» [11, арк. 93]. Ольгопільський повітовий комісар Подільської губернії констатував, що в повіті «в часи анархії знищено 75 фільварків, не знищено – 8» [190, арк. 17 зв.]. Промовистими є спогади селянина В.Рубана про події на Півдні України: «Розбиралось кому що нравилося (бились між собою за німецьке добро [майно німецьких колоністів – Л.В.С.]). «Все наше, бо революція» ,– так кричали селяни та таскали, а більш палили, і хліб, і будинки, даже скотина горіла, бо революція» [517, с.147]. Це був масовий руйнівний рух, який можна схарактеризувати лише у термінах психопатології. Відтак, фіксувалися випадки «психічних розладів, що межували з божевіллям» [247, арк. 9].

У період поширення анархії селянам пояснювали витоки їх неповаги до права тим, що за царя начальство перекручувало смисл законів по своєму, тому «в народі не було пошани до закону, бо всякий гадав, що це ярмо для нього» [431]. Однак після революції, коли сам народ складає для себе закони, то повинен їм коритися. Однак усунути упередження селян до державних законів, як і прищепити їм елементарну повагу до права, не вдалось. Тим більш, що під час революційного безладдя селяни перебували у стані сильної моральної деградації та нівеляції етичних цінностей. У грудні 1917 р., описуючи становище у Могилів-Подільському повіті, газети відзначали, що по селах «діється щось страшне. Просто люди подуріли, б’ють, розбивають, руйнують все, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищаться ліси, паляться будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна

картина стає перед нами і здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душогубів» [456]. Сільські громади закликалось припинити грабунки і стати на охороні народного добра. Однак боротьбу з зазначеними явищами утруднювало те, що ліворадикальні діячі розглядали погромні акції крізь призму класової боротьби, як поширення та поглиблення революції, і навпаки, боротьбу з анархією кваліфікували, як контрреволюцію. Соціалістична преса запевняла, що боротьба проти ненависної «панської влади» не може бути «без широкого та пристрасного руйнування, руйнування спасительного та плодотворного…» [448]. Те, що селянин палить, рубає, розкрадає тощо виправдовувалося тим, що він «зриває таким чином на поміщику свою вікову злобу». Задаючись питанням «Чи потрібно угамувати село?» газета «Голос крестьянина» відповідає, що цього б хотіли контрреволюціонери, але «цього ніколи не допустить ні свідомий селянин, ні соціалісти…, які завжди були проти смертельної розправи з народом» [385].

Радянські історики будь-яку дію або виступ солдат та селян після повалення царизму в 1917 р. кваліфікували як революційні, приписуючи їм політичне забарвлення. Ми вважаємо, що як революційні, можуть трактуватись лише ті виступи та акції, які мали організований характер, політичний провід партії або організації та ставили за мету зміну суспільних відносин і структур існуючого ладу новими революційними відносинами та структурами.

У ході солдатського та селянського рухів не ставилось якихось політичних або суспільно значимих цілей, енергія мас здебільшого спрямовувалась не на революційні перетворення, формування та зміцнення нових владних та соціально-економічних органів, а навпаки, на їх деструкцію, повну руйнацію. Там, де в результаті зазначених рухів відбулись зміни в соціальній структурі та аграрних відносинах на селі (вигнання поміщика, розподіл майна, «чорний переділ»), вони базувались не на модерно-ідеологічній основі певних партій, а на основі архаїчних селянських практик і суспільних цінностей.

Отже, дії солдатів та селян не мали рис організаційно-оформленого політико-ідеологічного руху. В їх наміри не входила свідома зміна суспільних та господарських порядків, а метою було привласнення або знищення чужого майна. Відтак, згадані рухи мали переважно кримінально-анархічний, а не революційно-політичний характер.

Тим часом революційні органи влади на місцях не могли впорядкувати справи, навести порядок і втрачали популярність. Типовою була ситуація у Змієвському повіті Харківської губернії. Зазначалося, що влада у повіті «роздвоєна та розпилена». З одного боку – Ради селянських, робітничих та солдатських депутатів, з іншого – громадські, продовольчі, земельні комітети. Необхідного впливу класові організації на місцях серед селянства не мали, про що свідчили результати виборів у Змієвське повітове земство, до якого з 61 гласних лише 8 пройшло за списками Ради селянських депутатів. Селяни нарікали на свій орган: «Все резолюції та резолюції, а роботи не видно». Місцева преса стверджувала, що у Змієвському повіті «всі чекають земства, чекають від нього порядку та влади» [479].

В атмосфері занепаду адміністративних та судових структур і наростаючої анархії, у місцевостях, де результати виборів у волосні земства були затверджені, розпочалося створення нових органів влади. У селі Пісках Лохвицького повіту на Полтавщині 6 жовтня 1917 р. відбулося перше волосне земське зібрання. З 50 гласних прибуло 40 осіб. Обрали голову, який у своїй промові особливу увагу звернув на вирішення найважливішого для селян аграрного питання. Зібрання ухвалило привітати Центральну Раду і зазначило, що визнає найвищим краєвим органом влади Генеральний секретаріат. Надалі сформувати дієздатну волосну управу завадив селянський стереотип, що управлінська діяльність не є власне працею (оскільки не пов’язана з фізичною працею), тому виконувати її може будь-хто і вона не потребує належної оплати. Відтак, раніш обрахований кошторис подальшого функціонування волосного земства зібрання провалило і, замість платні членам управи у 175 крб. на місяць, затвердило 100 крб. У результаті найбільш авторитетні серед населення

особи відмовилися від виконання посадових обов'язків за таку платню і замість них до управи обрано інших [392].

На першому засіданні Костромського волосного земства Херсонського повіту 13 жовтня обрали голову та 6 членів управи. Після молебню гласних привели до присяги. У доповіді тимчасової організаційної комісії зазначені завдання та коло діяльності волосного земства і обґрунтовано потребу сформувати комісії: адміністративну, продовольчо-економічну, земельну, по благоустрою, статистично-страхову, допомоги бідним та сиротам. Констатовано, що згідно положення Тимчасового Уряду створено земельний відділ. Наголошено, що через важливість цього органу для селянства він перебуває «на особливому становищі», а його голову введено в число членів волосної управи. Надалі встановлено платню службовцям і обраховано волосний кошторис. Однак на наступних волосних земських зборах 15 жовтня 1917 р. було поширено заяву, що населення Костромської волості вважає кошти, виділені на утримання земської управи, завищеними. Це викликало обурення та погрози «відріктися від волосного земства». Обговорення питання про перегляд кошторису викликало бурхливі дебати і розкол серед гласних. 13 голосами проти 11 ухвалено зменшити суми, що виділялися для утримання управи. Водночас голова зібрання зазначив, що часта зміна постанов «підриває довір'я до земських зборів». Врешті вирішили сформувати волосну управу у складі голови, його товариша (заступника), 2 членів та скарбника. Надалі земські збори ухвалили зменшити утримання службовцям волосних земських управ через «нападки населення, що дуже багато видатків» [170, арк. 1, 15-15 зв., 53-54, 61-63 зв., 67-68]. З цієї причини службовці часто покидали робочі місця. Також спостерігалися непоодинокі випадки відмови осіб, яких обирали народні збори, від посад.

Виконання волі селянства і зменшення коштів на утримання селянських управлінських установ призводило до значних проблем у їх роботі. Секретар Костромської волосної земської управи констатував, що за старого режиму у селі функціонувало 2 канцелярії при волосному правлінні і сільському

управлінні. Кожна з цих структур мала по 2 посади, а загалом – 4 особи проводили справи. Після революції волосні та сільські органи було об'єднано і затверджено лише 2 посади службовців. Це призвело до того, що секретарі не встигали виконувати весь обсяг роботи і діловодство було запущено. Секретар пропонував збільшити штат писарів волосної земської управи.

Рівень оплати службовців земств окремих регіонів часто викликав невдоволення широкого загалу. На це вимушена була реагувати Центральна Рада, яка сигналізувала владним структурам Катеринославщини, що, на думку селян, у багатьох волосних земствах було призначено велику платню складу управ [303]. А Київський губернський комісар у циркулярі від 14 листопада звертав увагу повітових земських управ, що деякі волосні земські управи значно збільшили посадові оклади своїм працівникам, що викликало нарікання населення і дало привід до відкритих виступів проти волосного управління і проти волосних земств загалом [146, арк. 88].

Селяни ще за дореволюційних часів виступали за здешевлення адміністративного апарату. Преса констатувала, що повсюдно у волостях спостерігається тенденція здешевити земство, «щоб виділяти кошти, менші ніж раніш». Відтак встановлювалася мала платня, за яку працюють «тільки ідейні». Деякі сходи дуже урізали фінансування, встановивши «смішні оклади». Селяни казали, що земські працівники «чобіт не протирають», вони не розуміли, що це теж робота. Так, у Золотоношському повіті гасло «дешеве земство» фігурувало не на одних волосних зборах. А за мізерну плату ніхто служити не буде – резюмував кореспондент газети [326].

Оскільки рекомендованої центральною владою платні волосним службовцям, яка б забезпечувала хоча б прожитковий мінімум, не існувало, а питання оплати їх праці залишалося прерогативою місцевих самоврядувань, що перебували під значним тиском населення, питання підбору кадрів для якісного виконання службових обов'язків стало значною проблемою. Якщо взяти до уваги ще й поширене серед селянства підозріле ставлення до інтелігенції, то кадрова проблема стала постійним «бичем» селянських самоврядувань.

Слід зазначити, що при виборах голів та членів волосних земських зібрань і управ, інших посадових осіб сільські органи здебільшого дотримувалися демократичних процедур. 22 жовтня 1917 р. відбулося засідання Красно-Луцької волосної Народної Ради. Гласних приведено до присяги і закритим голосуванням обрано головою зборів священика А.Ляхно. Далі обрали голову, 4 членів волосної управи та інші органи. Між членами управи було розподілено обов'язки. Про досить високий рівень соціально-класової та національної свідомості народних обранців свідчать їх подальші рішення. Оскільки сама назва «земство» їм не подобалася, селянські представники не стали чекати офіційного перейменування на державному рівні, відтак збори ухвалили замінити назву «волосне земство» на більш сприйнятні для селян назви – «волосна народна Рада» та «волосна народна управа». Також ухвалено все діловодство вести українською мовою. Складено волосний кошторис. Виборчій комісії доручено зробити ревізію грошових справ попереднього правління і передати новій управі майно й справи волості [87, арк. 5-10].

У багатьох місцевостях скликання волосних земських зібрань та вибори управ розтягнулися в часі. Так, 23-24 листопада 1917 р. на засіданні Ємільчинських волосних земських зборів Волинської губернії таємним голосуванням обрано голову, волосний земський комітет, волосного збирача податків [139, арк.1-1 зв.]. А 29 листопада 1917 р. на засіданні гласних Вендичанського народного зібрання Могилів-Подільського повіту обрало голову та 5 членів Народної Управи.

Новосформовані волосні земства приймали господарства волостей у колишніх правлінь або в комітетів, які функціонували замість волосних правлінь [147, арк. 41]. При цьому часто складався акт про передачу всього волосного майна від правління до новообраної волосної народної управи. Бувало, дана процедура освячувалася авторитетом громади і в документі зазначалося, що все це робиться за згодою волосного сходу, як наприклад в с.Красилів Київської губернії (на підставі закону про волосне земство) [9, арк. 3].

Оскільки сход (народні збори) мав набагато більшу легітимність в селянській свідомості, ніж будь-які інші зібрання, часто боячись незадоволення народу, волосне земське зібрання не брало на себе відповідальність за рішення, а ухвалювало передати питання «на розсуд народних зборів на обговорення» [170, арк. 67-68].

Часті апеляції до сільського сходу свідчать, що цей інститут і надалі продовжував відігравати провідну роль як чинник, легітимізуючий будь-які владні органи і дії. Так, Городнянська повітова земська управа на Чернігівщині рекомендувала голові Мощенського волосного виконавчого комітету скликати волосний сход, який би дав дозвіл на перехід до волосного земства майна та капіталів, призначених для потреб волосного земського управління [131, арк. 1; 852, с.72-83].

Значний поштовх селянському екстремізму, особливо з осені 1917 р., дала більшовицька агітація. В.Ленін розробив концепцію соціалістичної революції і побудови сильної класової держави у формі диктатури пролетаріату. Проблема влади була у більшовизмі центральною. Висунувши гасло «Вся влада Радам!», він стверджував, що через ради повинна втілюватися «безпосередня і пряма демократія» трудящих. Нова влада мала постати з ініціативи самого народу, «який самочинно творить демократію по-своєму, який не дожидається…» коли будуть написані «проекти законів для парламентської буржуазної республіки…» [815, с.158].

Щоб захопити владу потрібно було розхитати державну систему, послабити владні структури, поглибити господарську розруху і суспільну дезорганізацію. Для досягнення цієї мети більшовики використали демократизацію суспільного життя, оскільки було зрозуміло, що в країні з авторитарно-репресивними традиціями демократія швидко перетвориться в охлократію, а відтак в анархію. Ленін заявляв, що поширення анархії було б добре, оскільки «це прискорило би перемогу комунізму над капіталізмом та його владою» [1071, с.23]. Підштовхуючи стихію демократизації, більшовики наголошували, що вона повинна мати не загальносуспільний, а класовий вимір.

Вони декларували підтримку селянського розуміння народовладдя як безпосередньо самими селянами обраних самоврядувань і непідпорядкування їх вищим владним структурам. Класовість селянських органів управління, їх антибюрократична та антиетатистська налаштованість призвели до розриву владної вертикалі, неможливості втілювати державне керівництво на місцях.

Важливим завданням більшовиків було усунення системи державного права, що неминуче призводило до суспільного хаосу. Більшовики агітували, що збереження за Тимчасового уряду царських законів означає зведення в закон інтересів поміщиків та капіталістів і обмеження прав робітників та селян і закликали не підкорятися законам [614, с.660]. Народу нав'язувалася думка, що революція відмінила старі закони і нормою поведінки повинна стати революційна правосвідомість. Відтак, самочинні акції органів селянської влади трактувалися, як поглиблення революції. Широке запровадження самоврядування, часті перевибори посадових осіб, непідкорення нижчих органів влади вищим, кинуло суспільство в стан анархії, і врешті дискредитувало ідею демократії.

В контексті військово-політичної ситуації, що склалася в Україні, потужний імпульс дестабілізації суспільного життя дали по-більшовицьки налаштовані солдати. Завдяки агітації солдатів-більшовиків, що повернулися з фронту, у селянській голові «все перекручувалося» і вони розуміли, «що тепер настало їхнє право, що все, що бачиш, то все твоє, і під впливом таких думок почався розгром панського майна» [342].

Більшовизм, як ідеологія «грабунку та безвладдя», асоціювався з поведінкою солдат частин російської армії, дислокованих в Україні. Представники владних структур УНР, аналізуючи ситуацію, що склалася восени-взимку 1917-1918 років, констатували значний вплив військовослужбовців російської армії на селянські маси. Так, Кам'янець-Подільський повіткомісар доповідав, що, коли у повіті проходив фронт, тут була розташована 7 більшовицька армія «і весь процес переходу від звичайної революційності до більшовизму разом з москалями мусило перенести і

селянство. Настрій армії майже цілком визначав і настрій селянства. Як більшовизм взяв перевагу в армії, почалися розгроми селянами маєтків, в великій більшості ініціаторами яких були москалі. В селах захопили владу крикуни, які остаточно одняли у селянина бодай яке розуміння можливого» [188, арк. 92-93; 17, арк. 16]. Під час перебування більшовиків більша частина населення повіту не хотіла обирати ні волосних, ні повітових народних Рад, бо розуміли, що це несе з собою якусь законність, «обмеження безмежним пориванням». Восени 1917 р. – на початку 1918 р. селянство сприймало більшовицьку владу як таку, що дає йому жити самостійним, локальним життям, без державно-адміністративного тиску. Звичайно ж, це подобалося селянству, яке переважно мало антиетатистську ментальність [679, с.225-226] і визначило його подальше ставлення до української влади.

Деструкція влади породила адміністративне безладдя, руйнування усієї державної та суспільної будови. Країна, яка раніш стояла на засадах великої бюрократично-репресивної машини, відчула вакуум влади. За таких обставин більшовикам, які підігрували напівархаїчним настроям селянства, легко було взяти владу восени 1917 р. Насильства, захоплення землі, пограбування економій – все це пов’язувалося з більшовизмом, як політичним рухом [188. Арк. 105-105 зв.].

Закликаючи до захоплень та самосудів, більшовики називали це революційною творчістю мас, встановленням революційного порядку. Вони своєю практикою легітимізували грабунок, як примусове вилучення майна, створеного поколіннями трудящих. Селяни в цьому бачили торжество соціальної справедливості. Оскільки утворився стереотип, що більшовики втілюють соціальну справедливість експропріюючи експропріаторів бувало, що кримінальні елементи при пограбуваннях «працювали» під виглядом більшовиків також вживаючи класову риторику [247, арк. 35; 856, с.84-92].

Прихід до влади більшовиків в Росії дав новий імпульс політичній боротьбі на теренах України.

Після захоплення більшовиками влади у Петрограді на ІІІ Київському губернському українському з'їзді, що проходив 28-30 жовтня 1917 р. дискутувалося питання ставлення до влади більшовиків і до їх гасла «Вся влада Радам». Делегат В.Ступніцький зазначив, що влада більшовиків «буде властью робітників, салдат і селян. З'їзд повинен заявити, що власть повинна бути народною отже в руках рад салдацьких, робітничих і селянських депутатів, а Центральна Рада повинна йти в згоді з совітами». Натомість делегат Л.Ган виступив проти «власти совітів на Україні, бо в цих совітах представлені по більшости представники салдат, уродженців московських губерній, а в Центральній Раді справедливо представлене українське військо, робітники і селянство і ті самі совіти мають представництво» [39, арк. 23 зв.-28]. Врешті з'їзд ухвалив резолюцію, щоб Центральна Рада взяла усю владу в Україні до своїх рук і оголосила Україну демократичною республікою.

П'ятий Конотопський повітовий селянський з'їзд на захоплення влади у Петрограді більшовиками відреагував резолюцією: домагатися створення Тимчасового уряду із соціалістів, відповідального перед трудовою демократією «в лиці Рад солдатських., робітничих і селянських депутатів». Також зазначалося, щоб селянські спілки стали на сторожі революції і не допускали контрреволюційних виступів з боку сільської буржуазії. В Україні верховну законодавчу владу негайно повинен взяти в руки Український Тимчасовий уряд – Генеральний секретаріат [290]. Такі резолюції свідчать про те, що в свідомості селянства повністю укорінилася думка, що в центрі владних відносин повинні бути класові організації – Ради робітничих солдатських та селянських депутатів, які мають контролювати усі органи влади зверху до низу.

Таку точку зору формували та підтримували провідні українські партії. Друкований орган УСДРП – однієї з двох найпопулярніших українських партій – «Робітнича газета» у своїй редакційній статті зазначала, що треба зробити рішучі кроки в напрямку задоволення найпекучіших потреб широких народних мас – селянства і робітництва. Умовою дійсного задоволення народних потреб є «покликання самих мас до якнайбільшої самодіяльності; для цього розширення

сфери компетенції і піднесення авторитету місцевих органів самоврядування, обраних на основі вселюдного, безпосереднього, рівного, таємного і пропорційного виборчого права. В зв'язку з останнім – організація влади на місцях в тісному контакті з місцевими Радами Робітничих, Салдатських та Селянських депутатів» [397].

Центральна Рада зробила крок до осягнення усієї повноти влади у межах більшості етнографічних українських територій, що входили до складу Росії. Виконуючи волю трудового народу, висловлену у численних резолюціях селянських, національних та загальнотериторіальних губернських та повітових з'їздів різних політичних та громадських організацій, 31 жовтня 1917 р. видала постанову про поширення влади Генерального Секретаріату на всю територію України, «обмежену інструкцією Російського уряду від 4 серпня 1917 р.» [32, арк. 33].

Для пояснення широкому загалу, чия влада в Україні є домінуючою – центрального Петроградського уряду, чи українського краєвого – 1 листопада 1917 р. вийшла відозва від ЦК Всеукраїнської селянської спілки до всього трудящого селянства України, де оголошувалося, що вся влада в Україні перебуває в руках Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Селян закликано єднатися навколо Центральної Ради та виконувати її накази, що дасть можливість здобути «давно сподівану Землю і Волю» [290].

З виданням Третього Універсалу Центральної Ради та проголошенням Української Народної Республіки розпочався етап національно-державного будівництва. У відповідності з світоглядними та політичними переконаннями діячів Центральної Ради це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав трудовий народ [598, с.204-205]. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М.Ковалевський, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [511, с.423]. П.Христюк зазначав, що Центральна Рада свідомо ставила собі за мету «збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала в руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб

були забезпечені як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас» [1086, с.57].

Оскільки українство було репрезентовано передусім селянством, яке домінувало в тогочасній структурі населення, поняття «український народ» фактично ототожнювалося з поняттям «українське селянство» і, відповідно, Українська Народна Республіка, свідомо чи підсвідомо, сприймалася як українська селянська республіка. Про вищевказане свідчить досить часте вживання при означенні ідеології та політичної практики УНР словосполучення «трудовий народ», оскільки селянин і праця сприймались фактично як невіддільні та однопорядкові речі. Під поняття «трудовий народ» підпадало також робітництво, однак у відсотковому відношенні його було набагато менше і воно було представлене здебільшого росіянами або зрусифікованими українцями і не підпадало під поняття «український» в етнічному, а не територіальному значенні [977, с.5].

Третій Універсал задекларував політичні та соціально-економічні засади подальшого державного будівництва: соціалізацію землі, встановлення державного контролю за виробництвом, різноманітні суспільні свободи. В контексті занепаду тогочасної судової системи, цікавою є заява: «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу» і запевнення, що будуть здійснюватися «всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу» [1008, с.75]. Якщо взяти до уваги, що широкий загал селянства був схильний відкинути державне судівництво і судитися за звичаєвим правом, вплив якого на селі був значним, то чи не мала на увазі Центральна Рада запровадження у судівництво певних елементів звичаєвого права?

Новопостала українська державність мала будуватися на демократичних засадах. Центральна Рада зазначила, що урядування українськими землями відбуватиметься на «підставі децентралізації і самоуправи». Тому українським землям, повітам, волостям і громадам мало забезпечуватися право автономії і самоврядування. Також декларовано, що виконавча влада в УНР може

походити «тільки з народного вибору – з виборів громад, волостей земель і всього народу, дістаючи від вибраних ними органів свою повновласть і перед ними відповідаючи» [32, арк. 111, 175]. У Третьому Універсалі Центральна Рада задекларувала, що вживе всіх заходів «до закріплення та поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях» [271, с.67-68].

Центральна Рада залишила незмінною модель влади, розробленої Тимчасовим урядом, за якою на місцях створювалися демократичні самоврядування у формі земств, в тому числі й волосних. З огляду на те, що слово «земство» викликало у селян асоціацію з вищими, «непрацюючими» верствами, тобто такими, що не входили в поняття «народ», 19 грудня 1917 р. вийшов закон УНР про перейменування земських інституцій, які отримали назви губернських повітових, волосних народних Рад та Управ [32, арк. 103]. Але й надалі у регіонах місцеві самоврядування називали як земськими, так і Народними Управами.

З початком своєї роботи волосні земські самоврядування досить часто демонстрували політичну підтримку українським органам влади. Так, 10 листопада 1917 р. відбулося перше засідання Яришевських волосних земських зборів Могилів-Подільського повіту Подільської губернії, на яких зачитано Третій Універсал Центральної Ради, після чого, за селянським звичаєм, відслужили молебень. Народні збори одноголосно закритим голосуванням обрали голову та 3 членів волосної управи. Надалі до Києва надіслано телеграму про повне довір’я Центральній Раді та підтримку в «боротьбі з ворогами України» [126, арк. 7-8, 13]. На засіданні Красно-Луцької волосної народної ради 19 листопада 1917 р. гласні стоячи вислухали Третій Універсал Центральної Ради. Тут же зачитано Декрет про Землю [87, арк. 15].

На зборах Полтавського волосного земства 3 грудня 1917 р. оголошено Третій Універсал, який присутні вислухали стоячи і зустріли криками «Слава Україні!». Значною більшістю голосів доручили вітати Центральну Раду та Генеральний Секретаріат. Згідно з постановою наради голів сільських комітетів

збори ухвалили заснувати 21 селищне управління. У такій кількості, «як до цього існували громадські комітети» [3, арк. 17-18 зв.]. Також затверджено вироблену Волосною Управою для селищних управлінь тимчасову інструкцію та виділено кошти на їх утримання. Заслухавши звіт колишнього волосного громадського комітету обрали волосного комісара.

Оскільки в регіонах, а особливо в південних губерніях, населення так і не зрозуміло розпорядження яких органів влади треба виконувати – загальноросійських чи українських, серед волосних та сільських самоврядувань України поширювався циркуляр Генерального Секретаріату УНР, де зазначено, що Універсалом від 7 листопада 1917 р. проголошено створення УНР в межах території, підпорядкованої Центральній Раді України, і повинні виконуватися лише її розпорядження. Незважаючи на це, в багатьох управах ще висіли розпорядження Російського уряду [164, арк. 6].

Індиферентність масового виборця, передусім селянства, щодо обрання вищих представницьких демократичних органів ілюструють вибори до Всеросійських Установчих зборів, які мали відбутися 12 листопада 1917 р. Через певні ускладнення на місцях у деяких регіонах України вони були перенесенні на більш пізній термін. У Волинській губернії голосування почалося 19 листопада, у Київській та Чернігівській губерніях – 26 листопада, у Подільській – після 26 листопада 1917 р. В Україні у виборах до Всеросійських Установчих зборів взяло участь близько 55 % населення. З них 64 % проголосували за партії та організації, які репрезентували український національно-визвольний рух, мали більшість у Центральній Раді і відстоювали інтереси селянства (передусім УПСР з Селоспілкою). Саме аграрні регіони України віддали свої голоси за українських есерів та Селянську спілку в блоці з українськими соціал-демократами. На Київщині вони отримали 80 % голосів, на Полтавщині – 82 %, на Поділлі – 88 %. Як видно, у подільському селі зі значною перевагою переміг зазначений блок українських партій за списком № 1, в який крім місцевих громадсько-політичних діячів входив і С.Петлюра [841, с.17.]. Якщо стати на точку зору, що результати виборів до Всеросійських

Установчих зборів відбивали розклад і співвідношення політичних сил, то найбільшим впливом в Україні у той час користувалися українські партії, особливо есери. Але, якщо взяти до уваги значний відсоток населення, яке проігнорувало вибори, даний висновок буде не таким однозначним.

За законом, до компетенції волосних земств входили фактично всі справи волості, і на волосних зібраннях утворювалися комісії по всіх напрямках діяльності самоврядувань. Однак найчастіше в тому чи іншому ракурсі піднімалися продовольче та аграрне питання. У середині грудня 1917 р., у зв'язку з важким продовольчим становищем, Костромське волосне самоврядування на Херсонщині розглядало питання забезпечення населення продовольством і продажу харчів за твердими цінами [170, арк. 25-26, 28, 47 зв.].

Селяни були впевнені, що не законом (який є видумка панів), а саме справедливістю повинна керуватися народна влада у своїй політиці. Бувало, що волосні органи влади бажали встановити справедливість так, як її розуміли селяни. Наприклад, гласні Стратілатовського волосного земства Харківської губернії 17 грудня 1917 р. ухвалили на своїх зборах незаконне рішення надати право продовольчій управі реквізувати товари першої необхідності і, встановивши на них тверду ціну, реалізувати в кооперативі [19, арк. 16 зв.-17 зв.].

Ново-Воронцовське волосне земство Херсонського повіту просило Центральну Раду, щоб вона, прислухавшись до постанови волосних земських гласних від 28 грудня 1917 р., вжила заходів до заборони фабрикам продавати мануфактуру приватним особам, а лише кооперативам та земствам, а також встановити тверді ціни на товари [162. Арк. 2].

Щодо найнижчої структурної ланки влади – сільського управління – спеціального закону видано не було. Через це місцеві земські збори самі заходилися ухвалювати постанови про владні органи на селі, які, на їх думку, мали відповідати місцевим умовам.

Так, 3 листопада 1917 р. на повітових земських зборах у м.Кролевці на Чернігівщині ухвалено інструкцію щодо організації сільського управління у Кролевецькому повіті, у якій зазначено, що сільське управління вводиться в усіх селах та містечках повіту. Зазначений досить детальний документ носив загальнодемократичний характер і мав на меті усунути станові перегородки стверджуючи, що окремі громади населеного пункту не повинні дробитися на окремі самоврядування і там, де раніше були такі, повинні злитися «в одну одиницю без різниці станів». Причому в склад самоврядування сільської одиниці входять всі без виключення мешканці, а також землі, які перебувають в межах даної одиниці. Самоврядування сільської одиниці, що складається з декількох сільських поселень, можуть об'єднуватися, а також роз'єднуватися на окремі самоврядування за рішенням населення.

Інструкція наголошувала, що право брати участь у рішеннях сільських зборів (сходу) мають всі особи, які брали участь у виборах до волосного земства, тобто не лише селяни-общинники, а всі, хто проживає в даній місцевості. Збори вважаються такими, що відбулися, якщо в них взяло участь 1/6 всіх осіб, які мають право голосу. Однак після того, як земські повітові збори, аргументуючи тим, що важко зібрати народ, ухвалили норму представництва на сільському зібранні 1/10 замість 1/6 від загальної кількості тих, хто мав право брати участь, лунали голоси, що, коли селян збереться мало, рішення сходу «будуть не авторитетні», тобто незаконні в свідомості селян, і їх не будуть виконувати. Усі питання на зборах вирішуються простою більшістю голосів присутніх. Щоб боротися з бойкотом селянами зборів, на яких розглядаються «невигідні» їм питання і розпорядження влади, в інструкції зазначено норму: «якщо після першого скликання сільських зборів не з'являється відповідна кількість мешканців, то після другого скликання збори правочинні у будь-якому складі». Сільські збори обирають голову та заступника терміном на 1 рік. Надалі вони скликаються сільським головою, головою зборів, волосною та повітовою земськими управами або 1/50 частиною населення, що має право голосу. Постанови сільських зборів виконуються

сільським управлінням після двотижневого терміну з часу повідомлення про це повітового комісара. У нагальних справах проводяться в життя самим сільським управлінням. Постанови сільських зборів підписуються усіма їх учасниками (однак надалі ухвалили редакцію «за їх бажанням»).

На сільські самоврядування покладаються обов'язки по задоволенню господарських та адміністративних потреб сільського населення у межах існуючих законів та виконання законних доручень органів місцевого самоврядування. Виконавчим органом сільського управління є сільська управа, яка складається з одного або декількох осіб, на розсуд сільських зборів. Ці особи обираються на термін до 1 січня 1919 р. Розмір оплати їх праці визначають сільські збори. Щоб хоч якось унеможливити погрози та тиск на виборців, вибори сільських посадових осіб мали проводитися закритим балотуванням. Сільські посадовці вважаються обраними, коли за них проголосувало більше половини присутніх. У розпорядженні сільської управи перебувають «сільські десятники» (Л.В.С. – своєрідна сільська міліція). Їх утримання визначається сільськими зборами за дорученням повітової міліції. Видатки населеного пункту здійснюються на кошти населеного пункту, що входить в склад сільського управління. Члени сільського управління головою волосної земської управи приводяться до присяги. З запровадженням сільських управ скасовуються сільські комітети та сільські старости і всі справи та капітали передаються за описом сільській управі [122, арк. 30-31, 33].

Через відсутність у повітових органів рішень щодо функціонування сільської влади за їх формулювання бралися самі волосні самоврядування. Так, Полтавські позачергові волосні земські збори 3 грудня 1917 р. ухвалили Тимчасову інструкцію для селищних управлінь по Полтавському волосному земству, у якій зазначалося: 1) Вони організовуються на підставі ст.80 положення про волосні земські управління волосними земськими зборами таємним голосуванням, як органи для виконання адміністративних функцій на місцях і підконтрольні Волосній Управі; 2) голова і члени управлінь обираються зборами таємним голосуванням терміном на 1 рік. Зазначені

управління мали виконувати як державні так і громадські функції: охороняти порядок, допомагати збирачу податків, виступати як своєрідна «примирительна камера» у випадку конфліктів селян з землевласниками [3, арк. 19].

Свою стурбованість справою формування нової влади на селі висловило 28 грудня 1917 р. надзвичайне земське зібрання Красно-Луцької волості Гадячського повіту Полтавської губернії. На ньому констатовано, що з скасуванням волосних правлінь також скасовуються і сільські управління. Обов'язки волосних правлінь покладаються на волосні управи, а обов'язки сільських управлінь до цих пір виконувалися сільським старостою та писарем. З 1 січня 1918 р. останні продовжувати службу не будуть, оскільки на їх утримання не асигновано коштів. Однак хтось повинен виконувати доручення вищої для села структури – волосної земської управи. Волосна земська управа вважає, що до видання відповідного закону, необхідно справи сільських управлінь з 1 січня 1918 р. передати існуючим сільським комітетам (спілкам) і покласти обов'язки сільського старости на голову комітету, а писаря – на секретаря. Питання про кошти на їх утримання мають обговорити сходи в кожному селі.

30 грудня 1917 р. заслухано доповідь Красно-Луцької волосної народної управи про необхідність з 1 січня 1918 р. обов'язки сільських управлінь покласти на сільські комітети. Після дебатів ухвалено постанову про передачу на обговорення сільського сходу питання: чи залишати сільські управління в особі сільських старост і писарів, чи замінити їх сільськими комітетами [87, арк. 22-22 зв., 33].

Отже, нова волосна селянська влада не взяла на себе сміливість відмінити традиційні для села управлінські структури. Це свідчить про те, що в багатьох селах виникла колізія між старими традиційними та звичними для селян органами влади, якими були староста та писар, та новими органами – сільськими комітетами, котрі, як можна зрозуміти з тексту постанови волосних зборів, були класовими селянськими організаціями – селоспілками тобто Радами селянських депутатів. Слід зазначити, що і стара, і нова форми влади

мали своїх прихильників на селі. Відтак, регіональні адміністративні органи, відштовхуючись від місцевих настроїв, намагалися проводити гнучку лінію щодо формування сільських самоврядувань. Наприклад, Полтавський повітовий комісар сповістив волосні земські управи, що сільські сходи і сільські посадові особи не скасовані. Тому сільські справи мають вирішуватися на попередніх умовах, за виключенням тих питань, що змінені революційними законами [85, арк. 40]. Цим сільським громадам давалося зрозуміти, що можна, згідно традиції, обирати сходом старосту та сільських посадовців.

У інших регіонах владу у селі втілювали комітети. 27 грудня 1917 р. мешканці с.Солоновки Городнянського повіту Чернігівської губернії, на сході, який називали «нашою селянською Радою», ухвалили обрати новий сільський комітет «для встановлення селянського порядку, обговорення селянських справ та захисту від придушення сильними безсильних за відсутності влади» [130, арк. 1]. Відтак, обрали комітет та його голову. Водночас Ємільчинське волосне земство на Волині, обговоривши питання про функціонування сільської влади ухвалило, що сільські комітети повинні надати свідчення про старост, які незадовільно виконують свої обов'язки, а на їх місце за вказівками комітетів будуть призначатися особи, що користуються довір'ям народу [150, арк. 207]. Тут, як бачимо, сільська влада мала формуватися не шляхом виборів, а шляхом призначень.

У багатьох місцевостях через бойкот селянства волосні самоврядування обрані не були, а деякі з обраних так і не розпочали діяльність. З огляду на це, Липовецький повітовий комісар Київської губернії просив сільські органи влади повідомити, які волосні управління функціонують на старих, а які на нових засадах [574, с.227-228].

За «Тимчасовим положенням про губернських та повітових комісарів», ухваленим Тимчасовим урядом 19 вересня 1917 р., контролювати діяльність різноманітних сільських комітетів повинні губернські та повітові комісари. Після виборів у сільські земства комісарам запропоновано вжити заходів до припинення діяльності комітетів, які «зачіпають компетенцію волосного

земства». Але ця справа виявилася не простою, оскільки ще в жовтні 1917 р. Подільський губернський комісар доповідав Генеральному секретаріатові внутрішніх справ: «Влада губернського та повітового комісарів, як органів уряду являє собою фікцію; і це поволі втілюється в свідомість народу» [7, арк. 116, 119].

Тому на місцях поряд з новоутвореними волосними земствами продовжували існувати волосні правління, різноманітні комітети, селоспілки, Ради та ін. Часто селяни на сходах або на зборах скасовували одні владні структури і формували інші. Однотипних органів влади не було. З огляду на це Київський губернський комісар звернувся до адміністративних структур краю подати відомості про всі урядові і громадські інституції, які існують на місцях. Так, у Красилівській волості Таращанського повіту існували такі урядові установи: волосна народна управа, волосний суд, волосна продовольча управа, волосний земельний комітет, Красилівська сільська рада і сільські земельні комітети. З громадських організацій функціонували Селоспілки. Кредитно-ощадні товариства та товариства споживачів були у всіх селах [170, арк. 20-21].

Як і раніше, великою бідою для діяльності селянських самоврядувань залишалися часті переобрання керівництва волосних управ та гласних волосних зборів, що дезорганізувало їх роботу. Селянство, яке на сходах звикло до «демократії прямої дії», а з настанням «свободи» та послабленням влади – втілення своєї волі через рішення сходу, що і вважало справжнім народовладдям, постійно психологічно пресингувало своїх обранців.

Не розуміючи системи соціально-економічних детермінацій, селяни вважали, що вирішення того, чи іншого питання залежить від волі певного посадовця і вимагало реалізації нагальних і важливих для себе ухвал та проблем. Новообрані управлінці не витримували тиску і подавали у відставку. Інколи це доходило до абсурду, коли за короткий термін змінювалося декілька керівників. Наприклад, голова Костромської волосної народної управи Херсонського повіту, обраний земськими зборами 13 жовтня 1917 р. вже 23 жовтня відмовився від виконання обов’язків і доводилося обирати іншого.

Новий голова Р.Бєляєв, констатуючи цілковиту непідготовленість складу управи та гласних земства до нової громадської діяльності, вніс пропозицію заснувати при волосній управі бібліотеку «по веденню земського господарства» і виділити на це кошти, однак зібрання проігнорувало цю пропозицію. 28 жовтня Р.Бєляєв також відмовився від посади. Новообраний В.Капуста запропонував штрафувати гласних, які не відвідують засідань, зриваючи роботу самоврядування. Всі ці переобрання звичайно ж не надавали авторитету демократичним адміністративним структурам, створювали враження тимчасовості влади [122. Арк. 88-88 зв].

Кризові явища та негаразди, які поширювалися на селі, викликали агресивну реакцію селянства проти місцевих владних структур. У свою чергу, це провокувало численні відставки. Так, 30 грудня 1917 р. через часті нападки на них з боку населення, частина гласних Понорницинського волосного земського зібрання Кролевецького повіту на Чернігівщині склали з себе повноваження. А у січні 1918 р. голова цієї ж земської управи написав заяву про звільнення від виконання обов'язків, оскільки у ситуації, що склалася, їх виконувати стало неможливо. Він констатував, що продовольча криза викликає велике незадоволення населення волосними органами влади. Інші справи у волості також не найкращі. Відповідно у селян «навіть злість до членів управи», які часто піддаються нападкам і образам, а самого голову управи селяни хотіли побити [122, арк. 15].

Селяни особливо не переймалися законністю своїх виборчих процедур з точки зору державної юрисдикції. Вони бачили народовладдя як втілення волі народу через рішення сходу, а не через органи сформовані на основі загальних виборів населення волості, як проголошував державний закон. Легітимність сходу, який висловлював волю народу для них була безсумнівна. Хлібороби вважали, що свого обранця вони можуть відкликати коли захочуть, якщо він не виправдав їхніх сподівань. Тому 10 січня 1918 р. мешканці с. Миколаєва Гадяцького повіту Полтавської губернії ухвалили звільнити свого гласного до волосного земства, хоч це було незаконно [87, арк. 15, 21].

На місцях продовжувалися масові перевибори селянських установ: волосних земських управ, продовольчих, земельних комітетів, усунення старост та заміна їх сільськими комісарами тощо. 8 січня 1918 р. відбулися збори с. Дубровинець Липовецького повіту на Київщині, на яких обрано сільське управління і як зазначалося «контролерів над ним». Також обрали суддів. Після обговорення, що робити з майном економії, вирішили, що живий та мертвий реманент треба передати у відання земельного комітету, а худобу та коней селянам не роздавати, поки не повернуться з фронту вояки [144, арк16-17].

13 січня 1918 р. Бориспільські волосні земські збори Лубенського повіту «через явне невдоволення населення ухвалили провести нові вибори волосних гласних» і звернулися з проханням до Полтавського губернського комісара дати дозвіл на перевибори. Це аргументувалося тим, «що воля населення повинна бути втілена» [209, арк. 106-108].

Через тиск селянства на місцях ставилися питання переобрання усього складу волосних самоврядувань. 30 січня 1918 р. на засіданні Красно-Луцької волосної народної ради голова зібрання оголосив, що по деяким селам населення висловлює недовір'я волосним гласним та управі. Це питання слід обговорити на сходах сіл всієї волості і на 2 лютого 1918 р. призначити волосний сход для переобрання гласних. Звичайно ж це було не незаконно, так як волосні самоврядування обиралися не на сходах (тим більш волосний сход був нелегітимним органом), а загальним прямим і таємним голосуванням мешканців волості [87, арк. 30].

Крім того, до вакханалії переобрань складу місцевих самоврядувань призводили й бурхливі революційні події, які викликали міграції населення. Так, 30 грудня 1917 р. громадяни с. Голяківки Христинівської волості Уманського повіту вимушені були переобрати місцеву Раду, оскільки попередні обранці виїхали з села [106, арк. 2].

Регіональні владні органи вживали заходів, щоб унормувати становище, бувало, всупереч закону, враховуючи селянське бачення проблеми формування місцевої влади. Так, Маріупольський повітовий комісар 5 лютого 1918 р.

розіслав у волості циркуляр у якому зазначив, що питання перевиборів обговорив з повітовою радою селянських депутатів. У результаті консультацій вироблено інструкцію щодо перевиборів місцевих органів влади у якій зазначено: 1) для переобрання селянського владного органу необхідна постанова сходу з вказаною причиною переобрання; 2) для перевиборів волосних громадських організацій необхідні постанови усіх сільських сходів волості; 3) перевибори повинні відбуватися всім населенням, що має право голосу, якщо більшість не брала участь у голосуванні, вони визнаються незаконними. Документ наголошував, що необхідно дотримуватися вказаних положень, оскільки надалі розпочнеться робота по впровадженню земельної реформи, тому необхідно, «щоб земства, земельні комітети були підтримані довірою всього населення» [136, арк. 3]. Таким чином, селяни домоглися свого, сільські сходи залишалися «наріжним каменем» місцевого владоутворення.

На місцях між волосними земствами, як органами представницької демократії, діяльність яких базована на державних законах і які, синтезуючи в собі функції державного та громадського представництва, повинні були слугувати з'єднуючою ланкою владного ланцюга «центр-периферія» та народними зборами (сходами), як органами прямої демократії, орієнтованими передусім на відстоювання локальних, місцевих інтересів, почали виникати колізії, відчувалася постійна напруга. Слід зазначити, що за законом, з постанням волосних земських зборів волосні сходи мали припинити своє існування. Але селянство, що століттями звикло до цієї структури, не бажало відмовлятися від неї, і надалі волосний сход продовжував діяти у багатьох регіонах під назвою «народні збори». Так, учасники народних зборів с.Костромки Херсонського повіту 21 грудня 1917 р. висловили недовір'я 8-ми волосним гласним, яких більшістю голосів замінили на інших. Волосні земські збори 23 грудня обговорили питання переобрання народними зборами (сходом) 8-ми гласних, і визнали це рішення таким, що суперечить «основним вимогам про представництво будь-якого республіканського ладу». Однак, констатувавши незаконність ухвали народних зборів, волосне земство не

денонсувало її, а з свого боку прийняло також незаконне, але з точки зору селянської логіки, правильне рішення. Оскільки діяльність волосного земства викликала протест у частини населення волості, треба «дати можливість обраним з середовища «протестантів» особам взяти участь у роботі земства замість вибувших з волосної земської управи» [170, арк. 48 зв., 52-54].

Але надалі протистояння у Костромській волості між волосним земством та народними зборами продовжувалося. Так, 2 січня 1918 р. волосне земське зібрання ухвалило резолюцію з приводу незаконності втручання народних зборів у справи, що належать компетенції волосного земства, а саме обрання членів управи, складання кошторису. Зазначено, що рішення народних зборів суперечать одне одному, що призводить до дезорганізації і безпорядку. Констатовано, що населення втомилося від плутанини і вимагає «відновлення порядку і сильної влади». Це загрожує поверненням старого режиму, прибічники якого ведуть агітацію на місцях. Волосне земство закликало населення довіряти своєму органу влади, а незадоволення висловлювати через петиції та скарги. Наступного дня на народних зборах с. Костромки населенню оголошено рішення волосного земського зібрання. Більшість зборів проголосувала залишити у волосній земській управі осіб, раніш обраних саме народними зборами декларуючи цим вищість своїх постанов перед постановами волосного земства. Такі рішення народних зборів (волосного сходу), який згідно закону повинен був припинити діяльність, спровокували відставку двох гласних волосної управи. Зазначено, що основна причина відставки – часті зібрання народу та втручання у справи волосного земства: призначення в управу своїх членів, висловлення недовіри посадовим особам, затвердження кошторису, загалом – протидія роботі волосної управи [169, арк. 1, 3, 5-5 зв.].

Таким чином, на селі спостерігалася боротьба двох способів демократичної організації адміністративно-господарського життя. Перший – базувався на засадах традиційної селянської цивілізації у вигляді сходу та звичаєвого права, другий – ліберально-модерної цивілізації, репрезентований

загальнодемократичними владними структурами та державним правом. Іманентний селянській натурі традиційно-демократичний спосіб буття здебільшого брав гору, відтак демократія перетворювалася в охлократію

У регіонах торжествувала пряма селянська демократія, обиралися усі посади, які тільки були в селі, обговорювалися будь-які, навіть найменші питання. Королівська сільська громада Таращанського повіту на Київщині вирішила переобрати сільського голову загальним і таємним голосуванням з 9-ти кандидатур. А потім обрала земельний комітет. Сільські збори обговорили навіть питання поставок сала. Селяни с. Бесідки Таращанського повіту Київської губернії обрали на сході земельний та церковний комітети, керівництво «Просвіти» [5, арк. 1, 14-15, 21].У селі Тарасівка Пеньківської волості на Поділлі 12 січня 1918 р. сход обрав гласних у волосну та продовольчу управи [158, арк. 110].

В умовах анархії та безвладдя особливо важливою ставала роль правоохоронних структур. Виборність міліціонерів, запроваджена у революційні часи, себе не виправдовувала, а інколи перетворювалася у своєрідний фарс. Народні збори Костромської волості Херсонського повіту обрали 16 міліціонерів на 1918 р. Їх затверджували за формулою, притаманною сільським сходам з зазначенням, що міліціонери «поведінки доброї, перед судом не були». Волосні міліціонери працювали без оплати, і їх діяльність розглядалася як громадське навантаження і була малоефективною.

Згадана процедура виборів міліціонерів цілком відбивала селянське бачення функціонування правоохоронних органів, тобто формування їх «з селян і для селян». Однак вже з 23 грудня 1917 р. на засідання волосних земських зборів було констатовано, що міліціонерів обрано без їх згоди через недостатнє розуміння учасниками зборів «основних завдань громадянських свобод і нового ладу життя» [170, арк. 48, 52, 53 зв.].Зазначалося, що міліціонерів намагалися обрати на засадах справедливості, тобто з сімей, які не «поставили солдат на фронт», і ці сім’ї повинні ділити тяготи війни «порівну». Про своєрідність бачення селянами засад та процедур обрання на громадські

посади свідчить заява М.Сипко, якого 21 грудня 1917 р. народні збори обрали на посаду десятського, тобто охоронця громадського порядку. Заявник не розуміє, чим керувалися присутні і зазначає, що на обрання «кричали люди, для яких не існує правильного демократичного погляду на громадське життя» [170, арк. 73]. Заявник стверджував, що призначення його, як бідної людини, доведе сімейне господарство до «повного розорення» і просив відставки.

Таким чином, селяни, як і раніше, вважали будь-які громадські посади обтяжливими для себе, такими, що заважають вести господарство і намагалися призначити на них найбільш незахищених та незаможних членів громади.

Коли селянам робота правоохоронців чимось не подобалася, сільські сходи перевищували свої повноваження і переобирали міліціонерів, хоча це мав право робити лише начальник повітової міліції, якому вони підпорядковані [121, арк. 1].

У січні 1918 р. Генеральний секретаріат констатував наростання анархії в регіонах, і зазначив, що місцеві комісари про події довідуються «майже не останніми» [223, арк. 2]. І дійсно, зв'язок між губернськими та повітовими адміністраціями і сільськими органами влади був дуже слабким. Демократизація суспільного життя призвела до вільних від державного тиску виборів у сільські самоврядування, які відстоювали здебільшого інтереси селян і часто ігнорували розпорядження вищих адміністративних структур. Відтак, розірвалася вертикаль влади, що з'єднувала «великий світ» – місто, владу, державу, з «малим світом» – селом.

Преса констатувала, що «окремі села творять свою особливу політику…Волость не визнає повітових постанов, повіти – губернських…Проводиться політика тільки своєї хати». Досить часто «село не бажає знати губернії. Воно знає тільки свій маленький куток» [407; 360]. Все це аргументувалося тим, що «тепер свобода!». Великий суспільний організм почав розриватися на атоми «селянських республік», ілюстрацією чого є становище на Канівщині Київської губернії: «Вся Канівщина розбилась на кількадцять республік, а республіка село, як велике, то ділиться у свою чергу на окремі

республіки, досить того, щоб коло частини села була невеличка економія чи млин водяний, як вже виникає республіка, котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату, губерніального чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре» [695, с.28].

Слабкість адміністративних та правоохоронних органів УНР, фактичний стан безвладдя, спонукали місцеві самоврядування до самоорганізації. Передусім це були загони Вільного козацтва – українські добровільні військово-міліцейські з'єднання, створені для охорони правопорядку. Їх перші формування з'явилися ще в квітні 1917 р., але особливо поширилися з наростанням анархії.

Ідеологічну основу руху склав почерпнутий з глибин історичної пам'яті козацький політичний ідеал. Побудований на демократії прямої дії, де всі мають рівні права, де влада обиралася на загальному зібранні [651, с.47, 56] цей ідеал глибоко засів в селянській свідомості, оскільки був уособленням народовладдя, широкої демократії, загальної рівності. Однак, базуючись на цінності козацької волі [1108, с.190], в селянському розумінні волі від впливу держави, а також домінуванні звичаєвого права, тобто права, за яким суспільні відносини регулювала громада, згідно місцевих звичаїв та правил, а не державні юридичні акти, він ніс в собі значні анархічні тенденції.

В умовах послаблення державної влади та постійної військової небезпеки українське селянство почало виробляти власні норми регуляції громадського життя. У відродженні романтизованих козацьких порядків вбачався шлях до вирішення наявних суспільних та політичних проблем. Так, у статуті загону Вільного козацтва с.Рожнівки Борзненського повіту Чернігівської губернії зазначено: «Ми…пам'ятаючи, як славні предки наші боронили від ворогів рідний край і вважаючи, що настав рішучий час остаточно та назавжди визволитись Україні від московського панування…» [472].

Широке використання діячами українського визвольного руху козацької тематики у пропаганді ідеї національної державності, екстраполяція державотворчих процесів доби Б.Хмельницького на сучасність, створювало у селянства враження, що саме козацький політичний ідеал має бути реалізованим.

Але зазначений ідеал, будучи вагомою складовою політичної свідомості селянства, через відсутність в ньому системи державного права не так сприяв побудові держави, як породжував деструктивні процеси і викликав антидержавні настрої. Показовим є донесення Бердичівського повітового комісара Київської губернії у грудні 1917 р. щодо діяльності поширених тоді формувань «Вільного козацтва»: «Вільний козак, той же селянин, забезпечений зброєю, закликаний, на його думку, захищати інтереси народу. А народний інтерес у кожному селі вирішується по-своєму, а саме в дусі, бажаному чи вигідному для даної громади. Тому нерідкі випадки відмови виконувати розпорядження влади, оскільки це розпорядження «йде проти волі народу» [247, арк. 30 зв.]. Таким чином, демократичні ідеали українського селянства мали не так модерно-державну, як архаїчно-локальну, часто антиетатистську спрямованість.

Центральна Рада досить довго не наважувалася підтримати вільнокозачий рух, оскільки боялася, що при спрямуванні свідомості селянства на реалізацію своїх вузькокласових та локальних інтересів, озброєні загони Вільного козацтва на селі будуть сприяти подальшій автономізації селянських громад від державної влади і «великого суспільства». І дійсно, учасники вільнокозачого руху прагнули до створення своєрідних військово-адміністративних структур на зразок військово-територіального управління часів Б.Хмельницького. Відповідно, керівництво загонів Вільних козаків все більше втручалося у справи місцевих органів влади, через що провідники Центральної Ради ставилися до них з недовірою, оскільки вбачали загрозу ідеям соціалістичної демократії [1188, с.11].

Все ж, за відсутності значних збройних формувань, уряд УНР намагався використати рух Вільних козаків для охорони правопорядку в регіонах. Хоча місцеві адміністративні органи УНР висловлювали побоювання, щоб створення загонів Вільних козаків «не призвело ще до більшої анархії». Вінницький повітовий комісар доповідав у Київ, що сучасне становище в краї змушує більш помірковану частину селян «шукати виходу з анархії в самообороні і може піти на утворення Вільного козацтва, про яке до нього дійшли чутки» [17, арк.18]. На Вінниччині вже є села, де Вільне козацтво засновано самими селянами, які «просять офіцера-інструктора». Врешті, Подільський губернський комісар надіслав місцевим владним структурам циркуляр «негайно приступити до заснування Вільного козацтва» [17, арк. 11, 16].

У інших регіонах також ширився вільнокозачий рух. 25 січня 1918 р. на засіданні Ємільчинських волосних земських зборів Волинської губернії звернено увагу на поширення грабунків, убивств, опір владі на місцях. Для того, щоб проводити постанови в життя та наводити порядок прийнято рішення сформувати Вільне козацтво [139, арк.8]. Для недопущення грабунків та безпорядків Копистянський сільський сход на Поділлі 30 січня 1918 р. на чолі з головою Пеньківської волосної управи ухвалив організувати у селі Вільне козацтво. Загони Вільних козаків багато зробили для захисту сіл та містечок від насильства та пограбувань, але з іншого боку – не підкоряючись місцевим адміністративним органам та втручаючись у їх справи, вони сприяли дезорганізації суспільного життя.

Селяни, як зазначалося, прихильно ставилися до запровадження Рад, як місцевих самоврядувань. До того ж, досить численні селянські організації селоспілки, у яких домінували українські есери, закликали створювати Ради селянських депутатів, як безпосередніх захисників інтересів хліборобів. Відтак, своєю пропагандою українські організації і партії самі призвели до повної легітимації Рад, як органів влади у свідомості селян [450].

Селяни розглядали Ради як спадкоємців станово-патріархальної традиції місцевого самоврядування у вигляді сходу. Тому й більшовицьке гасло «Вся

влада Радам!» сприймалося як своє, а більшовики – як партія, що бажає справжнього народовладдя. Надалі, одні Ради підтримували більшовиків, інші – Центральну Раду. За соціально-політичним змістом риторика Центральної Ради була дуже близькою до більшовицької, але більш ліворадикально налаштовані більшовики закликали, не гаючи часу на очікування формально-правових рішень, втілювати свою волю. Центральна Рада бачила основними органами влади на селі волосні народні Ради (земські збори) та народні управи (земські управи) обрані загальнодемократичним голосуванням, а більшовики робили ставку на Ради, як органи класового представництва селянства, тому в них обиралися здебільшого незаможники. І якщо в селянській уяві народні Ради (земства) та вирішення аграрного питання пов'язувалося з майбутніми Установчими Зборами, тобто з віддаленою перспективою, то з більшовицькими Радами пов'язувалося вирішення проблеми землі «зараз і тут».

Тим часом у багатьох місцевостях владу брали в свої руки Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, значну частину яких контролювали більшовики. Оскільки населення втомилося чекати реальних дій та позитивних зрушень від легітимних демократичних земських самоврядувань, які працювали на підставі законних актів, все більш популярними ставали Ради, які керувалися передусім революційною правосвідомістю та доцільністю. Крім Рад та земств, на місцях продовжували функціонувати й інші органи влади.

Для того, щоб запобігти анархії та усунути безладдя, на початку грудня 1917 р. III сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів ухвалила спеціальну постанову щодо функціонування місцевих владних структур. Пропонувалося встановити таку адміністративну систему підпорядкування, у якій в межах волості влада має належати волосним народним радам (земствам). Інші організації не мали права втручатися в управління.

Отже, Всеукраїнська Рада селянських депутатів на рівні сільської організації влади підтримала втілення земської моделі самоврядування, а не радянської. Водночас «вибори комісарів повинні належати Радам Селянських Депутатів за участю представників рад робітничих депутатів», тобто

губернську та повітову виконавчу вертикаль мали б формувати класові органи Ради [779, с.32]. Відтак, мав би вийти гібрид земської, загальнодемократичної та радянської, класової моделей організації влади. Зазначена резолюція свідчить про відсутність чіткого визначення засад формування владних структур.

Це знайшло своє відображення й у Четвертому Універсалі Центральної Ради, де зазначено, що волосні та повітові народні ради будуть функціонувати й надалі, «а тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої мали б довірря й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності» [271, с.67-68]. Як мало відбуватися це співробітництво, не зрозуміло, але цим державним актом Центральна Рада підтвердила законність діяльності Рад. Відтак Ради, що підтримували більшовиків, стали на цілком законній підставі втілювати владні повноваження, водночас виступаючи проти влади УНР.

Таким чином, населення було повністю дезорієнтовано і не знало хто повинен втілювати владу – народні Ради (земства) чи Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, а так як і ті, і інші органи влади називалися Радами, селяни часто їх плутали.

В окремих регіонах Ради безпосередньо формували державні адміністративні структури. Як своєрідну демонстрацію своєї влади перед селянством слід розглядати повідомлення 12 січня 1918 р. всім волосним земським управам Маріупольського повіту Катеринославської губернії про призначення виконавчим комітетом повітової Ради селянських депутатів виконуючого обов’язки повітового комісара УНР у зв’язку з відставкою попереднього [136, арк. 2].

Ілюстрацією ситуації адміністративно-політичної невизначеності є взаємини між різними владними структурами на Херсонщині. Тут колізія «земства – Ради», тобто провокована ліворадикальними елементами боротьба

між загальнодемократичними та класовими органами влади, не набула гострого протистояння. Інколи ці органи мирно уживалися на одній території. Так, у січні 1918 р. у с.Костромках Херсонського повіту діяли окремі Ради селянських та солдатських депутатів. Представників останньої навіть запрошували на засідання волосного земства.

Однак влада у волості не перейшла до Рад, оскільки народні збори своєю резолюцією «Про земство» підтвердили довіру цьому самоврядуванню, з тією умовою, щоб воно давало «звіт про свою діяльність народу». Останнє мало на увазі звіт перед народними зборами, тобто сходом, що відповідало селянському розумінню суті народовладдя. Нагадаємо, що за законом волосні земства обиралися на всестановій основі і звітувати перед селянськими сходами (народними зборами) не повинні. Народні збори усунули двох посадовців, зазначивши причини – «не виконує волю народу» і «по малограмотності». Те, що протоколи народних зборів відправлялися Херсонській Раді робітничих та солдатських депутатів, а не повітовим адміністраціям УНР свідчить, що волосне самоврядування все ж орієнтувалося на місцеву Радянську владу. Водночас волосне земське зібрання продовжувало визнавати уряд УНР, про що свідчить ухвалена 22 січня 1918 р. постанова: «Просити центральний український уряд вжити заходів до встановлення твердих цін на мануфактуру та постачання її населенню» [169, арк. 13 зв., 15, 23, 24, 46, 66, 67]. Лише в лютому 1918 р. влада в Костромській волості повністю перейшла від земства до місцевої більшовицької Ради, але й вона не підтримувала поділ селянства за класовою ознакою.

Більшовицька політика накладання контрибуцій на заможне селянство, яке ототожнювалося з буржуазією, не знаходила підтримки серед селян та їх органів влади, що свідчить про згуртованість селянства, як стану, перед «лицем чужих». Костромська волосна Рада, розглядаючи питання про контрибуції, що накладалися різними більшовицькими органами на населення, ухвалила рішення, «що у селі взагалі немає буржуазії, а виключно трудове селянство». А більш заможна частина задовольняє численні потреби, як солдатських сімей,

так і «взагалі бідного народу». Волосна Рада ухвалила, що будь-які насильницькі контрибуції «підривають життєспроможність не лише більш заможного, але й бідного селянства, викликаючи цим недовір'я і злобу до органів місцевого самоврядування, яким є волосна Рада». Відтак волосна Рада вирішила жодних контрибуцій з місцевого населення не допускати, а якщо якась організація буде їх накладати, то визнати такі дії «підриваючими місцеву владу» [169, арк. 54, 62]. Загальні народні збори (сход) 22 березня 1918 р. визнали правильною постанову волосної Ради відносно контрибуцій.

Земства чи ради? Про те, яку форму влади обрати, точилися суперечки на Полтавщині. 1 березня 1918 р. відбулися загальні збори Полтавської волосної Ради селянських депутатів у кількості 150 осіб. Показово, що засідання відкрив голова волосної народної управи, тобто земства. Після прочитання інструкції, затвердженої з'їздом Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, відбулися дебати про сутність влади взагалі та відносно виборів волосного виконавчого комітету. Деякі оратори висловилися проти скасування волосних земств та заміни їх виконавчими комітетами, і заявляли, що вибори до волосної Ради взагалі робляться наспіх. На думку значної кількості депутатів, «руйнувати земства як інституцію, утворену на демократичних підвалинах, не вислухавши її представників, рисково», це можна зробити наступного засідання. Загалом не заперечуючи проти влади Рад промовці висловилися, щоб відсунути обрання виконавчого комітету до «повного сконструювання волосної Ради». Тим часом, щоб був зв'язок з Полтавською Радою робітничих, солдатських та селянських депутатів пропонувалося обрати представників на з'їзд Рад. Інші промовці виступили за негайне обрання волосного комітету і передачі йому всіх земських справ, оскільки вибори земських гласних відбувалися в той час, коли солдати були на фронті і не брали у них участі. Голосування визначило більшістю 85 проти 23 залишити волосне земство як основну владну структуру. Деякі депутати хотіли домогтися перевиборів земських гласних, але більшість ухвалила цього не робити. Водночас обрали представників на повітовий та Всеукраїнський з'їзди Рад [1, арк. 161, 162 зв.].

Таким чином, симбіоз представницьких органів влади у формі всестанових земств (народних рад) і класових Рад селянських депутатів мав місце і надалі. Селянство, як правило, і в земства, і в Ради, обирало керуючись класовим «чуттям», великої різниці в цих органах воно не бачило, оскільки незважаючи на всестанові та демократичні вибори у земства, не лише представники поміщицьких верств, але й сільська інтелігенція потрапити у них мали небагато шансів.

У місцевостях, де зміна владних структур все ж відбулася, газети з жалем констатували занепад земських органів влади. Так, соціалістична преса Катеринославщини писала, що у селах скасовувалися з великими зусиллями нещодавно створені волосні земства і на їх місці з'являються, як іронічно зазначено, «Ради і Ради Рад» [478]. Через несплату податків ліквідуються школи, лікарні. Перевибори у сільські органи проводяться просто, здебільшого за наполяганням солдат, що повернулися з фронту. Зазначалося, що ради змінювали земства, але порядку це не додавало. Волосна та повітова соціально-господарська інфраструктура занепадала.

Процес більшовизації торкнувся багатьох регіонів України. В окремих місцях більшовики встановлювали надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети, але інерцію анархії, запущеної ще восени 1917 р. не було подолано. Селянство, як і раніш, на будь-які органи влади зважало мало. Так, Роменський повітовий комісар Полтавської губернії, описуючи політичне життя у повіті за більшовиків констатував, що розпорядження Роменського військово-революційного комітету жителі ігнорували. У повіті також є сільські комітети та селоспілки, розпорядження котрих також не виконувалися [224, арк. 2].

Отже, більшовизм користувався серед селян досить значною популярністю, але привести селянську стихію до порядку більшовики не встигли, оскільки невдовзі повернулася Центральна Рада з німецькими та австрійськими військами.

4.2. Ставлення селянства до влади УНР після повернення Центральної Ради і вступу в Україну німецьких та австрійських військ

Тим часом, політична ситуація на більшій частині території України була критичною. В умовах українсько-більшовицької боротьби відзначався розкол новопосталої держави з суспільством, передусім селянством, яке «було примушене само творити нове життя, само розв'язувало і аграрне питання, і питання самоврядування, і охорони влади, і т.д.» [519, с.323-324]. Селяни, дезорієнтовані боротьбою між Центральною Радою та Раднаркомом, здебільшого не розуміли, чому йде війна, адже обидві сторони виступають «за трудящих». Здебільшого їм було байдуже, хто переможе, бо і ті, і ті давали землю приблизно на однакових засадах. Тому хлібороби часто займали позицію соціально-політичного ескапізму, дистанціювалися від будь-якої влади і поводили себе «хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись приповідки «моя хата скраю» [511, с.222].

Аналізуючи причини поразки української влади у боротьбі з більшовиками, есерівська газета «Боротьба» відзначала своєрідне епігонство політики Центральної Ради, яка «йшла паралельно з більшовицькими жестами, лише на 2-3 тижні пізніше. Велика частина українського війська, робітників та селян під впливом більшовиків відмовилися від національних лозунгів» [444]. Відтак, маси не стали на захист уряду УНР.

Населення, яке не розуміло, чому йде війна, через власні зібрання (сходи) намагалося вирішити питання війни і миру. Ухвалені селянськими органами влади резолюції поширювалися у інші волості для прийняття консолідованого рішення. Так, на загальних зборах Руновщинської волості Полтавського повіту 4 березня 1918 р. ухвалено «рішуче відмовитися від мобілізації, оскільки відомо, що Україна заключила мир» [86, арк. 16]. Збори висловили протест проти «братовбивства» і закликали селянство «цього не робити». Дану ухвалу Руновщинська волосна народна управа передала до сусідньої Старосанжарської волосної народної управи, щоб зупинити у волості мобілізацію і тим самим

сподівалися уникнути «братовбивчої» війни між прихильниками більшовиків та Центральної Ради.

Після підписання Брестської угоди німецькі та австрійські збройні сили, а разом з ними військові частини УНР, розпочали наступ проти більшовицьких військ в Україні. Тогочасні настрої сільського населення добре ілюструють спогади селянина І.Ярошенка, який зазначав, що про німецьке військо багато чуток. Згідно одних – воно не робить людям нічого поганого, згідно інших – грабує та вбиває, але «всі чомусь його очікують, тому що всім вже набридли безпорядки» [517, с.280]. Відтак, з одного боку народні маси сподівалися на припинення анархії, заведення «твердої влади» та нормалізації суспільних відносин, з іншого – за роки Першої світової війни вони психологічно звиклися з тим, що німці і австрійці – вороги [598, с.243] і частина населення сприймала їх прихід як окупацію, а вся провина за це падала на Центральну Раду.

Цікаво відстежити ставлення до більшовиків у тих регіонах, де вони показали себе з негативного боку, і їх діяльність не відповідала проголошеним деклараціям. Це викликало у населення враження «сурогату» справжнього більшовизму, який нібито побутував у Росії. В окремих сільських місцевостях більшовики, пропагуючи «Землю і Волю», водночас поводилися з селянами як «з контрреволюціонерами, буржуями – хапали, реквізовували, розстрілювали, грабували». Подільський селянин коли почув, що більшовики пішли і прийшли німці, перехрестився і сказав: «Слава Богу! Пропала свобода!» [396]. В даному випадку селянський сарказм з приводу більшовицької «свободи» зрозумілий, оскільки вона трактувалася, як сваволя та насильство. Однак, в той час репресії більшовиків проти населення не були масовими і позитивний образ більшовизму зберігся.

Незаможні селяни почали турбуватися, чи не зміниться політика уряду УНР в аграрному питанні. 11 березня 1918 р. Центральна Рада опублікувала відозву у якій завірила, що німецькі й австрійські війська прийшли в Україну як збройні сили дружніх держав, а аграрний закон та інші закони, видані на користь трудящих, залишаться в силі [285, с.190-191].

Регіональні адміністрації, в свою чергу, друкували свої відозви. Так, Подільський губернський комісар зазначив, що «темні сили» поширюють у краї неправдиві чутки нібито німці та австрійці прибули, щоб відібрати в селян землю та повернути її панам. Спростовуючи зазначені чутки губернський комісар запевнив, що німецькі та австрійські частини не будуть втручатися «в наше самоврядування» і не зможуть припинити «наших соціальних реформ». Вони прийшли допомогти владі УНР у боротьбі з більшовиками [185, арк. 22]. Однак, адміністративні структури УНР не змогли оперативно поширити цю інформацію на селі.

На засіданнях Центральної Ради констатувалося, що неналагоджено зв'язок з селянством, тому «по селах ходять безглузді, провокативні розмови», ширяться неправдиві чутки [350]. З місць доповідали про цілковиту непоінформованість на селі про діяльність Центральної Ради та уряду. Уряд УНР, як і раніш, програвав інформаційну війну більшовикам, які переконували селян, що Центральна Рада буржуазна і землі їм не дасть.

Іноземні інформатори констатували повний розвал суспільно-державного організму: «В країні відсутня будь-яка центральна влада, яка б охоплювала більш-менш значну територію. Вся країна поділена на цілий ряд окремих областей, обмежених кордонами повіту, міста, а інколи навіть окремими селами і хуторами. Влада у таких областях належить різноманітним партіям, а також окремим політичним авантюристам, розбійникам та диктаторам. Можна зустріти села, оточені окопами, які ведуть один проти одного війну за поміщицьку землю» [695, с.43 675, с.288]. Перед урядом УНР стояло важке завдання сформувати дієву адміністративну вертикаль.

Після витіснення більшовиків у регіонах встановлювалася влада УНР. Вже 23 лютого 1918 р. Чернігівський губернський комісар повідомив місцеві органи влади, що декрети та накази Петроградського уряду Народних комісарів, а також всіх його представників, недійсні. Виконуватися повинні лише розпорядження уряду УНР [129, арк. 46]. У сільській місцевості скасовувалися більшовицькі владні структури і поновлювалася діяльність

демократичних самоврядувань. 10 березня 1918 р. Городнянська повітова земська управа на Чернігівщині рекомендувала скликати волосні земські збори і копії протоколів надіслати їй та повітовому комісару [131, арк. 6].

У березні 1918 р. у своєрідному та невизначеному становищі опинилися Ради селянських депутатів. Протягом попереднього періоду Центральна Рада пропагувала, що основними репрезентантами селянських класових інтересів є селоспілки і Ради, а Четвертим Універсалом взагалі легалізувала Ради, як органи влади. Під час протистояння уряду УНР з Раднаркомом, значна кількість Рад підтримувала більшовиків. Повернувшись до Києва, уряд УНР постав перед проблемою: «що робити з Радами, як органами влади?». Тому після українсько-більшовицької війни змінилася політика українського уряду щодо місця Рад у системі влади. Міністр внутрішніх справ П.Христюк висловився проти їх втручання в адміністративні справи [394]. Відтак потрібно було «розібратися» з тими структурами, які співпрацювали з Раднаркомом. З приходом влади УНР Полтавська повітова Рада селянських депутатів звернулася до волосних управ з вимогою негайно надіслати списки селоспілок, які підтримували більшовиків.

З поверненням Центральної Ради і відновленням діяльності самоврядувань губернським та повітовим адміністративним органам повідомляли з місць про кадровий склад волосних земств, його лояльність владі УНР або навпаки, участь у більшовицькому русі. Так, у доповідній губернському комісару зазначалося, що більшість гласних Абазівської волосної земської управи Полтавського повіту обрано ще восени 1917 р. від селоспілки, з початком революції вони відомі як українські діячі, більшовикам не співчували [86, арк. 25; 209, арк. 110].

У своєму циркулярі від 8 березня 1918 р. Подільський губернський комісар окреслив головні завдання адміністративних структур у повітах – «встановити тверду владу, лад і спокій, боротися з більшовиками, «чорносотенцями», кримінальними злочинцями, погромами» [186, арк. 8]. У волості надійшла пересторога, що відповідальність за безпорядки, грабунки,

продаж чужого майна в селі лягає на сільські комітети. У разі селянських безчинств їх буде «тяжко карано» [158, арк..110].

27 березня 1918 р. Полтавський повітовий комісар направив на місця телефонограму, щоб негайно відновити діяльність усіх скасованих більшовиками волосних самоврядувань та міліції. Так, Старо-Санжарська волосна народна управа та волосний комісар отримали наказ стежити, щоб населення волості не чинило ніяких самочинних дій, а винних притягати до судової відповідальності [86, арк. 23, 27].

Адміністративні органи направили на місця народним управам циркуляр, у якому зазначалося, що підписано мир з німцями, які очистять Україну від «насильників-більшовиків», заведуть «лад і спокій». Всім земським управам наказувалося приступити до праці «по обслуговуванню потреб працюючого народу» [105, арк. 2]. Документ наголошував, що на членів управ покладаються «обов'язки і відповідальність державної служби», тому за невиконання наказів уряду УНР та за бездіяльність вони будуть каратися, як за невиконання обов'язків «державної служби» [4, арк. 12].

Таким чином, уряд зазначив, що самоврядування є одночасно і адміністративними органами держави і виконання державних приписів та розпоряджень є для них обов'язковим. Це дуже різнилося з розумінням селянством компетенції органів місцевого самоврядування, передусім, як виконавців волі місцевої громади, а не державних розпоряджень.

Оскільки «місцеві самоврядування разом з тим є і органами державного урядування», структури міністерства внутрішніх справ УНР розіслали у волості циркуляр, яким рекомендувалось надати самоврядуванням «національно-державний вигляд» і вивішувати на установах українські державні прапори та герб, а також вести документацію українською мовою» [136, арк. 10]. Щоб зорієнтувати селянство у поточних політичних подіях, на місцях намагалися проводити агітаційно-пропагандистську роботу. Так, до Полтавської повітової народної управи скликалися голови волосних управ, де представник міністерства внутрішніх справ УНР пояснював їм: 1) для чого прийшли німці в

Україну; 2) про земельний закон Центральної Ради; 3) про майбутні українські Установчі Збори [86, арк. 40].

Коли змінювалася влада і поставало питання переслідування «своїх», селянська влада ставала за них «горою». 15 квітня 1918 р. народні збори с. Костромки Херсонського повіту завірили владу УНР, що громадяни волості, які вступили до лав Червоної армії, не винні, оскільки потрапили туди під впливом «обману та погроз», а не тому, що вони «зловмисники» [169, арк. 71]. До того ж, вони не вчинили ніяких злочинів.

З відновленням владних структур УНР, останні одразу зіштовхнулися з проблемою фінансів. Так, 20 березня 1918 р. на засіданні Красно-Луцької волосної народної ради Полтавської губернії ухвалено, щоб гласні земства члени Волосної управи приступили до виконання обов'язків. При обговоренні питання про кошторис констатовано, що у волосної управи коштів для видатків немає. Земське зібрання винесло постанову, за якою сільські комітети повинні утримуватися на кошти селян, але зібрати гроші з селян було малоймовірно [87, Арк. 31].

Оскільки селянські громади досить часто виділяли незначні кошти на утримання сільських посадовців, відповідно знайти кандидатів на заміщення посад було важко. Так, сход с.Крисок Кролевецького повіту на Чернігівщині не зміг обрати ні старосту, ні сборщика через те, що громада встановила незначне утримання для цих посадових осіб [121, арк13].

Через скрутне фінансове становище самоврядувань, уже в березні 1918 р. уряд УНР піднімав питання про виділення їм коштів, тому що «культурно-господарська та організаційна робота щодо створення міцної влади ледве проводиться, а подекуди припиняється». Констатовано, що війна «знищила на місцях тінь влади і населення відмовляється платити податки» [33, арк.44]. Відтак ставилося питання надати допомогу органам самоврядування у формі державної позички.

13 березня 1918 р. влада УНР дозволила волосним земствам брати кредити (займи) для відновлення своєї діяльності [142, арк. 22]. Однак, і надалі,

фінансова проблема заважала функціонуванню самоврядувань. 20 квітня 1918 р. на засіданні Красно-Луцького волосного земського зібрання на Полтавщині, голова заявив, що управа не має коштів, оскільки податок не надходить і службовці не отримують платні. Ухвалено просити Гадяцьку повітову земську управу допомогти у підшукуванні коштів для налагодження діяльності волосної земської управи [87, арк. 37].

Населення окремих місцевостей, лише формально, під тиском влади створювало волосні земські самоврядування, а бувало й бойкотувало відновлення їх діяльності. 18 березня 1918 р. у Мощенській волості Чернігівської губернії відбулися перші волосні земські збори, які мали зібратися ще в листопаді 1917 р. Однак через постійні порушення порядку на зборах, які призводили до їх зриву, у Мощенській волості земство не було повністю введено ще у квітні 1918 р. [128, арк. 18-19, 21-21 зв., 31].

Оскільки з місць надходили звістки, що округи, які не обрали волосних гласних, залишаються без інформації про справи волості, Ємільчинські волосні земські збори на Волині вирішили клопотати про додаткові вибори гласних [139, арк. 8].

Поширеною практикою була відмова гласних брати участь в роботі волосних земств [131, арк. 8-10, 16]. При відновлені діяльності самоврядувань знову ж постала кадрова проблема, а також проблема забезпечення кворуму на засіданнях волосних земських зібрань, а отже легітимності прийнятих рішень. Так, 1 березня 1918 р. на засідання Вендичанської волосної ради Могилів-Подільського повіту на Поділлі прибуло лише 16 гласних з 30 обранців, не прийшов і сам голова. Однак, це не схвилювало присутніх, які обрали суддів, ухвалили стягнути податки. Надалі, волосна рада у такому складі приймала свої рішення. Зрозуміло, ці рішення не мали законної сили [118, арк. 15, 17, 18].

Часто гласні волосних земств просто не з’являлися для участі у їх роботі, фіксувалися навіть письмові відмови. У зв’язку з цим у волостях пройшли перевибори, що суперечило існуючому законодавству. Місцева влада реагувала на це грізними попередженнями. Так, Таращанська повітова народна управа

Київської губернії пропонуючи Красилівській волосній управі скликати демократично обраних гласних волосної народної ради і розглянути кошторис доходів та видатків. Особливо наголошено про необхідність попередити гласних, що до 1 січня 1919 р. вони не мають права відмовлятися від виконання своїх обов'язків, інакше постануть перед судом. 10 березня 1918 р. цей документ розіслано по селах Красилівської волості з зазначенням, що ніхто не має права змінювати старих гласних, тому новообрані гласні перебувають поза законом [4, арк. 16-16 зв.]. Однак, законних підстав розв'язати проблему діяльності волосних рад при масовій відмові гласних у них працювати не існувало. Селяни вирішували її по-своєму, обираючи нових депутатів на сходах.

Крім прямих відмов, досить поширеною була практика, коли обрані до народних управ брали «відпустки на довгий час». Міністерство внутрішніх справ УНР, звертаючи увагу на такий стан справ, зазначало, що це робиться у важкий для країни час, коли «органи місцевого самоврядування повинні докладати якнайбільшу енергію у справі наведення ладу на місцях» [117, арк.50].

До того ж, відновлені земства часто піддавались тиску з боку різних екстремістськи налаштованих груп, які прагнули відстоювати свої інтереси шляхом незаконного введення в земські зібрання або управи своїх прибічників. З регіонів України до міністерства внутрішніх справ УНР надходили багато свідчень, що на засіданнях самоврядувань, обраних на засадах демократичного закону Тимчасового уряду, який Центральною Радою не відмінено, приймаються з правами «рішаючого голосу за добровільною згодою або через погрози осіб, які не є виборними членами зборів». Повітові комісари, вимагаючи списки таких осіб, наголошували, що особи, які заважають нормальній роботі самоврядувань, будуть притягнуті до судової відповідальності [122, арк. 34; 106, арк. 4; 128, арк. 32].

Однією з центральних була тема функціонування адміністративних структур на селянському з'їзді Київського повіту 7 квітня 1918 р. У своєму

виступі М.Грушевський закликав «рятувати свою державу і свободу» і зазначив, що «тепер ми повинні наладити тверду і добру владу на місцях…» [451]. Делегати з волостей констатували критичний фінансовий стан повітових та волосних управ і «духовну бідність сих народних установ». 9 квітня 1918 р. на засідання Центральної Ради М.Грушевський ще раз наголосив, що селянство є фундаментом державного будівництва УНР: «Ми будуєм всі надії на свідомому селянстві і сподіваємось, що в цьому селянстві найдуть міцну підмогу також Установчі збори, до яких ми зараз ідем» [285, с.258].

У березні-квітні 1918 р. анархія та деструкція влади поширювалися Україною. Регіональні структури УНР намагалася протидіяти цьому. 30 квітня оголошено обов'язкову постанову Подільського губернського коменданта, що за втручання у діяльність представників влади при виконанні службових обов'язків зловмисники будуть каратись штрафом до 3 тис. крб. або арештом до 3 місяців. За збройний опір владі злочинці будуть віддаватися до військового суду [172, арк. 15].

Часто навіть ті органи сільської влади, що формально відновили діяльність, не працювали. Так, у Ямпольському повіті на Поділлі у березні-квітні 1918 р. голови та члени волосних народних управ фактично не виконували своїх обов'язків. Серед робочого дня в управі нікого неможливо було застати [159, арк. 201]. А волосній управі містечка Краснополя на Волині було байдуже, що робилося у волості. Коли постало питання про її переобрання, селяни знову обрали «темних і малописьменних» членів волосної народної управи [384].

Таращанський повітовий комісар на Київщині звернувся до волосних народних управ і зазначив, що майже всі інституції повіту не виконують своєчасно розпоряджень, відтак гається час, гальмується діло. Наказано виконувати розпорядження в 3 дні, а у випадку зволікання, голови управ будуть притягатися до відповідальності [4, арк. 36].

Емільчинські волосні земські збори Волинської губернії констатували, що «на місцях всі громадські питання у самому запущеному стані» [139, арк.14].

З іншого боку низький рівень освіченості кадрів селянських самоврядувань, нерозуміння ними меж своєї компетенції часто призводили до порушень закону. Могилів-Подільська повітова народна управа розіслала циркуляр до всіх волосних земських управ з поясненням, що постанови окремих волосних зібрань свідчать, що вони «зовсім не відповідають завданням праці місцевих самоврядувань, не мають законної підстави». Народні Управи беруться за роботу, яка виходить за межі їх компетенції. Незаконні постанови закріплюються підписами керівників управи, які не уявляють собі, що вони мають відповідати за порушення закону. Керівному складу самоврядувань рекомендовано добре ознайомитися з законодавством і надалі не виходити поза межі компетенції волосних управ [117, арк. 62].

На місцях панував безлад. Сільські адміністрації не підкорялись волосним. Склад виконавчих комітетів, які мали втілювати владу на селі, часто змінювався. Пропонувалось упорядкувати нижні ланки адміністративної системи, щоб у селах, на основі загального виборчого права, обирались органи влади (голова, писар та скарбник), які підлягали б не сходу, а волосним управам. Можливо б це стримало вакханалію майже постійних переобрань сільських посадових осіб.

Повсюдно констатувалась слабкість місцевої влади. Волосні та сільські управи, представники яких мали намір навести хоча б елементарний порядок, з метою посилення впливу на населення звернулися з пропозиціями до вищих інституцій УНР про розширення повноважень сільських адміністрацій. Вони вимагали збільшення влади через надання їм права самостійно провадити арешти та накладати штрафи, видавати обов’язкові постанови, а також усувати з посад осіб, винних у невиконанні законних розпоряджень [15, арк. 12]. Регіональні адміністративні структури звертали увагу на необхідність чіткого вертикального підпорядкування нижчих органів влади вищим, тобто щоб сільська влада була залежна від волосної, а волосна від повітової тощо.

У квітні 1918 р. з поширенням території, підконтрольної Центральній Раді, поновлювалася діяльність волосних земств на півдні України.

Херсонським повітовим комісаром УНР було спрямовано циркуляр головам волосних земських управ про те, що за розпорядженням уряду УНР вся влада на місцях повинна належати виключно земським самоврядуванням, обраним на засадах загального голосування. Пропонувалося негайно скликати волосні земські збори та земські управи. Повернути до виконання своїх обов'язків міліцію. Відновити діяльність мирового суду та земельних комітетів.

Після оголошення змісту документу на волосних народних зборах (сході) с. Костромки Херсонського повіту про відновлення діяльності волосного земства у тому складі, який існував до більшовицького перевороту, ухвалено постанову не дообирати склад старого земства, а обрати новий. Отже селянство, як і раніше, ігнорувало як законодавчі акти, так і адміністративні органи та діяло так, як вважало за потрібне. Оскільки кадровий склад старого земства чимось не задовольняв селян, вони його змінили, можливо сподіваючись на більш плідну роботу. Земських гласних обрали на волосних народних зборах простим голосуванням. Показово, що головою волосних земських зборів обрано В.Михальця, який до того, за більшовиків, перебував на посаді голови волосної Ради [169, арк. 66-67]. Це свідчить про те, що селяни воліли обирати на керівні посади своїх представників, а не прихильників чергової нової влади.

Своєрідною була ситуація в Маріупольському повіті Катеринославської губернії. Там повітова рада селянських депутатів іменем Центральної Ради закликала волосні управи відновити сільські самоврядування – земства. Водночас волосні та сільські управління селянських депутатів (не сказано – Ради) мали залишатися як «політико-національні організації», хоча такий їх адміністративний та суспільно-етнополітичний статус загалом незрозумілий [136, арк 7].

У інструкції головам волосних земських зборів та складу волосних земських управ Бердянського повіту Таврійської губернії зазначалося, що відновлюється діяльність усіх органів влади, які існували до більшовиків: повітовий комісар, повітова та волосна міліція, мирові судді, прокурорський

нагляд, судові слідчі. Зазначалося, що до організації української армії, загальний порядок має підтримувати запрошене урядом німецьке військо. Інструкція надавала право волосним земським зборам усувати гласних, які займались більшовицькою діяльністю. У тих волосних земствах де склади гласних були неповні дозволялося провести довибори. Ніяких перевиборів гласних чи введення представництва від будь-яких організацій не допускалося. У своїй діяльності волосні самоврядування повинні керуватися положенням Тимчасового уряду про волосні земства від 21 травня 1917 р. Також відновлювалася діяльність волосних земельних та продовольчих комітетів і управ. Наказувалося негайно виплатити повітові земські податки [138, арк. 9-10 зв.; 133, арк. 30].

У кінці квітня 1918 р. на екстреному засіданні гласних Берестоватського волосного земства Бердянського повіту Таврійської губернії оголошено про відновлення місцевого земського самоврядування в складі, який існував до захоплення влади більшовиками на підставі розпорядження уряду УНР. Ухвалено відновити діяльність волосної земської управи, обраної ще 8 листопада 1917 р. [135, арк. 5-6 зв.].

У яких умовах відбувалося відновлення управлінських структур УНР у сільській місцевості в березні-квітні 1918 р., добре уявлення дають публікації в пресі. Страшну картину деградації сільського життя подає газета «Голос народа», зазначимо, не ліберально-інтелігентське видання, а друкований орган Ради робітничих та солдатських депутатів м.Катеринослава. На селі «повний розвал». Дикі п’яні оргії, у яких брали участь старі, юнаки та дівчата. Пияцтво, розпуста, азартні ігри, венеричні хвороби, тиф, знахарі та шарлатани продають медикаменти за великі гроші. Освіта занедбана. Старі люди купують картини «страшного суду». Мужики в глибині душі вірять, що «кінець світу» близький і тому вважають не лишнім привчати себе до «страшних картин пекла». «Незважаючи на жорстокі самосуди у Катеринославському повіті оперують банди злодіїв та грабіжників». Селяни казали «змучилися ми мужики, вистраждалися, світ пре кудись, а куди і сам не знаєш» [325]. Деякі дослідники

піддають сумніву адекватність зображеного реальній ситуації, хоча сама поява такої статті симптоматична, а сукупність інших даних свідчить про значну моральну деградацію населення, в тому числі й сільського.

Преса констатувала загальний інформаційний вакуум, відірваність центру від периферії, українського уряду від широкого загалу населення. Есерівська газета «Боротьба» стверджувала, що у селах Волині селяни взагалі нічого не знали про діяльність уряду УНР. Поміж селян багато несвідомих. У деяких хатах залишилися портрети царя Миколи ІІ, якого шанують. Бувало, селяни стверджували: «цар був і цар буде, а буде цар, буде і хліб і залізо, як раніше бувало при царях». Це свідчить про те, що частина селянства змучена революційним розвалом та анархією, знову ж поверталася до постаті царя, як уособлення колишнього державного патерналізму, стабільності, порядку, відносної забезпеченості ринку товарами.

Згадана газета «Боротьба» констатувала, що у прифронтовій смузі, яка проходила краєм під час війни, фактично все було зруйновано російською армією. У людей не вистачало продовольства, засобів до існування і перебуваючи на межі голоду, вони запитували: «де наша власть, що вона робить?», чому не думає про постраждалих від війни. Серед селян панує страшна темрява. Що робиться в Україні, ніхто не знає, тому поширюються безглузді чутки, що «незабаром влада знову перейде до панів» [419]. В умовах відсутності інформації чутки стали значним чинником суспільно-політичного життя [582, с.9]. Користуючись непоінформованістю та «темнотою» селянства, більшовики запускали на село безліч чуток, які нібито свідчили про «антинародну політику» Центральної Ради.

Навесні 1918 р. безвладдя досягло апогею. І.Фещенко-Чопівський у своїх спогадах констатував: «Село в хаосі… Помітний був брак авторитету центральної влади, брак реальної керівної сили на місцях…»[524, с.37]. Селянство майже повністю ігнорувало органи влади і правопорядку і жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Типовим є звіт Ново-Ушицького повітового комісара на Поділлі, який констатував, що значна

частина населення ніяких законів та постанов не визнає. Розпоряджень вищих органів влади сільські адміністрації не виконують. Багато сільських громад, ігноруючи земельний закон УНР, виносили свої постанови і втілювали їх у життя. Таким чином, селяни при втраті владою сили примусу, почали займатись власною регіональною правотворчістю, створюючи норми, які більш відповідали інтересам населення даної місцевості, ніж державний закон. Це був ще один крок до локалізації суспільного життя сільських громад і поширення безладдя.

Уряд УНР намагався відновити адміністративну вертикаль, навести елементарний порядок, що викликало негативне ставлення селянства, яке звикло до безвладдя. Наприклад, в Ольгопольському повіті на Поділлі були поширеними грабунки, крадіжки, убивства. У селян повно зброї, міліцію не визнавали, в адміністративному апараті спостерігалася часта зміна кадрів. Зазначалося, що все «це суть плоди більшовицького панування» [188, арк17-18]. Деякі села озброїлися і вороже ставилися до української влади.

Значною проблемою була майже повна озброєність населення багатьох сіл гвинтівками та боєприпасами колишньої російської армії. Через відсутність значних збройних формувань у міліції та армії УНР, роззброєння селянства проходило повільно, переважно силами австро-угорських частин. Однак, з огляду на анархію, селяни не поспішали здавати гвинтівки, шаблі та кулемети. Так, Красилівська волосна народна управа доповідала Таращанському повітовому комісару на Київщині, що села не згоджуються здати зброю, хоч «є протоколи сходів, якими ухвалювали здати зброю, а на ділі ніхто зброї не здає» [6, арк112, 167]. Акції роззброєння викликали незадоволення у селян. У Вінницькому повіті на Поділлі села Шеремети, П’ятничани, Ксаверівка при обеззброєнні чинили опір та «відріклись від влади УНР» [188, арк. 18 зв.-19; 839, с.108-116].

Тривала анархія знівелювала будь-яку повагу до державної влади, ще більше посилила антиетатистські руйнівні тенденції, сформувала правосвідомість, у якій впровадження юридичних норм, відновлення

елементарної соціальної організації, наведення порядку і врешті саме поняття законності ототожнювалось з царським реакційним режимом. Коли Центральна Рада оголосила, що для засіву полів населення повинно повернути розібраний у поміщицьких господарствах живий і мертвий інвентар (за законом «висококультурні» господарства оголошувались надбанням усього народу і не підлягали розподілу), селяни сприймали ці заклики, як «повернення до старого режиму», а вимоги держави сплачувати податки для забезпечення діяльності всіх її інституцій «вважали за реакцію» [203, арк. 4; 188, арк.18 зв.-19, 23, 40].

Для населення були незрозумілі накази урядових структур здати відповідним органам майно, награбоване у поміщиків та промислових підприємств, адже селяни його вважали своїм. Констатувалось, що «це дуже хвилює селянство і обурює проти всякої влади». Під час проведення слідства про пограбування маєтків, майно яких за законом УНР вважалося загальнонародним, бувало, селяни вдавалися до хитрощів. Так, при розслідуванні пограбування економії в с.Глубочкові Гайсинського повіту, щоб неможливо було притягнути до відповідальності чоловіків, затримані селяни свідчили, що в пограбуванні брали участь передусім селянки [82, арк. 7].

Слід зазначити, що вказівку уряду УНР повернути майно економій як «народне добро», селянство розглядало в контексті дій німецьких, австрійських, а особливо польських частин, які самочинно видавали накази і примушували селян повертати майно поміщикам [410]. Так, командир однієї з австрійських частин, дислокованої у Подільській губернії, щоб мати можливість розпочати сільськогосподарські роботи, наказав до 7 березня 1918 р. повернути «самочинно захоплені землі та майно», а за непослух погрожував смертною карою [193, арк. 7]. Неписьменне селянство, за аналогією думало, що політика Центральної Ради теж пропоміщицька. Тим більш, що таку точку зору підживлювала більшовицька агітація.

Анархічні настрої на місцях настільки закарбувались у свідомості, що населення відкрито виступало проти адміністративних та правоохоронних органів, які намагались запровадити хоч якусь законність на селі. 10 березня

1918 р. озброєні селяни с.Мурованих Куриловець на Поділлі роззброїли та побили начальника міліції і двох міліціонерів. Наступного дня міліціонерів судили на сході і повели на розстріл. Лише знання селянської психології врятувало правоохоронцям життя. Начальник міліції запропонував селянам скласти протокол і підписати його усім присутнім, чим і затвердити вирок. Оскільки підпис засвідчував персональну відповідальність і ліквідовував відчуття анонімності та «розчиненості» в громаді, притаманне ментальності селян, вони відмовились підписувати протокол, завдяки чому самосуд не було вчинено.

У селах формувались озброєні загони з колишніх солдат та селян, створювались власні слідчі комісії, які чинили допити, самосуди та розстріли. Коли представники влади та закону прибували на села, щоб відновити законність і ввести судочинство в русло державного права бувало, що селяни їх повноважень не визнавали і стверджували, що «тепер народне правління і на основі цього вони можуть робити все», адже «ніякої влади і начальства немає» [188, арк. 35 зв., 70]. Коли міліціонер запропонував відкласти самосуд громади с.Сахни Літинського повіту Подільської губернії над злодієм, селяни обурились і хотіли влаштувати самосуд над ним. Досить часто правоохоронців роззброювали і били.

Водночас своїх порушників закону, які чинили «бунти» та «хуліганства» в інших місцях, селяни захищали. Коли на сході с. Бесідки Таращанського повіту на Київщині обговорювали вимогу Красилівської волосної народної управи видати призвідників «бунту» під час базару, сход відповів, що «таких не знайшли», оскільки згідно внутрішньогромадської етики селяни своїх не видавали [5, арк. 26].

Яскравим прикладом правового нігілізму, який став стійким набутком свідомості широкого загалу, є подія у с.Загніткові на Поділлі, де селяни побили суддю за те, що він продовжував виконувати свої обов’язки, мотивуючи насильство тим, «що зараз суду вже немає» [251, арк. 1]. Місцеві державні органи відзначали, що «зараза анархії...забралась в саму глибину народної

душі», а населення не усвідомлює «де кінчається свобода, а де починається злочинство» [188, арк. 87]. Місцеві адміністрації констатували, що «через революцію і військовий час» суди не працюють і це «породжує безкарність злочинців». Показовим є факт, що австрійські частини не бажали віддавати заарештованих за злочини українських селян владі УНР, а намагалися судити їх своїм військовим судом, мотивуючи це тим, що в Україні «немає судів, злочини безкарні» [221, арк. 6; 12, арк. 16].

Убивства, грабунки, розбійні напади, давно стали буденною реальністю. Оскільки влада не могла контролювати ситуацію на місцях і здійснювати судочинство, функції судових органів здебільшого виконували сільські сходи або селянські органи влади. Захищатися від розбійних нападів селянам також доводилося самим. Так, біля містечка Краснополя на Волині діяла банда колишніх солдатів. Втомлена кримінальним терором громада сформувала загін самоохорони з 20 осіб. 4 ватажків банди заарештували та засудили до смертної кари, що справило «велике враження» на інших бандитів і вони «розбіглися» [384]. Практика самосудів фактично стала єдиною формою судочинства на селі [203, арк. 30, 33]. Коли селянин Ф.Радчук убив іншого селянина, сільські комітети сіл Гуменної, Михайлівки та Ізабелівки Брацлавського повіту Подільської губернії, на спільному засіданні засудили вбивцю до смерті і виконали вирок. Селяни с.Кобилівців того ж повіту ухвалили на сході рішення перебити всіх злодіїв села. У результаті вчиненого самосуду було вбито односельчанина поміченого у крадіжках, а іншого жорстоко побито. Патологічна жорстокість стала звичайним явищем, і фактично за всі злочини зловмисників чекала смерть, і часто, не просто смерть, а цілий звичаєво-архаїчний ритуал вбивства. Так, у с.Боршна Прилуцького повіту Полтавської губернії схопленим на крадіжці теляти братам обмотали голови кишками і водили селом. Надалі побили кілками і хотіли закопати живими. Від страшної смерті їх «спасла» дочка господаря теляти, яка їх просто вбила [461].

Своїм судочинством селяни ставили за мету продемонструвати невідворотність покарання за злочинну діяльність. А в акті виконання вироку

вони вбачали своєрідну наочну антикримінальну агітацію для тих, хто хотів би вчинити злочинні дії. Жорстокість покарання мала б відвернути потенційних злочинців від реалізації намірів. Громада с.Сумівки Ольгопольського повіту на Поділлі вчинила самосуд над злодієм-односельцем. І це дало певний позитивний результат, оскільки інші злочинці, боячись такої ж участі, втекли з села [188, арк. 291, 417, 673 зв.]. Досить часто судовий процес на сході завершувався смертним вироком. Селяни і раніш не вважали смертну кару чимось екстраординарним, а в умовах війни, смерті, нівеляції цінності людського життя градус психологічної напруги і агресивності надзвичайно піднявся. Місцеві адміністрації намагались боротися з самосудами, однак припинити їх, за відсутності апарату примусу, не вдавалось [251, арк. 16].

Відсутність влади, стабільності, постійні реквізиції та грабунки спонукали населення самим шукати вихід з такої ситуації. Селяни с.Кривохижинець Могилів-Подільського повіту Подільської губернії зробили спробу повністю відділитися від «великого суспільства», не визнавали жодної влади, не виконували законних наказів, убивали заможних людей, а біля села виставили кулемети, щоб не допустити до себе представників адміністрації та правопорядку [188, арк.43]. Лише в окремих регіонах спостерігались елементи суспільно-політичної стабілізації. З Лубенщини, Полтавської губернії, повіткомісар доповідав, що трудове населення підтримує Центральну Раду і міцно стоїть «на грунті законності», а з волостей Полтавського повіту надходили свідчення, що селянство до влади УНР «ставиться з довір'ям» [224, арк. 30, 37]. Селяни Летичівського повіту на Поділлі також підкорялися владі українського уряду і були задоволені «спокоєм, який налагоджується». У Кам'янець-Подільському та деяких інших повітах відзначалось, що «заспокоєння йде, але не швидко». Унормуванню становища багато шкодила непевність щодо вирішення аграрного питання, хоч селянство поділило землю, але не знало, «чи це буде його власність, чи ні...» [188, арк. 62, 93].

Про нестабільність та напруженість суспільно-політичної ситуації, волаюче слабку поінформованість периферії щодо подій, які відбувалися у

центрі, свідчить той факт, що ще в кінці квітня 1918 р. Вендичанські волосні збори Могилів-Подільського повіту на Поділлі дали доручення делегату на ІІ Всеукраїнський селянський з'їзд вияснити, «хто в даний час є вищим органом управління Україною». Делегат від волості отримав наказ «домагатися обов'язкового скасування приватної власності якщо її відновлено» і «обороняти волю українського народу», а також вияснити з якою метою прибули в Україну австро-угорські війська і чи є вони «доброзичливими чи ворогами» [118, арк. 19]. За відсутності інформації з березня 1918 р. по селам ходили чутки, «що німці прийшли одняти землю, насадити пана та запрягти людей в ярмо на службу жидам», що звичайно ж негативно відбивалося на суспільній довірі до уряду УНР [396].

У квітні 1918 р. регіональні адміністрації УНР, аналізуючи попередній період анархії, констатували, що до приходу австро-угорського війська селянство «не знало ніякої міри, не бачивши твердої влади над собою, яка б не лише видавала накази, але й примушувала їх виконувати» [188, арк. 87, 93-94]. Те, що Центральна Рада не змогла показати населенню силу своєї влади, остаточно підірвало її авторитет.

Селянство завжди намагалось уникнути створення органів влади, які могли б здійснювати певні управлінсько-правові функції на користь держави: збирати податки, підтримувати порядок тощо. Під час правління більшовиків більша частина населення Кам'янець-Подільського повіту на Поділлі не бажала обирати депутатів ні до волосних, ні до повітових Рад, оскільки не бажали налагодження владної вертикалі. З приходом австрійських військ лише в двох волостях не обрали самоврядування. Австрійські частини, застосовуючи репресії, вносили елементи порядку серед анархізованого села, як зазначалося, накинули на село «узду страху» і налагодили «порядок на лучче». Констатувалося, що з «приходом австрійсько-німецького війська люди трохи заспокоїлися» [396]. Наприклад, у с.Щербини Житомирського повіту анархічні та кримінальні елементи раніше чинили убивства, грабунки, а коли «прийшли німці, бояться, притихли» [486].

В окремих регіонах це заспокоєння мало амбівалентний характер: з одного боку, припинилася анархічні виступи, а з іншого – було придушено всі прояви суспільного життя, населення збайдужіло. Наприклад, після заняття німцями Конотопщини «всі роботи всіх організацій припинено, ніхто нічого не знає, ніхто нікому не віре, кожен живе своїм власним життям» [414].

Діяльність німецьких та австрійських підрозділів призводила до дискредитації української влади, оскільки населення вважало, що всі насильства та реквізиції окупаційних військ санкціоновані адміністрацією УНР. З Поділля доповідали, що «пани з допомогою австрійських військ арештовують всіх тих, котрі тільки що-небудь скажуть про землю. В багатьох селах заарештовані батьки з дітьми і сидять в Проскурівській тюрмі. Всі селяни, і бідні і багаті, дуже схвильовані і налякані» [14, арк. 231, 324]. А в селах навколо Деражні місцевий австрійський комендант, без порозуміння з українською владою, на прохання польських поміщиків заарештовував селян, і взагалі, втручався у взаємини між селянами та поміщиками на стороні останніх. Українські коменданти повідомляли, що поміщики, домовившись з австро-угорськими частинами, «зводять власні рахунки з селянами, а через те підривають авторитет нашої влади, бо селяни в цих подіях винуватять цілком нашу владу» [251, арк. 15, 20, 23].

Австро-угорські коменданти розвішували в населених пунктах накази, у яких вказувалося, які злочини будуть каратися смертною карою, що звичайно ж дискредитувало українську владу [193, арк. 10]. Крім того, німецько-австрійська політика викачування продовольства з українського села, що супроводжувалася репресіями, викликала обурення селян. З місць доповідали в Київ, що німецькі та австрійські військові команди, без відома повітових комісарів УНР, їздять по селах і забирають продовольство по занижених цінах, часто обдурюючи селян. Через таку поведінку, стверджували представники української влади, населення «дивиться на визвольні (австрійські – Л.В.С.) війська як на своїх ворогів» [14, арк. 144]. Селяни запитували: «хто дав право німцям самим реквізовувати? Хто важливіший – німецька влада, чи

український уряд? Як може бути, що чужі люди командують. А український уряд мовчить і про нього нічого не чути?» [419]. Фіксувалися випадки, коли селянство «прямо зі зброєю» одбивало продукти харчування, реквізовані австро-угорцями [14, арк. 155].

З повітів надходили повідомлення, що у зв'язку з поведінкою ніби-то дружніх військ, населення хвилюється і «ніяк не може зрозуміти, чиїх розпоряджень треба слухати – Української Центральної Ради і її виконавчих органів, чи австрійських та німецьких властів» [188, арк. 92-93].

У свідомості широкого загалу владою були ті, хто має військову силу і втілює репресії. Через слабкість силових структур української влади траплялося, що населення сприймало, як «основну владу», командування німецьких та австрійських частин і за розв'язанням певних питань зверталося до них. Красномовним є оголошення Подільського губернського комісара, де він зазначив, що деякі громадяни звертаються до австро-угорського командування «з проханням накласти візу на документах. Доводжу до відома населення, що в межах УНР дійсними є документи, видані українською владою» [14, арк.268].

На засіданнях Центральної Ради піднімалося питання домінування окупаційних військ над українською владою, зазначалося, що населення «змушене на місцях, на жаль, звертатися за допомогою до німецької військової влади» [285, с.283]. Повітові комісари доповідали у Київ про «відсутність надійної військової сили, на яку можна зіпертись, виконуючи накази Центральної Ради». Кам'янець-Подільський повітовий комісар зазначав: «треба сотню кінноти не для репресій, а для показу, що влада має силу» [188, арк. 93, 107].

Не маючи значних та дієздатних силових структур і військових частин, Центральна Рада відмовилася від формування загонів Вільного козацтва, надіславши повітовим управам циркуляр, що потреба в «їх існуванні минула». Все ж, на місцях, загони Вільного козацтва продовжували існувати, але суттєвого позитивного впливу на стабілізацію становища вони не мали,

швидше навпаки, оскільки констатувалося, що до їх лав вступило «чимало кримінального елементу» який, прикриваючись «козацькими мріями», чинив свої злочинні справи. З іншого боку – саме вільні козаки намагалися організувати навколо себе селянство, щоб дати відсіч репресіям та контрибуціям німецьких та австрійських військових частин. Так, у Могилів-Подільському повіті «особи від Вільного козацтва» їздили по селах і закликали озброюватися, «щоб силою зброї позбутися австрійців», а також «підбурюють народ проти чинів адміністрації та міліції» [17, арк. 83, 89; 188, арк. 87, 103].

Регіональні адміністративні органи вживали заходів для «організації твердої української влади», але процес стабілізації просувався дуже поволі. Вінницький повітовий комісар констатував, що частина населення, схильна до більшовизму, «мало прихильна до української влади, а більш поміркована і та, що має потребу всякого захисту, при правопорушеннях йде з довір'ям та допомогою, це симптом того, що порядок і спокій буде відновлено» [190, арк. 18 зв.]. Також авторитет українських інституцій підривала неузгодженість між військовою та цивільною владами на місцях, які давали різні розпорядження, що дезорієнтувало населення.

Отже, Центральна Рада, що втілювала державну політику формування демократичних самоврядувань, не спромоглася створити функціонуючі органи влади у сільській місцевості і фактично не контролювала село яке, не бажаючи державних органів влади, все більш відособлювалося від «великого суспільства» та локалізувалося. Так звана «сільська анархія» була породженням ментальної настанови селян на «волю», тобто такий стан буття традиційно-аграрної спільноти, при якому «природність і простота» життя громади, як самодостатньої одиниці, протиставлялася «штучності та складності» державного життя.

РОЗДІЛ V
РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ ВЛАДИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

5.1. Ставлення селянства до аграрної політики

У добу Української революції 1917-1921 рр. українські провідники неодноразово стверджували, що лише селянство може стати соціальною базою національного державотворення. Всі політичні режими, які боролись за владу в зазначений період, щоб привернути селян на свій бік, намагались здійснити аграрні перетворення згідно власних ідеологій та політичних доктрин, вважаючи, що саме їх підхід найбільш адекватний селянським прагненням і потребам.

Одразу ж після перемоги Лютневої революції 1917 р. в українському суспільстві почалося обговорення болючого для більшості народу аграрного питання. У березні – квітні 1917 р. на різних з'їздах та зібраннях висувалась головна вимога селян, що земля «повинна належати тому, хто коло неї працює» [286, с.174].

Реагуючи на вимоги селян, Тимчасовий уряд оголосив про проведення аграрної реформи і 21 квітня 1917 р. видав постанову «Про запровадження земельних комітетів», які повинні були займатися земельними відносинами на місцях [1031, с.238-239]. І російський уряд, і Українська Центральна Рада закликали селянство зачекати з вирішенням аграрної проблеми до скликання Установчих Зборів.

Перший Всеросійський селянський з'їзд у травні 1917 р. ухвалив розроблену російськими соціалістами-революціонерами резолюцію про соціалізацію землі, тобто про скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнонародну власність. Земля мала передаватись земельним комітетам, які розподілять її у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що ведуть господарство власною працею. Общинні

землі повинні були періодично переділятись за зрівняльним принципом [579, с.98].

У червні 1917 р. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд прийняв постанову домагатися скасування приватної власності на землю і передачу її без викупу українському земельному фонду для подальшого розподілу серед незаможних селян [286, с.349-350].

Українська партія соціалістів революціонерів (УПСР), констатуючи, що національний політичний рух має селянську основу, задекларувала себе основним захисником інтересів селян [557, с.25-31]. Українському селянству імпонували ідеї свободи, народного самоврядування, рівності, соціальної справедливості, пріоритету трудового начала, скасування поміщицького землеволодіння. Самоочевидно, що в епіцентрі усіх прагнень селян перебувала земля, і крізь призму вирішення аграрного питання вони й дивились на всі інші суспільні проблеми. Відтак, з розвитком революції українські есери намагаються виробити свою програму, яка б на теоретичному рівні відобразила ідеали й прагнення, а отже, базові засади селянської ідеології. Не маючи власних теоретичних напрацювань в аграрній сфері, вони певний час не могли визначитись з соціально-економічними засадами земельної реформи, які б привернули увагу селян до вирішення політичних проблем.

Взагалі політична лінія у вирішенні основної для селянства аграрної проблеми в українських есерів виглядає сумбурною. У своїх періодичних виданнях вони декларували розуміння того факту, що українські реалії відмінні від російських. У квітні 1917 року газета «Боротьба» констатувала, що в Україні «землеволодіння переважно хутірське та подвірне, тоді як у великоросів все більш общинне» [286, с.136]. Все ж на своєму Другому з'їзді УПСР остаточно визначилася і взяла курс на соціалізацію землі, основні засади якого розроблені російськими есерами для інших соціально-економічних умов. Відомий політичний діяч, член УПСР М.Шаповал писав з цього приводу: «Партія не мала якогось окремого проекту, що основувався на місцевих українських даних», а вважала, що ситуація в Україні схожа на російську.

Відповідно «соціалізація – це модифікація російської передільної общини» [1104, с.42-44].

Наголошуємо, що в Україні виробити єдиний підхід до вирішення аграрної проблеми, щодо різних місцевостей було дуже важко, оскільки в одних регіонах домінувало общинне, а в інших, індивідуальне землеволодіння. Тому українські есери, перебуваючи у цейтноті революційних обставин, не встигали розробити власну концепцію земельного реформування і вирішили піти по накатаному шляху соціалізації, що, в свою чергу, визначило аграрну політику Центральної Ради. І.Майстренко у спогадах писав, що «бідніші селяни масово підтримували есерів, не розуміючи й не входячи в деталі соціалізації землі. Їх гіпнотизувало безплатне передання землі в їхнє приватне користування. А хто мав трохи власного поля той теж не задумувався над соціалізацією, бо був певен, що його власне поле залишиться в його приватному користуванні» [514, с.22].

Для всіх було зрозуміло, що для селянина основним визначником прав та справедливості виступає земля, «земля для селянина це все». На селянських зібраннях та з'їздах усюди тема землі перебувала на першому плані: «в ходу соціалізація та порівняння». Водночас зазначався й певний індивідуалізм притаманний українському національному характеру, і, що властивий росіянину общинний лад українцю не по душі: «українець любить свою хатину, свій вишневий садочок. Він любить свою власність, як би мала вона не була. З любов'ю та старанням обробляє свою полоску, як розлучитися з нею» [378].

Газети зазначали, що відмінність українських губерній від російських у більшому розвитку у перших інституту дрібної приватної власності. Під час перепису 1917 р. деякі волості Полтавської губернії відмовлялися давати відповіді на питання про землю через хибні побоювання «щоб для них не ввели общинного землеволодіння». Один з лідерів УПСР М.Ковалевський, який був на Всеукраїнському селянському з'їзді доповідачем по земельній реформі пояснював з цього приводу, що соціалізація, скасування приватної власності «це не є общинність» [312; 403]. Також висловлювалася думка, що згідно

селянської психології місцеві хлібороби землі біля свого села прибульцям не дадуть. Тому сподівання, що при соціалізації селяни тих регіонів, де землі мало, отримають її у тих місцевостях, де її багато, ілюзорні.

Газета «Подільська воля» також відзначала, що український селянин «більш-менш власник і йому хотілось» би мати право власності на землю: «йому хоч трошки землі, але дайте так, щоб селянин добре знав, що це його власність» [498]. Ця риса селянської психології сформувалася історично на основі подвірного володіння землею, котре домінувало в Україні. Оскільки в Росії селянин-общинник, у нього не виробилася звичка власності на землю. Відтак, йому легше освоїти соціалізацію, ніж українцю. Констатувалося, що вирішення земельного питання для багатьох селян зводиться до того, що землю «свого» поміщика треба поділити між односельчанами. Селяни того села, де є «панська земля» ставляться вороже до тих селян, які прийшли на поміщицьку землю з інших сіл. І з цією рисою селянської психології теж треба рахуватися при вирішенні земельної проблеми – резюмували автори статей, присвячених вирішенню аграрного питання.

Історик І.Витанович стверджував: «Індивідуальне, радше родинне трудове господарство – споконвічний ідеал у традиції українського селянства» [611, с.59]. І дійсно, ще весною 1917 р. представники селян стверджували, що аграрні перетворення повинні відбуватися за принципом – «землею можна володіти у такій кількості, яку в змозі обробляти дана сім'я» [254, арк.5].

На початковому етапі революції, коли есерівська пропаганда тільки набирала оберти, селяни, за давніми традиціями, виступали за сімейне землеволодіння або користування, але з обов'язковим зазначенням принципу особистої праці. Слід констатувати й таку обставину, яка, на наш погляд, суттєво вплинула на ставлення селянства до аграрної політики різних урядів: народна правосвідомість чітко не розрізняла понять «власність», «володіння», «користування» [1165, с.16]. Для селян усі ці поняття зливалися в одне: мати шматок землі для забезпечення існування своєї родини.

На зборах Тарнорудського комітету Проскурівського повіту на Поділлі у травні 1917 р. при обговоренні питання про право власності на землю ухвалено, «що земля повинна бути спадкоємна і ні в якому разі не може бути відібрана ніякою силою, чи законом, лише за згодою власника за таксовою ціною» [49, арк.23зв.]. Маєтки царських чиновників повинні перейти у володіння працюючого народу, але не задарма, а по ціні за яку були куплені. Селян потрібно наділяти землею у власність, інакше господарі будуть на ній погано працювати. Самоочевидно, що значна частина українських селян, не маючи досвіду общинного переділу землі, віддавали перевагу індивідуальному землеволодінню. Однак надалі, під тиском політичних та соціально-економічних обставин, їх погляди еволюціонізували.

До цього спонукала динаміка революційних подій після Лютого 1917 р., оскільки шалену пропагандистську кампанію популяризації своєї програми розгорнули російські есери. Розроблену ними програму аграрних перетворень, як зазначалося, затвердив Всеросійський селянський з'їзд і фактично легітимізував у свідомості широкого загалу соціалізацію землі, як вияв селянських прагнень. У пресі, на мітингах та зібраннях доказувалось, що соціалізація найкраще відбиває інтереси селян.

До того ж, слід зазначити специфіку соціально-економічної диференціації, а відтак і рівня консолідації сільської громади. Проти зовнішніх, «міських» впливів (адміністрації, продорганів, поміщиків тощо), усі селяни, незалежно від їх статків, діяли згуртовано. Однак, всередині громади ширився розкол за майновою ознакою на багатих і бідних, на тих, хто мав землю та тих, хто прагнув її мати. Незаможники, маючи намір безкоштовно отримати землю поміщиків, дивилися на заможних селян як на своїх опонентів, оскільки ті були власниками землі. Так, учитель з Чернігівщини констатував: «…з заможними зараз не можна ходити, якщо хочеш мати успіх. Ворожнеча між біднотою та заможними страшна…і посилюється» [407].

Самоочевидно, що ці два шари селянської громади мали цілком протилежні орієнтації щодо вирішення аграрного питання. При поширенні

демократизації та усуненні адміністративного тиску незаможні, перебуваючи у більшості, могли ухвалювати рішення, які ставали рішеннями сходу, тобто усієї громади і обирати своїх представників на різноманітні з'їзди.

Віддзеркалюючи розуміння вирішення аграрного питання селянами, Український з'їзд Волинської губернії ухвалив: земельне питання повинен вирішувати Сойм; земля передається трудовому народу для користування «без наймитів»; земля, яка є даром Божим, тому ні купців, ні продавців не повинно бути, а селянам наділяти не більше трудової норми; солдатки, сироти, вдови і солдати-каліки повинні отримати землю нарівні з іншими, а оброблятися вона буде за допомогою уряду та селян, що не постраждали на війні [422].

Преса констатувала парадоксальну ситуацію на селі: український селянин-індивідуаліст, тобто власник, на своїх форумах підтримував соціалізацію, тобто скасування приватної власності. Таке становище можна пояснити пропагандою тези, що власність на землю «вносить отруту в життя селянина». Щоб придбати землю хлібороб тяжко трудиться і «не бачить просвітку». Коли він буде знати, що його діти й так будуть мати землю, тобто користуватися нею, то це внесе в його душу спокій і певність у тому, що він не вмре голодною смертю. Селянам доводили, коли не буде власності, то кожен стане «хазяїном землі, а не наймитом, половинщиком або робітником за сніп» [337]. Останнє твердження мало для селянської ментальності особливу вагу, тому звучало достатньо переконливо.

І хоча постанови селянських форумів щодо вирішення аграрного питання були розраховані на перспективу, селяни сприймали їх як закон, своєрідну санкцію на втілення власних прагнень «вже сьогодні». Селянство не стало чекати розв'язання земельної проблеми Установчими Зборами, тобто законодавчим шляхом. Вже влітку, а особливо ж восени, почались масові розгроми поміщицьких маєтків, розтягування їх майна, захоплення і розподіл земель.

Своєрідним звичаєво-правовим обґрунтуванням повернення землі селянам був домінуючий у селянській свідомості принцип «захватного права»

поміщиками землі. Селяни Мелітопольського повіту Таврійської губернії заявляли, що «земля в руки землевласників та поміщиків перейшла на началах захоплення. Власність – велике зло, право приватної власності, особливо ж на землю, повинно бути скасовано» [92, арк.137-137зв.]. Хлібороби вважали, що «захватне право» поміщиків на їх землю надалі освячувалося державними законами. Оскільки селяни вбачали у цьому несправедливість, декларувалося, що не може бути іншого вирішення аграрного питання «як передача землі трудовій людності» [433].

Хлібороби с.Сосонки на Харківщині стверджували, що «наші діди були кріпаками у поміщика і землю поливали потом». Вони вважали, що тяжка праця багатьох поколінь їхніх родин дає їм право конфіскувати на свою користь приватновласницьку землю «всяких багачів, хоч би і селянську» [356].

Селяни містечка Фельштина Проскурівського повіту Подільської губернії зверталися до Проскурівської Ради солдатських та робітничих депутатів, щоб допомогли їм відібрати у поміщика землю, яку його батько раніш забрав у місцевого населення [51, арк.68].

Регіональні земельні управи пояснювали аграрний рух тим, що серед селян міцно вкорінилося поняття, що нібито земля, яка не може бути оброблена власною, особистою працею повинна бути «відчужена в розпорядження безземельних та малоземельних» [99, арк.39]. Тут же зазначалося, що будь-які пояснення аграрних органів щодо «непорушності приватних господарств», які неможливо обробити особистою працею «викликає дратування та бродіння» серед селянства.

У Ромненьському повіті Полтавської губернії констатувалися непорозуміння через високу орендну плату, між місцевими селянами та орендаторами поміщицької землі, які передавали ці землі в суборенду [208, арк.6].

Селянські самоврядування та аграрні органи, виходячи з точки зору, що «вся земля передається в користування трудового населення», визнавали угоди, заключені з орендаторами-посередниками, які ведуть господарство, наймаючи

чужу працю, недійсними [98, арк.17]. З Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії доповідали, що частина селян схильна вважати спекулятивною усіляку оренду, котра «не переслідує продовольчих потреб свого господарства» [95, арк.373зв.].

А з Ромненської повітової земельної управи Полтавської губернії доповідали, що представники сільських комітетів наполегливо вимагають скасувати договори на оренду землі і передати її малоземельним селянам на тій підставі, що орендатор сам землі не обробляє, а здає її в оренду селянам за високими цінами. Далі зазначалося, що селяни вважають спекуляцію землею «великим злом та несправедливістю», і це викликає у них обурення та категоричну вимогу розірвати орендні угоди. Так, Бауманівський волосний земельний комітет Ромненського повіту самовільно встановлював ціни на оренду землі та на робочі руки. Намагаючись вирішити усі питання «по-справедливості» комітет ухвалив допомагати безкоштовно солдаткам, і за незначну плату – бідним [97, арк.3, 80-81].

Маячський волосний сход Кобилякського повіту констатував, що захопленню поміщицьких земель може запобігти встановлення справедливої орендної плати. Комітет намагався наділити селян земельною нормою необхідною, щоб «прожити власною працею, не йдучи на експлуатацію в багаті руки» [102, арк.1, 82]. Оскільки критерій застосування власної фізичної праці був для селян основним та універсальним Велико-Кобилякський волосний земельний комітет прийняв рішення забрати у братів Д. та А.Слюсарів 10 десятин землі з наявних у них 47 десятин, оскільки вони не наймаючи чужої праці, не зможуть обробити свої поля. Аналогічний критерій застосував і Велико-Камишевахський волосний земельний комітет Харківської губернії, який забравши в поміщиці землю мотивував тим, що вона «ніколи не обробляла її сама, а здавала в оренду з метою спекуляції» [63, арк.29-29зв.].

Згідно вимог селян, Подільський губернський земельний комітет 3 липня 1917 р. ухвалив резолюцію про заборону орендувати землю з метою спекуляції, щоб запобігти передачі ділянки в оренду «третім особам» [41, арк.190].

Негативне сприйняття оренди безземельними хліборобами поміщицького села посилювало те, що землю могли орендувати також селяни сусідніх сіл. Щоб отримати більшу ціну за оренду, землевласники влаштовували своєрідний аукціон, в ході якого боротьба за користування землею викликала серед селян ворожнечу. Селяни того села, біля якого розташовувалася земля, прагнули усунути колишніх і не допустити нових орендарів з іншої місцевості, що призводило до «озлоблення» зацікавлених у оренді селян сусідніх волостей [95, арк.72].

Щоб не дати ситуації вийти з-під контролю, місцеві земельні комітети до ухвали Установчими Зборами земельного закону самі створювали проекти врегулювання аграрних відносин на «началах оренди», у яких закладалися моральні норми російської селянської общини, котрі під впливом есерівської пропаганди ширилися Україною. Так, Зіньківський повітовий земельний комітет Полтавської губернії ухвалив, що вся земля повинна перейти до трудового народу у зрівняльне користування «і щоб ця земля перебувала в общинному розпорядженні» (соціалізація землі). Пізніше прийнято резолюцію: 1) на орендні землі в першу чергу претендують безземельні та малоземельні селяни; 2) переважне право на оренду визнається за умови обробки землі без допомоги найманої праці за винятком тих господарств у яких працівники перебувають на військовій службі. До того ж, селяни, які згоджуються вести своє господарство артільним способом, користуються перевагами перед одноосібниками; 3) для задоволення потреби селян в землі, в першу чергу мають використовуватися ділянки, що здавалися в оренду через посередників-орендарів. Прилуцька Рада селянських депутатів ухвалила резолюцію, що в інтересах бідного селянства треба домагатися від Центральної Ради, щоб вона якнайшвидше видала закон про оренду та ціни на робочі руки [96, арк.9, 12-12зв.; 210, арк.59].

Але в той час Центральна Рада була громадсько-політичним, а не законодавчим органом. Вона не могла видавати закони і вирішувати аграрні питання. Та селяни не розуміли, що «не могла», і трактували, що «не хоче».

Надалі, через невідповідність очікувань селян аграрного преділу з правовими можливостями Центральної Ради, цей орган почав втрачати популярність та авторитет.

Власники скаржилися, що сільські комітети ухвалювали рішення, у яких вимагали здати землю в оренду за встановленою ними ціною у 8 крб. 50 коп., а це ледь покривало їх видатки [214, арк.150зв.]. При зборі урожаю орендарі теж зазнавали збитків. Селяни Нової-Пісчаної Кам'янецького повіту на Поділлі самовільно розпочали збирання хліба на приватновласницькому полі за 3 сніп, посилаючись на ухвали Селянського з'їзду. Орендатори, апелюючи до влади, пояснювали, що за таких обставин вони не зможуть виплатити орендну плату та податки і їх чекає розорення.

Коли селяни почали згідно ухвал своїх органів, самі збирати хліб, їм наголошували на незаконності їх дій і на тому, що Тимчасовий уряд стоїть на засадах повної «охорони прав власності» [180, арк.114]. Звичайно ж, хлібороби вважали, що влада відстоює передусім права поміщиків та орендарів і займає антиселянську позицію.

Щоб розвіяти сумніви селян, міністерство землеробства Тимчасового уряду звернулося до волосних комітетів з запевненням, що у трудове користування перейдуть усі придатні для сільського господарства землі та закликало усіляко охороняти від руйнації та розграбування дослідні установи і господарства [124, арк.42]. Комітети повинні пояснити усім громадянам волості, щоб не чинили насильств і що майно та земля поміщиків є «народним надбанням і право ними розпоряджатися мають Установчі Збори» [308].

Улітку 1917 р., коли тема аграрного реформування, соціалізації землі та наділення нею незаможних стала домінуючою на селянських сходах, форумах та в пресі: селянство у своєму ставленні до проблеми скасування приватної власності на землю поділилося на два табори – її прихильників та противників. Ще на Всеукраїнському селянському з'їзді при обговоренні шляхів вирішення аграрної проблеми Б.Мартос застерігав, що лише на Полтавщині близько 60 тисяч селян мають більше 15 десятин землі і саме вони можуть скласти «сильну

опозицію реформі» [312]. До того ж, в інших губерніях також був значний прошарок заможних селян та середняків.

Газета «Селянська спілка» писала: «найгірше помирити із соціалізацією землі тих дрібних землевласників, хто тяжкою працею, не визискуючи другого, здобув собі десяток десятин землі і держиться її зубами й руками. Найбільше хвилювання і турбот на селі через земельне питання у тої частини селян, які володіють клаптями 10-25 десятин землі…» [434]. Тому зазначалося, що дуже важливо пояснити селянам, які володіють придбаними важкою працею ділянками землі, що в ході аграрної реформи їх землю у них не відберуть і не передадуть «ледацюгам».

Коли на селі ширився аграрний рух, хлібороби почали захоплювати і ділити приватновласницькі землі, поміщики та заможні селяни приступили до самоорганізації, щоб відстоювати свої права. Так, 25 червня 1917 р. відбулися збори земельних власників Ніжинського повіту Чернігівської губернії, на які з'їхалися, щоб «боротися з анархією», майже з усіх сіл. Землевласники заявляли, що вони також «люди праці» і не виступають проти «задоволення» безземельних землею, але «по закону» [380; 333].

Як протидію широкій пропаганді за соціалізацію, поміщики, в свою чергу, вели агітацію за збереження існуючої системи землеволодіння. Так, на Чернігівщині вони організували серед селян збір підписів за приватну власність на землю і зібрали 1200 підписів [333].

У селянській свідомості заможність, накопичення багатства асоціювалися передусім із збільшенням кількості землі у господарстві, а не з покращанням самого господарства, застосуванням нових технологій обробітку землі для збільшення врожаю. Більшість селян не звертали уваги на поліпшення сільськогосподарської культури, а намагалися якнайбільше зорати та засіяти. У результаті бувало, урожай з 15 десятин отримували як з 5 десятин [123, арк.2]. Селяни перебували в ілюзії, що поміщицької землі є багато і її конфіскація задовольнить усіх. На своїх мітингах село часто піддавалося магії «дармової землі». Деякі оратори з міста говорили про «прирізку» 20 або навіть 50 десятин

на господарство. Коли наступні вели мову про більш реальні 4-5 десятин на двір, селяни «в глибині душі не бажали вірити» [304].

Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицької землі проявилася вже влітку. «Скільки терпіти – запитували хлібороби – наші сини, брати і батьки уже давно голови положили за цю землю, а ми голодні, холодні…» [361]. На селах ліворадикальні елементи агітували селян все забирати вже зараз, нічого не чекати і нікого не слухатися. Такі заклики все частіше зустрічали схвалення селянства. Більш рішучі почали ділити землю, не чекаючи законодавчого вирішення питання. При чому констатувалося, що дуже часто селяни ворогують при розподілі землі, «піднімають сварку та бійку». Справджувалося застереження, що хлібороби не допустять до розподілу землі біля свого села селян сусідніх сіл. Газети писали, що села, які мають багато панської землі, не пускають до себе «сіл безземельних, де немає ні землі, ні пана, одганяючи їх од себе дрюком». Загалом селяни не розуміли, чому влада зволікає з розподілом панської землі, адже «взяти і поділити» – це так просто. Друковані органи пояснювали селянам, що для проведення аграрної реформи потрібна підготовча робота, «а для деяких ця справа здається легкою, заїхав з плугом одорав порівну й квит» [436].

Самочинні дії селян по захопленню землі, що ширилися у волостях, влада намагалася припинити і повернути селянський рух в русло законних та поетапних реформ. У серпні 1917 р. селян закликали обирати волосні земельні комітети, які повинні з’ясувати загальну земельну площу підпорядкованої їм місцевості та кількість безземельних та малоземельних. Комітети повинні вияснити яким чином наділяти землю: в спадкову оренду, чи в зрівняльне особисте користування, чи в артільне користування. Селян застерігали, що праці комітетів можуть зашкодити ті, хто захоплює землю, покоси, забороняє збирати хліб. Усі земельні питання в окрузі мають вирішуватися через волосні земельні комітети і селянство повинно їх підтримати. Оскільки на оплату діяльності волосних земельних комітетів виділялося мало коштів, селянські

органи влади робили висновок, що Тимчасовий уряд «не хоче щоб» вони працювали [295, арк.10].

Відсутність єдиного виробленого підходу давала можливість по різному трактувати засадничі положення майбутньої аграрної реформи, передусім поняття «зрівняльне користування». У есерівській програмі допускалося користування землею в розмірі від споживчої норми (яка б забезпечувала споживчі потреби сім'ї) до трудової норми (кількості землі, яку сім'я могла обробити особистою працею). Так, у Лубенському повіті на Полтавщині в окремих місцевостях зроблено спробу загального порівняння, тобто усунути допустиму різницю між трудовою та споживчою нормами.

27 жовтня 1917 р. Полтавська губернська земельна управа наголосила, що «земельні комітети не покликані зрівнювати землекористування одних господарств за рахунок інших – трудових, а лише регулювати земельні відносини та задовольняти гостру земельну потребу трудового селянства» [99, арк.45]. Гострі сутички між селянами під час проведення «порівняння» землі мали місце на хуторі Єщенки Вовчарівської волості Кобилякського повіту. Знову ж, земельним комітетам намагалися пояснити, що їх завданням є регулювання аграрних відносин між селянами та поміщиками, а не зрівняння земельних ділянок селян [102, арк.73]. Боровський сільський комітет разом з общинними землями також переділив на «наявні душі» раніш куплені у приватну власність землі заможних селян. Останні зазначали незаконність такого кроку, як з точки зору державного так і з точки зору звичаєвого права та селянської моралі, оскільки за законом селянська громада не має права перерозподіляти приватновласницькі землі. Також ці селяни апелювали до «принципу праці» як однієї з основних засад хліборобської моралі. Як переконливий аргумент звучало, що господарі у яких «відрізали» землю були багатосімейними та обробляли її своєю працею. Вони зазначили, що селяни, яким віддали їхню землю раніш свою землю продали або пропили і «відповідно нагородження їх нашою землею є нагородження за п'янство та покаранням нас за нашу працелюбність» [63, арк.308].

Таким чином, ідеальні норми соціальної справедливості «як порівняння всіх», увійшли в суперечність з селянським розумінням категорії «праці», що легітимізувала набуту власність та багатство.

На Луганщині у селянина Полякова, який мав більшу ділянку ніж інші, було захоплено землю, однак, через те що він обробляв її своєю працею, землю йому було повернуто [352].

Часто селянські аграрні органи самовільно ухвалювали рішення про перерозподіл земельних угідь власників. У зв'язку з цим фіксувалися випадки, коли роботі земельних комітетів адміністративною або військовою владою чинилися перешкоди, їх члени заарештовувалися і віддавалися під суд [24, арк.28, 32; 90, арк.4]. Так, прокурор Полтавського окружного суду порушив кримінальну справу проти Хорольського волосного земельного комітету за ухвалення ним постанови про відібрання землі у власника. Оскільки селяни вважали такі постанови справедливими, а отже й законними, Полтавський губернський земельний комітет просив прокурора припинити судове переслідування і не встрявати в роботу земельних комітетів, тому що це може призвести до ексцесів, які поки що вдається стримувати [92, арк.144, 149].

З іншого боку, досить часто селяни не бажали виконувати тих розпоряджень земельних комітетів, котрі не відповідали їхнім бажанням. Коли земельні комітети ставали на заваді незаконним діям селян, останні ігнорували їх вказівки. Восени 1917 р. зазначалося, що земельні комітети не мають влади, вони скаржилися на «повне безсилля». Як констатував Катеринославський губернський земельний комітет «селяни часто помиляються у своїх вчинках» [95, арк.210, 278зв., 312].

У жовтні 1917 р. на засіданні Харківського губернського земельного комітету констатовано, що на місцях вимоги селян підвищилися, їх організація падає «внаслідок відсутності влади». Селяни, незадоволені своїми земельними площами, захоплюють поміщицьку землю. Захоплюючи землю, селяни намагалися зруйнувати поміщицьке господарство за старою звичкою, сподіваючись «викурити» власника з економії.

Селянська преса зазначала: «стихійна руйнуюча сила в земельному питанні виросла на грунті незадоволення і роздратування селян нетвердою і неясною земельною політикою Временного правительства, загрожує зничтожити і знести з лиця землі всі віками нажиті народні багацтва» [351]. Могилів-Подільський повітовий земельний комітет на Поділлі висував вимогу негайно оголосити землю власністю народу та передати її у розпорядження його виборних органів – земельних комітетів.

У листопаді 1917 р., з утворенням Української Народної Республіки, Центральна Рада намагалась припинити анархічні самочинні дії, однак вийшло цілком навпаки. Своїм Третім Універсалом вона скасувала право власності на землю і проголосила її всенародним надбанням. Основним принципом аграрної ідеології Центральної Ради був іманентний селянській психології принцип особистої праці, на якому особливо наголошувалося у відозвах та інструктивних документах української влади. Відтак, зазначалося, що власність касується лише тих, хто «сам своїми руками не працює». Водночас землевласників, які мають земельні площі менші 50 десятин, тобто «в розмірах трудового господарства Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається як була» до Установчих Зборів.

Встановлення трудової норми у 50 десятин та декларація скасування лише нетрудової, передусім, поміщицької власності породжувало сподівання у заможних селян та частини середняків, що зазначені положення Універсалу спрямовані лише проти «поміщиків-експлуататорів» і надалі можливе існування «трудової власності», основаної на особистій праці. Однак, мало - та безземельні селяни, особливо ж у місцевостях, де поміщицької землі було недостатньо, норму у 50 десятин вважали завеликою та несправедливою. Відтак, позиція Генерального секретаріату земельних справ, який ставлячи «наріжним каменем» своєї діяльності забезпечення сільськогосподарською продукцією державних та суспільних потреб намагався зберегти хоча б великі селянські господарства, увійшла в суперечність з позицією незаможного селянства, яке сприймало аграрні перетворення лише крізь призму

забезпечення споживчих потреб своєї сім'ї. Наскільки зазначена норма у 50 десятин була далекою від селянських уявлень про справедливість свідчить обговорення у грудні 1917 р. аграрного закону на засіданні Центральної Ради, де представники селянства різко виступили проти запропонованої дещо меншої трудової норми у 40 десятин [285, с.26-27; 94, арк.28].

Генеральний секретаріат земельних справ розіслав місцевим земельним органам циркуляр, яким пояснював аграрні положення Універсалу. Земельним комітетам доручалося взяти на облік усі «нетрудові» господарства та вияснити, які з них мають державне значення, як осередки селекційної роботи та вирощування племінної худоби. Ці «висококультурні господарства» будуть передані цілими «громадським організаціям». Наказувалося зробити детальний інвентарний опис усіх нетрудових господарств, слідкувати щоб нічого не було зруйновано. Копії описів узятих на облік маєтків і дані щодо земельних ділянок, котрі через земельні комітети перейшли до рук селянства, треба надіслати в генеральний секретаріат земельних справ. Особливо наголошувалося про потребу пояснити селянам, що вони користуються описаним реманентом економій під контролем земельних комітетів до особливого розпорядження Генерального Секретаріату і щоб реманент «не продавався і не нищився» [95, арк.504]. Вказувалося, що найкраще економії зберегти в цілому та віддати для артільно-хліборобського господарювання. Водночас наголошувалося, що слід «обережно поводитися з середньою земельною власністю, доля якої буде розв'язана остаточно на Установчих Зборах» [103, арк.113; 94, арк.27].

Селяни, які вважали себе господарями землі, почали хазяйнувати. Так, у Бердичівському повіті на Київщині вони «захоплювали до своїх рук економії з живим та мертвим реманентом, провадили опис майна, ставили своїх довірених, зачиняли приміщення та усували адміністрацію від розпоряджень» [245, арк.20зв.].

Генеральний секретаріат земельних справ закликав місцеві земельні комітети діяти тільки «на основі законів» і погрожував судом за впровадження

незаконних постанов. Регіональні адміністрації УНР застерігали, що жодних самочинних захоплень землі та реманенту не повинно допускатись, а всі, хто спокуситься на всенародне добро, будуть покарані, як грабіжники. Трудящі селяни, які потребують земельного наділу, повинні звертатись у губернські та повітові земельні комітети [113, арк.8; 262, арк.4-5].

Однак вказівки загального характеру не влаштовували регіональні аграрні органи. Вже у середині листопада 1917 р. Полтавський губернський земельний комітет просив у Генерального секретаріату земельних справ детальних інструкцій щодо прийняття на облік нетрудових господарств та інвентаризації поміщицьких маєтків, оскільки бувало, що волосні та сільські комітети самочинно описували все «аж до посуду». Оцінюючи обстановку на Полтавщині вищі органи влади застерігалися, що «можливі грабежі» [90, арк.39].

Не отримавши додаткових пояснень, на місцях приймали власні інструктивні документи. На підставі Універсалу Центральної Ради Подільський губернський земельний комітет видав обов'язкову постанову у якій зазначив, що всі землі краю переходять до відання повітових та губернського земельних комітетів, які отримають «всі права власників». Для контролю над збереженням економій місцевим населенням обирається «комісар господарства». Відповідальність за збереження та діяльність господарства покладається на сільський виконавчий комітет. Самочинні захоплення майна та землі недопустимі. Всі гроші господарства переводяться на депозит повітового комісара. Регулювання стосунків між адміністрацією та комісарами господарств покладається на волосного комісара [195, арк.3, 114]. Цю постанову землевласники вважали незаконною і оскаржували її в суді.

Самоочевидно, що проти Третього Універсалу та аграрних постанов Центральної Ради і місцевих земельних комітетів різко виступили землевласники, які зазначили, що їх реалізація веде «до краху господарювання».

Оперування соціалістичними партіями, що входили до складу Центральної Ради, категоріями «споживча» та «трудова» норма, які не мали чіткого визначення, при їх втіленні в регіонах породжували різні колізії. Так, на Чернігівщині селянство не мало певного погляду на це питання. Ті, хто володів 5 десятинами, і ті, хто мав 20 десятин, «кожен доказував, що це трудова межа» [378]. На місцях запитували що таке трудова норма, чи слід її розуміти «в соціалістичному, чи звичаєво-правовому розумінні нашого народу» [468]. Тобто, чи ділити всім порівну, чи залишати на господарство стільки землі, скільки зможуть обробити члени сім'ї власною працею.

Оскільки мішенню селянських грабунків стали, так звані «культурні господарства», селяни здебільшого вороже поставилися до заклику влади УНР щодо їх неподільності та збереження, оскільки вважали, що це скоротить земельний фонд для наділення в особисте користування [61, арк.68-68зв.]. Відтак, селяни громили маєтки, розбирали реманент, вирізали чи продавали «расову худобу», коней та майно, ділили насіння та збіжжя. Вони намагалися знищити «добре організовані» економії, сподіваючись, якщо їх не буде, то землю, що належала економіям, мають поділити між хліборобами.

Центральна Рада та її місцеві органи намагалися здійснити аграрні перетворення організовано і на законних підставах. Поетапне вирішення завдань земельної реформи на основі певних юридичних норм, вироблених владою, здавалось малограмотним селянам незрозумілим зволіканням, захистом прав та власності поміщиків, і на їх погляд, це було несправедливо. Тому політика аграрних перетворень Центральної Ради, що базувалась на державно-правових засадах і мала розтягнутися в часі співвідносячись з процесом законодавчого її оформлення та напрацювання статистичних даних, увійшла в суперечність з звичаєво-правовими поглядами селян для яких самозрозумілою була суспільна потреба і соціальна справедливість переділу землі «тут і зараз».

Якщо брати політико-економічний вимір селянської свідомості, то в ній точилася боротьба між модерними та архаїчними її складовими: з одного боку

було б добре, якби верховна влада законним рішенням передала хліборобам панську землю, з іншого – державна влада втратила репресивну силу, тому можна самим цю землю забрати і користуватися нею. А оскільки влада, на думку селян, затягувала процес передачі землі, то вони почали схилятися до другого варіанту вирішення аграрного питання.

Водночас більшовики видали «Декрет про землю», пропагували і втілювали більш близьку та зрозумілу для селянства аграрну політику. Під гаслом «Грабуй награбоване» прибічники Леніна звертались до селян з закликом не чекати ухвалення законодавчих актів та дотримання юридичних формальностей, а захоплювати і ділити поміщицькі землі й майно, тобто втілювати справедливість явочним порядком. Порівнюючи аграрну політику Центральної Ради та більшовиків Д.Дорошенко писав: «… хто проголошує принцип скасування власності й «передачу без викупу» чужої землі чи майна, той не повинен хитатись і зволікати з практичним здійсненням цього принципу. Большевики так і робили: вони просто казали: грабуй награбоване, і це було кожному зрозуміло; вони не крутили й не мудрували, що господарство в 49 десятин «трудове», а в 51 десятину вже «нетрудове», не виступали проти «самовільних захватів землі» і т. д., а виразно й ясно проповідували практику, яка не розходилася з теорією» [680, с.204-205]. Так, у Вовчанському повіті на Харківщині більшовики агітували, що в Центральній Раді буржуї, радили в кожному селі організовувати Ради селянських депутатів і «йти одбирати землю». Представники Центральної Ради стверджували: «не можна сказати, щоб селянам це не подобалося» [36, арк.59-59зв.]. Більшовицькі гасла попали на сприятливий грунт і ще більш підштовхнули селян до широкої хвилі пограбувань панських маєтків та розподілу землі. Багато селян вважало, що більшовицька влада, яка не дотримується «панських» формальностей та процедур і закликає відібрати створене хліборобською працею і «награбоване» експлуататорами майно, якнайкраще відбиває їх інтереси.

Однак заклики і пересторогі влади УНР майже не мали впливу на селян. Так, у листопаді 1917 р. селяни с.Стрижанова на Київщині самочинно зайняли

приватновласницьку землю, мотивуючи свої дії тим, що ця земля «колишня однодвірська і вони мають право захопити її без усіляких пояснень, як незаконно відібрану в них за старого уряду…» [246, арк.41].

Липовецький повітовий комісар на Київщині констатував, що в деяких селах повіту «революція давно виродилася в простий грабунок» [246, арк.90зв.]. У звіті інструктора по земельним справам Миргородського повіту Полтавської губернії зазначено, нібито деякі сільські сходи виносили постанови «хто не піде грабувати, то накладати штраф», тобто пов'язали всіх круговою порукою щодо вчиненої протиправної дії [25, арк.115]. Генеральний секретаріат земельних справ констатував, що на місцях поширюється «руїна», нищаться цінні національні багатства, племенні господарства, «кінські заводи» тощо та закликав регіональні аграрні структури вжити заходів щодо запобігання цьому [99, арк.35].

Селянську інтерпретацію положень «Декрету про землю» та Третього Універсалу і наслідки втілення їх у життя констатував на засіданні Центральної Ради товариш генерального секретаря земельних справ УНР Б.Мартос: «селяни розуміють соціалізм як перенесення майна з панського двору до свого власного. Вони ділять плуги, піаніно, картини і ділять це так, що одному дають леміш, другому чересло, третьому колесо…Вони нищать селекційні станції, розграбовують склади найдобірнішого насіння і пускають його на самогонку» [285, с.22-23].

Таким чином, селяни самочинно почали втілювати близькі їм принципи аграрного соціалізму, який базувався на засадах архаїчної справедливості «всім-порівну», але це стосувалося передусім майна нажитого «нетрудовим способом».

У вирі анархії й беззаконня страждали не лише поміщики, але й самі селяни. Регіональні адміністрації УНР констатували масові прояви селянського аграрного егоїзму: селяни тих сіл, де були поміщицькі землі і ліси, заявляли, що не дадуть землі та лісу тим селам, у яких поміщицьких земель та лісів не було [177, арк.100]. Так, в Старобільському повіті Харківської губернії, волості в

межах яких були значні ділянки приватновласницьких земель, розподіляли їх лише між жителями своєї волості. Теж спостерігалося й у Куп'янському повіті, де Тимонівський волосний земельний комітет відмовив Тарасівському волосному земельному комітету у виділені поміщицької землі для наділення малоземельним [61, арк.81-82, 188-189].

Ігноруючи настанови Генерального секретаріату земельних справ щодо збереження цілісності економій, селянські аграрні органи, вважаючи себе головними розпорядниками «панського майна», діяли на свій розсуд. Так, Комишанський волосний земельний комітет на Полтавщині продав реманент, хлібні запаси та інше майно з маєтку «Кударь», поклавши виручені гроші на свій депозит. На вимогу Генерального секретаріату земельних справ розслідувати цей вчинок Полтавська губернська земельна управа стала на захист волосного земельного комітету заявивши, що «не вбачає в цьому жодних непорядків, позаяк це відповідає Третьому Універсалу Центральної Ради» [103, арк.1-2; 848, с.99-104].

Досить часто, селяни бажали поділити майно навіть «добре організованих» поміщицьких економій. Реакцією Харківської губернської земельної управи на намір селян Лебединського повіту вигнати з маєтку Капніста всіх службовців та працівників, був заклик пояснити селянським сходам навколишніх сіл, що «збереження добре організованого господарства та обробка його на артільних началах є державна необхідність і та мета, для якої створено революцію» [61, арк.11-12, 14, 17-19, 35-36; 38-39; 48, 51, 53]. Коли селяни громили поміщицькі маєтки та розграбовували майно місцева влада УНР намагалася виявити винних та покарати їх, вжити заходів до його повернення. Наказувалося охоронятти породисту худобу від місцевого населення, припинити продаж майна з економій, щоб зберегти його для всього українського народу.

Незважаючи на заборону органів Центральної Ради, селяни прагнули розібрати реманент та майно не лише поміщицьких економій, але й закладів, діяльність яких вони вважали малопродуктивною або непотрібною, зокрема –

закладів аграрної освіти. На початку грудня 1917 р. працівники Лубенської сільськогосподарської школи, висловлюючи протест Полтавській губернській земельній управі проти селянської сваволі, аргументували, що школа «має ціль навчати селянських дітей для підготовки з них культурних працівників на ниві хліборобській» [99, арк.86].

Хід аграрних перетворень на селі багато в чому залежав від діяльності місцевих земельних комітетів, які часто виявлялися не «на висоті» становища. Регіональні аграрні структури видавали нормативні документи якими регулювалася діяльність волосних земельних комітетів, що викликало невдоволення селянства і його представницьких органів. Так, основною темою обговорення Ємільчинських волосних земських зборів Волинської губернії 11 грудня 1917 р. був рівень компетенції та повноважень волосних земельних комітетів.

Зібрання заслухало постанови та розпорядження Центральної Ради. Також розглянуло інструкцію Новоград-Волинського повітового земельного комітету, що стосувалася встановлення функцій та меж влади волосних земельних комітетів, щоб застерегти їх від свавільних та незаконних дій. Всебічно обговоривши інструкцію, збори констатували, що волосний земельний комітет складається з осіб, обраних населенням, користується його довірою і будучи ближче до народу «знаходиться у курсі всіх правовідносин». Відтак, волосні збори прийняли постанову: «вироблену інструкцію повітовим земельним комітетом від 8 грудня 1917 р. як таку, що применшує значення волосних земельних комітетів і таку, що відбирає від них усіляку ініціативу та самостійність, вважати не обов’язковою до виконання та просити … владу про надання волосним земельним комітетам самих широких прав і самостійності в інтересах заспокоєння населення» [139, арк.3-5]. Збори зобов’язали волосний земельний комітет та волосну земську управу на підставі Універсалу Центральної Ради взяти на облік поміщицькі маєтки.

Таким чином, найближчі до селянства волосні органи влади демонстрували іманентний йому рівень правосвідомості та розуміння суті

народовладдя, які визнавали демократію прямої дії і не хотіли визнавати ієрархії підпорядкованості нищих органів влади вищим. У свідомості селян, народовладдя – це втілення в життя волі населення даного села чи округи ухваленої його представницькими органами – сходом, зборами, управами, комітетами, Радами та ін. Обов'язковість втілення рішень вищих органів, якщо вони не узгоджуються з баченням суті справи та інтересами мешканців даного села, сприймалося ними за насильство. Селяни вважали нормальним станом справ не виконувати розпоряджень та інструкцій вищих владних структур, аргументуючи це тим, що вони не орієнтувалися в місцевих обставинах та настроях.

Для підготовки земельної реформи, аграрні органи як Тимчасового уряду так і Центральної Ради розсилали на місця спеціальні анкети, щоб довідатися якої точки зору дотримуються селянські маси на аграрні перетворення. Так, селяни Харківської губернії на своїх зібраннях висловлювалися, щоб земля перейшла без викупу трудовому народу, тим хто обробляє її особистою працею «без усіляких батраків» або товариствами. Інколи у резолюціях зазначали в «общинне користування». Особливо наголошувалося, що вона не може бути предметом купівлі-продажу і «як повітря» повинна належати «нікому окремо, а всьому народу». Земля повинна наділятися усім селянам «без різниці статі», оскільки «всі громадяни та громадянки мають рівне право». Селянська справедливість поширювалася також і на поміщиків. Колишні власники можуть отримати землю на рівні з селянами за умови застосування власної праці. Землі, що перебували на відрубах або куплені у приватну власність повинні повернутися в общину.

Окремі громади у своїх постановах фіксували побажання, щоб «всі громадські надільні землі залишилися в попередніх володіннях громадян», тобто не перерозподілялися. Зазначалося, що земля повинна перейти «всьому народу», тобто селянам, в «повне їх володіння та розпорядження», до того часу, поки будуть обробляти її своєю працею. В одних селах наполягали, щоб земля виділялася селянам «за зразком подвірно-спадковим» та «числилася за

власниками і переходила у спадок, від батька до сина без права продажу». Але на деяких сходах виступили проти передачі землі у спадок, за те, щоб вона залишалася в «розпорядженні общини». Це робилося для того, щоб земельні ділянки не переходили з їх користувачами в інші села. Так, в Пантюхінській волості спеціально обумовлено, якщо дівчина чи вдова вийде заміж і переїде в іншу громаду, то земля до переділу залишається в тому господарстві «звідки вона вийшла». Всенародний сход громадян Миколаївської волості у своєму протоколі визначив лад, що має утворитися в результаті аграрної реформи як «общинний соціалізм» [65, арк. 28-31, 33, 35, 37, 39, 41, 74, 76, 78, 80, 82, 86, 88, 95, 97, 100, 105, 107, 113, 116-116 зв., 119 зв., 136 зв., 138, 142, 148, 174, 177].

Якщо вважати, що волосні земельні комітети віддзеркалюють прагнення та сподівання обравшого їх селянства, то хлібороби Гайсинщини на Поділлі висловлювалися за наступні засади аграрного реформування. До селян повинна відійти уся земля: державна, церковна, приватновласницька. При її розподілі, як і на Харківщині, домінував принцип особистої праці на землі. Селяни згодні були залишити поміщику або орендарю таку ж кількість землі як і для «трудового населення» за умови її обробітку власною працею, однак застерігалася «садибна осілість», а саме постійне проживання на селі. Хоча й були побажання, щоб орендарі відбули «на місце своєї Батьківщини», тобто у місцевість звідки вони походили.

Якщо у великих селянських господарствах поряд з власною працею застосовується наймана, то їх землі повинні «відчужуватися нарівні з іншими», а селянам залишати трудову норму. Щодо «надільних та купчих» селянських земель, то на них слід поширити право користування, яке буде встановлене для експропрійованих «нововідведених земель». Хоча, окремі земельні комітети висловлювали думку, що куплена селянами земля перерозподілу не повинна підлягати для запобігання «суспільних потрясінь». Маєтки, парки, сади мають передаватися в громадське управління для створення лікарень, шкіл та ін. «Висококультурні» господарства треба зберегти «в цілості» і надати

громадським установам, хоча були й побажання щоб передати лише тій громаді « в районі якої перебуває».

Норми землі відповідно з місцевими умовами повинні бути встановленні у такій кількості, яка виходить після розкладки усієї землі на кожну душу чоловічої та жіночої статі хліборобської сім'ї. Тобто, повинна бути така кількість землі яка необхідна для забезпечення споживчих потреб землеробської сім'ї. Деякі все ж, вважали, що краще ділити не «на душу», а «на хазяїна» господарства. Селяни висловлювалися за передачу землі у подвірно-спадкове, безстрокове постійне користування, хоча висувалися пропозиції наділяти землю на 10-15 років. У деяких місцевостях зазначали, що земля навколо даного села має відійти «тільки до даної громади», а також «не приписані до громади не мають права на садибу, ні на поле», чим селяни інших сіл мали позбавлятися права отримати ділянку землі. Так, в анкеті Соболевського волосного земельного комітету більш детально обумовлюється проблема приймацтва згідно звичаєво-правових норм даної місцевості. Чоловік, який прийшов з іншого села в господарство жінки не може отримати наділу у цій громаді, а лише в своєму селі.

Волосні земельні комітети Гайсинщини, висловлюючи думку селян, як правило, виступали проти спільного обробітку землі констатуючи, що «об'єднань у товариства та союзи не практикується», закликали землю наділяти подвірно, «общинного володіння не треба» і землю відводити «колективним одиницям» також не треба.

Хлібороби зазначали, що відводити землю «трудовому населенню» найбільш доцільно «общинним порядком», тобто виходячи з контексту попередніх побажань тут йдеться не про передачу землі в общинне користування для її подальших переділів, а про надання землі громаді, щоб вона сама розподілила її серед своїх членів, тому що селяни вважали, що вони самі без представників повітових органів (міста) краще і справедливіше впорядкують земельні відносини. Хлібороби були впевнені, що підставою для

здійснення земельної реформи є постанова селянського з'їзду [78, арк. 1-74 зв.; 26, арк. 63 зв.-64].

У грудні 1917 р. – березні 1918 р. військове протистояння Раднаркому та Центральної Ради, ідеологічна боротьба, загальне ослаблення влади на місцях, слабке поширення інформації на периферії, все це призвело до розриву зв'язків між містом та селом, майже повній автономізації селянських громад. У такій ситуації майже кожне село самотужки намагалося вирішити земельне питання, «швидше розібрати самочинно ліс, майно, реманент». Громади переобирали сільські земельні комітети, які відмовлялися негайно втілювати в життя постанови сходів.

Констатувалося, «що не село, то особлива республіка, яка не визнає чиїхось прав та законів» [113, арк. 3]. Повсюдно – «смута, грабунки, озлобленя». Преса писала, що саме селянство «без народної влади» встановити земельний порядок не в силах. Тому слід обрати нові авторитетні земельні комітети, які будуть висловлювати волю трудового селянства та «вказувати державній владі» його потреби. Ці комітети самі повинні дотримуватися законів і закликати до цього селянство.

Керуючись нормами Третього Універсалу та власною правосвідомістю, селяни самі приймали рішення. 30 грудня 1917 р. сход с.Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії одноголосно ухвалив всю землю відібрати у власників без викупу у розпорядження земельного комітету, який повинен її поділити «усім порівну, як чоловікам так і жінкам, на тих осіб які до цих пір не мають землі, але зараховані до нашого села» [207, арк. 117, 119, 121].

Нарешті, 18 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалилала тимчасовий аграрний закон, підготовлений українськими та російськими есерами, який відбивав їх програмні положення. Він мав на меті знівелювати більшовицьку пропаганду, консолідувати селянство навколо влади УНР і хоча б «грубо й приблизно» наділити селян землею на час весняного засіву.

Реформування земельних відносин мало відбуватися на засадах соціалізації. Аграрний акт підтвердив скасування приватної власності на землю,

проголошене Третім Універсалом і зазначав, що вона є добром усього українського народу. На місцях розгорнулась агітація землевласників, «ніби селяни не розуміють соціалізації землі і стоять на грунті її власності» [21, арк.17; 27, арк.36]. Деякі регіональні представницькі органи спростовували ці твердження. Так, Канівський повітовий селянський з'їзд Київської губернії у своїй резолюції про аграрну реформу твердо і рішуче висловився за соціалізацію землі. У Прилуцькому повіті на селянських з'їздах більшість хліборобів «стояли за Раду і її земельний закон». Згідно закону земля мала наділятися земельними комітетами у користування приватно-трудовим господарствам або товариствам, які велися власною працею. Ця норма закону узгоджувалась з психологією селянства, його соціально-економічними поглядами щодо права на землекористування.

У виняткових випадках дозволялась наймана праця згідно правил, які ухвалювали земельні комітети. Оскільки принцип особистої праці на землі був для селян домінуючим, обов'язково зазначалося, що наймана праця може вживатися лише за певних обставин – хвороба або смерть членів сім'ї хлібороба і провадитися під наглядом волосного земельного комітету [29, арк.41].

Важливим для селянства був пункт закону про норми наділення землею. Ці норми встановлювалися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом центральних органів влади. Сім'я або товариство повинні користуватися такою ділянкою землі, з якої вони могли б забезпечити свої споживчі потреби, а, отже, мати засоби до існування і підтримання власного господарства, проводячи господарство звичайним для своєї місцевості способом. Працівники міністерства земельних справ УНР констатували, що важко визначити як споживчу, так і трудову норми і тому неможливо дати вказівки на місця щодо сталої норми наділу. Користування землею мало бути безплатне, але залишки землі поверх встановленої земельними комітетами норми підлягали оподаткуванню.

Згідно згаданих положень, регіональні органи влади виносили свої постанови про наділення землею безземельних та малоземельних селян під яровий посів. Так, Уманська повітова земельна управа на Київщині 5 квітня 1918 р. ухвалила, що кожний незаможний селянин повинен тимчасово наділятися такою кількістю землі, якої вистачить для «забезпечення хлібом його сім'ї». Такою визначено норму в половину десятини на дорослого і чверть десятини на дитину. Найвищу трудову норму встановлено в 4 десятини на особу. А ті, хто мав більше встановленої норми, обкладалися податком по 3 карбованці з десятини на користь безземельних селян [24, арк.1, 55, 79; 25, арк.91-93]. Як правило, в інструктивних документах місцевих органів констатувалася наступна формула селянської справедливості: «Кожен хлібороб не може одержати землі більше ніж може обробити сім'єю і скілько тому треба на прожиття» [24, арк.47].

Однак, у регіонах фіксувалося багато скарг щодо визначення трудової норми. Так, на Поділлі особливо незадоволеними були селяни, які мали більше 10 десятин землі, передусім ті, що придбали її раніш за допомогою банку. На Третій сесії головного українського земельного комітету представник Конотопського повіту Чернігівської губернії застерігав – «трудове господарство не можна порушувати» [25, арк.72, 80, 101]. На місцях не було однорідності у формах наділення селян землею. У повітах Чернігівщини аграрні органи фіксували, що в одних місцях землю розподіляють «на їдока» (на всіх членів сім'ї), в інших – «по робітникам» (лише на працюючих членів сім'ї), а в деяких наділялося на дорослого члена сім'ї – 700 квадратних сажень, на неповнолітнього – 300 квадратних сажень.

Аграрним законодавством стверджувалося, що строки користування землею встановлювалися сільськими громадами на підставі правил ухвалених земельними комітетами, однак зазначалося, що право користування може переходити у спадщину. З земель, експропрійованих у поміщиків, у першу чергу мали задовольнятися потреби малоземельних та безземельних хліборобів. Закон проголошував «урівняння в користуванні землею», яке мало провадитись

шляхом розселення і переселення землекористувачів або зміни меж та розмірів ділянок. З точки зору соціальної справедливості ця норма була правильною, але вже зазначалося, що селянська ментальність не допускала наділення землею у їх селі переселенців. Тому дана норма закону виявилася мертвонародженою.

У деяких регіонах селяни і місцеві земельні органи неправильно розуміли норму закону щодо «зрівняльного землекористування». У Ніжинському та Борзненьскому повітах Чернігівської губернії було багато сіл, у яких перерозподілили не лише поміщицьку, але й селянську землю, незважаючи на пояснення міністерства земельних справ про те, що ділянки дрібних трудових господарств залишаються неподільними у користуванні селян. Села Веркієвка, Дроздівка, Талалаєвка та інші стали на шлях загального переділу землі. Зазначалось, що під соціалізацією селяни розуміють передусім «чорний переділ». Лише у декількох волостях у користуванні хліборобів залишили землі трудових господарств у 10-15 десятин, котрі не підлягали розподілу.

За законом, так звані «висококультурні» господарства мали передаватися цілими і неподільними товариствам або сільським громадам для спільного господарювання під керівництвом земельних комітетів. Зазначимо, що обробляти «землю не по одинці, а спілкою» Рада народних міністрів УНР закликала селян у своїй відозві від 17 січня 1918 р. Текст документу свідчить, що утворення хліборобських спілок мало стати державною політикою [285, с.127]. Ставлення до ідеї спільного господарювання залежало від регіональної специфіки, а також соціального статусу селян. Так, на Харківщині, де більшість земель перебувало в общинному володінні, ставлення до хліборобських спілок було, на загал, позитивним, хоча селяни висловлювали сумнів і зауважували «щоб не було всередині роздорів». Хлібороби Миргородщини Полтавської губернії, не сприймаючи спільного господарювання, заявляли «як же ми ... будем гуртом робити, коли нас три-чотири та й то не помиряться». Заможні селяни на сільських сходах, агітуючи проти спільного обробітку в хліборобських товариствах, розпускали чутки, що «це хотять знов нас селян закріпостить і тому організують такі товариства» [25, арк.100-101, 114-115зв.;

21, арк.6]. У Ніжинському та Борзненському повітах Чернігівщини, земля, як правило, розподілялася селянам в індивідуальне користування, і лише в с.Веркієвці її надано трьом новозаснованим трудовим артілям.

За законом земельні ділянки, на яких раніш засівались цукрові буряки, мали наділятися приватно-трудовим господарствам лише за умови не зменшення посівної площі цієї культури. Весною 1918 р. засів плантацій цукрових буряків став значною проблемою, оскільки незаможні селяни намагалися використати їх під засів яровими для власного споживання. У економії Великобобринського товариства цукрового заводу Вовчанського повіту на Харківщині восени запланували засіяти під буряк 1500 десятин землі, однак у квітні 1918 р. селяни навколишніх сіл за згодою з волосним земельним комітетом збиралися засіяти цю площу зерновими. Місцева влада констатувала, що земельні комітети на вказівки не реагують, і землю можливо буде засіяти буряком лише при використанні «невеликої збройної сили» [61, арк.249, 391; 855, с.245-255]. Селяни Тернівської волості висунули ультиматум, якщо їм не виділять 200 десятин, щоб засіяти під ярові для себе, то вони відмовляться засіяти 200 десятин буряком. Загалом наполягання аграрних владних структур сіяти буряк, особливо ж у малоземельних регіонах Правобережжя, викликало незадоволення селян, оскільки значні ділянки землі усувалися від перерозподілу. Незаможні селяни, сподіваючись отримати шматок землі для забезпечення потреб своєї родини, усіляко саботували засів цукрових буряків або засівали поля зерновими.

На місцях представницькі органи селян загалом підтримували аграрну політику Центральної Ради. Так, у лютому 1918 р. народні збори Рахнівської та Грушківської волостей на Поділлі ухвалили постанову, якою зафіксували бажання населення, щоб навесні 1918 р. поміщицькі та землі інших володінь тимчасово розділити між селянами, а остаточний розподіл здійснити після вирішення аграрного питання Установчими Зборами [261, арк.1].

Аграрний закон УНР почав надходити в регіони після того, як німецькі та австро-угорські війська витіснили більшовиків і повернулась українська влада.

У березні 1918 р. місцеві земельні структури стверджували, що в даний час аграрний закон УНР неможливо провести в життя, оскільки немає певних відомостей про площі державного земельного фонду, землю не розбито по категоріям (зручна чи незручна), а також не складено списків безземельних і малоземельних селян. В Уманьському повіті Київської губернії констатували, що виною цьому є нерішучість колишнього Тимчасового уряду, який відкладав прийняття земельного закону «а почасти байдужість самого населення», яке невчасно надсилало або зовсім не надсилало усі потрібні для аграрної реформи відомості. Постає питання, чому селянство окремих регіонів проявило байдужість щодо розв'язання такої важливої для себе проблеми? Справа в тому, що у багатьох місцевостях поміщицькі землі селяни вже поділили згідно своїх критеріїв справедливості. Відтак, селяни не надавали відомостей державним та земським аграрним органам, вважаючи, що при проведені аграрної реформи державою може бути порушено ту селянську справедливість, якої вони прагнули. До того ж, проведення аграрної реформи призвело б до юридичного оформлення земельних площ у користування, вело за собою накладання на них податків, чого селяни здебільшого хотіли уникнути.

Аграрний закон містив найзагальніші положення земельного реформування, і тому його впровадження в життя викликало багато запитань. Однак з його змістом в окремих регіонах не було ознайомлено до 90 % селян, а місцеві аграрні органи давали йому свої суперечливі пояснення. Деякі земельні комітети, не маючи аграрного закону Центральної Ради, провели загальну соціалізацію землі на зрівняльному принципі за пропорційною нормою [25, арк.66].

В окремих регіонах дуже важко було встановити певні засади аграрного реформування. Так, на Чернігівщині частина земель перебувала у подвірній, а частина у общинній власності. Ухвалені 27 лютого 1918 р. сесією Чернігівського губернського комітету «Правила про загальний переділ (пояснювальна записка)» з огляду на вищезазначене констатували, що для одних земельні переділи бажані, для інших – ні. Загальні переділи селянської

землі рекомендувалися для знищення черезсмужжя. Але впроваджуватися вони мали лише в тих громадах, які ухвалили присуд про засади наділення: чи «на всі душі по їдокам», чи «на робочі руки», чи лише «на ревізські». Ухвалу про перерозподіл може прийняти сільський сход таємним голосуванням за присутності 4/5 господарів усіх дворів, з яких проголосувати за рішення повинні 2/3 присутніх осіб. Через згадані обставини у різних місцевостях Чернігівської губернії, по-різному ставилися до перерозподілу. У Суражському повіті загалом землі було мало і населення висловлювалося за «порівняння» та переділ. У Ніжинському повіті відбувся селянський з'їзд, який ухвалив резолюцію за «порівняння», причому зрівняти вирішили навіть городи, щоб кожен господар мав не більше однієї десятини. У Городнянському повіті населення здебільшого не підтримувало земельний перерозподіл. У Мглинському повіті більшість стояла за порівняння лише облікованого земельного фонду [113, арк.3].

Також констатувалось, що «невиразність розпоряджень з центра гальмує роботу» на місцях. Більше того, зазначалося, що вирішенню аграрного питання в регіонах заважають «різні розпорядження різних представників влади». Фіксувалися вражаючі випадки, коли розпорядження місцевих адміністративних органів УНР йшли врозріз з державною аграрною політикою. Так, Ізяславський повітовий комісар Волинської губернії видав наказ, щоб усі землі засівалися «дійсними їх власниками». Лише коли власники не в змозі засіяти всю площу, земля засівається спільно з селянами за половину врожаю.

З'їзд голів волосних земельних комітетів Васильківського повіту Київської губернії просив губернський земельний комітет та міністерство земельних справ «обнародувати певні вказівки по земельному питанні» [25, арк.54, 76-77, 82, 102-103; 28, арк.16зв., 20]. Лише 15 березня 1918 р. на засіданні Ради міністерства земельних справ ухвалено приступити до детальної розробки і пояснення пунктів земельного закону і негайно надрукувати його з коментарями.

З місць доповідали, що видання аграрного акту УНР викликало велике непорозуміння і більшість населення не виконує його. В окремих регіонах селяни не зважаючи на законодавство УНР, самі конфісковували землю у своїх односельчан і ділили її між собою. Цю тенденцію констатував у березні 1918 р. Могилів-Подільський повітовий комісар Подільської губернії. Він пропонував волосним управам вжити заходів і керуватися лише земельним законом УНР [117, арк.13]. Багато сіл та громад, ігноруючи закон, виносили власні постанови, якими перерозподіляли землю навіть в господарствах, що мали 4-8 десятин [188, арк.23], тобто таку кількість землі, що не перевищувала трудової норми, котру селянська сім'я могла обробити власною працею.

Владі доводилося реагувати на такі факти, пояснюючи селянським земельним комітетам, що Третій Універсал Центральної Ради та аграрний закон не скасовують трудову земельну власність до рішень Установчих Зборів, тому перерозподілені землі слід повернути селянам-власникам [80, арк.27]. Така позиція аграрних органів дуже негативно сприймалася незаможним селянством і підривала авторитет влади УНР, яка нібито відстоює інтереси буржуазії.

Заможні селяни і частина середняків поставились до аграрної реформи «з недовірою, а то й вороже», бо вважали, що проведення її в життя може закінчитися «господарською катастрофою» [188, арк.107зв.]. В окремих регіонах, де заможних селян була значна кількість, вони рішуче виступили проти впровадження в життя земельного закону. Наприклад, у Борзненському повіті на Чернігівщині «нетрудові» селянські господарства більше 50 десятин були «поза межами вивласнення», хоча поміщицька земля експропріювалася і розподілялась серед безземельних селян [25, арк.102-102зв.]. Частина мешканців сіл Крапівни та Куриловки Ніжинського повіту не давали можливості відібрати у них «лишки» землі, що волосним земельним комітетом розглядалося як «непідкорення земельному законодавству» [116, арк.13-14]. З деяких сіл Поділля надходили звістки про спротив багатих селян діяльності сільських земельних комітетів [81, арк.4].

Нерозробленість законодавства і слабка поінформованість населення щодо змісту статей аграрного закону призводили до того, що селяни, які володіли 5-10 десятинами, запитували у місцевих структур УНР, чи можна їм засівати свою землю [188, арк.23, 107, 125]?

Ще до публікації аграрного закону поміщицька земля у багатьох місцевостях вже була захоплена та поділена, але українська влада не поспішала певними юридичними актами закріпити статус селянина, як землекористувача. Селяни не були впевнені, чи надалі їм належатиме розподіленп приватновласницька земля. З місць доповідали, що однією з перешкод до засіву полів була ситуація невизначеності селян щодо умов, на яких їм надається у користування колишня поміщицька земля. Заяви членів регіональних земельних управ, що незабаром буде «належне розпорядження уряду» селян не задовольняли [24, арк.49зв.]. Вони вимагали гарантій, що хліб засіяний ними на колишніх поміщицьких полях, буде належати лише їм [25, арк.29зв.]. Тому весною 1918 р. часто спостерігались випадки відмови обробляти й засівати поля. Частина селян не починала сільськогосподарських робіт, а засівала лише площі, призначені для власного споживання [185, арк.27]. Крім селянського прагматизму, який спрацював в атмосфері невизначеності, тут вбачається й своєрідність економічної стратегії селянських сімейних господарств, спрямованої передусім на забезпечення виживання родини, а не на отримання максимального прибутку [1094, с.117]. Та й прибуток, тобто грошові надходження, здебільшого нікуди було вкладати через ненасиченість ринку товарами потрібними селянам.

У регіонах Правобережжя посівну кампанію гальмувала суперечність рекомендацій вищих аграрних органів УНР, основаних на постулатах російської есерівської доктрини щодо спільного обробітку землі, ментальним засадам індивідуального господарювання українського селянина. Так, Севастьянівський сільський сход Гайсинського повіту на Поділлі у своєму присуді зазначив, що Центральна Рада рекомендувала поміщицькі землі спочатку засіяти усім разом, а потім ділити. Селяни категорично висловилися

проти спільної сівби, оскільки «нерівномірність у живому та мертвому ременанті, у насінні та робочих руках призведе до міжусобної бійки» [83, арк.12, 24зв., 26зв., 29, 30зв.]. Відтак вирішено, що кожен буде сіяти окремо, попередньо поділивши землю.

З Полтавщини повідомляли, що у Миргородському повіті відзначалося незадоволення «дрібних землевласників», у яких земельні комітети відбирали оброблені ними землі і передавали для засіву іншим. Повітовий комісар застерігав вищу владу: «такі вчинки відкидають селян до табору ворожого демократії». У Кременчуцькому повіті, у зв'язку з посівною, фіксувалися непорозуміння між селянами у яких забрали землю і яким цю землю дали. На деяких полях, взятих у власників було «погано засіяно» [224, арк.33, 35зв., 40, 46]. На Лубенщині «настрій селян» через запізнення земельного закону визначався як «незадовільний». Констатовано зростання напруги на селі і диференціація селянства за майновою ознакою. У Золотоношському повіті селянство гуртувалося у два табори: бідне – в Селоспілку, заможне – в спілку хліборобів. Повіткомісар зазначав, що між ними «гострого ворогування не буде», якщо забезпечити заможне селянство власністю у 40-50 десятин.

Непевність у земельній справі призвела до значного зменшення посівних площ. Хлібороби не знали, чи дана ділянка землі залишиться у їхньому користуванні, чи надалі буде перерозподілятися всередині громади. Селяни прагнули визначеності, і в них проявлявся могутній інстинкт індивідуального господаря–землевласника. Регіональні адміністрації доповідали у Київ, що «багато шкодить непевність в земельній справі, хоч селянство поділило землю, не знає чи це буде його власність, чи ні…» і що до місцевих органів влади приходили багато селян і заявляли, щоб землі давати «хоч менше, але у власність» [188, арк.93].

Таким чином, захопивши землі, які селяни й так вважали своїми, все ж вони прагнули юридичного оформлення цього факту. «Революція дала селянам спромогу фактично повернути землю, але революційний спосіб заволодіння не вважали селяни за цілком легальний. Сумлінне почуття, правну свідомість не

було цілком заспокоєно; факт захоплення селяни все ж таки відчували, не зважаючи на декрети перших часів революції про право всіх трудящих на землю. Очевидячки, ще довго тут змагалися традиції віків, що встановили були форми придбання землі, з новими нормами, – але перемогла традиція, що дала певні звички, елемент криміналу, що відчувалось у захоплені землі як через окремих осіб так і цілих громад не заспокоював доти, аж поки оформлено постановою земвідділу про закріплення землі, надавши йому юридичної сили» [957, с.307-308]. Захоплення навіть своєї землі, коли її захоплено поза унормованими формами, вважається за правопорушення; щоб відновити право, треба легалізувати самочинність, – такий висновок дає нам теж звичаєве право. Цей порядок так прищепився народній правосвідомості, що, коли його порушено, повстає довгочасна реакція, яка не може заспокоїтися, аж поки те порушення легально не оформлять.

Спостерігався цікавий феномен: свідчення про бажання селян щодо переходу землі у приватну власність містилися у звітах місцевих органів влади, але фактично не зустрічалися у рішеннях губернських та повітових селянських з'їздів, які мали б висловити та зафіксувати аграрні прагнення селянства і легітимізувати їх у суспільній свідомості для подальшого втілення в життя.

На наш погляд, це парадоксальне явище свідчить про боротьбу між іманентним селянській натурі прагненням до приватної власності і баченням соціальної справедливості, що поширювалося есерівською пропагандою. Ідеал соціальної справедливості російської общини «рівняти всіх» прищеплювався на український грунт. Не лише безземельне та малоземельне, але й середнє селянство підпадало під його вплив, оскільки у їх розумінні аграрна рівність і користування декількома десятинами для забезпечення біологічного існування сім'ї було кращим суспільно-економічним ладом, ніж існування високопродуктивних господарств з великою кількістю землі. Але, у данному випадку, для українського селянина, стояло питання не так власності (якої він бажав), як рівності. А шлях до другої вів через скасування першої, тому що втілення вимоги рівності вело до отримання землі. Оскільки її «надлишки» у

власників треба було перерозподіляти. І тут слід сконстатувати типову селянську «хитрість», що й визначило парадоксальність їх поведінки: щоб отримати у власність землю собі, хлібороби підтримували скасування приватної власності поміщиків.

Тут слід наголосити на ще одній обставині: на регіональній різниці у землеволодінні. Якщо з Лівобережжям та Півднем все зрозуміло, оскільки там, на сходах селяни ухвалювали присуди про перехід землі в общинне користування, то щодо Правобережжя постає питання: невже селяни, які мали землю в індивідуальному володінні, які віками мріяли отримати хоча б ще декілька десятин у власність, погоджувались на соціалізацію і бажали, щоб їх власність стала загальнонародним добром? Парадоксально, але факт – селяни Правобережжя майже не проголошували на з'їздах та сходах, що бажають землю у приватну власність. Відтак, на нашу думку, українські селяни регіонів з переважаючим індивідуальним землеволодінням сприймали соціалізацію лише як перехідний етап – етап експропріації землі у поміщиків, а надалі сподівались отримати землю і через механізм спадкового землекористування фактично зробити її своєю приватною власністю. Отже, при здійсненні аграрної реформи селяни Правобережжя очікували не відміни власності, а передусім зміни власника, ідеологічним обгрунтуванням чого, як зазначалось, мав стати принцип особистої праці. А селяни-общинники, обстоюючи передачу сільській громаді приватновласницьких земель, з забороною їх продажу, сподівались, що розподілені ділянки будуть у їх користуванні практично назавжди.

У зв'язку з складним економічним становищем України, в уряді задумалися над зміною окремих положень земельного законодавства. Так, 9 березня 1918 р. члени Ради міністерства земельних справ висловилися про необхідність внесення змін у земельний закон «з приводу передачі землі селянам за деяку плату» мотивуючи це тим, що «молода держава дуже потребує грошей» [28, арк.13-13зв., 21]. Тому заначена Рада визнала за необхідне доручити директорам відділів міністерства земельних справ переглянути программу аграрної реформи і внести матеріали на розгляд. Реалізація цього

задуму фактично призвела б до передачі землі у приватну власність, оскільки, заплативши за ділянку, селянин ніколи не згодився б на користування землею. Але вже 21 березня 1918 р. новий міністр земельних справ М.Ковалевський зазначив, що міністерство й надалі буде провадити в життя принцип скасування приватної власності на землю.

Однак в умовах військового домінування німецьких та австрійських збройних сил, коли підтримані ними поміщики почали відновлювати права на власність, з регіонів повідомляли, що народ «дуже нервує» і боїться зміни уряду та його аграрної політики. На засіданні ЦК УПСР представник Волині заявив, що селянство «піде за всякою владою, яка забезпечить землю…» [419; 340].

Аналізуючи настрої селянства, есерівська преса відзначала, що населення «значних обширів» позитивно сприймає земельний закон УНР, однак висловлює «недовір'я Центральній Раді як буржуазній», тобто селянство не вірило, що Центральна Рада може здійснити кардинальні аграрні перетворення. Селяни казали: «Е коли не буде землі – то хай краще будуть більшовики» [353; 368; 25, арк.80]. На селі поширювалися чутки, ніби в Центральній Раді арештовують тих, хто хоче передати землю селянам.

Таким чином, у зазначений період настрої значної частини селянства визначали: з одного боку – очікування аграрних перетворень, з іншого – зневіра, що уряд УНР зможе їх втілити.

Не маючи чітких вказівок, в окремих регіонах намагалися втілити в життя аграрний законопроект УНР самостійно, трактуючи його норми та виробляючи власні нормативні документи. Так, Роменський повітовий земельний комітет на Полтавщині, констатуючи, що влада не виробила певного плану та норм впровадження у життя соціалізації землі, видав свої тимчасові правила. Те, що аграрний розподіл не буде легкою справою свідчать результати інструкторської наради Радомишльського повітового земельного комітету на Київщині. Для учасників наради було самоочевидно, що найбільш зацікавлені в реалізації

аграрної реформи незаможні верстви селянства, тому саме вони повинні проводити її в життя.

У «Інструкції організації безземельного та малоземельного селянства» зазначалося, що в кожному селі громада створює Раду безземельного та малоземельного селянства у яку входять усі незаможні селяни. І ця Рада має впроваджувати заходи аграрної реформи в межах норм закону та згідно санкцій волосного земельного комітету. Розуміючи, що поділ селян за майновою ознакою на дві частини може призвести до ексцесів, учасники наради ухвалили резолюцію, у якій зазначали, що інструктори можуть виїжджати «тільки у обеззброєнні села, позаяк організація безземельного та малоземельного селянства може викликати ворожнечу з боку решти села» [24, арк.46-48, 55], тобто прогнозувався збройний спротив тієї частини селян, яка від аграрної реформи нічого не отримувала, а лише втрачала.

Волинські газети пояснювали селянам послідовність процедур щодо наділення землею. Кожен, хто бажав отримати землю повинен подати заяву в сільську управу. Складені списки вивішуються на тиждень для загального ознайомлення і надалі затверджуються присудом сільського сходу та передаються у волосний земельний комітет [427].

У деяких регіонах аграрна реформа практично не втілювалася. З Могилів-Подільського повіту у березні 1918 р. надходили повідомлення, що «земельні відношення між селянами не роз’яснені, праця земельних інституцій не налагоджена» [188, арк.87].

Для пришвидшення ходу аграрної реформи при міністерстві земельних справ 15 квітня 1918 р. створено Всеукраїнський земельний комітет, який ставив собі за мету координацію роботи місцевих земельних комітетів. На його засіданнях констатовано основні перешкоди на шляху втілення аграрної реформи на місцях. Це передусім – незаконні втручання в діяльність земельних комітетів місцевої адміністрації, військових органів УНР, німецьких та австрійських офіцерів, грабунки польських легіонерів. А також відсутність коштів [310].

Незважаючи на те, що повітові земельні управи у своїх інструкціях обов'язково зазначали, що сільські земельні комітети поміщицьких сіл повинні виділяти частину землі під посіви сусіднім «казеним селам», досить часто ця вказівка ігнорувалася.

На місцях не вщухали аграрні конфлікти між селами, і навіть в межах одного села. Села, у яких поміщик мав маєток і володів значними площами, всю землю та поміщицьке майно вважали своїми, мотивуючи це тим, що їх діди-прадіди споконвіку на цій землі та в маєтку працювали. Коли повітові земельні управи ухвалювали рішення перерозподілити надлишок землі, яка мала наділятись за відповідними нормами між сусідніми селами, це викликало непорозуміння і протистояння. Як доповідав з Поділля Ямпольський повітовий комісар «селяни панської частини с. Бабчинець не хочуть дати панські землі селянам казеної частини... В селах велика колотнеча між багатими і бідними селянами» [189, арк.47; 829, с.335-344]. А селяни с.Мягкоходи Гайсинського повіту Подільської губернії захопили реманент, хліб, насіння та інше майно поміщицької економії і не допускали до нього селян сусіднього села Чорної Греблі [83, арк.44].

У Вінницькому повіті Подільської губернії селяни ухвалювали на сходах постанови «вигонити з отрубів та хуторів тих селян, що з других сіл поселилися» [17, арк.16]. Так, сільський сход с.Кисляки, констатуючи безземелля місцевих мешканців, ухваливши постанову забрати землю у селянина с.Кущенець і щоб громада останнього наділила його землею біля свого села. Селяни с.Семирічки також виганяли селян інших сіл з купленої біля їх села землі.

Повітові аграрні органи вже не апелювали до закону, а намагалися вплинути на свідомість селян посилаючись на соціальну справедливість, оскільки хлібороби у яких забрали землю «такі бідні як і інші селяни» і закликали волосні земельні управи «дивитись чи це господарства трудові, чи ні» [80, арк.9-10, 42, 146]. Отже, селянський стереотип, що «земля навколо

нашого села повинна належати лише мешканцям нашого села» призводила до численних порушень закону й прав селян інших сіл.

Своєрідна аграрна шизофренія оволоділа селянством. Можливість безкоштовно отримати якнайбільше землі засліплювала, притупляла мораль. Справедливість, якої так домагались селяни, оберталась наругою над правами. Масово спостерігались випадки обмеження прав односельців. У шести селах зафіксовано факти, коли селян з інших волостей, які 30-40 років проживали у селі, вважали чужинцями. Постановою сходів їх виселяли і позбавляли права отримати землю. Бувало, навіть солдатам, що повертались з війни, не надавали ділянок землі. Селянські сходи зовсім не рахувалися з постановами земельних комітетів. Останні, щоб владнати аграрні відносини, було що й викликали у села «озброєнну силу». Такі дії створювали значну соціальну напругу на селі [188, арк.40].

Щоб обробити і засіяти конфісковані в поміщиків поля, Центральна Рада видала розпорядження про повернення земельним комітетам пограбованого селянами у панських економіях “живого та мертвого реманенту». Проте населення не поспішало це робити, майно майже не зносилось. Особливо «нервували» селян заяви повітових земельних управ про проведення слідства «де маєтки пограбовані» [24, арк.79]. Селяни вбачали у цьому захист прав власників, тобто буржуазії.

Бувало, місцеві селянські органи влади, ігноруючи аграрний закон УНР, ухвалювали власні постанови про розподіл землі, мотивуючи це тим, що «тепер народне правління» [188, арк.40, 70] і відповідно сам народ повинен вирішувати свої справи [123, арк.2зв.]. Крім того, в окремих селах ігнорували навіть постанови селянських органів влади та з’їздів, а отже порушували справедливість по-селянськи. Так, солдати, які «заправляли» в с.Єланець Ямпільського повіту на Поділлі, збиралися ділити землю «не на всі душі, а тільки на робочі» [189, арк.47].

З Проскурівського повіту Подільської губернії повідомляли про соціально-психологічну напругу на селі, оскільки «багато суперечок з поділом землі, хлібороби сваряться при розділі» [188, арк.105].

Подеколи нижчі органи влади опротестовували постанови вищих органів, якщо вважали їх несправедливими та незаконними. Так, Краснокутська волосна народна Рада ухвалила протест проти постанови Богодухівського повітового земельного комітету про передачу нетрудових господарств в оренду колишнім власникам, оскільки остання суперечить земельному закону Центральної Ради від 18 січня 1918 р. Цю резолюцію вирішено надіслати у міністерство земельних справ УНР [61, арк.526].

Заможні селяни та частина середняків були незадоволені земельним законом Центральної Ради про скасування приватної власності на землю, тим безладдям та плутаниною, якими супроводжувалося його втілення в життя. Ось випадок, описаний в пресі. Коли у с.Щербини Житомирського повіту Волинської губернії солдат-більшовик заявив, що слід ділити землю, бо не справедливо, що у одних її більше, а в інших немає, піднявся заможний та поважний селянин і відповів, що «сам її купив і не віддасть». Відтак частина селян вирішили: «своєї землі не дадуть і чужої не хочуть» [486].

Цей епізод свідчить, що селяни, які важкою працею накопичували кошти, щоб придбати шматок землі, і в ході аграрної реформи своєї власності повинні були позбутися, виступали проти таких перетворень. Тут наголос робився на такий важливий морально-психологічний момент, що «надлишок» селянської землі придбаний працею, а не в результаті «захоплення» як у поміщиків.

З волостей Полтавщини надходили свідчення, що в деяких місцях власники «противилися законним розпорядженням влади» по впровадженню земельної реформи [2, арк.37].

Саме невдоволення власників використала Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) і провела 7 квітня 1918 р. в Лубнах хліборобський з'їзд шести повітів Полтавщини. Це представницьке зібрання (більш 2000 делегатів) визнало руйнівною для господарства аграрну політику уряду УНР і

висунуло вимогу відновити приватну власність на землю. Хліборобський форум запропонував свої засади аграрних перетворень: залишити великим господарствам певний мінімум землі, а решту передати малоземельним селянам в оренду. З'їзд відрядив численну делегацію у 205 чоловік до Києва, щоб викласти проводу УНР свої домагання. Але зустріч з М.Грушевським так і не відбулася, а голова Ради міністрів В.Голубович висловився проти зміни аграрного законодавства [1112, с.67-69].

П.Скоропадський відзначав: «Поява цих дійсних селян – людей дійсно од плуга, які були до крайності обурені заведеними Центральною Радою земельними непорядками і які одверто і в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, – зробила в Києві на всіх дуже сильне враження» і це свідчило про те, що «частина дійсного народу – працівники біля землі – зовсім не поділяє поглядів Центральної Ради» [521, с.88]. Делегації з аналогічним вимогами прибували до Києва з різних регіонів України [532, с.87]. Але ця частина сільського населення не була почута Центральною Радою та урядом УНР. Особисті переконання соціалістів, з яких складалися вищі органи влади, підкріплювалися постановами організованих Селоспілками та есерами численних повітових селянських з'їздів, які підтримували політику Центральної Ради та її аграрний закон [719, с.542].

І уряд УНР, і провідні партії розуміли, що в основі української революції «лежить широка настанова аграрної реформи» і її втілення багато дасть для стабілізації становища. Констатувалося хитання міністерства земельних справ у проведенні аграрної реформи, тому селянство не знає «що далі буде». 15 квітня 1918 р. головний український земельний комітет ухвалив сповістити населення, що жодного відступу від аграрного закону не буде, що весь урожай «залишиться в руках трудового громадянства», що весняні норми наділів землі є тимчасовими, до видання Українськими Установчими Зборами сталого аграрного закону [25, арк.82, 94]. Стомлене невизначеністю аграрних перспектив селянство знову ж закликали очікувати рішень Установчих Зборів,

хоча воно прагнуло якнайшвидшого узаконення свого статусу власника або хоча б користувача землі.

Селяни чекали якнайшвидшого вирішення аграрного питання явочним порядком на основі звичаєвого права, тобто за розуміннями селянської справедливості, а влада намагалася вирішити його на законній підставі через легітимні державні органи та процедури. Відтак, традиційно-селянська та модерна моделі суспільних відносин увійшли в цивілізаційний конфлікт, який спричинив анархію на селі. Відтак, Центральній раді не вдалося провести аграрну реформу.

5.2. Продовольче становище і селянство

Одним з визначальних чинників масових настроїв, які впливають на підтримку народом існуючої державної влади є рівень забезпеченості продуктами харчування широкого загалу населення. В екстремальних умовах революції, військових дій, кризи соціально-економічних відносин вирішення продовольчого питання стає надзвичайно важливою політичною проблемою і боротьба за хліб тісно пов'язана з боротьбою за владу й утвердження стабільного державного режиму.

Державна продовольча політика включає в себе систему соціально-економічних заходів, що охоплюють сфери виробництва, ціноутворення й заготівлі, транспортування та розподілу продуктів харчування для задоволення життєво необхідних потреб населення·

Під час Першої світової війни загострилася суспільна та економічна ситуація в Російській імперії. Через мобілізацію чоловіків село відчувало нестачу робочих рук, скорочувалися площі засіву, зменшувалося виробництво сільськогосподарської продукції. Відтак утворилася продовольча криза, яка в сукупності з іншими чинниками й призвела до Лютневої революції 1917 р. та повалення царизму.

На початку березня 1917 р. продовольча ситуація у країні залишалася напруженою. Щоб поліпшити становище в продовольчій сфері, Тимчасовий уряд ухвалив рішення про запровадження державної хлібної монополії. 25 березня 1917 р. оголошено постанову «Про передачу хліба в розпорядження держави та про місцеві продовольчі органи». У документі зазначалося, що за винятком норм потрібних для харчування землевласника, членів його родини та працівників господарства, а також для засіву, усі запаси хліба примусово вилучаються державою за твердими цінами. Коли виявлялося приховане зерно, воно відчужувалося на користь держави лише за половину зазначеної ціни. Щоб стимулювати заготівлю продовольства одночасно з введенням хлібної монополії, тверді ціни було подвоєно. Це рішення за повідомленням з місць

«здивувало всіх» і сприймалося селянами «нагородою тим, хто затримав хліб» [215, арк.2; 208, арк.8зв.; 146, арк.26].

У регіони надходили розпорядження «екстренно посилити закупки хліба», а при потребі вдаватися до реквізицій. Зазначалось, що при реквізиціях збіжжя з землевласників, що мають не менше 50 десятин, залишати до нового урожаю норму споживання 1,25 пуда в місяць на дорослу людину.

Певна напруга з продовольством на місцях, спонукала селян заводити свої, «справедливі порядки», виступити проти, як вони вважали, спекулятивних, непрацюючих елементів, які наживаються на праці хліборобів. Так, Юринецький волосний виконавчий комітет ухвалив постанову про безоплатну реквізицію товару у скупників муки та зерна, хоча влада вказала, що це була незаконна акція [54, арк.15].

Тимчасовий уряд утворив із представників земств та органів місцевого самоврядування продовольчі комітети (губернські, повітові, міські, волосні). Ці органи були виборні. Так, у Кузьминській волості на Поділлі у продкомітет обрано 6 селян та 3 кооператорів. Волосним комітетам надавалося право здійснювати заготівлю збіжжя.

До продкомітетів, як органів з якими у свідомості хліборобів пов’язувалося вилучення харчів, населення ставилося з осторогою, а то й негативно. Так, селяни Кам’янецького повіту на Поділлі виганяли з сіл або погрожували самосудом агентам губернського земства, які прибували на села для організації волосних продовольчих комітетів, а також переписувачам губернської продуправи [253, арк.113-114; 178, арк.38].

Спочатку частина селянства позитивно поставилася до хлібної монополії, бачачи в ній стримуючий чинник щодо зростання цін та спекуляції, припинення наживи на продовольстві, як найнеобхіднішому компоненті життєдіяльності людини. У травні 1917 р. селянський з’їзд Волинської губернії своєю резолюцією підтримав державну хлібну монополію визнавши її «корисною і правдивою» водночас вимагаючи негайно «завести тверді ціни на інші предмети» та продавати селянам «по дешевій ціні реманент» [408; 443; 445].

Селяни очікували, що наступним кроком уряду буде встановлення твердих цін на товари промислового виробництва. Але цього не сталося. Через різницю цін на промислову та сільськогосподарську продукцію хлібна монополія надалі сприймалася як пограбування селянських господарств. Тому, посилаючись на зазначену причину, деякі волосні продовольчі комітети разом з виконавчими комітетами ухвалювали постанови не постачати хліб державі. Інші – просто саботували поставки без будь-яких офіційних рішень. З введенням хлібної монополії обсяги надходження продовольства значно зменшилися, а в окремих регіонах звелися до мінімуму.

Згідно розпорядження Тимчасового уряду відповідальність за закупівлю та постачання хліба для війська лягала на місцеві продовольчі органи. У травні 1917 р. констатувалося, що продовольче становище армії близьке до катастрофічного, а у великих містах північних губерній Росії немає хліба. Лунали заклики до волосних та сільських продовольчих управ усі зусилля спрямувати на забезпечення війська та населення продуктами харчування [348]. Але слабка організація та недостатність фінансування перешкоджали справі. Бувало уповноважені органи констатували, що у селян хліб для армії є, але у продуправ немає коштів на його закупівлю [76, арк.115; 151, арк.62-63; 56, арк.13, 27].

Водночас поміщики та заможні селяни, які мали значні приховані запаси хліба, продавали їх за спекулятивними цінами, чим підривали хлібну монополію. Так, у Липовецькому повіті на Київщині фіксувалась вільна торгівля хлібом за високими цінами. Селян закликали не допускати антизаконних дій. На початку травня через важке становище з продовольством місцева влада зверталася до волосних та сільських продовольчих управ не продавати хліб спекулянтам. Селянам погрожували, у випадку відмови добровільно здати хліб, його за законами військового часу буде змушено здати [151, арк.62-63, 110].

Селяни, не розуміючи значення розвитку цукрової промисловості, почали відмовлятися засівати поля цукровим буряком і вимагали надати їм землю в

оренду для засіву іншими культурами [40, арк.8]. Так, у травні 1917 р. хлібороби с.Вищого-Ольчедаєва Могилів-Подільського повіту на Поділлі перешкоджали засіву цієї сільськогосподарської культури і виганяли з плантацій тих селян, які згоджувалися сіяти буряки. На селі ширилася агітація проти засіву буряків. Для контрагітації та роз'яснення важливості цукру для армії, населення та держави повітовий виконком намагався використати авторитет Ради солдатських та робітничих депутатів [125, арк.13зв.]. Місцеві продовольчі комітети закликали селян та землевласників не зменшувати посіви цукрового буряку [417].

Діяльність Тимчасового уряду по налагодженню постачання сільськогосподарської продукції виявилася неефективною. Центральна Рада використовувала недоліки в організації продовольчої справи у боротьбі за автономію України і вимагала незалежності від центру у вирішенні продовольчого питання. У червні 1917 р. Генеральний Секретаріат опублікував декларацію, де зазначив, що ставить собі за мету утворити Всеукраїнський центральний продовольчий комітет, який повинен забезпечити автономію України в справі заготівлі та розподілу харчів. Генеральний Секретаріат ставив завдання об'єднати роботу продовольчих органів в Україні і внести в неї планомірність, а також відновити постачання українським хліборобам потрібних їм продуктів та знаряддя [598, с.101; 322].

Ця декларація підтримувалася широким загалом селянства, однак у Генерального Секретаріату у той час не було ні повноважень, ні структур, щоб втілити її в життя. Центральна Рада не маючи державно-правових важелів впливу на село, намагалася через своїх прихильників у повітових та волосних структурах сприяти акумуляції продовольства та його поставкам армії та населенню. Але часто прибічникам Ради доводилося не так втілювати її лінію, як підлаштовуватися під настрої селянських мас.

Політика твердих цін на сільськогосподарську продукцію викликала невдоволення селянства своєю несправедливістю. Особлива увага зверталася на те, що в селян хліб забирають досить дешево, а фабрично-промислову

продукцію їм купувати дорого. Хлібороби вимагали встановлення твердих цін і на промислові товари. Селяни просили Центральну Раду та Генеральний Секретаріат переглянути справу, що стосувалася монополії хлібної торгівлі, не розуміючи, що рівень компетенції цих українських органів не давав їм права змінювати законодавство Росії [39, арк.1,4,10]. Свої сподівання щодо наведення порядку у продовольчій сфері селяни пов'язували з створенням Всеукраїнського продовольчого комітету та Генерального секретарства продовольчих справ. Останній фактично не функціонував аж до листопада 1917 р.

Щоб взяти під контроль продовольчі ресурси, уряд запланував провести сільськогосподарський перепис. Волосним комітетам ставилось завдання пояснити місцевому населенню, що метою перепису є проведення майбутньої аграрної реформи та «продовольчих заходів». Селяни, які звикли чекати від ініційованих владою переписів чи обліку майна подальших вилучень, реквізицій, збільшення податків або додаткових повинностей масово чинили спротив подібним заходам, не допускали в село реєстраторів або іншим чином бойкотували їх. Фіксувалися випадки, коли селяни, довідавшись про приїзд обліковців з міста, вивозили в поле муку та хліб і чекали закінчення перепису. Констатувалося, що продовольчі комітети забирають у селян усі запаси хліба, а потім вони вимушені купувати його на базарі, але за більш високими цінами. Крім того, діяльності продовольчих комітетів дуже заважав домінуючий у селянській свідомості стереотип, що в них «більшістю люди заможні, місцеві багачі» і вони «прижимають народ». Відтак, преса констатувала, що на продовольчий перепис витрачено великі кошти, але він не дав «позитивних результатів» [446]. Інколи спроби обліку хліба переростали в гостре протистояння. Так, у с.Ковчин Чернігівського повіту селяни чинили збройний опір працівникам продовольчої управи та солдатам, що їх супроводжували [460].

Ситуація навколо вирішення продовольчого питання загострилася під час жнив влітку 1917 р. При зборі урожаю селяни бажали оплати натурою, а уряд

наполягав на грошових розрахунках. Населення Борзненьського повіту Чернігівської губернії та Прилуксього Полтавської вимагало, щоб при збиранні хліба розрахунок проводився не грошима, а натурою за 3 сніп (хоч раніш збирали за 8-9 сніп).

При встановлені норм розрахунку за працю на полях хлібороби виходили з свого розуміння соціальної справедливості, передусім для представників свого класу. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії вирішено, що малоземельні та безземельні селяни отримають плату за зібраний хліб натурою, за копну чи за сніп, а ті, що мають землю, – за гроші, оскільки останні, отримуючи плату натурою, використають зерно не для свого споживання, а на продаж, тобто для отримання прибутку. Тут слід зазначити, що селяни чітко відрізняли хлібороба-трударя від куркуля (хоч і він працював) тим, чи він працює «для власного споживання», чи «на продаж».

Полтавський губернський земельний комітет своєю постановою надав право волосним земельним комітетам вимагати від землевласників збирати хліб зі снопа з однієї четвертої усієї посівної площі. Допускати до роботи за сніп лише тих, хто має власної землі не більш 1,5 десятини, а інші повинні отримувати грошима [47, арк.72, 76; 210, арк.22, 59]. Селянськими з'їздами та комітетами ухвалювалися рішення збирати урожай на поміщицьких полях за третій сніп, в окремих місцевостях взагалі за три четвертих усього зібраного хліба. На зборах Кузьминського волосного комітету на Поділлі 5 липня 1917 р. ухвалено постанову, яка визначала, що при зборі урожаю на приватновласницьких полях дві третини збіжжя має належати селянам, а одна третина – землевласникам [49, арк.39; 50, арк.82зв.; 54, арк.15]. Однак, здебільшого комітети утверджували, щоб лише третя частина урожаю йшла на оплату праці селян. Поміщики та орендарі заперечували проти такої оплати. У відповідь на їх закиди, що це несправедливо, селянська преса знову ж використовуючи основний морально-етичний аргумент – «принцип праці» писала: «Чого вони беруть 2 з 3 снопів», адже вони «не орали, не сіяли, не жали? Хіба це справедливо?» [475].

«Моральна економіка» селян надавала пріоритет у використанні робочої сили щодо навколишніх земель мешканцям найближчого села. Тому цілком законним, з точки зору селян, вважався присуд громадян с.Росоши Проскурівського повіту на Поділлі, у якому зазначалося, що місцевий поміщик Скібневський взяв на роботу «чужих людей», в той час як її «може наше село виконати». Відтак, росошська громада вимагала у поміщика зняти з полів чужих працівників та військовополонених [45, арк.90]. Досить часто, працівників, найнятих поміщиками, навіть з сусідніх сіл, селяни не допускали на поля, а бувало що розганяли. Так, сільський комітет с.Золотарівки Сумського повіту Харківської губернії встановив високі ціни на робочі руки і розігнав селян інших сіл, які працювали в економії [49, арк.39; 50, арк.82зв.; 54, арк.15; 56, арк.60; 69, арк.5]. Селяни сіл Сергіївни та Криштанівки Проскурівського повіту на Поділлі вигнали з полів працівників з сусідніх сіл, як зазначалося: «Одне село проганяє інше» [42, арк.32]. Також до роботи не допускали військовополонених.

Запровадження машин у поміщицьких господарствах різко зменшувало попит на селянську працю і відповідно не давало можливості забезпечити їх родини засобами до існування. Щоб взяти більшу плату за роботу селяни забороняли збирати урожай машинами, застосовувати молотілки. Так, хлібороби села Узина Васильківського повіту та сіл Шершатинці та Гута Звенигородського повіту Київської губернії, Кутковецький сільський комітет на Поділлі та багато інших сільських комітетів та громад, не дозволяли застосовувати машини на жнивах [24, арк.5-6, 8, 13; 49, арк.62]. Селяни Петровської та Парасковської волостей Константиновградського повіту на Полтавщині захопили землю та приготувалися сіяти хліб та буряк. Вони силою змусили зняти з посівів «економічні» сіялки та відправили їх до селянського Медведівського комітету [91, арк.10]. Селянам намагалися пояснити, що урожай належить державі і затримка з його збиранням загрожує голодом населенню і армії [180, арк.93].

У Золотоношському повіті на Полтавщині селяни захопили землі землевласника П.Ланге, але через відсутність ременанту не змогли їх обробити. Власник наголошував у своїй скарзі, що орендар «дав би більше врожаю, ніж селяни» [214, арк.149-151].

Таким чином, відстоюючи власні інтереси, відкидаючи здобутки цивілізації (застосування машин), вважаючи особливо цінною лише фізичну працю, селяни поверталися до доіндустріальної техніки збирання урожаю, архаїзували процес отримання сільськогосподарської продукції. Великі вимоги селян щодо оплати призводили до незацікавленості землевласників у зборі урожаю. Фіксувалися випадки, коли поміщики не звозили в економії та не молотили зерно, заявляючи, що селяни за роботу просять дорого, а тверді ціни незначні і не покривають видатків [24, арк.9, 16; 39, арк.15; 213, арк.1].

Центральна Рада звернулася до хліборобів та селянських організацій з закликом зібрати весь урожай, який поліпшить продовольче становище армії та населення. Для цього прийти до згоди з поміщиками, а де такого порозуміння не досягнуто збір хліба повинні взяти на себе продовольчі та земельні комітети. Селян просили не забороняти збирати урожай машинами та допускати на роботи мешканців інших сіл. Працедавцям пропонувалося при наймі на роботу надавати пріоритет малоземельним селянам та солдаткам, щоб забезпечити їх засобами до існування [330].

Ситуація, коли відносини між селянами та землевласниками загострилися і значна частина хліба могла бути не зібрана, занепокоїла вище військове командування, яке відреагувало низкою наказів. Так, у своєму наказі командувач Південно-західним фронтом генерал Л.Корнілов попереджав сільське населення, що у випадку «подальших насильств» при збиранні урожаю буде застосовано військову силу. Однак на цей наказ мало хто звертав увагу. Селянство, бачачи слабкість влади, вперто втілювало свої інтереси, ігноруючи інтереси інших верств суспільства. Відтак, 14 вересня 1917 р.вийшов новий наказ верховного головнокомандувача проти самочинних дій, що «руйнують

сільське господарство країни та загрожують голодом», який також був проігнорований [22, арк.21; 212, арк.22, 27, 42-46].

Селяни констатували різне ставлення владних структур до себе і до представників заможних класів, кваліфікували це як атавізми старорежимного мислення та заявляли, що від селян вимагають хліба, а поміщики навіть не приступили до молотьби. Тобто, у селян хліб хочуть відібрати одразу, а поміщикам дають можливість притримати. Класові суперечності на селі руйнували сільське господарство, заважали вирішенню продовольчої проблеми.

У зв'язку з відсутністю харчових продуктів, газети констатували зростання суспільної напруги. З окремих регіонів надходили звістки про голод. Так, у с.Буда Черкаського повіту зафіксовано випадок божевілля від голоду жінки, яка мала 5 дітей і чоловік якої перебував на фронті [446]. Народні маси багато нарікали на продовольчі органи і «більше проявляють нервовості, роздратування…». Висловлювалася заклопотаність, що жнива проходять «в атмосфері заколотів» і «продовольча розруха може спричинити до загибелі революції» як спричинила до її народження [360]. Діячі Центральної Ради відзначали складне становище, що склалося у містах з продуктами харчування та закликали селянство «давати хліб городянам».

Селяни обурювалися, що закон про хлібну монополію писаний лише для них, а «для інших ні» [413]. На Другому Українському з'їзді Київської губернії зазначалося, що селяни, обурені непаритетністю цін на хліб та мануфактуру, наголошували, що хліб дадуть лише тоді, коли ціна на продовольчі та промислові товари буде співмірною. Селяни казали: «дайте нам крам, залізо по твердій ціні і тоді беріть хліб» [333]. Загальним було гасло: «Дамо хліб, дайте нам мануфактуру». На з'їзді селянських депутатів Змієвського повіту на Харківщині делегати одноголосно проголосували за вимогу, «або введення твердих цін на все, або відміну хлібної монополії» [39, арк.13зв., 14зв., 15, 21]. Тенденція пов'язування еквівалентного обміну продовольства на промтовари прослідковується повсюдно.

Так, сход с.Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії зобов'язав уповноваженого на повітовий селянський з'їзд клопотати перед Всеросійською Радою селянських депутатів, щоби ціни на мануфактуру та потрібні селянам товари були «зрівняні з цінами на хліб» після чого «міста будуть з хлібом, а селяни» з товарами [207, арк.77-78]. У серпні 1917 р. селяни Волині констатували: «Хліба хватає – краму бракує». Цим і пояснювалися затримки поставок збіжжя. І ось парадокс: під час збирання нового врожаю газети відзначали тривожне становище з постачанням продовольства у міста: «Мало хліба, а новий з сіл не йде». Селяни казали: «Дайте нам крам, залізо по твердій ціні і тоді беріть хліб», підкріплюючи свої домагання «залізними» аргументами. Хлібороби запитували, з чого утримувати господарство, якщо 100 пудів хліба продається за 150 крб., а кінь коштує 500 крб., чоботи 40 крб. Нерівнозначність цін здавалася селянам своєрідною формою визиску містом села. Вони не розуміли: «Чому хлібороб докладає свої кілька мільярдів карбованців, а решта громадянства таких жертв не несе. Через те, що з нас легше взять?» [364; 387; 442]

Селяни і раніш вважали більшість міських мешканців «неробами», а в ситуації, коли хлібороб, продавши хліб за встановленими цінами, не міг на ті гроші придбати необхідні йому речі «міського виробництва» – це здавалося йому верхом несправедливості та посилювало антиміські настрої. Саме продовольче становище, що склалося ще в 1917 р. визначало взаємини «місто-село» в період усієї революції. В умовах хлібної монополії село, не отримуючи за свою працю еквівалентної винагороди, втрачало стимул до виробництва та постачання сільськогосподарської продукції. Місто як виробник товарів за таких обставин стало селянству «не цікавим», продукти харчування приховувалися, зменшився їх випуск, селяни прагнули відгородитися від міста як від «споживача - дармоїда». Вони так і заявляли – армії хліб дамо, а місту не дамо: «там пани заздряться на селянську дармову працю». Висловлюючи думку сільського населення, селянська преса писала: «в місті голод. Село не дає хліба, але місто нічого селу не дає» [443; 445; 462]. Відтак, вважаючи, що робота

продовольчих комітетів проводиться в інтересах «міста», селяни висловлювалися за припинення їх діяльності.

Проти продкомітетів велася шалена агітація, розпускалися чутки, нібито вони мають за мету «у людей весь хліб відібрати, а потім видавати на душу стільки, скільки земство захоче», тобто вилучити у селян все продовольство і повністю підпорядкувати їх земству, яке мало серед хліборобів репутацію класово-чужого «буржуазно-поміщицького» органу.

Для «моральної економіки» селян, у свідомості яких «хліб» був синонімом «життя», відчуження усього збіжжя, яким би розпоряджалося «земство», а саме «пани», – це означало, що вони потрапляють під повну залежність «чужих», що їх життя буде під контролем «класових ворогів». Такі чутки надзвичайно негативно впливали на свідомість та поведінку селянських мас. Спеціально запущені агітаторами, вони часто зривали продовольчі заходи влади. На селі помічалася ворожість до продкомітетів, небажання продавати їм сільськогосподарську продукцію. З окремих місцевостей повідомляли, що селяни не задоволені роботою продовольчих управ, оплатою, яку вони пропонують за харчі. Так, у Васильківському повіті на Київщині продуправа за м’ясопродукти платила мало, а коли селяни обурювалися, їм погрожували застосуванням збройної сили. Відтак представників земських продкомітетів виганяли з економій та господарств, фіксувалися випадки розгромів їх місцевих структур.

Це пояснювалося тим, що тверді ціни на сільськогосподарську продукцію, без твердих цін на промислові товари «усією вагою падають на трудяще селянство» і створюють у нього враження, що новий лад нічим не відрізняється від старого. Що суспільство, як і раніш, свої проблеми вирішує за рахунок селянства. Пропонувалося негайно ввести «монополію на фабричні товари» [39, арк.20, 23; 383].

Розуміючи причини напруженої ситуації з продуктами харчування, застерігаючи владу та спонукаючи її до зміни політики, селянська преса під час збору урожаю в серпні 1917 р. писала, що ніщо так не впливає на одностайний

революційний вибух як продовольча справа. Констатувалося безладдя у продовольчій сфері та зазначалося, що на місцях немає виконавчих органів, які б навели порядок: «Селяни самі боячись голоду, самі не йдуть назустріч упорядкуванню хлібної справи» [47, арк.81зв.; 437]. Тобто, селянські органи влади та продовольчі структури спеціально не налагоджували організований збір сільськогосподарської продукції, боячись що це може призвести до вивозу значних обсягів продовольства і поставити на грань голоду місцеве населення.

Отже, незважаючи на те, що Тимчасовий уряд вирішення продовольчого питання передав до рук самого населення, створивши з діячів самоврядувань продовольчі управи різних рівнів, загалом становище погіршалося, оскільки селяни та їх органи, відстоюючи власні інтереси, бойкотували хлібні поставки.

Реагуючи на складне продовольче становище в Україні, на фактичний зрив поставок в армію, Центральна Рада на своєму засіданні 27 серпня 1917 р. констатувала, що причиною такої ситуації є хлібна монополія та невідповідність цін. Селяни припинили постачати продовольство, коли побачили, що вартість товарів, які вони споживають втричі більша, ніж на хліб. До того ж, спекулянти платили за пуд хліба 15 крб., в той час як уряд 3 крб., що призводило до приховування продовольства. Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду з вимогою встановити тверді ціни на промислову продукцію, оскільки лише за такої умови селянин дасть хліб для армії та населення [36, арк.132; 349].

Пропозиція про рівноправний товарообмін між селом та містом мала широку народну підтримку. Селяни ухвалювали не визнавати «твердих» цін на харчі, «а продавати їх вільно відповідно таким цінам, які самі платимо за потрібні в нашому житті речі (крам, залізо, чоботи та ін.)» [286, с.835].

Однак Тимчасовий уряд пішов іншим шляхом. 27 серпня 1917 р. ним ухвалено постанову про подвійне підвищення твердих цін. Фахівці продкомітетів стверджували, що цей закон спонукає поміщиків та селян, в очікуванні подальших зростань ціни, притримувати своє збіжжя. Загалом селянство негативно поставилося до підвищення хлібних цін, оскільки це

болісно відбивалося на продовольчому становищі незаможних верств. Виходячи з таких рис хліборобської свідомості, як «все та всіх рівняти» та «передбачуваність», на своїх зібраннях селяни ухвалювали резолюції домагатися через Центральну Раду та Генеральний Секретаріат, щоб ціни на продовольство були зменшені або відновлено старі, натомість встановлено тверді ціни на потрібні селянам промислові товари [36, арк.16зв., 20зв.; 415]. У вересні 1917 р. Генеральний Секретаріат закликав селян здати хліб за підвищеними цінами.

«Ножиці цін» на сільськогосподарську та промислову продукцію спонукали до бартеру та натуралізації економічних відносин. Селяни самі знаходили вихід із ситуації. Так, на з'їзді селянських депутатів декількох волостей Куп'янського повіту Харківської губернії ухвалено рішення про взаємний обмін: волості багаті хлібом обмінюються з волостями у яких є вугілля та ліс. Причому, обумовлено, що «за гроші не бажають, а лише натурою».

Навіть подвійне підвищення цін не спонукало виробників здавати хліб державі. Волосні продовольчі комітети, які стояли найближче до селян і перебували під їх тиском, ухвалювали рішення про самовивіз хліба, розподіляли значні обсяги продовольства між селянами. У зв'язку з цим міністерство продовольства Тимчасового уряду наголосило, що весь хліб перебуває у виключному розпорядженні губернських продовольчих комітетів [458; 474].

З України поширювався самовільний вивіз хліба солдатами та перекупниками з голодних губерній, що викликало хвилювання місцевого населення. Так, на Полтавщині регіональна влада не могла нічого з цим вдіяти і просила «захисту» у армійського командування та Центральної Ради.

Держава намагалась поставити продовольчі запаси нового урожаю під свій контроль. По селах почали обліковувати хліб. «Хлібні переписи», які селянство зрозуміло як підготовку до вилучення продовольства, викликали інценденти і навіть заколоти. Селяни не давали переписувати хліб, залишали у

себе значні обсяги харчових продуктів. Для одних весняний та літній прецеденти з підвищеннями цін вселяли надію, що хліб знову подорожчає, для інших не було сенсу реалізовувати продовольство, оскільки за виручені гроші мало що можна було придбати. Відтак, газети констатували: «і хліб є, і хліба немає, і немає де купить» [214, арк.99; 299; 300].

Через приховування значних обсягів збіжжя розцвітала спекуляція. Регіональні продовольчі органи вживали заходів, щоб завадити власникам млинів продавати лишки хліба за великими цінами. Так, Полтавський губернський продовольчий комітет ухвалив інструкцію «Регулювання перемолу на млинах сільськогосподарського типу».

Вже в жовтні 1917 р. в окремих регіонах почалися продовольчі труднощі: «Хліб так повивозили в деяких місцях, що само населення зачинає голодувати» [85, арк.53; 39, арк.23зв., 28; 47, арк.83]. На Київщині у Радомишлянському повіті в жовтні 1917 р. селяни відмовлялися здавати хліб за твердими цінами, як для армії, так і для населення. На Бердичівщині відзначалися масові випадки заборони селянами вивозу продуктів навіть з одного села в інше, не рахуючись з дозволом місцевої продовольчої управи. У Звенигородському повіті селяни захоплювали хліб та худобу. З Канівщини доповідали, що населення «збуджене на грунті невпорядкованості з продовольством» [247, арк.7]. Почалися масові безпорядки, особливо у прифронтових губерніях. Цікаво, що селяни пограбування лавок та порубку лісів пояснювали дорожнечею всіх продуктів та палива, і відповідно їх неправильним розподілом.

Українська громадськість декларувала свою стурбованість продовольчим становищем. Третій Київський губернський український з'їзд, що відбувся 28-30 жовтня 1917 р., констатувавши велике безладдя в продовольчій справі в Україні, несправедливість у розподілі харчів та зростання спекуляції ними, висунув вимогу, щоб харчова справа перейшла до рук Генерального Секретаріату. На початку листопада 1917 р. розпочав активну роботу Секретаріат продовольства на чолі з М.Ковалевським. 22 листопада 1917 р. на місця прийшло відношення Генерального Секретарства продовольчих справ,

що незабаром буде ухвалено закон про передачу продовольчої справи Народним Управам.

У листопаді 1917 р., в окремих місцевостях хліба не вистачало не лише містам, але й незаможним селянам. Ця проблема стала об'єктом розгляду на регіональних селянських форумах. Так, Золотоношський селянський з'їзд 26 листопада 1917 р. з огляду на те, що хліб відмовляються продавати, ухваливши утворити комісію з повноваженням реквізовувати збіжжя до спілчанської лавки [423].

Регіональні самоврядування самі шукали вихід із скрутної ситуації. Так, Полтавська повітова земська управа, констатувавши, що в місті харчів залишилося на 4-5днів, 28 листопада 1917 р., ухвалила заснувати при волосних земських управах продовольчі комісії, яким й передати усі харчові справи. Комісіям наказувалося облікувати хлібні запаси волостей, і визначивши, де хліба мало вивіз його припинити, а там де достатньо, лишки негайно постачати споживачам. Прихований хліб реквізовувати по нижчій на 50% ціні. Проти хазяїв, які забороняли вивозити хліб наказувалося вживати заходів аж до застосування збройної сили.

Скасування Третім Універсалом Центральної Ради приватної власності на землю селяни деяких сіл зрозуміли як скасування приватної власності взагалі. Перебування млинів та мукомелень у власності хлібороби вважали несправедливим, тому що вони повинні належати «народу», тобто сільській громаді.

За стереотипами селянського світогляду, найчастіше авторитетними владними структурами, рішення яких сприймались як обов'язкові, були селянські органи – сільські сходи і обрані селянами земельні комітети. Саме останні, вважали хлібороби, можуть вирішити селянські проблеми «по справедливості». Ухвалені ними рішення, які часто суперечили державному законодавству, безперечно виконувались. Здебільшого вони ігнорували право приватної власності заможних верств. Сільські сходи ухвалювали постанови, забирали млини у власників та самі селяни займалися перемолом [85, арк.14;

79, арк.24, 54-54зв.]. Так, в маєтках сіл Сутиски і Тиврів на Поділлі сільські комітети відмовлялись повернути млини та ґуральню, спираючись на незаконне пояснення місцевого земельного комітету, що «це народне добро». У с.Уладівці та містечку Мізякові Вінницького повіту хлібороби також захопили млин та ґуральню [188, арк.232]. Селяни с.Мелешева на Гайсинщині, ухваливши забрати у поміщика Холоневського млин, заявляли, що роблять це не самочинно, «а по скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою собственну працю за котру довге врем'я ми добивались відняти у спекулянтів-міщан» [79, арк.11].

В Україні ширилася анархія. Центральна влада втрачала важелі впливу на периферію. Дефіцит продовольства породжував велику спекуляцію. В умовах безвладдя селянські самоврядні органи заправляли на місцях, як хотіли. Деякі волосні народні управи затримували навіть тих господарів, які везли здати продовольство земським органам. Представник Баляснівської волосної управи на Полтавщині заявив, що волость хліба випускать не буде, оскільки відомо, що селяни, які везуть його у місто, продають хліб перекупникам за високими цінами. Селяни вимагали, щоб приватні скупники «були скасовані», хоча вони й так були поза законом. У Байракській волості селяни ухвалили постанову, що до вияснення лишків, з великих господарств вивезти лише третину хлібних запасів.

Не отримуючи промислових товарів, селянські органи влади намагалися самі вирішити цю проблему. Вони зверталися до уповноважених продорганів за дозволом вивезти певну кількість хліба в обмін на мануфактуру, однак отримували категоричну відмову. Але деякі самоврядування, як, наприклад, Полтавське повітове земство, намагалися заохотити ті волості, які вчасно поставлять встановлену кількість сільськогосподарської продукції збільшенням норми промислових товарів.

Селянські владні структури та представницькі органи апелювали до уряду УНР, щоб той вжив заходів для «встановлення твердих цін на мануфактуру і постачання її населенню» [85, арк.12, 30-30зв.; 169, арк.24зв.; 217, арк.10-11,

14-15; 218, арк.1зв.]. Тим часом, селянські сходи ухвалювали присуди утримуватися від поставок продовольства, допоки уряд буде закуповувати його «не по твердим, а по риночним цінам». І знову ж, не паритетність цін на промислову та сільськогосподарську продукцію ще більш посилило відчуження між містом та селом. Так, селяни Маріупольського повіту Катеринославської губернії були «вкрай обурені горожанами за високі ціни на предмети першої необхідності» і відмовлялися постачати хліб для міста [291; 418].

На губернському з'їзді Селянських Спілок Полтавщини 5-7 грудня 1917 р. у резолюції з продовольчої справи зазначено, щоб селяни за хліб, який йде за межі України, отримували за встановленим коефіцієнтом вироби фабрично-заводської промисловості. Також висувалася вимога, щоб Центральна Рада видала закон, за яким продовольча справа перейшла б до відання новообраних Народних Управ. І врешті, ставилася вимога, щоб в межах України тверді ціни на хліб поступово знижувалися. З одного боку, остання вимога нібито алогічна, оскільки зниження цін на продовольство призведе до зменшення грошових надходжень, з іншого боку, – селянам вигідніше було, коли й на промислові товари будуть встановлені тверді ціни, а ще краще коли за сільськогосподарську продукцію їм на бартерній основі, згідно справедливих еквівалентних цін будуть поставлені промислові вироби. Тим більш, що гроші швидко втрачали свою купівельну спроможність і бартерний обмін убезпечував від інфляції.

Уряд УНР та вищі продовольчі структури вимагали від волосних управ всебічних звітів про кількість зібраного хліба, продовольчі запаси, про посіви. Селянські органи, розуміючи, що взяття на облік у перспективі загрожує їм повним вилученням продовольства без відповідного відшкодування затрат праці, не надавали свідчень взагалі або надавали неправильні дані [36, арк.161; 84, арк.9]

У грудні 1917 р. ситуація з продовольством у багатьох губерніях України надзвичайно загострилась. Місцеве населення висловлювало незадоволення таким станом справ волосним органам влади, які вживали заходів, щоб хоч

якось стабілізувати становище. У деяких волостях управами ухвалювалися рішення затримувати хліб для власного населення, оскільки йому загрожував голод. Так, Костромське волосне земство Херсонської губернії доручило продовольчому відділу разом з кредитним товариством закупити хліб для місцевих мешканців, щоб продавати його за твердою ціною. Відмічалося, що селяни та сільські органи влади тих місцевостей, де певні надлишки хліба були, забороняли їх вивозити, оскільки, з одного боку це їм було не вигідно, а з іншого – самі боялися потрапити у скрутну продовольчу ситуацію. Селянські громади, якщо економія розташована біля їх села не давали можливості вивозити продовольство [122, арк.4, 15].

Регіональні продовольчі органи сигналізували Секретарству продовольчих справ, що заборона вивозу хліба, втручання земельних комітетів та інших органів «паралізують заходи продовольчих установ по боротьбі з продовольчою руїною» [170, арк.26, 28, 47зв.; 23, арк.3-3зв.]. Під впливом розпоряджень різних сільських структур селяни не лише самі не здавали продукти харчування, чинили перепони при вивезені хліба від поміщиків, а навіть бувало захоплювали продовольство вже закуплене для відправки в армію.

Продовольча проблема перейшла в сферу політичної боротьби між Україною та більшовицькою Росією. У першій половині грудня 1917 р. по волостях поширили розпорядження Центральної Ради «категорично припинити постачання продовольства поза межі України на інші фронти» [85, арк.19]. Продкоми деяких губерній відмовлялися постачати хліб російським губерніям. У стосунках між Росією та Україною хліб вийшов на одне з перших місць. Однак, 30 грудня Генеральний Секретаріат з огляду на голод, що розпочався на фронті та в північних губерніях Росії дозволив вивіз хліба.

Центральна Рада вживала заходів щодо вилучення хліба у селян. 19 грудня 1917 р. у регіони надійшов циркуляр, у якому зазначалося, що армії та населенню (навіть сільському) загрожує голод. Тому наказувалося, щоб весь реквізований продовольчими комітетами хліб не затримувався на місцях, а

відправлявся за призначенням. Секретар продовольства Української Народної Республіки М.Ковалевський, констатуючи, що заготівля хліба у повітах майже припинилася, а населення та армія голодують, закликав докласти «героїчних зусиль» для збільшення поставок, не зупиняючись перед примусовим вилученням хліба та фуражу [85, арк.28, 35; 120, арк.2].

За Брестським миром, Центральна Рада мала експортувати значні обсяги продовольства та сировини до Німеччини та Австро-Угорщини. Зацікавленість цих держав у поставках справила значний вплив на продовольчу політику Центральної Ради.

Після повернення до Києва уряд УНР наголосив на хлібній монополії та відмінив розпорядження більшовицької влади у продовольчій сфері. 25 березня 1918 р. вийшов наказ міністерства продовольчих справ, у якому знову нагадувалося, що згідно з існуючими законами хлібопродукти перебувають у винятковому розпорядженні держави. Їх заготівля та розподіл серед населення має відбуватися лише через державні продовольчі органи за встановленими цінами. Тому всі дозволи видані раніш на заготівлю продовольства вважаються недійсними.

У березні 1918 р. у волостях створювалися комісії по реквізиції зернових та інших продуктів харчування, у які входили представник волосної народної управи та по два представника від кожного села. Так, на засіданні Вендичанської волосної народної управи Могилів-Подільського повіту Подільської губернії ухвалено сповістити населення про реквізицію лишків зерна для бідного населення. Якщо протягом 7 днів селянство добровільно не здасть хліб за твердими цінами, надалі продукти будуть вилучені військовою силою за меншу плату [216, арк.2; 118, арк.18; 117, арк.30].

Питання засіву полів загалом було дуже актуальним, оскільки у регіонах частина земельних комітетів не функціонувала, а де вони працювали, не вистачало коштів. Крім того, констатувалися брак насіння, яке «розграбовано або пішло на харчі», а також нестача реманенту для обробітку землі [350].

Для засіву землі весною 1918 р. уряд УНР видав розпорядження, щоб селяни повернули реманент, розібраний ними з поміщицьких економій. Оскільки відчувалася напруга з харчами селянам наказувалося у тижневий строк позносити в продуправи все розподілене між ними поміщицьке майно.

Весною 1918 р. Центральна Рада для організації продовольчої справи розробила законпроект про створення «Державного хлібного бюро». 3 квітня 1918 р. ухвалено його статут у якому зазначалося, що цей орган має своїм завданням заготовку, транспортування, переробку та зберігання сільськогосподарської продукції. Також Бюро мало займатися експортом та імпортом хлібних продуктів. Йому надавалося право у разі необхідності реквізовувати сільськогосподарську продукцію, торговельні та промислові заклади, склади та ін. Державне хлібне бюро було фактичним монополістом у продовольчій справі в Україні, оскільки більш ніхто не мав права займатися закупівлею та перевезенням хлібопродуктів, а також перемолом зерна з метою комерційної діяльності. Але, ще 19 квітня 1918 р. законопроект про Державне хлібне бюро не був затверджений Центральною Радою, хоча на прохання міністра продовольчих справ М.Ковалевського уряд дав дозвіл хлібному бюро на заготівлю хліба для «центральних держав». Також ухвалено надати кредити для закупівлі продовольства [33, арк.112; 285, с.289].

Селянські господарства мали здебільшого споживчий характер і часто засів проводився «для забезпечення хлібом сім'ї», а значні обсяги товарного хліба продукувалися у великих поміщицьких економіях. Маючи на меті отримати якнайбільше продовольства, командування збройних сил німецько-австрійського альянсу підтримувало відновлення діяльності поміщицьких господарств. Відтак, досить часто поміщики, підтримувані окупаційним командуванням, заявляли, що вся земля повертається їм у власність. Утворилась колізія, коли з одного боку нібито діяв закон Центральної Ради про соціалізацію, а – з іншого, коли поміщики за допомогою окупаційних частин намагалися поновити свої права на землю та майно. Відтак розповзлися чутки, що «все повернеться назад», поля засіяні хліборобами знову стануть

приватновласницькими, і відповідно, урожай дістанеться поміщикам. Селяни, прогнозуючи, що їх працею можуть скористатися поміщики та німці заявляли: «ми своє сіяти будемо, поміщицьке, хто хоче хай сіє» [25, арк.65, 69-71; 77, 79].

Питання засіву, а отже і вирішення продовольчої проблеми набувало соціально-психологічного виміру, а саме, чи зможе уряд переконати селян, що засіяний ними урожай їм і дістанеться. На численні запити селянських органів влади уряд відповідав «що той, хто засіяв повинен зібрать хліб». Міністр земельних справ запевняв селян, що уряд стоїть на сторожі завоювань революції. У відозві «Брати селяни!» він звертався «не вірте ворогам, що хтось забере ваш урожай» і закликав засівати всі землі.

На засіданні Київського повітового селянського з'їзду 7 квітня 1918 р. міністр М.Ковалевський, агітуючи селян засівати усі поля, безпосередньо пов'язав успіх цих заходів з подальшим існуванням української державності, а отже й здобуттям «землі і волі» [451].

Все ж розвіяти сумніви значної частини селянства не вдалося. Поголоски, ніби німці та австрійці прийшли, щоб допомогти поміщикам, глибоко засіла у селянській свідомості через що вони «недбало обробляли землю». З регіонів доповідали, що селянство хоче сіяти, але невиразність політики уряду УНР та поточного становища, вселяє боязнь «чи варто сіяти?». Відтак на Полтавщині було засіяно 25% площ озимини та до 80% ярини. Повідомлялося, що у Бахмутовському та Слов'яносербському повітах на Катеринославщині не буде засіяно 10-12% площ проти торішнього засіву. Хоча на Чернігівщині не засіяно було лише 4% посівної площі, однак в губернії багато економічних посівів постраждало від потрав (14%).

Селяни, не зацікавлені у виробництві сільськогосподарської продукції, скорочували посівні площі, часто засівали лише у кількості потрібній для власного споживання. Місцеві державні структури та самоврядування вживали заходів для засіву усіх полів. Щоб досягнути бажаного результату, селян лякали: якщо не засіють вони, то «засіють інші», тобто землю у них заберуть та передадуть іншим користувачам [30, арк.44; 112, арк.29-30; 117, арк.29, 47].

Так, Таращанський повітовий земельний комітет на Київщині ухвалив обов'язкову постанову, в якій зазначено, що у сільських громад, які не засіють землю, вона буде «передаватися для засіву іншому селу». А якщо біля села буде виявлено незасіяну землю, «сільські комітети відповідають перед владою, а громади платять збитки за недосів по визначенню повітового земельного комітету». «Дрібні землевласники», тобто більш заможні селяни або поміщики з незначними земельними угіддями, можуть обробити свої ділянки, попередньо давши підписку, що «вони своїм трудом цю землю обсіють» [30, арк.43]. Таращанський повітовий земельний комітет завірив хліборобів, що урожай збере той, хто землю засіяв, але в дусі селянської соціальної справедливості визначив систему компенсацій. Господар, що отримав землю для засіву повинен з кожної десятини зібраного урожаю здати в розпорядження комітету 5 пудів зерна для передачі тим селянам біля сіл яких поміщицької землі немає і відповідно вони не можуть отримати ділянки для засіву.

Для вирішення продовольчої проблеми потрібно було засіяти якнайбільше селянських та поміщицьких земель. Це завдання мав вирішити спеціально створений при міністерстві земельних справ орган «Посівплоща». Керівництво земельними комітетами в організації посівів мали здійснювати призначені з місцевого агрономічного персоналу інструктори-комісари «Посівплощі». На місцях формувалися комісії «Посівплощі», завданням яких було не допустити зменшення засіву полів зерновими, цукровими буряками та кормовими культурами.

Значною проблемою для уряду УНР було забезпечення засіву буряків для розвитку цукрової промисловості. Селяни, розуміючи, що площі бурякових плантацій не будуть розподілятися при проведенні земельної реформи, замість буряків масово засівали поля яровими, аргументуючи свої дії тим, що вони «дуже потребують землі» і хочуть «забезпечити себе здебільшого хлібом, а не цукром». Під тиском державних земельних та продовольчих органів у березні 1918 р. селянські зібрання ухвалювали рішення про зобов'язання доставити на певні цукрові заводи буряк по встановленій урядом ціні і за виконання угоди

(як було прийнято раніш) «ручалися круговою порукою». У сіл, які засіяли бурякові плантації яровими вимагали, щоб вони пересіяли площі буряками, що викликало невдоволення у селян. Так, загальні збори с.Ігнатівки Гайсинського повіту на Поділлі ухвалили, що «пересів ярового засіву буряками неможливий» [82, арк.4, 14-14зв., 54]. У Констатиноградському повіті Полтавської губернії у порівнянні з 1917 р. цукровим буряком не засіяно до 25-30 %. У зв'язку з таким ставленням селянства Рада народних міністрів 25 березня 1918 р. доручила міністру земельних справ представити на її засідання законопроект про передачу бурякових плантацій в розпорядження міністерства продовольчих справ [285, с.229].

Тим часом продовольче становище у містах погіршувалося і часто через перешкоди селянських структур вивезенню продуктів. Так, представник міністерства продовольчих справ у Полтавській губернії звертався до волосних управ та Селянських спілок, щоб вони не перешкоджали постачанню хліба та переконували селян «у великій потребі вивозу продовольства», оскільки місто Полтава буде голодувати. Селян застерігали, якщо й надалі будуть перешкоди з вивозом харчів у повіт призначать реквізиційну комісію.

Напружена продовольча ситуація всередині країни та значні зобов'язання по поставкам харчів у країни німецько-австрійського альянсу змушували Центральну Раду вживати негайних заходів по вилученню у населення харчових продуктів. У квітні 1918 р. наказом міністерства продовольства створювалися особливі комісії по відчуженню лишків зернових та продовольства. Щоб не викликати широкого невдоволення селянства у наказі стверджувалося, що в першу чергу заходи проводяться в селах найбільш забезпечених хлібом, у яких селяни взяли хліб з маєтків. На комісії покладалося завдання забезпечити бідне населення хлібом для продовольства та засіву за твердими цінами. Відчужені продукти повинні здаватися місцевим продорганам або самоврядуванням для зберігання та розподілу серед незаможних.

Історик П.Захарченко вважає, що «удаваною турботою про незаможних уряд УНР силкувався виконати економічні зобов'язання перед західними партнерами, не псуючи взаємин із найбіднішим селянством – соціальною базою, на яку спиралася Центральна Рада» [695, с.45]. Далі в згаданому наказі стверджувалося, що за продовольство здане добровільно та своєчасно будуть виплачуватися гроші або ордера на кредитні установи. За несвоєчасну здачу ціна зменшуватиметься на 30%, при виявленні схованого хліба – на 50%. Весь хліб, що залишився після забезпечення місцевих потреб повинен поступити в розпорядження міністерства продовольчих справ УНР [85, арк.52; 216, арк.4]. Загалом цей наказ йшов у руслі розпоряджень Тимчасового уряду і мав такі ж наслідки. Більшість селянства його проігнорувала, а в Центральної Ради не було реальної сили втілити його в життя.

Боячись вилучення продуктів, волосні продовольчі управи не надавали звіти вищим органам влади про наявні запаси та «рух хлібів» [205, арк.21]. Місцеві державні органи влади звинувачували волосні управи у тому, що вони байдуже ставляться до продовольчої справи і не допомагають реквізиційним комісіям у заготівлі харчів.

З огляду на важке продовольче становище, у березні 1918 р. деякі Ради селянських депутатів Таврійської губернії виносили постанови безкоштовно відібрати весь хліб у виробників, котрі отримали його з «приміненням найманої праці» і роздати безплатно хліб бідному населенню. При обговоренні питання допомоги хлібом незаможникам на засіданні Берестоватської Ради селянських депутатів Бердянського повіту 17 березня 1918 р. запропоновано збирати добровільні пожертви продовольством. Але надалі зазначено, що населення вороже ставиться до таких заходів, тому рекомендувалося конфіскувати хліб у більш заможних селян [135, арк.1]. Місцеві адміністрації констатували, що безоплатна реквізиція хліба суперечить діючому законодавству про хлібну монополію, а її впровадження викличе його приховування та спекуляцію, що повністю розладнає постачання населення та армії. Тому адміністративні

органи разом з Радами робітничих солдатських та селянських депутатів закликали до відміни зазначених постанов [138, арк.6].

Уряд УНР не мав намірів підвищувати тверді ціни на хліб [285, с.256]. Однак, у зв'язку з складним становищем, місцеві продовольчі органи вимушені були проводити більш гнучку лінію. Так, Полтавське волосне земство, констатуючи, що за твердими цінами селяни зерно не підвозять, ухвалили рішення надати право продовольчій комісії закуповувати хліб для населення «вище твердих цін» [3, арк.42].

По губерніях, як і раніш, проводили свої незаконні операції скупники збіжжя, які підвищували ціну та заважали роботі продорганів. Так, у Могилів-Подільському повіті спекулянти скуповували зерно, худобу і відправляли за кордон. Начальник повітової міліції зазначав, якщо і далі так піде у повіті почнеться голод і закликав вживати заходів до припинення спекулятивної скупки. Хоч влада давала вказівку знешкоджувати хлібних спекулянтів, але в тих умовах, коли селянам вигідно було збувати їм сільськогосподарську продукцію, боротьба з спекуляцією мала незначні успіхи [117, арк.14, 71, 84; 847, с.69-83].

Отже, після Лютневої революції 1917 р. з наростанням політичної та соціально-економічної кризи наростала й криза продовольча. Непаритетність цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, призвела до зменшення виробництва та поставок продуктів харчування, а відак їх дефіциту та поширення спекуляції. Експлуатація ресурсів села, призводила до розриву зв'язків села з містом, натуралізації та архаїзації відносин в сільському господарстві.

5.3. Ставлення селянства до сплати податків

У системі відносин держави з селянством важливе місце належить оподаткуванню. Будівництво демократичного ладу в Росії, і відповідно, в Україні, після Лютневої революції вивело питання про оподаткування селянства на рівень державної політики, одним із завдань якої було забезпечення діяльності державних та суспільних інституцій в країні.

В результаті революції впав царський режим, докорінно змінилася політико-адміністративна система країни. Гасло «Земля і Воля!» заволоділо свідомістю селян. Хліборобу важливо щоб значна частка сільськогосподарської продукції не була відчужена на податки. Поняття «волі», у розумінні селян, мало не лише політичний, але й економічний вимір. Воно виражало прагнення позбавитися експлуатації поміщиків, гніту бюрократії, репресій поліції: «Це була воля до звільнення від усіх державних тягл та податків, зборів, воля від поліцейського режиму, який був апаратом економічної кабали селянства» [684, с.186].

Майже одразу почалися політичні спекуляції на темі податків. Її намагалися використати контрреволюціонери для підбурення селян проти нового ладу. У березні 1917 р. прихильник старого режиму священик с.Немічена на Поділлі, знаючи ментальні стереотипи хліборобів, їх несприйняття фіскальної системи, казав: «тепер вам дуже важко буде жити, з вас будуть брати більше податків» [48, арк.1]. Однак, селяни не піддалися на цю пропаганду і на сході ухвалили присуд про усунення священика з села.

Революція 1917 р. переглянула суспільні цінності широкого загалу, дала поштовх розвитку масової демократії. В умовах свободи селяни обирали органи самоврядування – громадські комітети. У свідомості домінувала ідея народовладдя. Останнє селянам бачилося передусім як самоврядування сільських громад через сход. Про існування інших рівнів влади вони задумувалися мало. Селяни не розуміли навіщо збирати податки на утримання управлінського апарату, якщо «старий лад» розвалився і його представників

усунуто. Вже у квітні 1917 р. починають надходити численні сигнали з регіонів про недостатність податкових сум. Старости сіл доповідали, що селяни гальмують сплату податків, пояснюючи це тим, що зараз, після революції, скасовані посади волосних старшин, писарів та інших посадовців, і в даний час «нікому і нізащо сплачувати» [50, арк.11]. У села відряджували членів волосних комітетів, інших органів влади, щоб пояснювати селянам питання, пов'язані зі сплатою податків.

Селяни, які раніше вважали, що навіть власний адміністративний апарат обходиться їм дорого, намагалися здешевити його утримання. Мощенський волосний сход Чернігівської губернії зменшив обсяг збирання коштів на платню службовцям волосного правління. Водночас ухвалено, що всі державні та мирські збори безумовно повинні виконуватися [197, арк.39].

У квітні 1917 р., бачачи, що у податковій сфері нічого не змінилося, селяни, керовані здебільшого есерами, брали ініціативу в свої руки, щоб встановити соціальну справедливість. Так, сход с.Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії одноголосно ухвалив постанову про відміну опосередкованих податків та введення прогресивного прибуткового податку [207, арк.30-31].

З метою отримання додаткових коштів для місцевих потреб та нівелювання поміщицьких податкових привілеїв селянські комітети самі почали запроваджувати нові податки на місцях. Тимчасовий уряд, регіональні органи влади просили волосні комітети утриматися від накладання нових місцевих податків [44, арк.188]. Проте селяни були впевнені у справедливості, а отже й законності своїх дій. На засіданні Вовчанського повітового громадського комітету на Харківщині, заслухавши урядову телеграму про антизаконність обкладання волосними комітетами поміщицьких земель, ухвалено постанову: вважати таке оподаткування повністю закономірним та доцільним актом «в смислі справедливого розподілу» [480].

Серйозну колізію у податковій сфері спровокували взаємини «селяни-земства». Ще за царату хлібороби негативно ставилися до цих самоврядувань

через засилля у них поміщиків і стягнення з селян земських податків. Після революції окремі земства розгорнули бурхливу діяльність і відповідно збільшили видатки, що викликало обурення селян. На зборах Ярмолинецького громадського комітету на Поділлі, при обговоренні справи сплати податків констатовано, що села відмовляються від повітових земських податків через їх значне збільшення у порівнянні з попереднім роком. Присутнім на зборах пояснювали, що до збільшення платежів спричинила дорожнеча. Відтак, збори ухвалили постанову: переглянути волосний кошторис і притягнути іншу частину власників (поміщиків, торгівців) до рівномірного оподаткування на волосні потреби. Згаданий комітет вирішив «прислухатися до голосу громадян-селян» домогтися, щоб проекти кошторисів повітового земства представлялися волосним та сільським комітетам на затвердження і щоб населення довідалося, чим викликано збільшення повітових земських податків та про доцільність видатків [55, арк.11, 41зв.].

Селянські організації піднімали питання рівності прав та обов'язків різних станів, встановлення загального та прогресивного оподаткування. У «Земській платформі», ухваленій Харківською повітовою Радою селянських депутатів до виборів у земські органи, зазначено, щоб оподаткування поширювалося на всіх мешканців волосного земства рівномірно. Надалі ставилася вимога перекласти податковий тягар з «трудових класів» на заможні верстви суспільства [358]. Селяни Літинщини Подільської губернії запитували, чи належить до виборів у нові земства оподатковувати лише селянські господарства, чи також торгово-промислові підприємства та церковні землі. Майбутній перехід на баланс волосних земств шкіл, лікарень, доріг, тощо, і в зв'язку з цим збільшення податків «страшили» селян» [306]. У їх свідомості земства та податки були взаємопов'язані, тому селяни виступали як проти перших, так і проти других, заявляючи, що земство «з нас тільки податки бере, а нам нічого не дає, то ж не треба і податки платити» [314]. Тобто, селяни висловлювалися проти функціонування самоврядувань, проти органів адміністративно-господарського регулювання місцевого життя, вважаючи їх

діяльність для себе не корисною. Це був шлях до анархії, яка надалі поширилася Україною.

Уже в травні 1917 р. було зафіксовано «досить різке пониження» надходжень податкових коштів з селянських господарств. Владні структури зазначали, що це загрожує господарському життю країни, погано відіб'ється на новому порядку в Росії [147, арк.16]. Фельштинський волосний виконавчий комітет на Поділлі констатував, що багато селян ухиляються від сплати податків під приводом нібито «оголошених свобод від внесення коштів» [51, арк.36, 45]. 13 сіл волості відмовилося вносити платежі. Спроби переконати селян, здійснені головою виконавчого комітету та представником Проскурівської Ради робітничих та солдатських депутатів, були марними.

Міністерство фінансів вказувало органам регіональної влади, що податків селяни сплачують менше ніж раніш, а грошей у них є багато, відтак потрібно правильно організувати збір коштів. Волосним виконавчим комітетам давалася вказівка нагадати населенню про його патріотичний обов'язок, щоб воно заплатило податки [44, арк.370]. Однак, заклики до селянської свідомості мали незначні наслідки.

Липовецький повітовий комісар на Київщині наказував волосним управам якнайшвидше вжити заходів, щодо збору податків, оскільки, згідно положення Тимчасового уряду, це входить в коло їх обов'язків. За бездіяльність волосні адміністрації будуть притягуватися до відповідальності. Але волосні управи, обрані селянами і повністю залежні від них, здебільшого не реагували. Відтак вимальовувалася невтішна картина. Податковий інспектор Липовецького повіту у серпні 1917р. констатував у всіх 10 волостях своєї дільниці слабке надходження податків. З 12 сіл Конело-Попівської волості 10 сіл «не внесли ні копійки, ні державних поземельних, ні земських зборів» [147, арк.15, 27-28]. Постійні нагадування податкових органів волосним управам залишалися без відповіді. Типовими були такі повідомлення газет: незважаючи на відозви та пояснення селяни Хотомлянської волості на Харківщині не внесли земських та державних податків.

Центральна Рада, яка боролася за державність України у формі автономії, також переймалася проблемою податків. ЇЇ діячі намагалися знайти формулу оподаткування, найбільш адекватну селянському світосприйняттю. На сесії Ради 27 червня 1917 р. відбулися дебати про оподаткування населення. Селянин Д.Пилипенко зауважив: «Коли сказати на селі, що кожну сім'ю обкласти, то це викличе велике незадоволення, коли брати податок з десятини, то всі охоче згодяться» [467]. Зазначалося, що термін «посімейний» нагадує селянам неприємний для них «подушний» податок, з котрим асоціювалася кріпаччина.

У протиукраїнській агітації активно використовувався народний «антиподатковий» стереотип. На Волині селянам доказували, нібито «українці», прийшовши до влади, змусять їх платити податки «австріякам та євреям» [372].

Оскільки навесні-влітку 1917 р., завдяки пропаганді українських національних партій у свідомості народних мас Центральна Рада тісно пов'язувалася з автономією України, а автономія з вирішенням аграрної проблеми, селяни на своїх форумах висловлювали підтримку цьому органу і навіть ухвалювали постанови «обкласти селян податком 10 копійок з десятини» [466]. Селянські делегати запитували українських діячів, чи не можна всі податки сплачувати Центральній Раді, що з огляду на хліборобську ментальність, було значним проявом довіри.

Все ж рівень надходжень податкових коштів у державні та земські структури був дуже низьким. 22 серпня 1917р. виконавчий комітет Кузьминської волості на Поділлі доповідав Проскурівському повітовому комітету, що громадяни 6 сіл волості категорично відмовилися вносити державні, земські, страхові та волосні мирські кошти, мотивуючи це тим, що в даний час, не повинно бути «ніяких стягнень платежів». А в інших селах практикується лише добровільна сплата податків [56, арк.68, 71, 79]. На Вінничині повіткомісар вимагав у волосних адміністрацій вжити енергійних заходів щодо стягнення податків. Він зауважував, що добрий урожай та добрі

заробітки загалом забезпечують платоспроможність населення. Ненадходження податків пояснювалося недбалим ставленням місцевих виконавчих органів до своїх обов'язків. Застерігалося, що у випадку подальшого ненадходження коштів закриються школи, лікарні, інші земські установи. Рекомендувалося обговорити це питання на засіданнях волосних виконавчих комітетів та звернутися з відозвою до населення. Однак, селяни Вінничини не реагували на заклики. Надалі по селам розсилалася вимога волосним управам вжити усіх заходів, щоб протягом 7 днів забезпечити надходження податків [76, арк.126, 143].

У деяких регіонах влада робила спроби стягнути суму невиплачених податків, вираховуючи її при виплатах селянам та землевласникам за зданий ними державі хліб [256, арк.3].

Зважаючи на загрозливе становище у фінансовій сфері 25 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат розповсюдив циркуляр, у якому зазначив потребу вжиття дієвих заходів «до нормального внесення селянами земських та казенних податків» [147, арк.43, 82-83]. У сільській місцевості поширювалися відозви та накази місцевих адміністративних структур, які у досить жорстких виразах вимагали «вжити самих суворих заходів до стягнення» податків. Але селянство бачило неспроможність влади підкріпити свої «жорсткі» заяви реальною силою примусу і ігнорувало їх.

Вінницька повітова земська управа 30 листопада 1917 р. ухвалила резолюцію, якою запропонувала волосним управам розпочати діяльність щодо найшвидшого стягнення податків з усіх класів населення. Однак, незважаючи на неодноразові звернення, селянство відмовлялося вносити платежі. Серед селян розповсюджувалися чутки, що «виплату податків припинено», хоча владні структури пояснювали, що це не відповідає дійсності. Начальник Вінницької повітової міліції констатував, що становище з коштами критичне і наказував правоохоронцям, при небажанні добровільної сплати, вживати заходів примусового стягнення, аж до продажу майна [77, арк.54].

Після утворення Української Народної Республіки перед урядом впритул постала проблема фінансового забезпечення діяльності адміністративних та господарських органів. 1 грудня 1917 р., реагуючи на гостру фінансову кризу, Генеральний Секретаріат УНР опублікував відозву «Про внесення податків». Закликалося не затримувати виплати податків у час, коли будується державне життя та заводиться новий лад. Уряд намагався натиснути на найболючішу селянську проблему – аграрну. Наголошувалося, що той не може мати земельне господарство, хто не хоче виплачувати податки з землі на державні та земські потреби [430]. Відозву розповсюджували серед широкого загалу і пояснювали, що зараз стоїть велике завдання налагодження державного апарату, задоволення потреб держави та населення. Для цього потрібні гроші, тому слід вносити всі податки, які підуть на «потреби самого народу» [143, арк.4].

Волосні структури по декілька разів зверталися до населення з приводу сплати податків. 17 грудня Перші земські збори Яришівської волості на Поділлі ухвалили скликати сільські сходи і вказати селянству на наслідки невиплати податків [126, арк.9]. Бувало селяни на сходах заявляли, що через непевність становища не треба сплачувати податки: «скінчиться війна, тоді будем платить» [429]. Хліборобам пояснювали, якщо вони не дадуть кошти, настане розруха, оскільки на ці гроші утримуються школи, лікарні, установи, отримують допомогу солдатки тощо. Селянам давали зрозуміти, якщо не буде коштів, службовці покинуть роботу, зачиняться земські установи, котрі працюють для потреб народу. Пиківська волосна земська управа на Поділлі звернулася до селянства з відозвою: якщо до 1 березня 1918 р. не будуть внесені податки, вона припиняє відносини з тими селами, «які не бажають виконати свій громадянський обов’язок, не бажають закріпити здобуту свободу» [77, арк.1, 4, 6, 48, 49, 56-57, 65; 857, с.290-293]. Зазначалося, що управа не буде захищати інтереси тих громадян, які гублять народну справу. Управа закликала селян внести податки, котрі використаються лише на користь громадянства, а не на інші цілі, як думає багато селян і тому платить не бажає. Однак, лише окремі села Пиківської волості ухвалювали на сходах присуди про

зобов’язання внести всі кошти і вжиття заходів примусу до неплатників. Врешті тільки 4 села волості повністю сплатили податки.

Таким чином, демократизація супільних відносин після Лютневої революції 1917 р. створила у селян стереотип, що з розвалом старого ладу, у нових умовах, сплата податків необов’язкова, оскільки вони пов’язувалися з репресивно-визискуючою суттю Російської держави. В умовах ослаблення усієї системи влади, селяни значно зменшили податкові надходження, що негативно вплинуло на функціонування владних органів та соціальної інфраструктури.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз історіографії проблеми зумовлює висновок, що на сьогодні, незважаючи на значну кількість праць, які стосуються історії селянства в період революції 1917-1918 рр., висвітлення теми ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради крізь призму настанов хліборобської ментальності ще не було предметом окремого комплексного дослідження. Встановлено, що джерельна база є достатньою для розв'язання сформульованих завдань. Для вивчення суспільно-політичного тла подій історії революції 1917-1918 рр. і ставлення селянства до влади використовувався методологічний інструментарій і категоріальний апарат гуманітарних наук. Серед них високою продуктивністю відзначаються теоретичні напрацювання вітчизняних та зарубіжних науковців О.П.Реєнта, В.Ф.Верстюка, О.С.Ахієзера. У поєднанні з загальнонауковими та спеціалізованими методами історичного пізнання вони дозволяють досліднику висвітлити тему.

Зазначено, що ключем до розуміння мотивації селянських дій є глибока переконаність хліборобів у тому, що лише через працю можна набути право власності на землю, яка мала для селянина особливу цінність. Ця ментальна засада й стала своєрідним селянським ідеологічним обґрунтуванням потреби конфіскації землі у поміщиків та безкоштовної передачі її хліборобам-трударям. Суспільно-політична свідомість українського селянства відзначалася егалітаризмом, несприйняттям політичного панування поміщиків та буржуазії. Для селянської свідомості особливу притягальну силу мав «козацький ідеал», сутністю якого була ідея рівності та свободи, перетворення всіх селян у козаків, тобто у людей, вільних від жорсткого адміністративного підпорядкування та соціального гніту.

Підтверджено, що специфіку ставлення українського селянства до влади формував чинник відсутності власної державності. Суспільно-політичні дії селянства багато в чому обумовлювалися: існуючим сприйняттям, що держава та влада – це передусім насильство та визиск; становленням стереотипу про

домінування серед політико-адміністративних та приватновласницьких верств іншонаціональних елементів і про відчуженість від влади та власності; прагненням провести аграрний «чорний переділ» та егалітаризувати суспільство.

З'ясовано, що на суспільно-політичні процеси революційної доби значний вплив мала етносоціокультурна відмінність між містом і селом, «великим суспільством» та «локальним світом». Патріархально-локальна свідомість селянства проектувалася на політичні відносини. Інституювання влади та її впливи розглядалися здебільшого на рівні сільської громади. Модель соціальних відносин та управління всередині громади робила її основою соціального порядку на селі. Відтак, зазначена модель, як найбільш близька та зрозуміла селянам, за принципом аналогії проектувалася як бажаний ідеал на всю систему суспільних відносин. Тип народовладдя, що бачився селянами як система відносин, основаних на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади або делегованими нею особами, можна кваліфікувати як аграрну демократію.

Зазначено, що на функціонуванні систем влади та права в українських землях, що входили до складу Росії на початку XX ст., яскраво відбилося суперечливе поєднання модернізаційних процесів в промисловості з рудиментами кріпосництва та архаїки на селі. Селянство було законодавчо відособлене від інших верств суспільства у сфері адміністрування і судочинства та перебувало під щільною опікою державної влади. Правові відносини на селі регулювались частково державними юридичними нормами, а здебільшого звичаєвим правом, яке, на відміну від державного закону, у свідомості селян втілювало ідею соціальної справедливості.

Встановлено, що організаційно-правову основу формування органів влади у сільській місцевості складали як постанови уряду, так і документи та інструкції регіональних самоврядувань. Нові революційні селянські владні органи – волосні та сільські комітети – мали тимчасовий характер, будувались за зразками царських адміністративних структур і діяли в межах їх

повноважень. На характері виборів у комітети відобразились вічові засади формування сільської влади і притаманний селянству егалітаризм. Комітети селяни обирали на загальному сході відкритим голосуванням. Водночас часто ігнорувалося представництво інших груп населення. Підтверджено, що революція 1917 р. каталізувала рух низів проти верхів, поглибила протистояння села та міста.

З'ясовано, що відчувши нездатність державної влади провадити репресії, здійснювати примус, селяни почали реалізовувати свою вікову мрію про «волю», тобто життя сільської громади як самодостатньої одиниці, без державно-адміністративних наказів та регламентації. Використовуючи демократію та свободу, селяни намагались відокремитись, дистанціюватись від державних структур та інших суспільних верств, що вело до консервації звичного патріархального способу життя. Щоб на селі не існувало авторитетних органів, які б могла використати держава, селяни досить часто створювали недієздатні сільські адміністрації. Однак, за будь яких політичних умов, постійно діючим адміністративним органом на селі був сільський сход. Селяни бажали не обраних на загальнодемократичних виборах органів влади, які б виконували функції самоврядування та представника держави, а бажали своєї станової влади, обраної на сільському сході, яка б представляла виключно інтереси даної громади. Модель владних відносин, у центрі якої перебував сільський сход, без наказів та опіки вищих інституцій – ось ідеал селянської адміністративної системи. Також селянство не бажало входити у всестанову юридичну систему, чого домагалася вища влада, а навпаки, хотіло відособитись від інших верств суспільства і «законсервуватись» у своєму стані зі своїм народним судочинством «по правді і справедливості». Селяни відкидали державне право, оскільки у ньому гарантувався принцип непорушності приватної власності поміщиків.

На основі чисельних документів показано, що інтелігенція здебільшого не користувалася довірою селян, тому часто громадськими лідерами на селі ставали солдати, які привносили ідеї радикального перетворення суспільних

відносин. Психологія солдат-селян синтезувала в собі мілітарно-аграрні риси. Тому в суспільно-політичних перетвореннях значна роль відводилася насильству. Саме солдати дали потужний імпульс поширенню лівого екстремізму на селі. Соціально-психологічне підгрунтя лівого екстремізму складали дезорієнтація народу після різких політичних змін, десакралізація та делегітемація влади, як державного інституту, ненависть народних мас до «панів», своєрідне «сп'яніння свободою», прагнення встановлення соціальної справедливості у формі зрівняльного землекористування та відміни приватної власності.

Доведено, що селянство підтримувало створення класових органів влади в формі рад, оскільки вони асоціювалися з українськими історичними формами народовладдя – вічем та козацькою радою. Селяни розглядали ради як спадкоємців станово-патріархальної самоврядної традиції у вигляді сходу. Складність та суперечливість процессу становлення нових сільських органів влади продемонструвала виборча кампанія до волосних земств. Вони мали стати основною ланкою системи народовладдя на селі, поєднати у собі функції державної влади та самоврядування і отримували значні права. Але через психологічне несприйняття земств, діяльність яких асоціювалася у селян з поміщицькою верствою, а, отже, з «панською владою», багато самоврядувань так і не вдалось обрати. Здебільшого, вибори мали не так політичний, як станово-корпоративний вимір.

З'ясовано, що Центральна Рада, після проголошення УНР в листопаді 1917 р., залишила «земську модель» влади, лише перейменувавши земства у народні ради. Однак, запровадження волосних земств, які не були повністю легітимізовані в селянській свідомості, викликало значні труднощі з становленням дієвих органів влади, призвело до безвладдя на місцях.

Підтверджено, що восени 1917 р. – весною 1918 р. значний вплив на політичні процеси в Україні мали більшовики. У цей час більшовизм сприймався селянством як ідеологія аграрного переділу та народовладдя у формі рад без впливу державних структур. Декларування і українськими, і

більшовицькими лідерами влади рад взагалі стирало відмінності між ними в очах політично малограмотного селянства.

Документально доведено, що поглиблення кризових явищ та поширення анархії в Україні, посилювали серед селянства політико-соціальні орієнтації на становий автономізм. Побутування рис егалітаристської, аграрно-локальної свідомості визначило переважання антибюрократичних, антидержавних настроїв. Врешті, ці настрої вилилися в анархо-руйнуючу діяльність проти адміністративних органів. Антиетатистська спрямованість політичної культури українського селянства проявлялася в утворенні і функціонуванні локальних сільських владних структур, передусім для унормування місцевого життя та розривом з містом і «великим суспільством». У зазначений період селяни здебільшого чинили спротив намаганням державних інституцій усунути анархію і встановити дієздатні органи влади.

З’ясовано, що серед політико-культурних стереотипів, що виробилися у селянства в Російській державі, репресивність влади була важливою складовою її авторитету. Влада, яка не могла впливати на громадян шляхом примусу, застосування насильства, для селян не існувала. Центральна Рада не могла широко втілювати репресії, що робило її владу не авторитетною і недієздатною. Втративши елемент примусу, демократизуючись, адміністративна та правова системи, особливо ж сільського рівня, фактично розвалилися, що призвело до анархії.

Підтверджено, що у сприйнятті селянством влади того чи іншого державного режиму надзвичайно велике значення мала його земельна політика. Аграрний закон Центральної Ради базувався на засадах соціалізації і був поєднанням двох ідеологічних орієнтацій: традиційно-селянської (проведення «чорного переділу» поміщицької землі для забезпечення сім’ї засобами до існування) та соціалістичної (скасування приватної власності та заведення колективного землекористування). Проголошена соціалізація загалом була суголосна хліборобській ментальності, лише окремі положення закону, передусім про спільне господарювання, не відповідали світоглядним засадам

селянства, яке беззастережно вимагало землі в індивідуальне ведення господарства. Селяни, здійснюючи аграрні перетворення, часто керувалися не так державними законами, як своїми уявленнями про справедливість та звичаєво-правовими нормами, існуючими у даній місцевості, тому замість планомірного реформування виник хаос у земельних відносинах.

У зазначений період загострилася продовольча проблема. Політику твердих цін на сільськогосподарську продукцію, за умови продажу промислових товарів за ринковими цінами, селянство сприймало як пограбування містом села і часто бойкотувало продовольчі поставки. Під час збору урожаю селяни обмежували застосування машин, вимагали оплати праці виключно натурою, що мало наслідком архаїзацію економічних відносин у сільському господарстві. Значними негативними чинниками щодо засіву полів та заготівлі продовольства навесні 1918 р. були реквізиції німецьких і австрійських військ та невирішеність питання аграрної реформи.

З'ясовано, що кризові явища також спостерігалися в системі сплати податків, що можна пояснити загальною налаштованістю селян проти податкових платежів, оскільки останні асоціювалися у них з несправедливістю та визиском. Відтак, стан свободи, «волі», який селяни відчули після Лютого 1917 р., пов'язувався у них з свободою від експлуатації та насильства, а отже від податків. А в умовах ослаблення влади і втрати нею сили примусу це призвело до ігнорування селянством податкових виплат, що поставило під загрозу функціонування державних та суспільних інституцій.

Виявлено, що на селі, в ході революції, почав формуватися новий тип політичної культури, своєрідний симбіоз модерно-політичних та архаїчно-політичних цінностей. Дивлячись на політику, передусім як на інструмент розв'язання аграрної проблеми, селяни продовжували ділити суспільство і владу на дві частини: верхню – місто, панів, уряд та його адміністративні органи, нижню – село, громаду, сход. З одного боку – селяни бажали, щоб держава втілила земельну реформу у формі соціалізації, а з іншого – намагалися позбутися впливу держави: не сплачували податки, не допускали на

село владні та правоохоронні структури. Відтак, на своїх з'їздах селяни підтримували ідею створення української державності у формі Української Народної Республіки, з якою пов'язувалася реалізація аграрних перетворень, а на низовому рівні – ігнорували державні інституції та їх розпорядження.

Доведено, що засадничим для української селянської ментальності було побутування «трудового принципу», за яким кожен заслуговує на свою частку майна відповідно до внесеної праці. Саме тому, в період революції, українські демократичні уряди зробили «трудовий принцип» наріжним каменем своєї ідеології та політики. З'ясовано, що домінування селянства у соціальній структурі українського суспільства визначило ідеологію будівництва національної державності у формі Української народної, тобто трудової, республіки та засади класової політики, що надалі остаточно розкололо суспільство на так звані трудові та нетрудові верстви.

На основі чисельних документів показано, що ідеологія українського селянства, сконцентрована у соціально-політичній формулі «землі і волі», акумулювала в собі селянські ідеали свободи, демократичного представництва, рівності, справедливого суспільства, пріоритету трудового начала, скасування поміщицького землеволодіння. Однак, ці ідеали мали не модерно-цивілізаційний, а традиційно-патріархальний зміст. Ідеологія селянства, як система концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів, не була глибоко відрефлектована і системно викладена на модерному теоретичному рівні певними ідеологами або партіями. Однак, вона проявлялась у численних присудах селянських сходів, резолюціях з'їздів, гаслах, діях та вчинках, які відображали політичні, соціально-економічні переконання, принципи та цілі народних мас. Тому, стосовно феномену української селянської ідеології ми можемо послуговуватися терміном «традиційна селянська ідеологія», яка базувалася на іманентних хліборобському світогляду суспільних ідеалах.

Виявлено, що революційні процеси у добу Центральної Ради активізували суспільно-політичне життя на селі при одночасному розвалі державних адміністративних структур, що призвело до домінування тенденцій політичного

та правового нігілізму у свідомості та поведінці широких народних мас. Цей процес можна кваліфікувати як архаїзацію суспільно-правових відносин та деградацію соціального життя на селі. Він характеризувався: антиетатистськими та анархічними настроями широкого загалу, деструкцією органів державної влади, скасуванням державної юрисдикції, інституюванням громадського сходу, як основної форми селянської влади та судочинства, визнанням звичаєвого права основним інструментом регулювання правових відносин, посиленням регіоналізму, локальної свідомості, господарської та політичної автаркії, гіпертрофією ролі насильства, поширенням егалітаризму, втіленням соціальної справедливості у формі зрівняльного земельного розподілу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Фонд 294. Полтавська волосна народна управа.

1. Різне листування (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.8. – 792 арк.
2. Різні циркуляри (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.12. – 85 арк.
3. Про волосні земські збори (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.27. – 70 арк.

Фонд 612. Красиловская волосная народная управа Таращанского уезда Киевской губернии.

4. Постановления, объявления, циркуляры и распоряжения органов власти (1918 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 87 арк.
5. Протоколы селянских и волосных собраний (1918 г.) . – Оп.1. – Спр.2. – 87 арк.
6. Разная переписка (1918 г.). – Оп.1. – Спр.8. – 395 арк.
7. Статистические данные и другие сведения (1918 г.). – Оп.1. – Спр.9. – 299 арк.
8. Смета расходов и доходов по Красиловской волости (1918 г.). – Оп.1. – Спр.12. – 30 арк.
9. Опись имущества (1918 г.). – Оп.1. – Спр.13. – 4 арк.

Фонд 628. Подільський губернський комісар УНР.

10. Про революційні виступи селян у Вінницькому повіті (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.2. – 309 арк.
11. Про революційні виступи селян у Кам’янецькому повіті (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.3. – 400 арк.
12. Розпорядження Центральної Ради про припинення самовільного захоплення земель селянами (1917 р.). –Оп.1. – Спр.10. – 21 арк.
13. Про революційний більшовицький рух у Подільській губернії і заходах боротьби Центральної Ради проти нього (1917 р.). – Оп.1. – Спр.11. – 187 арк.

14. Про господарювання айстро-угорських військ, розкрадання державного майна та реквізиція (1918 р.). –Оп.1. – Спр.16. – 333 арк.

15. Про скликання з'їзду повітових комісарів. Протокол (1918 р.). – Оп1. – Спр.17. – 18 арк.

16. Про скликання у Вінниці особливої комісії з представників центральної Ради, земств з питань землі, охорони порядку в губернії (1917 р.). – Оп.1. – Спр.19. – 54 арк.

17. Про організацію в Подільській губернії «Вільного козацтва» (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.23. – 201 арк.

Фонд 689. Мало-Камышевахский сельський комитет Стратилатовской волости Изюмского уезда Харьковской губернии.

18. Книга протоколов Всенародного общего Волостного собрания (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.2. – 10 арк.

19. Книга протоколов заседания членов комитета (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.3. – 26 арк.

Фонд 799. Генеральний секретаріат внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ УНР.

20. Проект доповідної записки про організацію, завдання та штати виборчого бюро до Всеросійських Установчих Зборів (1917 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 116 арк.

Фонд 1060. Генеральне секретарство земельних справ УНР.

21. Бюлетні та обіжники інформаційного відділу міністерства земельних справ (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.2а. – 17 арк.

22. Листування Центральної Ради з секретарем земельних справ про його діяльність (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.3. – 376 арк.

23. Листування Генерального секретаріату земельних справ з іншими міністерствами про земельну реформу (1917 р.). – Оп.1. – Спр.4. – 5 арк.

24. Проект наказу головного земельного комітету , інструкції, постанови, положення та відомості про кількість господарств, населення та землі по волостях. Тимчасовий земельний закон (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.24. -89 арк.

25. Протоколи ІІІ-ї сесії головного українського земельного комітету та засідань волосних, Таращанського та Переяславського повітових земельних комітетів (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.25. – 131 арк.

26. Протоколи і постанови земельних комітетів і анкети про діяльність земельних комітетів (1917-1918 рр.). – Оп.1. –Спр.26. – 98 арк.

27. Копія протоколів зборів Хорольської повітової земельної комісії (1917-1918 рр.). – Оп1. – Спр.27. – 64 арк.

28. Постанови Ради міністерства земельних справ і наради директорів (1918 р.). – Оп.1. –Спр.35. – 43.

Фонд 1061. Міністерство земельних справ Української Держави.

29. Збірник законів, обіжників та інших розпоряджень по земельним справам УНР (1918 р.). – Оп.1. – Спр.128. – 41 арк.

Фонд 1064. Рада міністрів Української Держави.

30. Листування, з міністерством земельних справ про отримання зарплати. Резолюції Балтського повітового селянського з'їзду (1918 р.). – Оп.1. – Спр.32. – 362 арк.

31. Доповідні, зведення, телеграми канцелярії гетьманського військового міністерства про політичне становище в губерніях України (1918-1919 рр.). – Оп.2. – Спр.12 а. – 14 арк.

Фонд 1115. Українська Центральна Рада.

32. Постанови Центральної Ради та її комітету (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.1. – 272 арк.

33. Законопроекти, закони, статути (1917 р.). –Оп.1. – Спр.6. – 222 арк.

34. Протоколи засідань та резолюції Центральної Ради. Телеграми, резолюції зборів міст і сіл України, військових частин, учбових закладів і ін.. про підтримку Центральної Ради (1917 р.). – Оп1. – Спр.12. – 15 арк.

35. Протоколи Кульчівецького та інших сільських сходів (1917 р.). – Оп.1. – Спр.15. – 11 арк.

36. Звіти інструкторів організаційної комісії Центральної Ради про становище на місцях (1917-1918 рр.). – Оп1. – Спр.44. – 185 арк.

37. Відомості організації комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних Рад (1917 р.). – Оп.1. – Спр.49. – 160 арк.

38. Постанови сільських та волосних сходів про підтримку Центральної Ради, матеріали про хід виборів до волосних народних рад (земств) (1917-1918 рр.). – Оп.1. –Спр.50. – 93 арк.

39. Матеріали Київського губернського українського з'їзду (1917 р.). – Оп.1. – Спр.54. – 63 арк.

Фонд 1116. Проскуровский уездный исполнительный комитет общественных организаций.

40. Проект учреждения Проскуровского уездного совещательного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.2. – 20 арк.

41. Об организации власти на местах (1917 г.). – Оп.1. – Спр.3. – 209 арк.

42. Телефонограммы об избрании гласних делегатов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 72 арк.

43. О реформе земских учреждений и снабжении армии, рубке и вывозе леса (1917 г.). – Оп.1. – Спр.6. – 34 арк.

44. О составе исполкома губернського совета общественных организаций. О конфликтах между крестьянами и лесопромышленниками(1917 г.). – Оп.1. – Спр.7. – 370 арк.

45. Протоколы собраний Малиничского волосного комитета (1917 г.).– Оп.1. – Спр.9. – 97 арк.

46. Протоколы собраний волостных комитетов Проскуровского уезда (1917 г.). – Оп.1. – Спр.10. – 14 арк.

47. Протоколы заседаний Проскуровского комитета общественных организаций (1917 г.). – Оп.1. – Спр.12. – 84 арк.

48. Протоколы собраний учителей училищ г.Проскурова и сельских комитетов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.13. – 23 арк.

49. Протоколы собраний и заседаний сельских исполнительных комитетов Сарновской волости Подольской губернии (1917 г.). – Оп.1. – Спр.14. – 104 арк.

50. Протоколы собраний Третельникского волостного комитета Подольской губернии (1917 г.). – Оп.1. – Спр.15. – 127 арк.

51. Протоколы собраний Фельштыского волостного исполнительного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.16. – 113 арк.

52. Программы собраний исполнительных комитетов Черноостровской волости (1917 г.). – Оп.1. – Спр.17. – 76 арк.

53. Протоколы сельских исполнительных комитетов Шаровской волости 1917 г.). – Оп.1. – Спр.18. – 126 арк.

54. Протоколы собраний Юринецкого волостного исполнительного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.19. – 34 арк.

55. Протоколы заседаний Ярмолинецкого волостного исполнительного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.20. – 111 арк.

56. Протоколы собраний волостных и сельских исполнительных комитетов о спорах между крестьянами уезда 3-х участков (1917 г.). – Оп.1. – Спр.22. – 79 арк.

57. Протоколы собраний исполкомов. Командировочне удостоверения на съезд крестьян для обсуждения сельских справ (1917 г.). – Оп.1. – Спр.23. – 30 арк.

Фонд 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави.

58. Донесення про настрої на Поділлі (1918 р.). – Оп.1. – Спр.76. – 340 арк.

59. Відозва Гайсинського повітового комітету Ради селянських депутатів за невизнання гетьмана (1918 р.). – Оп.1. – Спр.166. – 12 арк.

Фонд 1325. Канцелярія харківського губернського старости.

60. Документы о расследовании фактов отстранения от работы мирового судьи 4 участка Валковского уезда Харьковской губернии (1918 г.). – Оп.1. – Спр.422. – 3 арк.

Фонд 1326. Харківська тимчасова губернська земельна комісія м.Харків.

61. Инструкции, протоколы губернского Совета крестьянских депутатов (1917-1918гг.). – Оп.1. – Спр.17. – 531 арк.

62. Обязательные постановления и протоколы заседаний комитетов разных губерній (1917 г.) – Оп.1. – Спр.22. – 300 арк.

63. Протоколы заседаний губернського и уездных земельних комитетов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.25. – 312 арк.

64. Решения уездных и волосных земельних комитетов о пользовании землей (1917 г.). – Оп.1. – Спр.28. – 686 арк.

65. Приговоры сельских сходов о переходе земли (1917 г.).– Оп.1. – Спр.32. – 258 арк.

Фонд 1327. Канцелярія Харківського губернського комісара Тимчасового уряду.

66. Об организации временних уездных комитетов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.4. – 29 арк.

67. Со справочными листками совещания по реформе местного самоуправления (1917 г.). – Оп.1. – Спр.70. – 288 арк.

68. Наряд журналов заседаний уездных общественных комитетов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.76. – 23 арк.

69. О недоразумении возникшем между администраций Кияницкой управы (1917 г.). – Оп.1. – Спр.84. – 33 арк.

70. По поводу признания Украинской Рады и организации Вильного Козацтва (1917 г.). – Оп.1. – Спр.127. – 13 арк.

71. Об удалении Боромлянским сельским обществом И.Плонтковского от должности главы Ахтырского уездного общественного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.132. – 11 арк.

72. О самоуправних захватах имений и других недоразумениях по Волчанскому узду (1917 г.). – Оп.1. – Спр.139. – 120 арк.

73. Циркуляры и другие распоряжения (1917 г.). – Оп.1. – Спр.142. – 85 арк.

74. Ведомости по делам о самоуправных действиях крестьян (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.143. – 41 арк.

75. По выборам гласних уездного земства (1917 г.). – Оп.1. – Спр.154. – 113 арк.

Фонд 1385. Пиківська волосна управа Вінницького повіту Подільської губернії.

76. О взыскании с крестьянских надельных и чиншевых земель окладных и других денежных сборов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 143 арк.

77. О взыскании с крестьянских надельных и чиншевых земель окладных и других денежных сборов (1918 г.). – Оп.1. – Спр.24. – 270 арк.

Фонд 1390. Гайсинський повітовий земельний комітет Подільської губернії.

78. Справа з анкетними листами по земельній реформі (1918 р.). – Оп.1. – Спр.105. – 74 арк.

79. Про самочинні захвати млинів (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.107. – 117 арк.

80. Про самочинні захвати надільних земель (1918 р.). – Оп.1. – Спр.109. – 146 арк.

81. Про заснування сільських земельних комісій(1918 р.). – Оп.1. – Спр.111. – 8 арк.

82. Протоколи волосних земельних комітетів(1918 р.). – Оп.1. – Спр.120. – 77 арк.

83. Приговори сільських сходів (1918 р.). – Оп.1. – Спр.127. – 44 арк.

Фонд 1405. Старо-Санжарівська волосна народна управа Полтавського повіту.

84. Доставление сведений (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.1. – 198 арк.

85. Полтавська повітова земельна управа до волосної земської управи Полтавського повіту (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.7. – 137 арк.

86. Телефонограми (1917 р.). – Оп.1. – Спр.8. – 155 арк.

Фонд 1411. Красно-Лукская волостная управа Гадячского уезда Полтавской губернии.

87. С журналами волостного земского собрания (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.1. – 44 арк.

88. О публикациях (1918 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 4 арк.

89. По разной переписке (1918 г.). – Оп.1. – Спр.15. – 396 арк.

Фонд 1412. Полтавський губернський земельний комітет.

90. Переписка с Генеральным секретариатом по земельным делам (1917 г.). – Оп.1. – Спр.2. – 83 арк.

91. Постановления Временного правительства об учреждении земельних комитетов (1917 г.).– Оп.1. – Спр.7. – 115 арк.

92. Постановления Временного правительства. О самоуправстве крестьян (1917 г.). – Оп.1. – Спр.8. – 288 арк.

93. Об охране хлеба (1917 г.). – Оп.1. – Спр.9. – 25 арк.

94. Постанова Полтавської губернської земельної управи про організацію і діяльність земельного комітету (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.10. – 38 арк.

95. Протоколы заседаний и постановлений губернського земельного комитета (1917 г.).– Оп.1. – Спр.15. – 562 арк.

96. Протоколы заседаний Зеньковского земельного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.24. – 141 арк.

97. Протоколы заседаний Роменского земельного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.34. – 166 арк.

98. Докладная записка и жалобы Полтавского сонета партии хлеборобов-собственников на земельне комитеты (1917 г.).– Оп.1. – Спр.38. – 20 арк.

99. Переписка с Лубенським уездным земельным комитетом (1917 г.) . – Оп.1. – Спр.46. – 103 арк.

100. Об организации в уезде волостного земельного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.57. – 44 арк.

101. О превышении власти волостным земельным комітетам (1917 г.). – Оп.1. – Спр.59. – 89 арк.

102. Заявления и жалобы помещиков на постановления волосных комитетов (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.63. – 116 арк.

103. Жалобы и прошения землевладельцев (1917-1918 гг.) – Оп.1. – Спр.64. – 294 арк.

104. Жалобы крупных землевладельцев об отчуждении земли в пользу малоземельного крестьянства (1917 г.). – Оп.1. – Спр.143. – 92 арк.

105. Циркуляры и бюлетни МВС (1918 г.)– Оп.1. – Спр.174. – 99 арк.

Фонд 1480. Христинівська волосна народна управа Уманського повіту Київської губернії.

106. О волостных и сельских должностных лицах. (1917 -1918 гг.). – Оп.1. – Спр.3. – 67 арк.

107. О краже разного рода вещей и животных (1918 г.). – Оп.1. – Спр.19. – арк.

108. С переписками бывшей земельной комиссии (1918 г.). – Оп.1. – Спр.20. – 69 арк.

Фонд 1493. Носовський волосний земельний комітет Ніженського повіту Чернігівської губернії.

109. Протоколи засідань (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.1. – 43 арк.

110. Носовський волосний земельний комітет, постанови і приговори сільських земельних комітетів (1918 р.). – Оп.1. – Спр.2. – 42 арк.

111. Справи Носовського волосного земельного комітету (1918 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 14 арк.

112. Протоколи зборів громадян (1918 р.). – Оп.1. – Спр.9. – 82 арк.

113. Справа Носовського волосного суду. – Оп.1. – Спр.12. – 84 арк.

Фонд 1495. Талалаєвський волосний земельний комітет Ніженського повіту Чернігівської губернії.

114. З постановами комітету (1917 р.). – Оп.1. – Спр.4. – 26 арк.

115. Відомості про посіви (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.6. – 45 арк.

116. Справа Талалаєвського волосного земельного комітету (1918 р.). – Оп.1. – Спр.7. – 23 арк.

Фонд 1514. Вендичанская волостная народная управа Могилев-Подольский уезд Подольской губернии.

117. З циркулярами та розпорядженнями (1917-1918 рр). – Оп.1. – Спр.1. – 273 арк.

118. С докладами волостному собранию и протоколами заседания (1918 г.). – Оп.1. – Спр.6. – 19 арк.

119. О взыскании разных сборов(1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.7. – 72 арк.

Фонд 1523. Понорницкая волостная земская управа Кролевецкого уезда Черниговской губернии.

120. Взыскание поземельных сборов (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.1. – 55 арк.

121. Овыборе волостных и сельских должностных лиц (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.4. – 74 арк.

122. Про волосне земство (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.22. – 96 арк.

123. Справа волосного сборщика з циркулярами, розпорядженнями (1918 г.). – Оп.1. – Спр.24. – 13 арк.

Фонд 1539. Ярышевский волостной исполнительный комитет, с.Ярышев Могилев-Подольского уезда Подольской губернии.

124. Циркуляры Подольского губернатора и Подольского губернского исполнительного комитета (1917 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 52 арк.

125. Протоколы первого заседания Подольского губернского совета, Могилев-Подольского уездного исполкома, Ярышевского исполнительного комитета и Совета общественных организаций (1917 г.). – Оп.1. – Спр.3. – 58 арк.

126. Циркуляры Могилев-Подольского уездной земской управы. Протоколы, сметы расходов и список гласных Ярышевского волостного земского собрания (1917 г.). – Оп.1. – Спр.4. – 13 арк.

127. О мобилизации работников и транспорта на оборонительные работы (1917 г.). – Оп.1. – Спр.15. – 53 арк.

Фонд 1548. Мощанська волосна земська управа Городнянського повіту Чернігівської губернії.

128. Земельное дело (1918 г.). – Оп.1. – Спр.8. – 91 арк.

129. По разным предметам (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.10. – 230 арк.

130. О выборе должностных лиц (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.13. – 143 арк.

131. О введении волосных земств (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.17. – 117 арк.

Фонд 1550. Ланцевское сельское общество Берестоватской волости Бердянского уезда.

132. С переписками по разным предметам (1918 г.). – Оп.1. – Спр.2. – 69 арк.

133. С переписками принятыми к сведению и руководству (1918 г.). – Оп.1. – Спр.3. – 30 арк.

134. По земельному вопросу (1918 г.). – Оп.1. – Спр.4. – 13 арк.

135. С протоколами волостных земств (1918 г.). – Оп.1. – Спр.14. – 10 арк.

Фонд 1556. Петровский (крепость) волостной земской управы Мариупольского уезда Екатеринославской губернии.

136. По принятию к сведению и руководству (1918 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 103 арк.

137. О поставке хлеба, скота и фуража для нужд армии (1918 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 11 арк.

Фонд 1599. Ольгинская волостная земская управа, Бердянський уезд, Таврической губернии.

138. С циркулярами и бумагами, принятыми к сведению (1918 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 10 арк.

Фонд 1642. Ємильчинська волосна земська управа Новоград-волинського повіту Волинської губернії.

139. С протоколов заседаний волостных земских собраний (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.20. – 34. арк.

Фонд 1646. Жаданівська волосна управа Липовецького повіту Київської губернії 1918 р.

140. О доставлении сведений и ведомостей (1917 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 159 арк.

141. О доставлении начальству сведений (1918 г.). – Оп.1. – Спр.11. – 188 арк.

142. С разной перепиской (1918 г.). – Оп.1. – Спр.14. – 40 арк.

143. К сведению и руководству (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.15. – 169 арк.

144. З протоколами зборів сільських сходів (1918 р.). – Оп.1. – Спр.18. – 50 арк.

145. С циркулярными распоряжениями (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.19. – 50 арк.

Фонд 1677. Конело-Поповская волосная управа Липовецкого уезда Киевской губернии.

146. К сведению и руководству (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.1. – 96 арк.

147. Об окладных сборах Конело-Поповской волости (1917г.). – Оп.1. – Спр.3. – 87 арк.

148. О статистике (1917 г.). – Оп.1. – Спр.4. – 41 арк.

149. Про волосних і сільскогосподарських посадових осіб (1917 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 8 арк.

150. Дело «По разным предметам» (1917 г.). – Оп.1. – Спр.9. – 229 арк.

151. О продовольствии (1917 г.). – Оп.1. – Спр.19. – 188 арк.

152. По выборам в Учредительное Собрание (1917 г.). – Оп.1. – Спр.20. – 11 арк.

153. По выборам в уездные волостные земские гласне (1917 г.). – Оп.1. – Спр.22 А. – 19 арк.

154. На записку приговоров волостного схода. – Оп.1. – Спр.26. – 18 арк.

Фонд 1726. Пеньківська волосна народна управа Ямпольського повіту Подільської губернії.

155. О доставке сведений и відомостей (1918 г.). – Оп.1. – Спр.1. – 313 арк.

156. Ямпольський повіт Подільської губернії (1918 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 24 арк.

157. О волостном банке. – Оп.1. – Спр.4. – 7 арк.

158. Разная переписка (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.6. – 211 арк.

159. Разная переписка (1918). – Оп.1. – Спр.7. – 332 арк.

160. О милиции (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.13. – 19 арк.

161. О выборах в Учредительное Собрание (1917 г.). – Оп.1. – Спр.14. – 17 арк.

Фонд 1751. Костромская волотная земская управа Херсонского уезда.

162. С разной перепиской 1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.2. – 203 арк.

163. О доставлении срочных сведений (1918 г.). – Оп.1. – Спр.3. – 176 арк.

164. С перепиской к сведению и руководству 1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.5. – 162 арк.

165. С переписками о реквизиции хлебных продуктов. – Оп.1. – Спр.7. – 50 арк.

166. З листування по виборам до Установчих Зборів (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.11. – 32 арк.

167. С переписками относительно к ликвидации волостного земельного комитета. – Оп.1. – Спр.14. – 41 арк.

168. О представлении постановлений земства и общества на утверждение. – Оп.1. – Спр.16. – 30 арк.

169. Постановления волостного земского собрания (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.17. – 164 арк.

170. З протоколами волосних земських зборів (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.19. – 79 арк.

Фонд 1759. Сальницьке міське управління Літинського повіту Подільської губернії.

171. З різним листуванням (1918 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 57 арк.

172. С циркулярами (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.3. – 18 арк.

173. О школах (1918 г.). – Оп.1. – Спр.4. – 82 арк.

174. С разного рода возваниями и объявлениями (1918 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 17 арк.

175. С протоколами общих собраний (1918 г.). – Оп.1. – Спр.11. – 12 арк.

Фонд 1792. Подольский губернский комиссар Временного правительства.

176. Про усунення губернатора і призначення губернського комісара (1917 р.). – Оп.1. – Спр.2. – 113 арк.

177. Про призначення Кам’янець-Подільського повітового комісара (1917-1918 рр.). – Оп1. – Спр.7. – 120 арк.

178. Про усунення поліції і формування міліції (1917 р.). – Оп.1. – Спр.36. – 38 арк.

179. Окремі протоколи засідань Подільського губернського та повітових виконавчих комітетів, представників повітових та міських організацій (1917 р.). – Оп.1. – Спр.39. – 405 арк.

180. Про революційні виступи в Кам'янець-Подільському повіті (1917 р.). – Оп.1. – Спр.44. – 342 арк.

181. Про організаційні питання по виборам до Установчих зборів (1917 р). – Оп.1. – Спр.63. – 36 арк.

182. Переписка по делам управления земским хазяйством (1917 р.). – Оп.1. – Спр.64. – 84 арк.

183. Об ассигновании средств на расходы по выборам в волостные земства (1917 р.). – Оп.1. – Спр.111. – 43 арк.

Фонд 1793. Подільський губернський староста Української держави.

184. Про встановлення влади гетьмана і скасування Універсалів УНР (1918 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 18 арк.

185. Обіжники МВС по адміністративно-політичному департаменту (1918 р.) – Оп.1. – Спр.7. – Арк.189.

186. Обіжники губернського старости (1918 р.). – Оп.1. – Спр.9. – Арк.278.

187. Про армію і висилку за межі України селян Кам'янець-Подільського повіту (1918 р.). – Оп.1. – Спр.23. – Арк.194.

188. Про революційні виступи (1918 р.). – Оп.1. – Спр.41. – Арк.712.

189. Про революційні виступи (1918 р.). – Оп.1. – Спр.42. – Арк.515.

190. Про активні революційні виступи (1918 р.). – Оп.1. – Спр.43. – Арк.157.

191. Про загальнополітичне становище повітів (1918 р.). – Оп.1. – Спр.47. – Арк.340.

192. Про арешт та звільнення бувшого голови Кам'янець-Подільського земельного комітету Золотова. Виборчі списки Подільської виборчої округи до Установчих зборів більшовиків, народної свободи, єврейських соціал-демократів, польських (1918 р.). – Оп.1. – Спр.55. – Арк.63.

193. Про видання наказів військової влади (1918 р.). – Оп.1. – Спр.62. – Арк.87.

194. Про грабежі козаків в Кам’янці-Подільському. Побиття селянами (1918 р.). – Оп.1. – Спр.142. – Арк.142.

195. Про скарги землевласників на постанови Подільських губернських і повітових земельних комітетів. Списки само врядувань (1918 р.). – Оп.1. – Спр.204. – Арк..715.

Фонд 1934. Мощанське волосне правління Городнянського повіту Чернігівської губернії.

196. Циркуляри, журнали, постанови (1917 р.) – Оп.1. – Спр.1. – 45 арк.

197. О мирском сборе (1917 г.).– Оп.1. – Спр.3. – 39 арк.

198. О выборах в Учредительное Собрание (1917 г.).– Оп.1. – Спр.4. – 39 арк.

199. О законе о разверствывании земель (1917 г.). – Оп.1. – Спр.5. – 2 арк.

200. По введении волосного земства и выборам в них (1917 г.). – Оп.1. – Спр.7. – 47 арк.

201. О публикациях по разным предметам (1917 р.).– Оп.1. – Спр.12. – 7 арк.

202. По выборам в Украинское Учредительное Собрание– Оп.1. – Спр.13. – 54 арк.

Фонд 2026. Гайсинський повітовий староста Української Держави.

203. Про розгром селянами поміщицьких маєтків(1918 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 148 арк.

204. Циркуляри і розпорядження гетьманського департаменту державної варти гайсинського повітового старости про боротьбу з більшовиками (1918 р.). – Оп.1. – Спр.5. – 107 арк.

Фонд 2043. Орловське волосне земство Бердянського повіту Таврійської губернії.

205. По продовольчій справі (1918 р.). – Оп.1. – Спр.2. – 73 арк.

206. Орловський земельний комітет (1918 р.). – Оп.1. – Спр.3. – 9 арк.

207. Приговорная книга (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.7. – 185 арк.

Фонд 2117. Полтавський губернський комісар Тимчасового уряду.

208. Постанови і положення Тимчасового уряду про волосне земське управління, виборах губернських та повітових гласних і протоколів нарад

губернських комісарів в Петрограді і повітових комісарів Полтавської губернії (1917 р.). – Оп.1. – Спр.12. – 86 арк.

209. О выборах волостных земских гласних (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.13. – 113 арк.

210. Об организации местных земельных комитетов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.14. – 102 арк.

211. Донесения местных властей о положении в уездах (1917 г.). – Оп.1. – Спр.15. – 82 арк.

212. Распоряжения верховного главнокомандующего Корнилова (1917 г.). – Оп.1. – Спр.17. – 76 арк.

213. Про боротьбу селян проти членів союзу землеробів-власників (1917 р.). – Оп.1. – Спр.18. – 37 арк.

214. О захвате крестьянами земель, сенокосов (1917 г.). – Оп.1. – Спр.19. – 222 арк.

Фонд 2196. Міністерство продовольчих справ Української Держави.

215. Декрети, обіжники Народного комісаріату продовольчих справ та РНК РСФСР про посилення товарообороту в хлібних сільських районах. Закони Тимчасового уряду (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.7. – 53 арк.

216. Постанови, накази, циркуляри й листування з конторами Державного хлібного бюро про порядок заготівлі. – Оп.1. – Спр.150. – 203 арк.

Фонд 2197. Народне міністерство продовольчих справ УНР.

217. Протоколи і резолюції селянських з'їздів і сходів, волосних і повітових управ про стан продовольчої справи на Україні, облік, монополію і підвищення цін на хліб (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.1. – 85 арк.

218. Листування з міністерством продовольства (Петроград) про постачання України мануфактурою, надання урядової гарантії на позику (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.10. – 21 арк.

Фонд 2207. Міністерство судових справ Української держави.

219. Відомості, які надходять про злочинства (1918 р.). – Оп.1. – Спр.316. – 177 арк.

220. Про бувшого Подільського губернського комісара Дудича (1918 р.). – Оп.1. – Спр.658. – 13 арк.

221. Листування зі з'їздами мировых судів про передачу їм справ колишніх волосних і сільських судів (1918 р.). – Оп.1. – Спр.1590. – 21 арк.

Фонд 2492. Центральний комітет Всеукраїнської Ради селянських депутатів. «Селянська спілка» м.Київ.

222. Листування з губернськими комітетами буржуазно-націоналістичної селянської спілки (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.1. – 73 арк.

Фонд 2988. Полтавський губернський староста.

223. Циркуляри МВС про боротьбу з партизанами, з сільськогосподарськими забастовками (1918 р.). – Оп.1. – Спр.24. – 61 арк.

224. О партизанском движении и других политических событиях в Полтавской губернии (30.04.1918-26.12.1918 гг.). – Оп.1. – Спр.25. – 469 арк.

2. Центральний державний історичний архів України в м.Києві.

Фонд 301. Подольское губернское жандармское управление.

225. О «мазепинском» движении в Подольской губернии (1912 г.). – Оп.1. – Спр.1535. – 58 арк.

Фонд 317. Прокурор Киевской судебной палаты.

226. О самосуде над крестьянами с.Занек, Радомыслского уезда Киевской губернии (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5745. – 1 арк.

227. О самосуде над крестьянами В.и И.Чалыми, И.Губриенко, И.Ягнюком и В. Копичем (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5749. – 2 арк.

228. По обвинению комиссара Руднянской волости Ф.Павловича в вымогательстве (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5779. – 1арк.

229. По обвинению членов Каменского волосного комитета Чигиринского уезда (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5784. – 1 арк.

230. О самосуде в с.Меленцах Новоград-Волынского уезда Волынской губернии (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5785. – 2 арк.

231. О самовольном переизбрании Пулинским волостным собранием местной волостной продовольственной управы. – Оп.4. – Спр.5791. – 1 арк.

232. Об обвинении волостного головы Рябошлика в вымогательстве (1917 г.). – Оп.4. – Спр.5797. – 1 арк.

Фонд 419. Прокурор Одесской судовой палаты.

233. Справа про розгром і підпал солдатами Кексгольмського полку винокурного заводу в с.Карачієвцях Ново-Ушицького повіту Подільської губернії (1917 р.). – Оп.1. – Спр.7062. – 7 арк.

234. Справа про розгром поміщицького маєтку солдатами і селянами (1917 р.). – Оп.1. – Спр.7063. – 2 арк.

235. Подання прокурора Вінницького суду про розгром поміщицьких маєтків в Подільській губернії солдатами гвардійських полків (1917 р.). – Оп.1. – Спр.7065. – 8 арк.

236. Про розгром поміщицьких маєтків в Подільській губернії солдатами і місцевими селянами (1917 р.). – Оп1. – Спр.7068. – 6 арк.

237. Копия донесения начальника милиции 3-го района Каменец-Подольского уезда Подольской губернии «О самовольном присвоении судебной власти сельским судом в с.Куяве Каменец-Подольского уезда» (1917 г.). – Оп.1. – Спр.7128. – 2 арк.

238. Справа по звинуваченню селянина М.Попика в агітації (1917 р.). – Оп.1. – Спр.7129. – 2 арк.

239. Дело по обвинению крестьян с.Фридровцы Каменец-Подольского уезда Подольской губернии Коваля, Чухрия и других в отказе поставок скотины для армии (1917 г.). – Оп.1. Спр.7132. – 6 арк.

240. Дело о возвании исполнительного комитета Херсонского губернського Совета крестьянских депутатов с призывом к неисполнению определений Херсонского окружного суда (1917 г.). – Оп.1. – Спр.7134. – 7 арк.

241. Дело предварительного следствия по обвинению председателя Лянцкорунского волосного исполнительного комитета Повражека (1917 г.). – Оп.1. – Спр.7139. – 3 арк.

242. Дело по обвинению Подольского губернського комиссара В.Дудича о посылке телеграммы уездным комиссарам и комендантам Подольской губернии призывающей к борьбе против правительства гетмана П.Скоропадского (1918 г.). – Оп.1. Спр.7361. – 1 арк.

243. Представление прокурора Винницкого окружного суда о самосуде крестьян с.Орловки Гайсинского уезда Подольской губернии (1917 г.). –Оп.2. – Спр.2876. – 1 арк.

3. Центральний державний історичний архів України в м.Львові.

Фонд 760. Степура Григорій Калістратович.

244. Звіт про засідання 25 лютого 1918 р. Перепустка (1918 р.). – Оп.1. – Спр.33. – 2 арк.

4. Державний архів Київської області.

Фонд Р-2796. Канцелярія Київського губернського комісара УНР.

245. Листування з Бердичівським повітовим комісаром про політичний стан в повіті (1917 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 47 арк.

246. Донесення Липовецького повітового комісара про становище в повіті (1917 р.). – Оп.1. – Спр.7. – 150 арк.

247. Доповіді губернського комісара про політичне становище губернії (1917 р.). – Оп.1. – Спр.16. – 60 арк.

5. Державний архів Вінницької області.

Фонд Р-1196. Подільський губернський комендант.

248. Рапорти військовому міністру УНР і донесення повітових комендантів про настрої населення. Список арештованих австро-угорцями (1918 р.). – Оп.1. – Спр. 4. – 314 арк.

249. Звернення Центральної Ради до населення (1918 р.). – Оп.1. – Спр.22. – 43 арк.

250. Звіти генерального штабу гетьмана, доповіді повітових комендантів (1918 р.). – Оп1. – Спр.32. – 313 арк.

251. Телеграми повітових комендантів про настрої населення, про репресії (1918 р.). – Оп.1. – Спр.34. – 464 арк.

Фонд. Р-2734. Подольский губернский комиссар Временного правительства.

252. Донесение Летичевского уездного комиссара о крестьянских волнениях в уезде (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.8. – 2 арк.

6. Державний архів Хмельницької області.

Фонд 78. Маковское волостное правление.

253. Циркуляр уездного исполнительного комитета о ликвидации попечительств и передачи их функций исполкомам (1917 г.). – Оп.1. – Спр.1342. – 141 арк.

Фонд. 233. Подольская губернская земская управа.

254. Подольский губернський кооперативный съезд (9-11 апреля 1917 г.). – Оп.1. – Спр.38. – 14 арк.

255. Журнал заседаний управы, переписка с продовольственными комитетами, уездными управами (1917-1918 гг.). – Оп.1. – Спр.2857. – 44 арк.

256. Переписка с земскими уездными управами о взыскании недоимок (1917 г.). – Оп.1. – Спр.2858. – 3 арк.

Фонд Р-260. Подільська губернська народна управа.

257. Журнал засідання І-го чергового зібрання Подільської губернської народної Ради (1918 р.). – Оп.1. Спр.1. – 48 арк.

Фонд Р-261. Маківська волосна народна управа.

258. Телеграма селянської спілки про скликання селянського з'їзду (1917 р.). – Оп.1. – Спр.1. – 57 арк.

Фонд Р-270. Подільський губернський староста.

259. Накази по військовій офіції (1918 р.). – Оп.1. Спр.1. – 13 арк.

Фонд Р-263. Лянцкорунская волосная народная управа.

260. Отчетные и раскладочные акты сборщиков налогов с.Лянцкорунь. Постановления сельского схода (1917 г.). – Оп.1. – Спр.2. – 23 арк.

Фонд Р-3205. Рахновецкий волосной военный комиссар Ново-Ушицкого уезда Подольской губернии.

261. Про вибори в волосне народне управління чи волосне земство (1917 р.). – Оп.1. – Спр.6. – 17 арк.

Фонд Р-3345. Подільський губернський комісар Тимчасового Уряду.

262. Копії циркулярів, розпоряджень, постанов (1917-1918 рр.). – Оп.1. – Спр.6. – 16 арк.

ІІ. Опубліковані джерела

263. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): [документи і матеріали / упоряд. І.І.Кириченко, І.В.Гарнага, Ц.М.Фірштейн]. – Хмельницький.: Хмельницьке обласне газетне видавництво, 1957. – 308 с.

264. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. – К.: 1957. -

265. В борьбе за крестьянство: [сб. документов]. – Харьков: Облиздат, 1926. – 220 с.

266. Велика українська революція (матеріали до історії відновлення української державності): календар історичних подій за лютий 1917 р. – березень 1918 р. / [упорядник Я.Зозуля]. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с.

267. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: сб. документов. – В 3-х томах. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т.1 Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (февраль – октябрь 1917 г.) – 1009 с.

268. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов. – В 3-х томах. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т.2. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление советской власти на Украине (октябрь – декабрь 1917 г.) – 732 с.

269. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов. – В 3-х томах. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т.3. Борьба за распространение и укрепление советской власти на Украине (декабрь 1917 – апрель 1918 гг.). – 100 с.

270. Гражданская война на Украине 1918-1920 гг.: сборник документов и материалов: В 3-х т. 4 кн. – К.: Архив.упр. при Совете Министров УССР, 1967. – Т.1. – Кн.1. – 837 с.

271. Конституційні акти України 1917-1920: невідомі конституції України / Відповідальний редактор Ю.Д.Прилюк. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

272. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М.Горького, И.Минца, Р.Эйдмана. – Гос. изд-во «История гражданской войны», 1936. – 208 с.

273. Крестьянское движение в России в 1914-1917 гг. Сборник документов. – М-Л: Наука, 1965. – 605 с.

274. Крестьянское движение в 1917 году: Сборник документов. – М-Л.: Государственное издательство, 1927. – 442 с.

275. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922 гг. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во полит. л-ры Украины, 1971. – 392 с.

276. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Сборник документов и материалов / Под. ред. С.М.Короливского. – К.: Госиздат, 1955. – 942 с.

277. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / Під ред. М.І. Мехеди. – Вінниця, 1959. – 488 с.

278. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т.XXXVI. – № 36657. – Отделение первое.1861. – СПб.: В типографии II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863.

279. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т.XLI. – №42899. – Отделение первое.1866. – СПб.: В типографи II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868.

280. Полное собрание законов Российской империи. – Т.X. – Ч.1: Свод законов гражданских. – СПб., 1900.

281. Полное собрание законов Российской империи. – Т.IX. – Ч.1: Особое приложение к законам о состояниях. – СПб., 1902.

282. Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. Сборник документов. – М.: «Наука»,1968. – 621с.

283. Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті: Документи і матеріали / Упорядники Т.Гунчак і Р.Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – 510 с.

284. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.] – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т1. – 588 с.

285. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін.] – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т.2. – 422 с.

286. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

287. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов. – Харьков: Облиздат, 1957. – 548 с.

ІІІ Періодичні видання

288. Баламути // Прилуцька думка. – 1917. – 11 серпня (№4). – С.2.

289. Безчинства крестьян // Волынь (Житомир). – 1917 . – 29 сентября (№237). – С.3.

290. Буржуазія і боротьба з нею // Народнє слово. – 1917. – 10 листопада (№7). – С.2.

291. В деревне // Приднепровский край. – 1917. – 8 ноября (№6326). – С.1.

292. Вести из провинции // Газета временного рабочего и крестьянского правительства. – 1917. – 19 декабря (№36). – С.3.

293. Вибори // Громадянин. – 1917. – 31липня-13 серпня (Ч.8). – С.7.

294. Вибори // Народне діло. – 1917. – 28 вересня (№42). – С.1.

295. Вибори народного самоврядування // Селянська спілка. – 1917. – 4 серпня-17 серпня (№1). – С.1.

296. Вибори у волосне земство // Подільська воля. – 1917. – 11 вересня (№16-17). – С.14.

297. Відозва до всього трудового селянства України // Народнє слово. – 1917. – 10 листопада (№7). – С.1.

298. Відомості в секретаріаті про безлад в краю // Нова Рада. – 1917. – 17 листопада.

299. Вісті з повіту // Вільне слово. – 1917. – 21 жовтня (№33). – С.4.

300. Вісті з повіту // Вільне слово. – 1917. – 28 жовтня (№35). – С.4.

301. Волосне земство // Подільська воля. – 1917. – 11 вересня (№16-17). – С.4-6.

302. Волосні земства // Вісти комітету Ради селянських депутатів. – Сквира. – 1917. – 17 серпня (№1). – С.1.

303. Волосні земства // Придніпровський край. – 1917. – 10 листопада (№6328). – С.1.

304. Волостное земство // Харьковский вестник. – 1917. – 15 августа (№25). – С.4.

305. Волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 5 сентября (№40). – С.4.

306. Волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 8 сентября (№43). – С.3.

307. Волостные земства // Черниговская земская газета. – 1917. – 8 августа (№60). – С.2.

308. Волостным комитетам // Вестник Полтавського губернского общественного комитета. – 1917. – 2 июня (№34). – С.1.

309. Впечатления // Черниговская земская газета. – 1917. – 21 июля (№55). – С.1.

310. Всеукраїнський земельний комітет // Народня воля. – 18 квітня (№56). – С.1

311. Всеукраїнський з'їзд селянських депутатів у Києві // Народнє слово. – 1917. – 28 вересня (№2). – С.2.

312. Всеукраїнський селянський з'їзд 30 травня 1917 р. // Вестник Полтавського губернського общественного комитета. – 1917. – 4 июня (№36). – С.3.

313. Всеукраїнський селянський з'їзд 30 травня 1917 р. // Вестник Полтавського губернського общественного комитета. – 1917. – 6 июня (№37). – С.3.

314. Второе заседание Литинского уездного исполнительного комитета // Вестник Литинского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 мая (№2). – С.2.

315. Выборы в волостное земство // Черниговская земская газета. – 1917. – 21 июля (№55). – С.1.

316. Выборы в волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 2 сентября (№38). – С.3.

317. Выборы в волостные земства в Харьковском уезде // Харьковский вестник. – 1917. – 28 сентября (№57). – С.1.

318. Город и деревня // Черкасская правда. – 1917. – 5 липня (№9). – С.3.

319. Готуйтесь, незабаром вибори // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 7 вересня (№4). – С.1.

320. Губернский исполнительный комитет // Вестник Литинского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 мая (№2). – С.1.

321. Двуликий Янус // Голос народа (Екатеринослав). – 1918. – 21 марта (№52). – С.1.

322. Декларація Генерального секретаріату Центральної Ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – червень (№10). – С.1.

323. Делегація дрібних власників у Києві // Нова Рада. – 1918. – 11 квітня (29 березня).

324. Делегація дрібних власників у Києві // Нова Рада. – 1918. – 12 квітня (30 березня).

325. Деревенская жизнь // Голос народа (Екатеринослав). – 1918. – 20 марта (№51). – С.1.

326. Дешевеньке земство // Вільне слово. – 25. – жовтня (№34). – С.2.

327. До волосних комітетів Полтавського повіту // Селянська Спілка. – 1917. – 4 серпня-17 серпня (№1). – С.1.

328. До громадянства України // Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня (№3). – С.4.

329. До громадянства України відозва Генерального секретаріату Української Центральної Ради // Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 26 августа (№105). – С.3.

330. До комітетів земельних, продовольчих і селоспілок // Прилуцька думка. – 1917 . – 28 липня (№2). – С.1.

331. До селян // Громадянин (Житомир). – 1917. – 23 травня (№2). – С.1.

332. Доклад про волосне земство // Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня (№3). – С.3.

333. Дописи // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира) . – 1917. – 24 серпня (№2). – С.2.

334. Дописи // Подільська воля. – 1917. – 24 липня (№10). – С.16.

335. Дописи // Подільська воля. – 1917. – 28 серпня (№15). – С.15-16.

336. Другий Чернігівський губернський селянський з’їзд // Черниговская земская газета. – 1917. – 27 июня. – С.1.

337. Думки про землю // Прилуцька думка. – 1 вересня (№7). – С.1.

338. З викупом чи без викупу? // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 24 серпня (№2). – С.2.

339. З'їзд Прилуцької повітової Ради селянських депутатів // Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня (№3). – С.2.

340. З партійного життя // Боротьба. – 1918 . – 24 березня (№24). – С.2.

341. З селянського з'їзду // Свободный голос (Винница). – 1917. – 19 марта (№5). – С.2.

342. З сучасного селянського життя // Волинська народна газета. – 1918. – 4 серпня (№13). – С.2.

343. Загальні збори Вінницьких повітових комітетів селоспілки і Української Ради // Подільська воля. – 1917. – 7 серпня (№12). – С.15.

344. Заседание по выборам членов уездного исполнительного комитета // Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета. – 1917. – 6 апреля (№3-4). – С.1.

345. Заседание совета рабочих и солдатских депутатов // Харьковский вестник. – 1917. – 5 сентября (№40). – С.4.

346. Засідання Зіньківського волосного комітету // Труд. – 1917. – 26 мая (№22).

347. Засідання Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета 22 квітня 1917 р. // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 3 травня (№2). – С.1.

348. Засідання Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета 10 квітня 1917 р. // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – Кам'янець- Подільський. – 1917. – 21 квітня (№1). – С.1.

349. Засідання Малої Ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917 . – грудень (№24). – С.1.

350. Засідання Малої Ради // Народня воля. – 1918. – 3 квітня (№43). – С.2.

351. Засідання Могилів-Подільського повітового земельного комітету // Селянський голос. – 1917. – 5 листопада (№3). – С.2.

352. Захват земли // Голос крестьянина. – 1917. – 29 октября (№40). – С.2.

353. Земельна реформа на Україні // Боротьба . – 1918 . – 28 березня (№27) – С.1.

354. Земельна справа // Нова Рада. – 1917. – 15 грудня. – С.1.

355. Земельні справи // Селянська спілка . – 1917. – 4 серпня-17 серпня (№1). – С.1.

356. Земельный вопрос // Голос села. – Охтирка. – 1917. – 2 липня (№1). – С.1.

357. Земля и воля // Черниговская земская газета. – 1917. – 16 мая (№35-36). – С.2.

358. Земская платформа // Харьковский вестник. – 1917. – 17 августа (№26). – С.3.

359. Зібрання Прилуцької повітової ради селянських депутатів // Прилуцька думка. – 1917. – 28 липня (№2). – С.3.

360. Зібрання Прилуцької повітової ради селянських депутатів // Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня (№3). – С.2.

361. Зібрання Прилуцької повітової ради селянських депутатів // Прилуцька думка. – 1917. – 11 серпня (№4). – С.2.

362. Зінківський повітовий селянський з'їзд // Труд. – 1917. – 2 июня (№23). – С.1.

363. Земельна справа // Нова Рада. – 1917. – 15 грудня.

364. Змиев // Харьковский вестник. – 1917. – 20 июля (№3) – С.3.

365. І знову побіда селянства! // Вісти комітету Ради селянських депутатів. – 1917. – 29 жовтня (№11). – С.1.

366. Інструкція по засіву в 1918 р. // Волинська народна газета. – 1918. – 11 квітня (№1). – С.11-12.

367. Какие нужны выборы в Волостные земства // Черниговская земская газета. – 1917. – 8 августа (№60). – С.9.

368. Кам'янець на Поділлі // Боротьба. – 1918 . – 3 квітня (№31). – С.4.

369. Кам'янець-Подільський повітовий з'їзд селянських депутатів 24 квітня 1917 р. // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 3 травня (№2). – С.1.

370. К выборам в волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 22 июля (№5) – С.3.

371. Київський повітовий селянський з'їзд 7 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 9 квітня (№48). – С.3.

372. Кореспондент // Громадянин (Житомир). – 1917. – 23 вересня (Ч.15-16). – С.1.

373. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля (№34). – С.1.

374. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 14 июля (№53). – С.2.

375. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№35-36). – С.5.

376. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№35-36). – С.6.

377. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№ 35-36). – С.7.

378. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№35-36). – С.9.

379. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 25 июня (№56). – С.5.

380. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 25 июня (№56). – С.7-8.

381. Корреспонденции // Черниговская земская газета. – 1917. – 12 сентября (№70). – С.5.

382. Кореспонденції // Селянська спілка – 1917. – 10 жовтня-23 жовтня (№10). – С.3.

383. Кореспонденції // Селянська Спілка. – 1917. – 25 серпня-7 вересня (№4). – С.2-4.

384. Кореспонденція // Волинська народна газета. – 1918. – 11 квітня (№1). – С.14.

385. Кто же сбережет? // Голос крестьянина. – 1917. – 26 октября (№37). – С.1.

386. Куда мы идем // Черкасская правда. – 1917. – 5 липня (№9). – С.4.

387. Листи з села // Громадянин (Житомир). – 1917. – 13 серпня (№8). – С.5.

388. м.Боришпіль, Переяславського повіту // Селянська спілка. – 1917. – 26 вересня-9 жовтня (№7). – С.8.

389. Местная жизнь // Голос крестьянина. – 1917. – 2 ноября (№43) – С.4.

390. Місцева хроніка // Народне діло. – 1917. – 28 вересня (№42). – С.2.

391. На могилі П.Куліша // Черниговская земская газета. – 1917. – 15 августа (№62). – С.6.

392. На Полтавщині // Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 21 жовтня (№148). – С.1.

393. На Полтавщині // Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 12 серпня (№94). – С.3.

394. Найближчі завдання МВС // Боротьба. – 1918. – 20 березня (№20). – С.1.

395. Народні Ради // Селянський голос. – 1917. – 5 листопада (№3). – С.1.

396. Настрої провінції // Боротьба. – 1918. – 20 березня (№20). – С.4.

397. Наша влада // Робітнича газета. – 1917. – 3 листопада. – С.1.

398. Наше время // Черкасская воля. – 1917. – 5 августа (№26). – С.2.

399. Наши корреспонденты // Труд. – 1917. – 28 апреля (№18). – С.4.

400. Низовская республика // Харьковский вестник. – 1917. – 8 августа (№19). – С.1.

401. О выборах в волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 27 июля (№9). – С.3.

402. Объединенное собрание Первого Городнянского украинского съезда и Третьего уездного съезда Совета крестьянских депутатов // Народнє слово. – 1917. – 20 жовтня (№5). – С.2.

403. Основные задачи земельной реформы на Украине // Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 24 жовтня (№150). – С.2-3.

404. Открытое письмо уездному комиссару А.П.Галаю // Труд. – 1917. – 1 сентября (№37). – С.4.

405. Пани і люди // Вестник Полтавского губернского общественного комитета . – 1917. – 21мая (№26). – С.2.

406. Первые выборы в волостные земства // Харьковский вестник. – 1917. – 3 сентября (№39) – С.4.

407. Первый камень (открытие волостного земства) // Народнє слово. – 1917. – 14 жовтня (№4) – С.2.

408. Перший селянський з'їзд на Волині // Громадянин (Житомир). – 1917. – 20 липня (Ч.3-4). – С.7-8.

409. Повідомлення про селянський з'їзд Козелецького повіту Чернігівської губернії // Черниговская земская газета. – 1917. – 9 июня (№43). – С.1.

410. Поділля // Боротьба. – 1918. – 24 березня (№24). – С.3.

411. По нашому краю // Свободный голос (Винница). – 1917. – 22 марта (№7). – С.4.

412. По поводу Второго селянского съезда // Голос Умани. – 1917. – 2 июня (№159). – С.4.

413. По поводу выборов в волостное самоуправление // Волынь (Житомир). – 1917. – 29 сентября (№237). – С.4.

414. По Україні // Боротьба. – 1918. – 27 березня (№26). – С.2.

415. Повышение твердых цен на хлеб // Харьковский вестник. – 1917. – 2 сентября (№37). – С.4.

416. Подготовка лекторов // Черниговская земская газета. – 1917. – 23 июня. (№47). – С.1.

417. Подільський продовольчий комітет // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 5 травня (№3). – С.1.

418. Положение продовольственного дела в губернии // Приднепровский край. – 1917. – 24 ноября (№6339). – С.3.

419. Положення на Волині // Боротьба. – 1918. – 22 березня (№22). – С.4.

420. Полтавська конференція УПСР у Києві 3-6 червня 1917 р. // Селянська спілка. – 1917. – 31 серпня (№2). – С.9.

421. Постанова Могилів-Подільського повітового земельного комітету // Селянський голос. – 1917. – 12 листопада (№4). – С.5.

422. Постанова організаційного українського з'їзду на Волині // Громадянин (Житомир). – 1917. – 4/20 липня (№3-4). – С.1.

423. Постанова повітового селянського з'їзду в Золотоноші 26.11.17 р.// Вільне слово. – 1917. – 29 листопада (№42). – С.3.

424. Постанова Решетилівського волосного земського комітету // Вестник Полтавського губернського общественного комитета. – 1917. – 2 июня (№34). – С2.

425. Постанови І Всеукраїнського селянського з'їзду 28.05.17 – 2.06.17 // Вісти з Української Центральної Ради – червень 1917. – (№11-12).

426. Правила організації комітетів селянського союзу // Газета Гадячского земства. – 1917. – 15 мая (№54). – С.1.

427. Право на землю // Волинська народна газета. – 1918. – 11 квітня (№1). – С.16.

428. Приговор жителів с.Зарога Лубенського повіту // Вестник Полтавського губернского общественного комитета . – 1917. – 2 июня (№34). – С.2.

429. Про внесення податків // Громадянин (Житомир). – 1917. – 28 грудня (Ч.23-24). – С.1.

430. Про внесення податків // Київські губерніальні вісти. – 1917. – 7 грудня (№39). – С.1.

431. Про голод // Селянська спілка – 1917. – 8 вересня-21 вересня (№5-6). – С.9.

432. Про засів // Народня воля. – 1917. – 3 квітня (№43). – С.1.

433. Про землю // Громадянин (Житомир). – 1917. – 10/23 травня (№2). – С.1.

434. Про землю // Селянська спілка. – 1917. – 26 вересня-9 жовтня (№7). – С.2,5,8.

435. Про землю на засів // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – Кам'янець-Подільський. – 1917. – 3 травня (№2). – С.1.

436. Про землю // Прилуцька думка. – 1917. – 21 липня (№1) – С.2

437. Про пленарні засідання Полтавського губернського земельного комітету // Селянська спілка. – 1917. – 18 серпня-31 серпня (№2). – С.2.

438. Про селянські організації – селянські спілки // Народна воля. – 1919. – 29 жовтня (Ч.2). – С.1.

439. Про селянські організації – селянські спілки // Народна воля. – 1 листопада 1919 (Ч.5) – С.1.

440. Про селянський союз // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 21 квітня (№1). – С.2.

441. Про суд // Голос села. – 1917. – 2 липня (№1). – С.3.

442. Про тверді ціни // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 24 серпня (№2). – С.1.

443. Про харчові справи // Громадянин (Житомир). – 1917. – 27 липня (Ч.5-6). – С.1.

444. Проблема влади // Боротьба. – 1918. – 29 березня (№28). – С.1.

445. Продовольственная разруха // Харьковский вестник. – 1917. – 26 августа (№34). – С.3.

446. Продовольственный вопрос в деревне // Черкасская воля . – 1917. – 30 июня (№7). – С.4.

447. Продовольча справа // Селянська Спілка. – 1917. – 18 серпня-31 серпня (№2). – С.3.

448. Рабства не будет // Голос народа (Екатеринослав). – 1918. – 14 марта (№47). – С.1.

449. Редакційна стаття // Вісти комітету ради селянських депутатів(Сквира). – 1917. – 24 серпня (№2). – С.1.

450. Редакційна стаття // Народня воля. – 1917. – 17 травня (№1). – С.1.

451. Редакційна стаття // Народня воля. – 1918. – 9 квітня (№48). – С.1.

452. Редакційна стаття // Прилуцька думка. – 1917. – 11 серпня (№4). – С.1.

453. Редакційна стаття // Прилуцька думка. – 1917. – 25 серпня (№6). – С.1.

454. Редакційна стаття // Селянський голос. – 1917. – 5 листопада (№3). – С.1.

455. Редакційна стаття // Селянський голос. – 1917. – 12 листопада (№4). – С.1.

456. Редакційна стаття // Селянський голос. – 1917. – 15 грудня (№7-8). – С.1.

457. Редакционная статья // Харьковский вестник. – 1917. – 25 июля (№7). – С. 3.

458. Редакционная статья // Харьковский вестник. – 1917. – 30 сентября (№59). – С.1.

459. с. Демидівці Полтавського повіту, «Вільне віче» // Селянська спілка. – 1917. – 8 вересня-21 вересня (№5-6). – С.15.

460. с.Ковчин, Черниговского уезда // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 14 сентября.

461. Самосуд. с.Боршна // Прилукская мысль. – 1918. – 17 марта (№13). – С.4.

462. Село і город // Селянська спілка. – 8 вересня-21 вересня (№5-6). – С.1.

463. Село та місто // Громадянин (Житомир). – 1917. – 1 серпня (№7). – С.1.

464. Селяни і інтелігенція // Вестник Полтавского губернського общественного комитета. – 1917. – 3 июня (№35). – С.2.

465. Селянський з'їзд Козелецького повіту на Чернігівщині // Народнє слово. – 1917. – 28 вересня (№2). – С.3.

466. Сесія Української Центральної Ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – серпень (№14). – С.1.

467. Сесія Української Центральної Ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – вересень (№15-16). – С.1.

468. Скілька слів про III Універсал // Вільне слово. – 1917. – 29 листопада (№42). – С.2.

469. Слухи об отречении Николая // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля (№34). – С.6.

470. Спільне засідання Совітів робітничих, солдатських і селянських депутатів Зінківського повіту // Труд. – 1917. – 16 июня (№25). – С.4.

471. Совещание исполнительного комитета уездных Советов крестьянских депутатов // Харьковский вестник. – 1917. – 27 июля (№9). – С.3.

472. Статут Вільного Козацтва с.Рожнівки Борзенського повіту // Народнє слово. – 1917. – 20 жовтня (№5). – С.3.

473. Съезд представителей сел Зеньковского уезда // Труд. – 1917. – 28 апреля (№18). – С.3.

474. Телеграмма из Петрограда в Киев // Київські губерніальні вісти. – 1917. – 30 вересня (№11). – С.1.

475. Третій сніп // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 7 вересня (№4). – С.1.

476. Третій Чернігівський губернський селянський з'їзд // Народнє слово. – 1917. – 7 жовтня (№3). – С.1.

477. Третий съезд крестьянских депутатов // Харьковский вестник. – 1917. – 1 августа (№13). – С.1.

478. Тяжелы на подьем // Голос народа (Екатеринослав). – 1917. – 12 марта (№46). –С.1.

479. Уездная жизнь // Харьковский вестник. – 1917. – 12 октября (№68). – С.3.

480. Уездный общественный комитет // Харьковский вестник. – 1917. – 29 июля (№11). – С.4.

481. Уездный совет крестьянских депутатов // Харьковский вестник. – 1917. – 27 августа (№35). – С.3.

482. Українське національне життя в с. Берестовець Борзненського повіту Чернігівської губернії // Черниговская земская газета. – 1917. – 7 июля.

483. Український рух у Харкові // Рідне слово. – 1917. – 1 квітня. – С.1.

484. Український селянський з'їзд Полтавської губернії // Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 22 квітня квітня (№14). – С.1.

485. Українські збори // Свободный голос (Винница). – 1917. – 18 марта (№4). – С.2.

486. Усякі звістки // Волинська народна газета. – 1918. – 19 квітня (№2). – С.14.

487. Харківський губернський селянський з'їзд // Народна воля. – 1917. – 27 травня. – С.1.

488. Харьковский уездный общественный комитет // Харьковский вестник. – 1917. – 18 июня (№1). – С.3.

489. Хроника // Харьковский вестник. – 1917. – 25 июля (№7). – С.3.

490. Хроніка // Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 22 марта (№2). – С.4.

491. Хроніка // Вестник Полтавського губернского общественного комитета. – 1917. – 8 июня (№39). – С.4.

492. Хроніка // Прилуцька думка. – 1917 . – 28 липня (№2). – С.2.

493. Хто проти землі і волі? // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 3 травня (№2). – С.2.

494. Цар чи республіка ? // Вісті Кам'янецького повітового ісполнітельного комітета. – 1917. – 5 травня (№3). – С.1.

495. Через що нам треба добиватись автономії України // Голос села. – 1917. – 2 липня(№1). – 2.

496. Чи треба земства? // Вестник Литинского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 мая (№2). – С.3.

497. Шостий селянський з'їзд 22 жовтня 1917 р. // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 29 жовтня (№11). – С.2.

498. Щириця Ю. Земельне питання // Подільська воля. – 1917. – 7 серпня (№12). – С.13.

499. Що таке селоспілка? // Вільне слово. – 1917. – 5 липня (№7). – С.1.

500. Як землю ділили? // Вестник Полтавського губернского общественного комитета. – 1917. – 14 июня (№44). – С.3.

501. Які тепер є у нас установи і що вони повинні робити? // Вісти комітету Ради селянських депутатів (Сквира). – 1917. – 24 серпня (№2). – С.2.

IV. Мемуари

502. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк – ЗДА: Українське видавництво «Говерля», 1963. – Т.1. – 157 с.

503. Бош Е. Год борьбы. Воспоминания / Е. Бош. – М. – Л., 1925. – 447 с.

504. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. 1911-1920 / В. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – 500 с.

505. Галаган М. З моїх споминів: У 3 ч. / М. Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч.II. – 196 с.

506. Григоріїв-Наш Н. Автобіографічний нарис. Творці мого я // Трудова Україна / Н. Григоріїв-Наш. – 1933. – №3. – С.8.

507. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9.

508. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии фехраль-сентябрь 1917 г./ А.И. Деникин. – М.: Мысль, 1991. – Т.1. – 364 с.

509. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

510. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. – №4. – С.139-172.

511. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук.: Накладом Марії Ковалевської, «Biblos», 1960. – 720 с.

512. Коковихин М.Н. Большевики Юго-Западного / М.Н.Коковихин // Октябрь на фронте. Воспоминания. – М.: Воениздат,1967. – 393 с.

513. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге / Є. Коновалець. – Б.м.: накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – 47 с.

514. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985. – 416 с.

515. Махно Н. Русская революция на Украине. (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Книга 1 / Н. Махно. – Париж, 1929. – 216 с.

516. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) Кн.1. Репринтное воспроизведение издания 1929 года / Н. Махно. – К.: Издательство «Украина», 1991. – 216 с.

517. Мемуари та щоденники. Частина І / Упорядники : А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. – Том.5. Книга 1. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2005. – 484 с.

518. Одинець Г.М. Мої спогади про Центральну Раду / Г.М. Одинець. – Харків, 1926. – 38 с.

519. Петрів В. Військово-історичні праці: Спомини / В. Петрів. – К.: Темпора, 2002. – 621 с.

520. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) / В.Петрів. – У 4 част. – Львів: Червона калина, 1927-1931. – Ч.1: До Берестейського миру, 1927. – 180 с.

521. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.

522. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Гол. ред. Ярослав Пеленський / П. Скоропадський. – Київ – Філадельфія: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 493 с.

523. 1917 год в деревне (Воспоминания крестьян). – М.: Политиздат. – 1967. – 288 с.

524. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І.Фещенко-Чопівський. – Житомир.: КВО «Житомирський вісник», 1992. – 126 с.

525. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання / Передмова : В.Шевчук / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

526. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. / Є. Чикаленко. – Прага: видання Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 56 с.

527. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – Т1. –К.:Темпора, 2004. – 428 с.

528. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917) / Є. Чикаленко. – Львів: Червона Калина, 1931. – 496 с.

529. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: Спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто: Пробоєм, 1971. – 366 с.

530. Щербаківський В. Мемуари.1917 рік. 1918 рік. // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. Річник XXXIX. – 2007. – №4. – С.69-73.

V. Наукові видання, монографії, статті.

531. Абрамов П.Н. Волостные земства / П.Н.Абрамов // Исторические записки. – 1961. – № 69. – С.27-45.

532. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) / [Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.]. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.

533. Андрієвський А.М. Український націоналізм 1917-1919 рр.: Основні елементи правосвідомості українського народу / А.М. Андрієвський. – Чернівці, 1935. – 30 с.

534. Андрусишин Б. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради // Центральна Рада на тлі Української революції: науково-теоретичні читання в інституті історії України НАН України (Київ 16 березня 1995 р.) / Богдан Андрусишин. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.119-121.

535. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Богдан Андрусишин. – К.: Федерація профспілок України, 1995. – 192 с.

536. Андрусишин Б.І. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу / Б.І.Андрусишин // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 83-92.

537. Андрусишин Б.І. Соціально-економічні погляди С.Петлюри // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф. (Київ, 20 березня 1997 р.) / Б.І.Андрусишин. – К.: Ін-т історії України НАН України , 1997 р. – С. 347-366.

538. Андрусишин Б.І. Соціально-економічні погляди Симона Петлюри (1917-1920 рр.) / Б.І.Андрусишин // Історія в школах України. – К., 2000. – № 2. – С. 42-47.

539. Андрусишин Б.І. Соціально-економічна програма Михайла Грушевського в Українській революції 1917-1920 рр. (До 130-річчя з дня народження М.С.Грушевського) / Б.І.Андрусишин, О.П.Реєнт // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – №1. – С. 212-219.

540. Андрусишин Б.І. Трудове право в Українській Народній Республіці // Наукові записки. (Зб. наук. статей / НПУ ім. М.П.Драгоманова) [Укл. П.В.Дмитренко, І.М.Ковчина, Н.М. Скоробагатько] / Б.І.Андрусишин. – К., НПУ, 1999. – Ч.І. – 247 с. – С.187-195.

541. Андрусишин Б.І. Центральна Рада і становлення незалежного профспілкового руху // В кн. Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – Т.3. (Та долю іншу він обрав – душі неспокій). На пошану Миколи Плав'юка / Б.І.Андрусишин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – 1086 с. – С. 625-646.

542. Антонович В. Три національні типи народні // Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Антонович. – К: Либідь, 1995. – С.90-101.

543. Апанович О.М. Агрокультура українського селянства й козацтва // Антологія політичного традиціоналізму [укладання та передм.: О.Шокало, Я.Орос: біогр. довідки: О.Шокало] / О.М.Апанович. – К.: МАУП, 2007. – С.488-505.

544. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов. / О.М.Атоян. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 512 с.

545. Ахиезер А. Где искать самобытность? Специфика исторического пути России / А.Ахиезер // Дружба народов. – 1995. – №1. – С.113-128

546. Ахиезер А.С. Россия как большое общество / А.С.Ахиезер // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С.3-19.

547. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). Т.2. Теория и методология: словарь. / А.С.Ахиезер. – Новосибирск, «Сибирский хронограф», 1998. – 594 с.

548. Ахиезер А.С. Самобытность России как научная проблема / А.С.Ахиезер // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С.3-25.

549. Ахиезер А.С. Российская цивилизация: специфика массовых решений / А.С.Ахиезер // Философские науки. – 2004. – №6. – С.10-14.

550. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917-1920 рр. / Б.М.Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 268 с.

551. Байєр М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М.Байєр. – К.: Друкарня Акц. Т-ва університету св. Володимира. – 1917. – 48 с.

552. Байєр М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи / М.Байєр. – К.-Відень: Вид-во УНП «Свобода і право», 1920. – 24 с.

553. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. / Д.Байрау // Вопросы истории. – 1992. – №1. – С.19-31.

554. Барановська Н. Участь українського селянства в боротьбі за державність після перемоги лютневої революції // Українська державність: історія і сучасність / Н.Барановська. – К., 1993. – С. 155-158.

555. Басара Г. До питання про методологію дослідження ролі міста в українській національно-демократичній революції 1917-1921 рр. // Українознавство / Г.Басара. – 2000. – Вип.4. – С.70-73.

556. Басара-Тиліщак Г. Сучасні спрямування в методології соціокультурної історії міста у період Української революції1917-1921 рр. // Українська перспектива: свідомість та соціокультурні виміри / Г.Басара-Тиліщак. – К, 2005. – С.359-366.

557. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т.Бевз. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 271с.

558. Бевз Т.А. Народовладдя як система українського державотворення (за творчим спадком Н.Григорієва) // Події і особистості революційної доби: збірник / Т.А.Бевз. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С.164-204.

559. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А.Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С.128-133.

560. Бейкер М. Погляд історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917-1920 рр. // Україна Модерна / М.Бейкер. – Київ-Львів.: Критика, 2005. – №9. – С.69-76.

561. Белявский И.Г. Лекции по исторической психологи / И.Г.Белявский. – Одесса.: Астропринт, 2004. – 448 с.

562. Білодід В. Володимир Антонович: недержавність українців / В.Білодід. – Філософська думка. – 2008. – №2. – С.61-77.

563. Білоусенко О. Селянська доля – земля і воля / О.Білоусенко. – Петроград: Видавниче товариство «Друкарь», 1917. – 24 с.

564. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо - етнічних конфліктах; [переклад на укр. З.Борисюк] / Д.Бовуа. – К: Критика, 1998. – 336 с.

565. Бойко В. Земство і народні управи / В.Бойко. – К.: Час, 1917. – 15 с.

566. Бойко В. Через що Україна стала самостійною державою? / В.Бойко. – Вінниця, 1918. – 14 с.

567. Бойко О. Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень-квітень 1918 р.) // Центральна Рада і український державотворчий процес / О.Бойко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 204-210.

568. Бойко О. Український фронт у 1917 р. Центральна Рада на тлі української революції // Науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України (Київ, 18 березня 1995 р.) / О.Бойко, А.Буравченков. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.89-97.

569. Бокарев Ю.П. Умом Россию не понять (поведение крестьян в революционную епоху) // Революция и человек: Социально-психологический аспект / Ю.П.Бокарев. – М.: Изд. Центр ИРИ, 1996. – С.80-91.

570. Бокарев Ю.П. Бунт и смиренне (крестьянский менталитет и его роль в крестьянских движениях) // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): материалы международной конференции (Москва, 1994) / Ю.П.Бокарев. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.167-172.

571. Бондар В.В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженнях українського селянства пореформеного періоду // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди / В.В.Бондар. – Дніпропетровськ. – Дніпропетровський національний університет ім.О.Гончара, 2008. – С.81-107.

572. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А.В.Бондаревський. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 121 с.

573. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. / В.Й.Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 182 с.

574. Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році / С.Борисенок // Праці комісії для виучування звичаєвого права України / За ред.О.О.Малиновського. – К.: З друкарні ВУАН, 1928. – Вип.3. – С.113-234.

575. Борисов В.И. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918) / В.И.Борисов, А.А.Чернобаев. – М., Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. – 148 с.

576. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-1920 рр.) / В.І.Борисов. – Луганськ: Ред. вид.-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 130 с.

577. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917-1921 рр. / М.А.Боровик // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.3-18.

578. Бочаров В.В. Обычное право собственности и «криминальное государство» в России (опыт юридико-антропологического анализа) / В.В.Бочаров // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т.VII. – №4. – С.173-199.

579. Бошко В. К аграрному вопросу в России / В.Бошко. – К.,1917 – 98 с.

580. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) / В.П.Булдаков // Отечественная история. – 1997. – №1. – С.42-59.

581. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) / В.П.Булдаков // Отечественная история. – 1997. – №2. – С.20-47.

582. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П.Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.

583. Булдаков В.П. Октябрь и XX век: теории и источники // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению / В.П.Булдаков. – М., 1998. – С.14-40.

584. Булдаков В.П. Октябрьская революция как социокультурный феномен // Россия в XX веке: Историки мира спорят / В.П.Булдаков. – М.: «АИРО-XX», 1994. – С.156-163.

585. Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби / О.Бурнатович. – Відень: Накладом «Українського прапора», 1922. – 120 с.

586. Бухараев В.М., Люкшин Д.И. Крестьяне России в 1917 году. Пиррова победа «общинной революции». – 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от нових источников к новому осмыслению / В.М.Бухараев, Д.И.Люкшин. – М, 1998. – С.135-138.

587. Буховец О.Г. Ментальность и социальное поведение крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции / О.Г.Буховец. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.184-193.

588. Быховский Н.Я. Русская община и земельная реформа / Н.Я.Быховский. – М.: Книгоиздательство «Университетская библиотека», б.д. – 40 с.

589. В.К. Поваленнє большевиками Російського тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної Ради / В.К. // Літературно-науковий вісник. – Львів: З друкарні «Новочасної», 1925. – Річник XXIV. Т. XXXVI. – Кн.1 за січень. – С.29-45.

590. Валігурський П.О. Чи існувала мирна альтернатива на Україні в кінці 1917 року? // Наукові записки з історії України: збірник статей / П.О.Валігурський. – Кіровоград: 1992. – Вип.1. – С.3-10.

591. Ващенко А.В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) / А.В.Ващенко // Український селянин: зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2001. – Вип.2. – С.65-69.

592. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. У 2-х томах / В.Верига. – Львів: Світ, 1998. – Т.1. – 524 с.

593. Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Ф.Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – Вип.XI. – С.15-30.

594. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) / В.Ф.Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 356 с.

595. Верстюк В.Ф. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф.Верстюк, Р.Я.Пиріг. – К.: Либідь. – 144 с.

596. Верстюк В.Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1 / В.Ф.Верстюк. – К.: Наукова думка, 2006. – С.555-557.

597. Верстюк В.Ф. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004р.) / В.Ф.Верстюк. – Київ.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 107 с.

598. Верстюк В. Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – Київ.: «Заповіт», 1997. –344 с.

599. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В.Ф.Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.23-47.

600. Верстюк В.Ф. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію: История национальных политических партий России / В.Ф.Верстюк. – М.: РОССПЭН, 1997. – 406 с.

601. Верстюк В.Ф. Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919-1920. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с. / В.Ф.Верстюк. – С.17-32.

602. Верстюк В.Ф. Ще раз про селянську тему в Українській революції: Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Аиро-ХХ, 1997. – 199 с. / В.Ф.Верстюк // Український гуманітарний огляд: Науковий збірник. – К.: Критика, 1999. – Вип.2. – С.75-91.

603. Верховцева І.Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам’яті Д.П.Пойди / І.Г.Верховцева. – Дніпропетровськ, 2002. – С.126-131.

604. Верховцева І. Земства України у національно-демократичній революції 1917-1920 рр. // Матеріали V Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. У 2-х томах. Т.1 / І.Верховцева. – Чернівці: ХХІ, 2005. – С.185-193.

605. Веселовский Б. История земства / Б.Веселовский. – СПб.: Издательство Н.Поповой, 1911. – Т.3. – 692 с.

606. Вєтров Р.І. До питання про еволюцію характеру української революції 1917-1920 рр. / Р.І.Вєтров // Грані. – №3 (11) травень-червень. – Дніпропетровськ, 2000. – С.33-37.

607. Визгин В.П. Ментальность, менталітет // Современная западная философия: Словарь / В.П. Визгин. – М.: Политиздат, 1991. – С.176-178.

608. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації / Л.Винар. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.149-153.

609. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення 1920 року / В.Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч.І. – 348 с.

610. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення 1920 року / В.Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч.ІІ. – 328 с.

611. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. – 1917-1920 рр. / І.Витанович // Український історик. – 1967. – № 3 – 4 (15-16). – С.5-60.

612. Вікул С. Автономія України / С.Вікул. – К.: Герольд, 1917. – 16 с.

613. Вільшанська О.В. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.В.Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.

614. Власть и реформы. От самодержавной к советской России / Отв. ред. Б.В.Ананьич. – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин»,1996. – 802 с.

615. Власюк І.М. Селянство Правобережної України в період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах і побуті // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / І.М.Власюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип.1. – 152-158.

616. Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин: зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Ю.І.Вовк. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С.129-132.

617. Вовк Ю.І. Українське селянство наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю.І.Вовк // Історія України. – 1999. – № 34. – Вересень.

618. Волошко О.О. Державно-правові аспекти аграрної реформи Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О.О.Волошко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя. – 2001. – №3 (16). – С.347-361.

619. Волошко О.О. Правові ідеї та принципи в аграрних програмах українських громадських та політичних організацій у період боротьби за автономію України (квітень-жовтень 1917) / О.О.Волошко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. статей. – 2001. – №1 – С.3-16.

620. Волошко О.О. Правотворча діяльність Центральної Ради та Генерального секретаріату у сфері аграрних відносин у період боротьби за автономію України / О.О.Волошко // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України ім.10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2001. – С.24-35.

621. Вольф Э. Крестьянские восстания // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: [пер. с англ. / сост.Т.Шинин; под ред. А.В.Гордона] / Э.Вольф. – М.: Издательская группа «Прогресс-Академия», 1992. – С.294-304.

622. Вронский О.Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905-1917) / О.Г.Вронский. – М.: Моск. пед. гос. ун-т, 2000. – 417 с.

623. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / П.Гайдалемівський. – Зальцведель: Українська Військова місія, 1919. – 44 с.

624. Гамрецький Ю.М. Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради / Ю.М.Гамрецький. // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.23-29.

625. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О.І.Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 208 с.

626. Гвоздик В.С. Формування державних органів влади та місцевого самоврядування на Півдні України (березень-липень 1917 р.) / В.С.Гвоздик //

Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем - У», 1999. – Вип.VII. – С.214-224.

627. Гвоздик В.С. Участь українського селянства півдня України у політичній боротьбі (березень 1917-квітень 1918 рр.) / В.С.Гвоздик // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип.XIX. – С.152-159.

628. Георгізов Г.М. Вплив кооперації на українську селянську ментальність / Г.М.Георгізов // Український селянин: зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип.4. – С.115-118.

629. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А.Герасименко. – М: Наука, 1990. – 264 с.

630. Герасименко Г.а. Первый акт народовластия в России / Г.А.Герасименко. – М.: Ника, 1992. – 350 с.

631. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году / Г.А.Герасименко // Отечественная история. – 1997. – №1. – С.60-76.

632. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення столипінської реформи / О.В.Герасименко // Український селянин: зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С.146-149.

633. Геращенко Т.С. Державницька концепція в програмах українських консервативних сил у 1917 році / Т.С.Геращенко // Україна XX століття: історія та право: зб. наук. праць. – Запоріжжя, 1998. – Вип.1. – С.34-45.

634. Гнатенко П.И. Национальный характер / П.И.Гнатенко. – Д.: Изд.-во ДГУ, 1992. – 140 с.

635. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки 1917-1918: Утворення та боротьба за державу / В.Є.Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

636. Голубко В.Є. Імперська політика більшовицького режиму у 1917 році / В.Є.Голубко // Військово-науковий вісник. – Львів, 2000. – Вип.1. – С.31-36.

637. Гомотюк О. Михайло Грушевський – провідник і ідеолог української національно-демократичної революції / О.Гомотюк // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: наук. записки Тернопільського державного педагогічного інституту. Серія: історія. – Вип.V. – Тернопіль, 1997. – С.30-34.

638. Гомотюк О. Михайло Грушевський та Універсали УЦР / О.Гомотюк // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: наук. Записки Тернопільського державного педагогічного інституту. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С.40-46.

639. Гомотюк О. Лютнева революція і Українська революція / О.Гомотюк, Є.Панів // Наукові записки. Серія: історія. – Тернопіль: Тернопільський держ. пед. університет ім. Володимира Гнатюка. – 1998. – Вип.VII. – С.66-73.

640. Гордон А.В. Крестьянство востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность / А.В.Гордон. – М: Наука, 1989. – 222 с.

641. Гордон А.В. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировосприятия // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): материалы международной конференции, (Москва, 1994) / А.В.Гордон. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.57-74.

642. Горкіна Л. До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917-1920 рр. / Л.Горкіна // Економіка України. – 1993. – №5. – С.74-79.

643. Гошуляк І. Історичне значення Української революції 1917-1920 рр. та причини її поразки / І.Гошуляк // Пам’ять століть. – 2002. – №3. – С.18-33.

644. Гошуляк І.А. Про причини поразки Центральної Ради / І.А.Гошуляк // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.31-44.

645. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – №5. – С58-71.

646. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.

647. Грабовський С.І. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації / С.І. Грабовський // Розбудова держави. – 1997. – №12. – С.3-16.

648. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А.Граціозі. – К.: Вид.-во С.Павличко «Основи». – 2005. – 350 с.

649. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине 1918-1919 годы: Очерк о большевизмах, націонал-социализмах и крестьянских движениях / А.Грациози. – М.: АИРО-ХХ, 1997. – 195 с.

650. Грациози А. Великая крестьянская война в СРСР. Большевики и крестьяне: 1917-1933; [пер. с англ.] / А.Грациози. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 96 с.

651. Григоріїв Н.Я. Українська національна вдача / Н.Я. Григоріїв. – Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – 62 с.

652. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

653. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М.В.Гримич – К.: Арістей, 2004. – 588 с.

654. Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К.: Б.в.,б.р. – 379 с.

655. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

656. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Україна модерна. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені І.Франка, 1999. – С.254-269.

657. Гриценко А.П. Джерела вивчення історії національно-визвольного руху в Україні у 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції: науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України Київ, 18 березня 1995 р.) / А.П. Гриценко – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.78-88.

658. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А.П. Гриценко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 100 с.

659. Гриценко І.С. Українська революція 1917-1921 років (Методологічні аспекти історичного дослідження явища / І.С. Гриценко // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1999. – Вип. 22. – С.102-109.

660. Грушевський М. Аграрне питання / М. Грушевський // З біжучої хвилі. – К, 1907. – С.103-104.

661. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К: Наукова думка, 1991. – 128 с.

662. Грушевський М. Українська Центральна Рада й її Універсали. Перший і Другий / М. Грушевський. – Друге доповнене видання. – К., 1917. – 16 с.

663. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

664. Гунчак Т. Україна. Перша половина двадцятого століття / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

665. Гуревич М.Б. Голод и сельськое хазяйство Украины / М.Б.Гуревич. – Х.: Первая Государственная Типография им. Тов.. Петровского Г.И., 1923. – 48 с.

666. Гуревич А.Я. Марк Блок и «Апология истории» // Блок М. Апология истории или ремесло историка / А.Я. Гуревич. – М.: «Наука», 1989. – С.182-231.

667. Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII / О.І.Гуржій // Український селянин: зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип.6. – С.65-68.

668. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. // Крестьяне и власть: материалы конференции / В.П.Данилов. – М, Тамбов, 1996. – С.4-23 // http: // ruralworlds.msses.ru / danilovl.html.

669. Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): материалы

международной конференции, (Москва, 1994) / Л.В. Данилова, В.П.Данилов. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.22-39.

670. Данилов В.П., Шерстобитов В.П. Основные проблемы истории советского доколхозного крестьянства // Проблемы истории советского крестьянства: Сборник научных работ / В.П.Данилов, В.П.Шерстобитов. – М.: Наука, 1981. – С.6-30.

671. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика / В.Дем'яненко. – 2001. – №1(13). – С.93-100.

672. Дещинський Л.Є. Розбудовуючи Українську державу мусимо засвоїти уроки Центральної Ради: (Історія боротьби Центральної Ради за відновлення державності) / Л.Є.Дещинський, В.Голубко // Розбудова держави, 1993. – № 7. – С.21-29.

673. Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості / Г. Дичковська // Генеза. – 1998. – №1-2 (6-7). – С.194-195.

674. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р.Я. Додонов. – Запорожье.: РА «Тандем-У», 1998. – 192 с.

675. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции. – М.: «Терра»: Политиздат, 1991. – Т.1-2. – С.288-294.

676. Донцов Д. Bellua sine capite / Д. Донцов // Українські проблеми. – 1992. – №4. – С.27-33.

677. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.

678. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства / О. Донченко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №1-2. – С.138-140.

679. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): [монографія] / О.Донченко, Ю.Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

680. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. І Том. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – К.: «Темпора», 2002. – 320 с.

681. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30 рр. ХХ століття: історіографічний нарис / С. Дровозюк. – Вінниця.: О.Власюк, 2005. – 364 с.

682. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.10. / С. Дровозюк – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.284-293.

683. Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. / Дубровский. – М.- Л.: Госиздат, 1927. – 148 с.

684. Дубровский С.М. Очерки русской революции. Вып.1. Сельське хазяйство / С.М. Дубровский. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1923. – 402 с.

685. Дудка Л.Г. Ментальні імперативи селянства Лівобережжя періоду Української революції 1917-1920 рр. / Л.Г. Дудка // Український селянин. – 2002. – Вип.6. – С.38-39.

686. Дудка В.І. Роль і місце сільської інтелігенції в аграрній революції 1917-1920 рр. / В.І. Дудка, Л.Г. Дудка // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 1(2). – Ч.1. – С.181-186.

687. Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета / Б.А. Душков. – Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 448 с.

688. Ефименко А. Исследования народной жизни. Обычное право. – Вып.1 / Ефименко А., чл. Имп. Рус. геогр. о-ва / А.Ефименко. – М.: Издание В.И.Касперова, 1884. – 398 с.

689. Єфремова Н.В. Формування концепції правового регулювання земельних відносин в УНР у 1917-1918 рр. / Н.В. Єфремова // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. Вип. 100. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 35-36.

690. Єшпанов В.С. Витоки конфлікту між Раднаркомом та українською Центральною Радою / В.С. Єшпанов // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1998. – Вип.39. – С. 39-42.

691. Житков О.А. Історичні дослідження про аграрні перетворення на Україні у 1918-1920 роках / О.А. Житков // Наукові записки з історії України: зб. статей. – Кіровоград. – 1992. – Вип.1. – С. 10-19.

692. Заброварний Б.Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б.Й.Заброварний, О.Г.Михайлюк. – Луцьк: Настир'я, 2002. – 145 с.

693. Завальнюк О.М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-нова, 2005. – 320 с.

694. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський.: Абетка-нова, 2004. – 288 с.

695. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: «Нічлава», 1997. – 188 с.

696. Захарченко П. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. – К.: «Нічлава» 2000. – 176 с.

697. Захарчук А.С. Україна та Центральна Рада і її державотворча діяльність (до проблеми пошуку джерел в історико-юридичній літературі) / А.С. Захарчук. – К., 2001. – С.45-54. – (Держава і право) (Зб. наук. праць / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; вип. 9)

698. Зашкільняк Л.О. Постмодернізм та історія: кінець історіографії / Л.О.Зашкільняк // Україна. – Львів, 2000. – Вип.7. – С.115-126.

699. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) / Л. Зашкільняк // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки [головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник]. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.28-36.

700. Зибцев В.М. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан / В.М. Зибцев, В.Ю.Попов. – Донецьк.: Норд-Пресс, 2005. – 176 с.

701. Зотова И.О. Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее). / Зотова И.О., Новиков В.В., Шорохова Е.В. – М.: Наука, 1983. – 168 с.

702. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг./ П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.

703. Зырянов П.Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861-1914 гг.) / П.Н. Зырянов // Исторические записки. – Т.107. – М.: Наука, 1982. – С.239-254.

704. Ильюхов А.А. Роль солдат в революции 1917 года, или кто «делал» революцию в Смоленской губернии // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению / А.А. Ильюхов. – М., 1998. – С.95-104.

705. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.6. – 656 с.

706. История советского крестьянства: в 5 т. / АН СРСР, Інститут истории СРСР. Т.1: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1921-1927 гг. [отв. ред. Шарапов Г.В.]. – М.: Наука, 1986. – 455 с.

707. Іванченко Р.П. Центральна Рада: апофеоз і драма теорії і практики // Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи / Р.П. Іванченко. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С.248-260.

708. Ігнатенко В.В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття / В.В. Ігнатенко. – Черкаси:, 2006. – С.55-57. (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.10).

709. Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923: зб. статей / Видавнича корпорація «Булава». – Нью-Йорк, 1968. – 400 с.

710. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. НАН України, Інститут історії України. Українська АІН. – К., 2000. – 120 с.

711. Історія держави і права Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967.

712. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т.1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.

713. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 552 с.

714. Історія України. / [керівник авт. кол. Ю.Зайцев]. Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів: Світ, 1998. – 533 с.

715. Історія України. Навч. посібник / [Б.Д. Лановик, О.Д. Зубалій, З.М. Матисякевич та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 280 с.

716. Історія України. Навчальний посібник / [під ред. В.А. Смолія]. – К.: «Альтернатива», 1997. – 424 с.

717. Історія України. Нове бачення. У 2 ч. Т.1 / [Під ред В.А.Смолія]. – К.: «Україна», 1995. – 350 с.

718. Історія України. Нове бачення. У 2 ч. Т. 2 / [Під ред В.А.Смолія]. – К.: «Україна», 1995. – 494 с.

719. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / О.В.Андрощук, В.К.Баран, А.В.Блануца та ін.. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

720. Історія української влади 1917-1919. – Відень – Київ, 1920. – 32 с.

721. История советского крестьянства : в 5 т. / АН СРСР, Институт истории СРСР. Т.1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1921-1927 гг. [отв. ред. Шарапов Г.В.]. – М.: Наука, 1986. – 455 с.

722. Кабанов В.В. Аграрная революция в России / В.В.Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С.34-46.

723. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века / РАН, Ин-т рос. Истории / В.В.Кабанов. – М., 1997. – 155 с.

724. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В.В.Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С.34-46.

725. Кабытов П.С. Русское крестьянство в начале XX века / П.С. Кабытов. – Куйбышев: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 146 с.

726. Кабытов П.С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. – М.: «Мысль», 1988. – 237 с.

727. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Т.1 / В.В.Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.

728. Калакура Я. Новітня історіографія державотворчої діяльності Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес / Я. Калакура. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – Т. 1. – С.42-51.

729. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки / Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. Частина 2: історіографія / Я. Калакура. – К., 2000. – С.402-415.

730. Калакура Я.С. Відродження традиції української національної історіографії // Історична наука на порозі XXI ст. / Я.С. Калакура – Харків, 1995. – С.125-130.

731. Калакура Я.С. Історизм української ідеї // Політологічний вісник / Я. С. Калакура. – Вип. III. – К., 1994. – С.36-43.

732. Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці комісії для виучування звичаєвого права України [за ред. проф. А.Е.Кристера]. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1925. – С.32-53.

733. Капелюшний В.П. Державотворення і проблеми соборності України у 1917-1921 рр.: історіографічні аспекти / В.П.Капелюшний // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1998. – № 1. – С. 215-218.

734. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.).: [монографія] / В.П.Капелюшний. – К., Олан. – 2003. – 608 с.

735. Капелюшний В.П. Українська державність 1917-1920 рр. у вітчизняній історіографії 90-х років / В.П.Капелюшний // Наукові записки з історії України – Вип. 7. – К.: Стилос, 1998. – С.41-44.

736. Капелюшний В.П. Українська революція 1917-1921 рр. у дослідженнях учених Київського університету / В.П.Капелюшний // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. – Вип. 49. – С. 46-49.

737. Капелюшний В.П. Гуманізація і гуманітаризація освіти і нові підходи до викладання історії української культури у вузах / Капелюшний В.П., Іванцова І.В., Солошенко В.М. // Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи. – К.: УДУХТ, 1994. – С. 111-112.

738. Каппелер А. Коротка історія України / А.Каппелер. – Мюнхен, 1994. – 286 с.

739. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун / А.Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

740. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А.Каппелер // Сучасність. – 1992. – №7. – С.48-56.

741. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / М.С. Кармазіна. – К.,1998. – 352 с.

742. Кармазіна М.С. Становлення української еліти (кінець XIX – початок XX сторіччя) / М.С. Кармазіна // Розбудова держави. – 1998. – № 5/6. – С. 114-122.

743. Кармазіна М.С. Україна «між Сходом і Заходом» чи «Україна границь?» / М.С. Кармазіна // Віче. – 1998. – № 12. – С.118-125.

744. Карпачев М. Крестьянский менталитет – первопричина или следствие народной нужды? // Российский старый порядок: опыт исторического синтеза. «Круглый стол» / М.Карпачев // Отечественная история. – 2000. – №6. – С.74.

745. Карпачев М.Д. Истоки российской революции: легенды и реальность / М.Д. Карпачев. – М.: Мысль, 1990. – 269 с.

746. Карр Э. История Советской России. Кн. 1. – Т. 1,2. Большевистская революция 1917-1923; [пер. с англ.] / Э.Карр. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.

747. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета Второе дополненое издание. / А.А. Кауфман. – М: Московское научное издательство, 1918. – 267 с.

748. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. Журнал іст.-парту ЦК КП(б)У. – 1928. – №2 (29). – С.76-95.

749. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып.первый. Уравнительный раздел земли / В.Качинский. – Х.: Державне видавництво України, 1922. – 108 с.

750. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки революції 1905-1907 рр. / В.Качинский. – Полтава, б.в., 1927. – 230 с.

751. Качинський В. Социализация сельского хазяйства на Украине / В.Качинський. – К.: Издательство «Борьба», 1919. – 30 с.

752. Каюн В.О. Селянські повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях як фактор еволюції аграрної політики царату / В.О. Каюн. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С.194-202. – (Історичні науки) (Наукові праці / Кам’янець-Подільський державний університет; т. 17.)

753. Кириченко В. Українська національна ідея та розбудова української державності / В.Кириченко // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С.3-8.

754. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі / М.Кисельов // Ґенеза. – 1995. – №1 (3). – С.59-66.

755. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т.М.Китанина. – Л.: Наука, 1985. – 384 с.

756. Кіцак В. Порівняння деяких аспектів діяльності М.Грушевського і П. Скоропадського // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення / В.Кіцак. – Тернопіль, 1997. – С. 38-39. – (Історія) (Наук. записки / Тернопільський державний педагогічний інститут; вип. V).

757. Кічігіна Н.Р. Аграрне питання Центральної Ради на сторінках «Українського історика» / Н.Р.Кічігіна // Український історик. журн. історії і

українознавства / Під заг. ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994. – Вип. 31. – Число 120-123. – С.68-71.

758. Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX век / А.Клибанов. – М: Наука, 1978. – 342 с.

759. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядкові. Для членів КП (б) У / Г.Клунний. – К: Державне видавництво,1921. – 40 с.

760. Клунний Г. В боротьбі за селянство: земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г.Клунний. – Х.: Радянський селянин, 1926. – 180 с.

761. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

762. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н.А.Ковальова // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 250-254.

763. Ковальова Н.А. Соціально-економічні аспекти життя селян Катеринославщини у 1917-1921 рр. / Н.А.Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. [Ред. кол.: С.І.Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2005. – С.199-206.

764. Ковальова Н.А. Трансформація общинних зв’язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917-1921 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії) / Н.А.Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам’яті Д.П.Пойди . – Д.: ДНУ, 2002. – С.145-150.

765. Ковальова О.В. Українська революція 1917-1921 рр. (до історіографії проблеми) / О.В.Ковальова, І.В.Гречко. – Кам’янець-Подільський, 2001. – С. 458-461. – (Історичні науки) (Наукові праці / Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет; т. 7 (9)).

766. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. / И.Д. Ковальченко – М.: РОССПЭН, 2004. – 504 с.

767. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д.Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 439 с.

768. Колесник В. Автономно-федеративна програма в науково-публіцистичних працях М.С.Грушевського 1917-1918 рр. / В.Колесник // Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 261-268.

769. Колисниченко Д.А. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. / Д.А.Колисниченко – М: Институт российской истории РАН, 2006. – 312 с.

770. Коломийцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию) / В.Ф.Коломийцев. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 191 с.

771. Колоницкий Б.И. Антибуржуазная пропаганда и «антибуржуазное» сознание // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть / Б.И.Колоницкий. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.188-202.

772. Комарницький О.В. Містечка в українській революції 1917-1920 рр. (на матеріалах Кам'янецького повіту Подільської губернії) / О.В.Комарницький. – Кам'янець-Подільський. – 2001. – С. 137-144. – (Історичні науки) (Наукові праці / Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет; т. 5 (7)).

773. Комова О.С. Характеристика поглядів лідерів національного руху в армії щодо перспектив військового будівництва в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.) / О.С.Комова // Проблеми державного будівництва в умовах Європейського шляху розвитку незалежної України. 25 квітня 2001 р.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці незалежності України. – К., 2001. – С. 346.

774. Кондратюк В.О. Державність України (1917-1920) / В.О.Кондратюк. – Львів: Світ, 1992. – 104 с.

775. Кондратюк В.О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.): навчальний посібник [для студентів

технологічних вищих навчальних закладів України] / В.О.Кондратюк, С.Б.Буравченкова. – К.: Стилос, 1998. – 280 с.

776. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в начале XX в.) / В.С.Коновалов. – М: РАН ИНИОН, 2000. – 136 с.

777. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960 / К.С.Кононенко. – Мюнхен, 1995. – 534 с.

778. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.) / Ю.Ю.Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1964. – 263 с.

779. Копиленко О. Держава і право України. 1917-1920: [навч. посібник] / О.Копиленко, М.Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

780. Копиленко О. Український федералізм (До історії питання) // Місцеве та регіональне самоуправління України / О.Копиленко, М.Копиленко. – К., 1994. – Вип. 1-2 (6-7). – С. 23-30.

781. Копиленко О.Л. «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність / О.Л.Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.

782. Копиленко О.Л. М.С. Грушевський: «Якої хочемо автономії і федерації» / О.Л.Копиленко // Правова держава. – 1992. – Вип. 1. – С. 132-139.

783. Корнилов А.А. Крестьянское самоуправление по положенню 19 февраля 1861 г. // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. Т.6 / А.А. Корнилов. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – С.137-157.

784. Корновенко С.В. Українська революція. Посібник / Корновенко С.В., Морозов А.Г., Реєнт О.П.. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 432 с.

785. Короливский С.М. Победа советской власти на Украине / Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.. – М.: Наука, 1967. – 579 с.

786. Корольов Г.О. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії / Г.О.Корольов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип.IX. – С.202-206.

787. Королева Н.Г. Земства на переломе (1905-1907 гг.) / Н.Г.Королева. – М.: РАН, Институт российской истории, 1995. – 236 с.

788. Котегоренко О. До проблеми методології аналізу процесів політичної модернізації / О.Котегоренко. – К.: ІПіЕНД, 2003. – 364 с. – (Наукові записки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; вип.24).

789. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б.Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

790. Крапивенский С.Э. Социокультурные детерминанты исторического процесса / С.Э.Крапивенский // Общественные науки и современность. – 1997. – №4. – С.134-142.

791. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І.Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

792. Крестьянская Россия. Сборник статей по вопросам общественно-политическим и экономическим. – Прага: Изд-во «Крестьянская Россия», 1924. – VIII-IX. – 270 с.

793. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / І.Кривко, С.Лях. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.251-254. – (Міжвідомчий збірник наукових праць; вип.6).

794. Кривоший Г.Ф. Армія і Центральна Рада // Україна XX століття: історія та право / Г.Ф.Кривоший. – Запоріжжя, 1998. – С. 54-73. – (Зб. наук. праць; вип. 1.)

795. Кривоший Г. Українське селянство в національно-демократичній революції / Г.Кривоший. – Запоріжжя: «Просвіта», 1998. –220 с. – (Наукові праці / Запорізький державний університет; вип. IV).

796. Крижанівська О.О. Селянське господарювання // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1 / О.О.Крижанівська. – К.: Наукова думка, 2006. – С.379-388.

797. Крижанівська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х рр. XIX ст. / О.О.Крижановська // Український історичний журнал. – 2007 – №2. – С.133

798. Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28-30 червня 1917 р.) / О.Б.Кудлай // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 43-54.

799. Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне / Ю.С.Кукушкин. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1986. – 294с.

800. Куліш П. Хутірська філософія / П.Куліш // Хроніка 2000. – 1992. – №2. – С.78-80.

801. Культура і побут населення України: [навч. посібник] / [В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін.]. – К: Либідь. 1993. – 288 с.

802. Кульчицький О. Світовідчування українця // Українська душа / О.Кульчицький. – К., «Фенікс», 1992. – С.55-60.

803. Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд / С.Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 78 с.

804. Кульчицький С. Центральна Рада. Утворення УНР / С.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 71-88.

805. Кульчицький С. Центральна Рада. Утворення УНР / С.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С.73-94.

806. Куренышев А.А. Крестьянство России в период войны и революции 1917-1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Куренышев // Вопросы истории. – 1999. – №4-5. – С.148-156.

807. Куренышев А.А. Крестьянство и его организации в первой трети XX века/ А.А. Куренышев. – М: Редакционно-издательский центр ГИМ, 2000. – 224 с.

808. Куренышев А.А. «Революционная война» и крестьянство / А.А. Куренышев // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С.33-46.

809. Куташев І.В. Українське селянство й національно-територіальна автономія України в 1917 р. / І.В.Куташев // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2001. – № 4. – С. 132-141.

810. Кушнір М. Земельна справа на Україні / М.Кушнір. – К.: Тов-во «Петро Варський», 1917. – 32 с.

811. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю.Левенець. – К: Стилос, 2001. – 584 с.

812. Левыкин И. Некоторые методологические проблемы изучения психологии крестьянства / И.Левыкин. – Орел: Приокское книжное издательство, 1970. – 186 с.

813. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т.17. – С.57-137.

814. Ленин В.И. «Крестьянская реформа» и пролетарско-крестьянская революция / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т.20. – С.171-180.

815. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції (проект платформи пролетарської партії) / В.І.Ленін. – ПЗТ. – Т.31. – С.158-160.

816. Ленін В.І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради / В.І.Ленін // Повн. збірн. творів. – Т. 35. – С.137-138.

817. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А.А. Леонтьев. – СПб.: Издание книжного магазина «Законоведения», 1909. – 401 с.

818. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н.Лещенко. – К: Наукова думка, 1977. – 360 с.

819. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму) // Повн. зібр. творів, архів, студії / В.Липинський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 471 с.

820. Лисенко О.В. Вплив Першої світової війни на хід модернізації української нації / О.В.Лисенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип.IV. – С.12-22.

821. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. в 2-х томах. Т. 2 / І.Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 573 с.

822. Лисяк-Рудницький І. Консерватизм // Історичні есе. В 2 т. Том 2; [пер.з англ. У. Гавришків, Я.Грицака]. – К: Основи, 1994. – С.125-129.

823. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка: праці історико-філософської секції / І.Лисяк-Рудницький. – Львів, 1991. – Т. CCXXII, – С.45-70.

824. Лисяк-Рудницький І. Нариси історії нової України // І.Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с.

825. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Історичні ессе / І.Лисяк-Рудницький. – К.: «Основи», 1994. – Т.1. – С.471-483.

826. Литвак Б.Г. О некоторых чертах психологии русских крепосных в первой половине XIX в. // История и психология [под ред. Б.Р. Поршнева и Л.И. Анциферовой] / Б.Г.Литвак. – М.: «Наука»,1971. – 384 с.

827. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) / В.Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.

828. Логвиненко И.А. Политическая деятельность украинской Центральной Рады / И.А.Логвиненко. – Глобино: Изд. «Полиграф сервис», 2000. – 96 с.

829. Лозовий В. Аграрна політика Центральної Ради і селянство / В. Лозовий // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С.335-344.

830. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р.- квітень 1918 р.): [монографія] / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.

831. Лозовий В. Встановлення гетьманської влади на Поділлі (травень 1918 р.) / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-річниці Української

національно-демократичної революції 15-16 квітня 2002 року. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.1. – С.131-135.

832. Лозовий В. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.6(8). – С.552-559.

833. Лозовий В. Джерела вивчення проблеми ставлення селянства до влади в період Центральної Ради (березень 1917 р.- квітень 1918 р.) / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.13 – С.419-426.

834. Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції(1917-1921 рр.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р.) / В.Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С.104-114.

835. Лозовий В. Дослідження селянства революційної доби 1917-1921 рр. як політико-соціокультурного феномену в сучасній українській історіографії / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.17. – С.393-408.

836. Лозовий В. Етнокультурне буття та світоглядні настанови українського селянства на початку ХХ ст. / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.11 – С.348-356.

837. Лозовий В. Ідеологічні орієнтації українського селянства в добу революції (1917-1921 рр.) / В.Лозовий // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, 20-21 листопада 2007 р. / Відп. ред. В.М.Литвин. – К: Інститут

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С.277-288.

838. Лозовий В. Кам'янець-Подільський як повітовий центр в період революції (1917 р.) / В.Лозовий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2005 р. / Наук. ред. В.О.Савчук. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. – С.93-96.

839. Лозовий В. Народ і влада: криза адміністративних структур в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / В.Лозовий // Київська Старовина. – 2007. – № 3. – С.108-116.

840. Лозовий В. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу гетьманату / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. – Т.11. – С.186-191.

841. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради: [історичний нарис] / В.Лозовий. – К.: Видання здійснено КВУ, 1999. – 28 с.

842. Лозовий В. Поділля в період Гетьманату // Над Дніпром і Вислою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність / В.Лозовий // Над Дніпром і Вислою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність: Наукові праці викладачів та студентів Київського національного лінгвістичного університету та Університету Миколая Коперника в Торуні. – Серія: Історія, Міжнародні системи і глобальний розвиток / Під ред. І.Срібняка, З.Карпуса. – Київ-Торунь: 2003-2004. – № 2-3. – С.83-92.

843. Лозовий В. Подільська «Просвіта» у спогадах Григорія Костюка / В.Лозовий // Творча спадщина Григорія Костюка в контексті сучасної наукової думки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ-Хмельницький 24-25 жовтня 2002 р.). – Київ-Хмельницький: Просвіта, 2002. – С.68-72.

844. Лозовий В. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.) / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.» – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7 – С.3-11.

845. Лозовий В. Правосвідомість українського селянства в період гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14. – С.274-282.

846. Лозовий В. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917-1918 рр.) / В.Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – Вип. XII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.166-174.

847. Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): політика влади та реакція селянства / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16. – С.69-83.

848. Лозовий В. Свідомісні стереотипи українського селянства і вирішення аграрного питання після третього Універсалу Центральної Ради / В.Лозовий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008. – Вип.3. – С.99-104.

849. Лозовий В. Селянство та інтелігенція в добу Української революції 1917-1921 рр. / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6 – С.47-54.

850. Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917-1921 рр.) / В.Лозовий // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88-94.

851. Лозовий В. Селянський фактор в українській суспільно-політичній думці XIX-початку XX ст. / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.18. – С.266-272.

852. Лозовий В. Селянські органи влади після проголошення УНР / В.Лозовий // Київська Старовина. – 2008. – № 2. – С.72-83.

853. Лозовий В. Солдати і селяни: дестабілізація суспільного життя українського села (1917 р.) / В.Лозовий // Історичний журнал. – 2005. – № 6 (25). – С.73-82.

854. Лозовий В. Соціокультурний та цивілізаційний підходи як методологічна основа дослідження відносин селянства та влади в період Української революції 1917-1920 рр. / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9 – С.203-212.

855. Лозовий В. Соціокультурні настанови українського селянства і аграрний закон Центральної Ради / В.Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т.12 – С.245-255.

856. Лозовий В. Сприйняття селянством більшовиків та Радянської влади у період Української революції 1917-1921 рр. / В.Лозовий // Університет: Історико-філософський журнал. – 2006. – № 5. – С.84-92.

857. Лозовий В. Ставлення селян до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної Ради (1917-1918 рр.) / В.Лозовий // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С.290-293.

858. Лозовий В. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) / В.Лозовий // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред.

А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім.Б.Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С.179-182.

859. Лозовий В. Становлення та діяльність бібліотек сільських Просвіт у добу Центральної Ради (1917 р.) / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Бібліотекознавство, книгознавство. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Вип. І. – С. 129-133.

860. Лозовий В. Створення волосних земств в Україні (1917 р.) / В.Лозовий // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С.14-24.

861. Лозовий В. Створення органів влади у м. Проскурові та Проскурівському повіті після Лютневої революції 1917 р. / В.Лозовий // Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали науково-практичної конференції. Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.2. – С.198-206. –

862. Лозовий В. Створення селянських органів влади в Україні після Лютневої революції (1917 р.) / В.Лозовий // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.95-99.

863. Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917-1921рр.) / В.Лозовий // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: Доповіді та повідомлення ІІ Міжнародного наукового конгресу українських істориків, 17-18 вересня 2003 р. / Наук. ред.: О.Завальнюк, Л.Винар. – Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог: Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, 2006. – Т.2. –С.248-254.

864. Лозовий В. Уявлення українських селян про власність і вирішення аграрного питання в добу революції (1917-1920 рр.) / В.Лозовий // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22-23 квітня 2003 р. / Наук. ред. Нечитайло В.В.– Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – С.58-66.

865. Лозовий В.С. Формування Селянських спілок в Україні після Лютневої революції 1917 р. / В.Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19. – С.300-307.

866. Лозовий В.Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство / В.Лозовий // Київська старовина. – 2005. – №3. – С.94-106.

867. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. – 1907-1914 / Ф.Є.Лось, О.Г.Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.

868. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини XIX століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І.Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2003. – С.133-143.

869. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала / С.Лурье. – СПб.: Тип. им.Котлякова, 1994. –288 с.

870. Лурье С.В. Как погибла русская община. // Крестьянство и индустриальная цивилизация / С.Лурье. – М.: Наука, 1993. – С.137-161.

871. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы / С.Лурье. – М.: Академический проект, Альма Матер, 2005. – 624 с.

872. Любовець О.М.Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років: [монографія] / О.М.Любовець. – К.: Основа, 2005. – 311 с.

873. Люкшин Д.И. 1917 год в деревне: общинная революция // Революция и человек: Социально-психологический аспект / Д.И.Люкшин. – М.: Изд. центр ИРИ, 1996. – С.115-141.

874. Люкшин Д.И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д.И.Люкшин. – М.: АИРО – XXI, 2006. – 142 с.

875. Лях Р.Д. Проблеми аграрної історії України 1917-1940 рр. / Р.Д.Лях. – К., 1997. – С.5-11. – (Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії; Ч.2).

876. Лях Р.Д. Розв’язання аграрного питання на Україні (1917-1923рр.) / Р.Д.Лях. – К.; Донецьк: Вища школа, 1975. – 120 с.

877. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. – К.: «Темпора», 2003. – 608 с.

878. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Частина перша. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія / І.Мазепа. – Л.: Вид. «Прометей», 1950. – 206 с.

879. Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство России начала века и его интересы / Н.П. Макаров; [пер. с англ.; сост.Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона]. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С.120-125. – (Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире).

880. Малик Я. Й Більшовицький тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадженн (жовтень 1917 р.-березень 1918 р.). / Я.Й.Малик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. Ун-ту, 1996. – 152 с.

881. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920) / Я.Й.Малик. – Львів: Ред. – вид. відділ Львівського ун-ту, 1996. – 267 с.

882. Малиновський Б.В. Аграрна політика центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю / Б.В. Малиновський. – Черкаси, 2004. – С.208-211. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова] / Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького; вип. 8).

883. Мандра А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984 [Реферат] / А. Мандра // Отечественная история. – 1994. – №2. – С.33-42.

884. Мандрика М.І. Дещо за роки 1917 та 1918 / М.І. Мандрика // Український історик. – 1977. – № 1-2. – С.85-95.

885. Мануйлов А.А. Поземельный вопрос в России / А.А.Мануйлов // Аграрный вопрос: сб. статей. Издание второе. – М: Книгоиздательство «Беседа», 1906. – С.28-38.

886. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929) / В.І.Марочко. – К.: М.П.Коць, 1995. – 224 с.

887. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Б.Мартос // Український історик. Журн. українського історичного товариства. – Нью-Йорк – Мюнхен. – 1973. – № 3-4 (39-40). – С.99-112.

888. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В.В.Масненко. – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

889. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко. – Черкаси, 2004. – С.47-50. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова] / Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького; вип. 8.

890. Матвеева С.Я. Социокультурная теория для незападного общества // Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). Т.2. Теория и методология: словарь / С.Я.Матвеева. – Новосибирск, «Сибирский хронограф», 1998. – С.4-59.

891. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центрально-Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна модерна / В.Меджецький. – Львів, 2001. – Число 6. – С.59-76.

892. Милов Л. Природно-климатический фактор и менталитет русского крестьянства / Л.Милов // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С.76-87.

893. Милосердов В.В. Аграрная политика России – XX век / В.В.Милосердов, К.В Милосердов. – М: «ВО Минсельхоза России», 2002. – 115 с.

894. Минц И.И. История Великого Октября. В 3 т. / И.И. Минц. – М.: Наука, 1967. – 930 с. – (Свержение самодержавия; т.1).

895. Мироненко О. Боротьба за українську державність (березень 1917-квітень 1918). // Хроніка. Держава, культура, право. Український культурологічний альманах / О.Мироненко. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – С.319-336.

896. Мироненко О. Суд і судочинство в УНР (березень 1917 - квітень 1918) / О.Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – Харків: Основа, 1994. – № 2. – С.60-68.

897. Мироненко О. Універсали Української Центральної Ради / О.Мироненко // Історико-політичні уроки української державності: енциклопедичний словник. – Київ – Донецьк, 1998. – С. 507-509.

898. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: [монографія] / О.М.Мироненко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – 260 с.

899. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О.М.Мироненко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 1995. – 328 с.

900. Миронец Н.И. Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник / Н.И.Миронец. – К.: Вища школа, 1988. – С.3-5.

901. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): в 2 т. – 3-е изд. испр. и доп. / Б.Н.Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.1 – 548 с.

902. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): в 2 т. – 3-е изд. испр. и доп. / Б.Н.Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.2 – 566 с.

903. Михайлова В.И. Рост классового самосознания украинского крестьянства в первой русской революции / В.И.Михайлова. – Днепропетровск: Редакционно издательский отдел ДГУ, 1983. – 60 с.

904. Михайлюк О.В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / О.В.Михайлюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2000. – 5 (13) вересень-жовтень. – С. 70-76.

905. Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної

історії України та Росії: матеріали Четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди / О.В.Михайлюк. – Дніпропетровський національний університет. – 2002. – С.96-101.

906. Михайлюк О.В. Модернізована еліта і традиціоналістський народ: проблема становлення національної свідомості на східноукраїнському грунті (кінець XIX – перша чверть XX ст.) / О.В.Михайлюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія України. – № 504. – Х., 2001. – С.17-23.

907. Михайлюк О.В. Праця як ритуал в селянській культурі / О.В.Михайлюк. – Черкаси:, 2004. – С.83-86. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова] / Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького; вип. 8).

908. Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) / О.В.Михайлюк. – Запоріжжя, 2001. – С.102-123. – (Наукові праці / історичний факультет Запорізького державного університету; вип.XIII).

909. Михайлюк О.В. Про деякі особливості соціальної психології часів революції та громадянської війни (1917-1920рр.) / О.В.Михайлюк. – Д.: ДДУ, 1999. – С.85-93. – (Історія) (Збірник наукових праць молодих вчених / Донецький державний університет; вип.1).

910. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О.В.Михайлюк // Український селянин. – 2001. – Вип.3. – С.221-224.

911. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: [монографія] / О.В.Михайлюк – Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

912. Михайлюк О.В. Соціокультурний аспект дослідження історії селянства України революційного періоду / О.В.Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2004. – С. 96-101.

913. Михайлюк О.В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О.В.Михайлюк. – Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – С. 103-106. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова] / Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького; вип. 7).

914. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О.Мицюк. – Львів: Накладом Української книгарні і Антикварні у Львові. – 1921. – 24 с.

915. Мицюк О. Про автономію України в Федеративній Росії / О.Мицюк. – Лубні: Друкарня Б. Левітанського, буд. Шемета, 1917. – 24 с.

916. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.) / О.Мицюк. – Подєбради: Видання «Вид.Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. – Т.2. – Ч.1. – 272 с.

917. Мірчук П. Українська державність 1917-1920 / П.Мірчук. – Філадельфія: Б.в., 1967. – 400 с.

918. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 / Р.Млиновецький. – Львів: Каменяр, 1994. – 572 с.

919. Мойсієнко В.М. Характерні риси правового статусу селянства в пореформений період / В.М.Мойсієнко. – Черкаси, 2001. – С.178-179. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.3.)

920. Мороз О. Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм / О.Мороз, С.Злупко. – Л.: Універсум, 1997. – 165 с.

921. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І.Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.

922. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л.П.Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.

923. Назарець О. До історії форм боротьби селян за визволення / О.Назарець // Науковий збірник української культури. – Харків: Держвидав, 1925. – С.63-92.

924. Нечитайло В.В. Селянство як природне явище / В.В.Нечитайло. – Черкаси, 2005. – С.9-12. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред.

А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.9).

925. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. – Кам'янець-Подільський.: Аксіома, 2004. – 436 с.

926. Никонов С.П. Крестьянский правопорядок и его желательное будуще / С.П.Никонов. – Харьков: «Печатня С.П.Ковалева», 1906. – 330 с.

927. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. – К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999 / В. Нолл. – 559 с.

928. Окаринський В. Ставлення М.Грушевського до ідеї самостійності України // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення / В.Окаринський – Тернопіль, 1997. – С.21-27. – (Серія: історія) (Наук. записки / Тернопільський державний педагогічний інститут; вип. X).

929. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914рр.) / І.В.Олійник. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С.130-134. – (Історичні науки) (Наукові праці / Кам'янець-Подільський державний університет; т.12).

930. Орлов И.Б. «Персонаж исчезнувшей меньшевистской Атлантиды» (П.П.Маслов: экономист, публицист, и политический деятель) // Меньшевики и меньшевизм: [сборник статей] / И.Б.Орлов. – М: Наука, 2001. – С.165-170.

931. Осипова Т.В. Крестьянский фронт в гражданской войне // Судьбы российского крестьянства / Т.В.Осипова. – М.: Российск. Гос. Гуманит. Ун-т, 1996. – С.90-161.

932. Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т.В.Осипова. – М.: Стрелец, 2001. – 397 с.

933. Основи етнодержавознавства: [підручник / за ред.Ю.І.Римаренка]. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

934. Павленко Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. / Ю.Павленко, Ю.Храмов. – К.: Манускрипт, 1995. – 264 с.

935. Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми [за ред. Л.Зашкільняка] / О. Павлишин. – Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2004. – С.168-183.

936. Павловський ОД. Центральна Рада: сторінки історії / До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917-1920 рр. / О.Д.Павловський, В.М.Устименко. – К., 1988. – С.3-14. – (Препринт № 1 / НАН України, Ін-т історії України).

937. Пайпс Р. Русская революция: [в 2-х ч.] / Р.Пайпс. – М.: РОССПЭН,1994. – Ч.1. – 398 с.

938. Пайпс Р. Русская революция: [в 2-х ч.] / Р.Пайпс. – М.: РОССПЭН,1994. – Ч.2. – 584 с.

939. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посібник / П.П. Панченко. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.

940. Первая мировая война: Пролог XX века:. – М: Наука, 1998. – 698 с.

941. Первая революция в России: взгляд через столетие: [отв. редакторы А.П.Корелин, С.В.Тютюкин]. – М: Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.

942. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. Кн.2. Аграрные преобразования Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1918 гг.) / П.Н.Першин. – М.: Наука, 1966. – 576 с.

943. Пиріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) / Р.Я.Пиріг. – Український історичний журнал. – 2007 р. – №2. – С.47-63.

944. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р.Я.Пиріг. – Український історичний журнал. – 2006 р. – №3. – С.68-83.

945. Пивоваров Ю.С.Русская мисль и русская революция // Политическая наука. Россия: опыт революций и современность: Проблемно-тематич. сборгник. Выпуск 2 / Ю.С.Пивоваров. – М.: ИНИОН РАН, 1998. – С.239.

946. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900) / Д.П. Пойда. – Д.: Днепропетровский горный інститут им.Артема, 1960. – 487 с.

947. Полівець М.С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень – липень 1917р.) / М.С.Полівець. – Дніпропетровськ, 1998. – 261с.

948. Політична історія України XX століття: У 6 т. Т.2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / [Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф.]. – Київ.: Видавництво «Ґенеза», 2003. – Т. 2. – 488с.

949. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

950. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект // Людина і політика / І.Поліщук. – 2001. – №1(13). – С.86-92.

951. Полонська-Василенко Н. Історія України. Від середини XVII ст. до 1923 року / Н.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т.2. – 608 с.

952. Полянський О. Відродження української державності (1917-1921 рр.) / О.Полянський. – Тернопіль: Рух інформація, 1992. – 24 с.

953. Полянський О. Михайло Грушевський: шлях від автономістично-федералістичних ілюзій до незалежності / О.Полянський. – Тернопіль, 1997. – С.21-27. – (Серія: історія) (Наук. записки [«Михайло Грушевський – погляд із сьогодення»] / Тернопільський держ. пед. Інститут; вип. V).

954. Пономарьов А. Українська етнографія / А.Пономарьов. – К: Либідь, 1994. – 320 с.

955. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. 2-е изд. доп. и испр / Б.Ф.Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.

956. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О.С.Поршнева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 368 с.

957. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К, 1928. – Вип.3. – С.307-308.

958. Присяжнюк Ю.П. Віра українських селян в «добрих царів» після скасування кріпацтва / Ю.П.Присяжнюк // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 24. – С.123-126.

959. Присяжнюк Ю. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи / Ю.Присяжнюк. – Черкаси, 2001. – С.173-177. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.3).

960. Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична / Ю.Присяжнюк. – 2002. – Вип.37. – С.210-218.

961. Присяжнюк Ю.П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення столипінської аграрної реформи / Ю.Присяжнюк. – Черкаси, 2006. – С.24-25. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.10).

962. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі XX-XXI ст. / Ю.Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2006. – 122 с.

963. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст. / Ю.Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999 – №3. – С.23-32.

964. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю.Присяжнюк. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2002. – 120 с.

965. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

966. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О.Пріцак. – Київ; Кембрідж: АН України, Археографічна комісія. Інститут української археографії, 1991. – 80 с.

967. Процик А. Російський націоналізм і відродження української державності в 1917-1920 -х рр. / А.Процик: Другий міжнародний конгрес україністів [Історія], (Львів, 22-28 серпня 1993 р.). – Львів, 1994. – Ч. ІІ. – С.7-12.

968. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни / А.Процик // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 122-136.

969. Радченко Л.О. Державотворчі пошуки Центральної Ради: полеміка істориків / Л.О.Радченко // Вісник Харківського університету. – Харків: Основи, 1008. – № 401. – С.16-24.

970. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років / Л.О.Радченко. – Харків.: Око, 1996. – 120 с.

971. Рафальський О.О. Вплив переяславського договору 1654 року на цивілізаційні процеси в Україні / О.О.Рафальський. – К: Вид. дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С.190. (Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Збірник наукових праць).

972. Редфилд Р. Крестьянство как социальный тип [пер. с англ.; сост. Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона] / Р. Редфилд. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С.70-71. – (Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире).

973. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні // Українська історична наука на порозі XXI століття / О.Реєнт. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С.34-37.

974. Реєнт О. Проблеми реалізації української державницької ідеї в часи визвольних змагань (1917-1921 рр.) / О.Реєнт. // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 22 серпня 1996 р.). – К., 1997. – С.48-53.

975. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.3-22.

976. Реєнт О. Українська еліта 1917-1921 років: реалізація ідеї власної державності // Симон Петлюра у контексті українських національно – визвольних змагань: зб. наук. праць. / О.Реєнт. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С.80-84.

977. Реєнт О. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. / О.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 265 с.

978. Реєнт О. Церковно-релігійне життя в добу Центральної Ради. // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького / О.Реєнт. – К.: Знання, 1998. – С.12-17.

979. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О.Реєнт, О.Сердюк. – К.: Ґенеза, 2004. – 480 с.

980. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів // Історичні зошити / О.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 40 с.

981. Реєнт О.П. Вплив великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Збірник наукових праць / О.П.Реєнт. – К: Вид. дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С.89-95.

982. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. Зб. наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії НАН України. Вип.1 / О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С.6-38.

983. Реєнт О.П. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.) (21-28 вересня н.ст.). Історичні зошити / О.П.Реєнт, Б.І.Андрусишин. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 72 с.

984. Реєнт О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.Реєнт. – Черкаси, 2005. – С.166-167. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького; вип.9).

985. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1 / О.П.Реєнт. – К.: Наукова думка, 2006. – С.367-379.

986. Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація,особливості, наслідки. / О.Реєнт. – Черкаси, 2005.– С. 6-16. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, вип.10).

987. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

988. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень-січень 1918 р. / П.Ф.Решодько. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1972. – 170 с.

989. Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня (Нарис з історії української революції) / А.Річицький. – Х.: Держвидав України, 1928. – 61 с.

990. Рогалина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н.Л.Рогалина // Вопросы истории. – 2004. – №7. – С.10-21.

991. Рогожин А.Й. Земельне законодавство Центральної Ради / А.Й.Рогожин, В.І.Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – Х., 1994. – Вип. 2. – С.52-60.

992. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории. (Краткий очерк экономической истории России) / Н.А.Рожков. – Петроград, книгоиздательство В.С.Клестова. – 1919. – 128 с.

993. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. В 2-х тт. – Т.1.(1917-1937). – К.: Наукова думка, 1967. – 460 с.

994. Романчук О.К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О.К.Романчук. – К. – «Знання», 1990. – 64 с.

995. Рубач М.А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М.А.Рубач // Летопись революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине, 1927: Госуд. изд. Украины. № 5(26) – № 6(27) сентябрь-декабрь. – С.7-45.

996. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрних отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А.Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.

997. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917- 1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 320 с.

998. Рум'янцев В.О. Центральна Рада: Боротьба за відновлення української державності: [навчальний посібник] / В.О.Рум'янцев. – Харків: Національна юридична академія України, 1995. – 40 с.

999. Рум'янцев В.О. Українська державність у 1917-1922 рр. (форми і проблеми розбудови) / В.О.Рум'янцев. – Харків: Основа, 1996. – 164 с.

1000. Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф.Рыльский // Экономические отношения. – К, 1903. – С.1-53.

1001. Сергієнко Ю.Г. Мемуари учасників революційних подій, як джерело історії української революції (1917-1920 рр.) / Ю.Г.Сергієнко // Історична наука: спадщина і сучасність. Алчевськ (29-30 листопада 2001 р.) – Луганськ, 2001. – С.124-128.

1002. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М.Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1875. – Вып.1. – 80 с.

1003. Симоненко Р.Г. Доповідь англійського віце-консула в Києві про земельні передбачення III Універсалу Центральної Ради // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць; вип.6 / Р.Г.Симоненко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.41-46.

1004. Симоненко Р.Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917 - квітень 1918 р. / Р.Г.Симоненко // Історичні зошити НАН України. Ін-т історії. – К., 2000. – 150 с.

1005. Скальський В. Відображення революційних очікувань українців на національних губернських з'їздах 1917 – початку 1918 рр. / В.Скальський // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2007. – №10. – С.128-138.

1006. Скальський В.В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції / В.Скальський // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.46-56.

1007. Скотт Д. Оружие слабых: повседневное сопротивление и его значение [пер. с англ. / Сост. Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона] / Д.Скотт. – М.: Издательская группа «Прогресс»-«Прогресс-Академия», 1992. – С.285-287. – (Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматія).

1008. Слюсаренко А.Г. Історія української Конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.

1009. Слюсаренко Ф. Про державний лад / Ф. Слюсаренко. – Петроград, 1917. – 72 с.

1010. Смолій В. Історичні уроки української революції / В.Смолій // Історія України. – 2000. – № 41. – С.1-3.

1011. Смолій В.А. Передмова // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1 / В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – С.5-6.

1012. Современные концепции аграрного развития: теоретический семинар [обзор подготовлен А.Ю.Растеряевой] // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С.31-59.

1013. Современные концепции аграрного развития: теоретический семинар [обзор подготовлен В.В.Бабашкиным] // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С.3-31.

1014. Солдатенко В. Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С.3-27.

1015. Солдатенко В. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки деяких тенденцій вивчення процесу державотворення в добу революції 1917-1920 рр.) // Україна: ретроспектива і перспектива: зб. наук. праць / В.Солдатенко. – К., 1999. – 210 с.

1016. Солдатенко В. Орієнтири українського державотворення в контексті розвитку суспільно-політичних процесів революційної доби (березень 1917 - січень 1918 р.): другий міжнар. конгрес україністів, (Львів, 22-28 серпня 1993 р.) (Історія) / В.Солдатенко. – Львів, 1994. – Ч.І. С.3-7.

1017. Солдатенко В. Витоки і передвісники української ідеї / В.Солдатенко, Ю.Сиволоб // Віче. – 1993. – № 11(20) листопад. – С.29-45.

1018. Солдатенко В.Ф. Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.3-27.

1019. Солдатенко В.Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка в добу української революції / В.Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С.15-26.

1020. Солдатенко В.Ф. Запровадження автономії України і збройні сили республіки / В.Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8.

1021. Солдатенко В.Ф. Новітні видання і дослідження з історії української революції (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.237-305. – (Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.) (Збірник наукових праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Ю.Ю.Кондуфора, в 2-х тт. / Інститут історії України НАН України; т.1).

1022. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії української революції / В.Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С.68-85.

1023. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблеми збройних сил (березень 1917 - квітень 1918 р.) / В.Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С.38-51.

1024. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації / В.Ф.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.3-25.

1025. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: [монографія] / В.Ф.Солдатенко. – Київ.: Либідь, 1999. – 976 с.

1026. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В.Ф.Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.

1027. Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії / В.Ф.Солдатенко // Історична наука на порозі XXI ст. – Харків, 1995. – С.256-262.

1028. Солдатенко В.Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні і 1917-1918 рр. [наукове видання] / В.Ф.Солдатенко, Л.Г.Хало. – К.: «ПП Позднишев», 2002. – 397 с.

1029. Сорокин П.А. Социология революции // Человек. Цивилизация. Общество. [общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Сагомонов; пер з англ.] П.А.Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – С.266-294.

1030. Старух О.В. Універсали центральної Ради: державно – правовий зміст та оцінка в історіографії // Україна XX століття: історія та право. Зб. наук. праць / О.В.Старух. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С.45-54.

1031. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава / В.И.Старцев. – Ленинград.: «Наука», 1980. – 256 с.

1032. Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.): біографічний словник / Г.Стрельський // Історія в школі. – 1998.– № 5-6. – С.47-56.

1033. Стрілець В. Державотворча діяльність українських есерів (квітень 1917 - січень 1918 рр.) / В.Стрілець // Віче. – 1998. – № 8. – С.138-146.

1034. Субтельний О. Україна. Історія / О.Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

1035. Судьбы российского крестьянства: [за ред.Ю.Н.Афанасьева]. – М: Росийск. Гос. Гуманит. Ун-т, 1996. – 624 с.

1036. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / М.Супруненко. – К.: Держполітвидав, 1957. – 107 с.

1037. Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців / В.Супруненко. – Запоріжжя: Просвіта, 1993. – 176 с.

1038. Сусоров С.В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок XX ст.) / С.В.Сусоров. – Херсон: «Сервис – центр», 1997. – 38 с.

1039. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні / В.Сухино-Хоменко // Літопис революції. – 1928. – № 4. – С.79-119.

1040. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.): навч. посібник / Л.В.Таран. – К.: Вища школа, 1991. – С.74-75.

1041. Телицын В.Л. «Бессмысленный и беспощадный»?..: феномен крестьянского бунтарства 1917-1921 гг. / В.Л.Телицын. – М.: РГГУ, 2003. – 335 с.

1042. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во КГУ, 1973 / П.П. Теличук. – 184 с.

1043. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920) / Ю.И.Терещенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.

1044. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу / О.Терлецький. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 90 с.

1045. Терлецький О. Історія України від 1917 до найновіших часів / О.Терлецький. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1936. – 112 с.

1046. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. Друге видання / О.Терлецький. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 24 с.

1047. Терниченко А. Земельна справа на Україні / А.Терниченко. – Лубни, 1917. – 15 с.

1048. Тимошевський В. Історія української влади 1917-1919 рр. / В.Тимошевський – Відень-Київ. 1920.

1049. Тимченко Ж.П. Советы крестьянских депутатов на Украине (январь-март 1918 г.) // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны / Ж.П.Тимченко. – К.: Наукова думка, 1986. – С.61-84.

1050. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917-березень 1918) / Я.Тинченко. – Київ – Львів, 1996. – 372 с.

1051. Тищик Б.Й. Українська Народна Республіка (1917-1920) / Б.Й.Тищик, О.А.Вівчаренко. – Коломия: «Вік», 1994. – 64 с.

1052. Топка Р.В. Суспільно-політичний світогляд українського селянства під час першої російської революції (на матеріалах наказів та ухвал до І Державної Думи) / Р.В.Топка. – Черкаси, 2002.– С.244-247. – (Український селянин) (Зб. наук. праць [за ред. А.Г.Морозова] / Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, вип.5).

1053. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В 2-х т. 2-е доп. изд. Т.1. Ленинские аграрные программы в трех резолюциях / С.П. Трапезников. – М.: Мысль, 1974. – 567 с.

1054. Турченко Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. XIX ст. - 1917 р.) / Г.Турченко. – Запоріжжя, 1993. – С.97-126. – (Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет; вип.1).

1055. Турченко Г.Ф. Державотворчий потенціал українського суспільства напередодні 1917 р. // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: наук. зб. [під ред. В.Смолія, О.Реєнта] / Г.Ф.Турченко. – К: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.57-72.

1056. Турченко Г.Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні першої світової війни / Г.Ф.Турченко. – Запоріжжя.: РА «Просвіта», 2000. – С.72-95. – (Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет; вип. XIV).

1057. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г.Турченко. – К.: Вища школа, 1987. – 199 с.

1058. Турченко Ф.Г. Магістралі й глухі кути української революції// Українська революція: 1917- початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення) / Г.Ф.Турченко, Г.Ф. Кривоший. – Запоріжжя: «Просвіта», 1999. – С. 3-64.

1059. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

1060. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г.Тюкавкин. – М: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.

1061. Удод О. Історія: осягнення духовності / О.Удод. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.

1062. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад.. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. / О.Удод. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.286-313.

1063. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М. Литвина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 704с.

1064. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз / [керівник авторського колективу О.Дергачов]. – К: Політична думка, 1996. – 433 с.

1065. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х т. Т.3. – К.: Політвидав України, 1970. – 461 с.

1066. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) / [Бевз Т.А.,Ведєнєєв Д.В, Гошуляк І.л. та ін.]; за ред. О.Ф.Терещенко. – К.: Парламентське видавництво, 1998 – 248 с.

1067. Українська революція і державність (1917-1920 рр.): наук.-бібліог. вид. НАН України. Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського. [Ред-кол.: О.С.Онищенко

(голова) та ін.; укл. А.Л.Панова, В.Ф.Солдатенко, Л.В.Бєляєва та ін.; наук. ред. В.Ю.Омельчук]. – К., 2001. – 816 с.

1068. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [Керівник В.Ф.Солдатенко]. – К: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

1069. Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917-1918 гг. // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть / О.Файджес. – Спб.: «Глаголъ»,1994. – С.230-237.

1070. Федоров В.А. История России. 1861 – 1917: [учеб. для вузов] / В.А.Федоров. – М.: Высшая школа, 2001. – 384 с.

1071. Федотова В.Г. Анархия и порядок / В.Г.Федотова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 142 с.

1072. Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): [монографія] / О.Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – 248 с.

1073. Фурсов А.И. Крестьянство в общественных системах: опит разработки теории крестьянства как социального типа – персонификатора взаимодействия универсальной и системной социальности // Крестьянство и индустриальная цивилизация / А.И. Фурсов. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – С.56-112.

1074. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: [монографія] / Н.В.Хазратова. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2004. – 276 с.

1075. Хаймсон Л. Развитие политического и социального кризиса в России в период от кануна первой мировой войны до февральской революции // Россия и первая мировая война: материалы международного научного коллоквиума / Л.Хаймсон. – СПб: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – С.17-33.

1076. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине 1917-1920 гг. / И.В.Хмель. – К.: Наукова думка ,1990. – 240 с.

1077. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р.- квітень 1918 р. / І.Хміль – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 90 с.

1078. Хміль І. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6-8 квітня 1917 р.) // Історичні зошити / І.Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 62 с.

1079. Хміль І. Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції / І.Хміль // Український історичний журнал. – 1982. – №11. – С.50-60.

1080. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня-2 червня 1917 р.) // Історичні зошити / І.Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – №4. – 36 с.

1081. Хміль І. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І.Хміль. – К.: Наукова думка, 1977. – 199 с.

1082. Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917р.) / І.Хміль, І.Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.53-76.

1083. Хміль І.В. Український національний конгрес – з'їзд / І.В.Хміль // «Центральна Рада на тлі української революції»: наук.-теорет. читання (Інституті історії України НАН України, 18 березня 1995 р.). – К., 1996. – С.25-34.

1084. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови / В.Храмова // Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.3-18.

1085. Христюк П. Замітки і матеріали до Історії української революції. 1917-1920 р.р. Українська революція. Розвідки і матеріяли / П.Христюк. – Відень. – К.: Український соціологічний інститут, 1921. – Т.1. – 152 с.

1086. Христюк П. Замітки і матеріали до Історії української революції. 1917-1920 р.р. Українська революція. Розвідки і матеріяли / П.Христюк. – Відень. – К.: Український соціологічний інститут, 1922. – Т.II. – 192 с.

1087. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б.Цимбалістий // Українська душа. – 1992. – С.66-96.

1088. Цубов Л.В. Про ставлення Центральної Ради до ультиматуму Раднаркому в грудні 1917 року / Л.В.Цубов, В.Є.Голубко // Вісник українознавства. – Львів: Вид. державного університету «Львівська політехніка», 1995. – С.55-62.

1089. Чаянов А.В. Война и крестьянское хазяйство. – М.: Издательство Т-ва Кушнарев и К^0, 1914 / А.В.Чаянов. – 16 с.

1090. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства [пер. с англ.; сост.Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона] / А.В. Чаянов. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С.29-37. – (Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире).

1091. Чеверда ВЛ. Особливості суспільно - політичної ситуації в Україні (весна – літо 1917 р.) / В.Л.Чеверда. – Харків, 1996. – С.130-137. – (Історія України) (Зб. наук. праць / Вісник Харківського ун-ту. – № 387. – Вип. 1).

1092. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К: «Орій», 1992. – 230 с.

1093. Шанин Т. Крестьянство как политический фактор[пер. с англ.; сост.Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона] / Т.Шанин. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С.269-278. – (Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире).

1094. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т.Шанин // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1. – С.116-121.

1095. Шанин Т. Понятие крестьянства [пер. с англ.; сост.Т.Шанина; под. ред. А.В.Гордона] / Т.Шанин. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С.8-20. – (Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире).

1096. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. 1917-1920 гг.: [пер.с англ.] / Т.Шанин. – М.: «Весь мир», 1997. – 560 с.

1097. Шаповал В. Форма управління як історична парадигма українського державотворення / В.Шаповал // Хроніка 2000. Держава, культура, право. Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – С.218-231.

1098. Шаповал М. Більшовизм і Україна / М.Шаповал. – Прага: «Вільна Спілка», 1926. – 60 с.

1099. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М.Шаповал. – Прага.: Вільна спілка, 1928. – 325 с.

1100. Шаповал М. Військо і революція / М.Шаповал. – Прага, Львів.: Вільна спілка, 1923. – 24 с.

1101. Шаповал М. Минувшина і будуччина української визвольної боротьби [передмова та публ. Н.Миронець] / М.Шаповал // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С.42-51.

1102. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М.Шаповал. – К.: Україна, 1994. – 45 с.

1103. Шаповал М.Ю. Занепад УНР / М.Ю.Шаповал. – Прага: Вид-во «Вільна спілка», 1918. – 42 с.

1104. Шаповал М.Ю. Революційний соціялізм на Україні: [книга 1] / М.Ю.Шаповал. – Відень: Борітеся – Поборете, 1921. – 256 с.

1105. Шаповал Ю. Генеральний писар (Павло Христюк і його доля) / Центральна Рада і український державотворчий процес: матер. наук. конф. (Київ, 1997) / Національна академія наук України, Інститут історії України / Ю.Шаповал. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – Ч.2. – С.308-325.

1106. Шапошнікова Н. Вплив подій першої світової війни на національну свідомість українців // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): збірник / Н.Шапошнікова. – К., 1999. – С.83-93.

1107. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої свытової війни (липень 1914-лютий 1917 рр.) / Н.О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

1108. Швецова А.В. Національний характер як феномен культури / А.В.Швецова. – Сімферополь.: «Таврія», 1999. – 265 с.

1109. Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії / Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матер. наук. конф. (Київ, 20 березня 1997 р.) / Національна академія наук України, Інститут історії України / В.Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С.185-195.

1110. Шевченко В.Ф. Українська Центральна Рада та відновлення державності нашого народу / В.Ф.Шевченко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – Вип. 2. – С.22-31.

1111. Шевчук В.П. Історія української державності. Курс лекцій: [навч. посібн. для студентів вищих закладів освіти] / В.П.Шевчук, М.Г.Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

1112. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії / С.Шемет // Хліборобська Україна. – Зб.№1. – Відень, 1920. – С.67-69.

1113. Шлемкевич М. 1917-20 роки й українське суспільство / М.Шлемкевич // Сучасність. – 1971. – травень. Ч.5(125). – Мюнхен, 1971. – С.87-99.

1114. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М.Шлемкевич // Ґенеза. – 1997. – № 1(5). – С.74-101.

1115. Шлемкевич М.Загублена українська людина / М.Шлемкевич. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 168 с.

1116. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И.Шмелев. – М, 2000. – 185 с.

1117. Шпекторенко І.В. До історії продовольчої політики Центральної Ради (1917-1918рр.) / І.В.Шпекторенко // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1996. – №11. – С.18-23.

1118. Шпекторенко І.В. Продовольча політика Центральної Ради після підписання Брестського миру (березень-квітень 1918 р.) / І.В.Шпекторенко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського ун-ту,1998. – Вип. 3. – С.125-132.

1119. Шпекторенко І.В. Селянські виступи проти аграрної і продовольчої політики української держави в умовах німецької окупації (1918) (на матеріалах

Катеринославської губернії) / І.В.Шпекторенко // Вопросы германской истории. В двух томах. Т.І., 1998. История. – Дніпропетровськ, ДДУ, 1998. – С.103-111.

1120. Щадилов О. Аграрна реформа і прогрес сільського господарства / О. Щадилов. – К.: Видавництво «ЦК Селянських спілок», 1918. – 67 с.

1121. Щусь О.Й. Питання військового захисту УНР на першому етапі її розбудови (листопад – грудень 1917 р.) Центральна Рада на тлі Української революції: науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України 18 березня 1995 р. / О.Й.Щусь. – К.: Інститут історії України НАН України. – 1996. – С.98-107.

1122. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України / М.Ф.Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 736 с.

1123. Юрійчук Є.П. І Всеукраїнський з'їзд Рад і встановлення Радянської влади в Україні: проблема легітимності (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / Є.П.Юрійчук. – Чернівці: ЧДУ. 1997. – 42 с.

1124. Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико – правові аспекти (1917-1922 рр.): навч. посібник / Є.П.Юрійчук. – К.: ІЗМН, 1998. – 124 с.

1125. Яворський М. Історія України в стислому нарисі / М.Яворський. – К.: Держвидав України, 1928. – 144 с.

1126. Яворський М. Програма української національно – демократичної революції у 1917 р, її історична основа та її рухові сили / М.Яворський // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-наук. журн. – 1927. – № 2(47). – С.108-135.

1127. Яворський М. Програма української національно – демократичної революції у 1917 р, її історична основа та її рухові сили / М.Яворський // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-наук. журн. 1927. – № 4(49). – С.90-116.

1128. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А.Якименко // Український історичний журнал . – 1996. – №1. – С.3-14.

1129. Яковлів А Основи Конституції УНР / А.Яковлів. – Нью-Йорк: Говерла, 1964. – 63 с.

1130. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр.: [історичний збірник «Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки)»] / Д.Яневський. – К.: Інтел, 1996. – С.292 - 331.

1131. Яневський Д. Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки / Д.Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

1132. Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень-листопад 1917 р.) / Д.Б.Яневський.– К., 1990. – 28 с. – Препринт №1 / НАН України, Інститут історії України.

1133. Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень - листопад 1917 р.) / Д.Б.Яневський // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка, 1991. – С.5-25.

1134. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / [упоряд. М.Шафовал]. – 2-ге вид., перероб. і доп. / В.Янів – К.: Знання, 2006. – 341 с.

1135. Янів В. Релігійність українця з етно-психологічного боку / В.Янів // Основа. – 1995. – №28 (6). – С.149-157.

1136. Яновський В. З історії місцевого управління на селі після лютневої революції 1917 р. / В.Яновський // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К, 1928. – Вип.3. – С.99-106.

1137. Яров С.В. Крестьянин как политик: Крестьянство северо-запада России в 1918-1919 гг.: Политическое мышление и массовый протест / С.В.Яров. – СПб.: Дмитрий Булавин, 1999. – 168.

1138. Яров С.В. Массовое сознание в 1917-1920 гг.: формы политизации // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века / С.В.Яров. – СПб.: «Алетейя», 1999. – С.510-520.

VI. Автореферати дисертацій та дисертації

1139. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні. 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В.Агафонова. – Одеса,1998. – 16 с.

1140. Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): дис. на здобуття наук.ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б.І.Андрусишин. – Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1997. – 451 с.

1141. Балагутрак М.П. Українська етнопсихологія XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.П.Балагутрак. – Львів, 2004. – 20 с.

1142. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В.Балицька. – К., 1993. – 23 с.

1143. Барановська Н.М. Національно – визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917- квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.М.Барановська. – Львів, 1995. – 26 с.

1144. Бевз Т.А. Формування Української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.А.Бевз. – К., 1995. – 24 с.

1145. Білошицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917- перша половина 20-х рр): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.В.Білошицький. – Донецьк., 2001. – 20 с.

1146. Білян П.Я. Історіографія української революції 1917 - початку 1918 рр. (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.Я.Білян. – Львів, 2001. – 18 с.

1147. Бобина О.В. Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії в умовах української національно-демократичної революції 1917-1920

рік.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В.Бобина. – К., 1993. – 23 с

1148. Богуславська В.Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Г.Богуславьска. – Донецьк, 2001. – 19 с.

1149. Борисов В.І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917-1921 рр. (Зрівняльний аналіз політичних партій): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І.Борисов. – К., 1993. – 48 с.

1150. Боровик М.А. Анархістський рух а Україні (1917- 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.А.Боровик. – К., 2002. – 19 с.

1151. Валіон О.П. Роль М.Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. XIX - поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П.Валіон. – Чернівці, 2003. – 19 с.

1152. Верстюк В.Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918-1924): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Ф.Верстюк. – К., 1992. – 49 с.

1153. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Г.Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.

1154. Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М.Верхоляк. – К, 1993. – 22 с.

1155. Вінцковський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень

1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.С.Вінцковський. – Одеса, 2000. – 20 с.

1156. Вовк Ю.Є Судові органи Української Народної Республіки та Української Держави (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / Ю.Є.Вовк. – Львів, 2000. – 19 с.

1157. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.І.Вовк. – Донецьк, 2003. – С.44-45.

1158. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В.Воронянський. – Дніпропетровськ, 1995. – 23 с.

1159. Гарчева Л.П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917- поч. 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.П.Гарчева. – Львів, 1995. – 54 с.

1160. Гвоздик В.С. Південь України в революції 1917 - початку 1918 років.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С.Гвоздик. – Запоріжжя, 2003. – 19 с.

1161. Головко В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В.Головко. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

1162. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Є.Голубко. – Львів, 1998. – 32 с.

1163. Гомотюк О.Є Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Є.Гомотюк. – К., 1997. – 24 с.

1164. Горак В.С. Современные немарксистские концепции крестьянства Украины в революционном процессе 1917-1920 гг.: автореф. дис. на соискание

науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В.С.Горак. – К., 1990. – 16 с.

1165. Гримич М.В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX - початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.В.Гримич. – К., 2005. – 36 с.

1166. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіографія проблеми.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.Й.Грицак. – К., 1996. – 43 с.

1167. Дем'янко О.М. Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917-січень 1918 р): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М.Дем'янко. – К.,1995. – 18 с.

1168. Дзейко Ж.О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / Ж.О.Дзейко. – К., 1996. – 24 с.

1169. Додонов Р.О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Р.О.Додонов. – К, 1999. – 33 с.

1170. Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917-1920 рр): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Г.Єфименко. – Харків, 1998. – 19 с.

1171. Єшпанов В.С. Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (Жовтень 1917 р.- березень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С.Єшпанов. – К., 1998. – 16 с.

1172. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917-1918 рр (історіографія проблеми): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец.

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.І.Земзюліна. – К, 1998. – 17 с.

1173. Зінкевич Л.В. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917- лютий 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В.Зінкевич. – Львів, 1995. – 25 с.

1174. Коваль В.В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного до говору з державами Четверного союзу: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В.Коваль. – К., 2002. – 19 с.

1175. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.А.Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.

1176. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.А.Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 арк.

1177. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917-кінець 1920-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф.І.Кокошко. – Донецьк, 1999. – 18 с.

1178. Комзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Т.Комзюк. – Харків, 1999. – 18 с.

1179. Копиленко О.Я. Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми сучасної розбудови української державності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / О.Я.Копиленко. – Одеса, 1993. – 49 с.

1180. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII - початку ХХ ст.: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.П.Коцур. – К., 2001. – 35 с.

1181. Кравченко А.Г. Менталітет як об’єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.В.Швецова. – К, 2000. – 21 с.

1182. Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В.Кравчук. – Чернівці, 1996. – 23 с.

1183. Кривоший Г.Ф. Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Ф.Кривоший. – Запоріжжя, 1997. – 24 с.

1184. Кришина Н.В. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В.Кришина. – К., 2006. – 20 с.

1185. Кудлай О.Б. Центральна Рада – Тимчасовий уряд: Боротьба за автономію (березень-жовтень 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Б.Кудлай. – К., 1997. – 18 с.

1186. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р.- квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В.Куташев. – К., 2003. – 20 с.

1187. Лебедєва І.М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М.Лебедєва. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

1188. Лободаєв В.М. Українське вільне козацтво (1917-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М.Лободаєв. – К., 2001. – 20 с.

1189. Логвиненко І.А. Політична діяльність української Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А.Логвиненко. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.

1190. Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М.Любовець. – К., 1993. – 15 с.

1191. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії укаїнської революції (березень 197 - квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А.О.Малик. – Львів, 1999. – 20 с.

1192. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.Й.Малик. – К., 1997. – 48 с.

1193. Масюк С.О. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (березень 1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.О.Масюк. – К., 1997. – 25 с.

1194. Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і українських Установчих Зборів (березень 1917 - квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О.Мельник. – К., 1995. – 26 с.

1195. Моісєєва Н.І. Ментальність і місцеве самоврядування: взаємозв’язок, проблеми, протиріччя: дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н.І.Моісєєва. – Харків, 1998. – 181 арк.

1196. Мороз О.Ю. Представницькі інститути влади в Україні: історичні традиції та сучасний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / О.Ю.Мороз. – Львів, 2001. – 19 с.

1197. Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917-1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.В.Мотенко. – Харків, 2005. – 21 с.

1198. Нагорний В.І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917-1920): дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І.Нагорний. – К., 1995. – 227 с.

1199. Поліщук І.О. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: дис. на здобуття наук.ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / І.О.Поліщук. – Харків, 1998. – 199 арк.

1200. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації: дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 009.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.Ю.Попов. – К, 2000. – 190 арк.

1201. Притуляк П.П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського договору (березень 1917 - квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.П.Притуляк. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.

1202. Радченко Л.О. Національно-демократична революція в Україні 1917-1920 років у новітній вітчизняній літературі: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.О.Радченко. – К., 1996. – 26 с.

1203. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX - XX століть: концепції, ідеї, реалії: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.Г.Радько. – К., 2000. – 43 с.

1204. Рафальський І.О. Політична боротьба в Радах робітничих і солдатських депутатів України у 1917р.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.О.Рафальський. – К., 1993. – 24 с.

1205. Реєнт О.П. Робітники України в 1917-1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П.Реєнт. – К., 1994. – 50 с.

1206. Румянцев В.О. Українська державність у 1917-1922 рр.: національно-демократична і радянська альтернатива: дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / В.О.Румянцев. – Харків,1998. – 354 с.

1207. Сошніков А.О. Репрезентація української ментальності у соціокультурних синтезах: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.О.Сошніков. – Х, 1999.

1208. Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В.Стрілець. – К., 1992. – 20 с.

1209. Танчин І.З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.З.Танчин. – Львів, 1995. – 21 с.

1210. Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.В.Топка. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

1211. Фареній І А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А.Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

1212. Химиця Н.О. Участь молоді і в українському військовому русі і творення збройних сил УНР (березень 1917 р.-квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.О.Химиця. – Львів, 2003. – 21 с.

1213. Чумаченко О.А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А.Чумаченко. – К., 2002. – 20 с.

1214. Швецова А.В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.В.Швецова. – К, 1999. – 24 с.

Довідкова література

1215. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Наукова думка. 1987. – 632 с.

1216. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний словник. – К.: Заповіт, 1998. – 256 с.

1217. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.

1218. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького [редкол. відп. ред. Ю.І.Римаренко та ін.]. – К. – Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

1219. Малий словник історії України / [ред. кол. В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

1220. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т.XI. Общественно-юридический. 2-й полутом. – М.: Типография товарищества И.Д.Сытина, 1912. – С.77- 79.

1221. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / [упор. Горбатенко В.П., Саприкін А.Г.]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

1222. Российская цивилизация: этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь / [ред.кол.: Мчедалов М.П. и др.]. – М.: «Республика», 2001. – 544 с.

1223. Українське державотворення, невитребуваний потенціал: словник-довідник / [за ред. О.М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.